Univerza v Ljubljani
Filozofska fakulteta
Oddelek za slovenistiko
Center za slovenščino
kot drugi/tuji jezik

42. seminar slovenskega jezika, literature in kulture

seminar

Mesto in meščani v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

Ljubljana, 26. 6. – 14. 7. 2006

Zbornik predavanj

Univerza v Ljubljani
Filozofska fakulteta
Oddelek za slovenistiko
Center za slovenščino
kot drugi/tuji jezik

42. seminar slovenskega jezika, literature in kulture

Mesto in meščani v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

26. 6. – 14. 7. 2006

Zbornik predavanj

Ljubljana, 2006

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

316.343.62(497.4)(082)
821.163.6.09:316.343.62(082)
811.163.6'27(082)

SEMINAR slovenskega jezika, literature in kulture (42 ; 2006 ; Ljubljana)
Mesto in meščani v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi : zbornik predavanj /
42. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 26. 6.-14. 7. 2006, Ljubljana ; [organizator] Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko, Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik ; [uredila Irena Novak Popov ; povzetke prevedel David Limon]. - V Ljubljani : Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete, 2006

ISBN 961-237-159-8
1. Gl. stv. nasl. 2. Novak-Popov, Irena 3. Filozofska fakulteta (Ljubljana). Oddelek za slovenistiko. Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik
227284480

42. seminar slovenskega jezika, literature in kulture
Mesto in meščani v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi
Zbornik predavanj. Uredila Irena Novak Popov, **povzetke prevedel** David Limon, **tehnično uredila** Metka Lokar, **oblikovala** Metka Žerovnik, **izdal** Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, **natisnila** Birografika BORI d.o.o., v nakladi 700 izvodov.

Izdajo zbornika je omogočilo Ministrstvo RS za visoko šolstvo, znanost in tehnologijo.

Ljubljana, julij 2006

Vsebina

Irena Novak Popov — Uvodna beseda 7

Predavanja

Jezik

Marko Stabej — Jezikovna opremljenost mesta in meščanov 11

Mojca Smolej — Nekatere skladenjske značilnosti spontano tvorjenih besedil govorcev Ljubljane 22

Andrej E. Skubic — Načini umeščanja sociolektov v diskurz slovenske literature 35

Sonja Novak Lukanovič — Interkulturni vidik življenja v obmejnih mestih 46

Literatura

Peter Svetina — Ljubljana v slovenski literaturi 54

Alojzija Zupan Sosič — Ljubljana v romanih Milana Dekleve 71

Milena Mileva Blažić — Podoba realnih in fantastičnih mest ter prebivalcev v slovenski mladinski književnosti 80

Andrej Brvar — Mesto spodrezanih korenin 90

Tone Smolej — »Tisoč kilometrov je od Rue Descartes do Cankarjeve ulice.« Podoba Pariza v slovenski književnosti (1789–2000) 100

Kultura

Matjaž Uršič — »Povej mi kje bi živel in povem ti kdo si!« Odnos Slovencev do življenja v mestu 112

Damjan J. Ovsec — Nekaj o razvoju in pomenu meščanstva 124

Andrej Studen — »Sproščal se je oster, bestialen vonj ...« K zgodovini higienizacije in dezodorizacije Ljubljane pred prvo svetovno vojno 135

Bogo Zupančič — Trije stavbni tipi in z njimi povezane zgodbe 148

Božidar Jezernik — »Vedno zvesta Slovenija.« Javni spomeniki ljubljanski in družbeni spomin 159

Sarival Sosič — Razstava kot vizualni nagovor 173

Gojko Zupan — Mestno pohištvo in Slovenija 186

Izbirni tečaji

Vojko Gorjanc — O mestu in meščanih v jezikovnih virih za slovenščino 197

Mateja Pezdirc Bartol — Videz in resnica (malo)meščanstva v najnovejši slovenski komediji 206

Slovenščina kot drugi/tuji jezik

Nataša Pirih Svetina, Ina Ferbežar — Slovenščina kot drugi/tuji jezik: Od procesa učenja k metodologiji poučevanja 213

Parada mladih

Urška Jarnovič — Sms-ov glas seže v deveto vas 215

Matej Šekli — Naglas nekaterih predslovanskih substratnih krajevnih imen moškega spola v slovenščini 220

Nina Novak — Ljubljana in razvijanje slovenskega pravnega jezika (1850–1900) 228

Monika Pemič — Med deželno in slovensko identiteto: Gradbena prizadevanja ljubljanskega meščanstva 232

Marijan Dović — Nastavki za tipologijo slovenskih literarnih proizvajalcev 240

Urška Perenič — Teoretični nastavki v vključevanju nemškega opusa Luize Pesjak v okvir slovenske literarne vede – »...und doch geht es uns an« 244

Metka Lokar — Klofuta svetohlinski malomeščanskosti: Chubby was here 248

Andreja Žižek Urbas — Midva, zvečer, zmenjena 255

Vladka Tucovič — »O Bog, kako brezvezno je vse tam spodaj ob morju!« Podoba istrskih mest v nekaterih delih sodobne slovenske književnosti 258

Ekskurzija

Katja Dragar — Mesto ob srebrnem studencu 265

Milanka Trušnovec — Mesto živega srebra v temeljih idrijske književnosti 272

Predstavitev avtoric in avtorjev 280

42. seminar slovenskega jezika, literature in kulture je posvečen aktualni in izzivalni temi: premisleku zgodovinskega in sodobnega življenja v mestih. Mesta niso le iz antike ali srednjega veka podedovane tvorbe na ključnih geografskih točkah, temveč poseben način kolektivnega bivanja, v katerem se skozi materialno oblikovanost manifestirajo duhovne težnje njegovih prebivalcev. Majhna Slovenija ima razen dveh srednje velikih še nekaj deset sorazmerno majhnih mest, vendar je v njih najti skoraj vse, kar je značilno za velika: od arhitekturnih sledov vzpona zgodovinskega meščanstva do pomembnih sodobnih institucij, kot so muzeji, galerije, gledališča, knjižnice, upravna, trgovska, izobraževalna, raziskovalna, športna in druga središča. Zaradi intenzivne komunikacije se je v osrednjem mestu nekdanje dežele Kranjske v 16. stoletju začela oblikovati jezikovna norma knjižnega jezika in tudi današnji živi govor vstopa v jezik leposlovnih in del množične kulture. Že od 19. stoletja dalje, zlasti opazno pa v desetletjih pospešene urbanizacije po drugi svetovni vojni, je mesto postalo prevladujoče dogajalno prizorišče literarnih del.

Naslovna tema je v pričujočem zborniku razdelana v razpravah jezikoslovcev, literarnih in umetnostnih zgodovinarjev, etnologov, sociologov in arhitektov, ki mesto in meščane osvetljujejo z različnih družbenih in kulturnih vidikov. Med jezikoslovnimi so v ospredju sociolingvistične: opremljenost mesta z javnimi napisi oblikuje svojevrstno jezikovno pokrajino, spontano govorjena besedila današnjih Ljubljančanov imajo posebne sintaktične značilnosti, v književna dela pa so vključeni sociolekti, se pravi različne govorice in pogledi družbenih skupin na svet. V obmejnih mestih poteka večjezična komunikacija in sodelovanje med Slovenci, Avstrijci, Italijani in Madžari. Literarni zgodovinarji opazujejo realno in imaginarno oblikovanje urbanega toposa nekoč in danes, ko živimo v naglici, odtujenih odnosih, spreminjamo in iščemo svojo individualno in skupinsko identiteto, se selimo ali potujemo daleč stran, bodisi v tuje kraje ali v idealne izsanjane dežele. Zaradi svoje zgodovinske vloge je v slovenski književnosti še posebej izpostavljena Ljubljana s parkom Tivoli, gradom, starim mestnim jedrom, hribom Rožnik, cukrarno, kolodvorom itd., drugo največje slovensko mesto Maribor pa se pesniku in bralcu kaže kot mesto, ki so mu v 20. stoletju večkrat spodrezali korenine in zamenjali njegov nacionalni in socialni značaj. Najobsežnejši sklop predavanj predstavlja mesto skozi razvoj meščanske kulture in družbe. Empirična sociološka raziskava ugotavlja, da v nasprotju z drugimi evropskimi državljani Slovenci kljub številnim ugodnostim raje kot v velikih mestih živimo v manj gosto naseljenih območjih. Iz publicističnih in literarnih virov je mogoče dokazati, kakšen življenjski stil in sistem vrednot je imel nekdanji meščanski razred, ki ga je socialistična ureditev skoraj izkoreninila, zgodovina pa raziskuje, kolikšna vztrajnost zoper odpore je bila potrebna za uvedbo danes samoumevnih civilizacijskih pridobitev

– vodovod in kanalizacijo. Mestno »pokrajino« zaznamujejo tudi javni spomeniki zaslužnim voditeljem iz preteklosti, vendar ob družbenih prevratih doživljajo usodo padlih herojev, srečnejšo usodo, da preživijo nekdanje ustvarjalce in naročnike, pa imajo meščanske stanovanjske vile, kavarne in palače. Slovenske galerije in načine razstavljanja likovnih artefaktov so domena sodobnega umetnostnozgodovinskega pogleda.

Tri besedila v zborniku so zgoščen prikaz dogajanja na obveznih izbirnih jutranjih tečajih: izbrana dela sodobne komediografske ustvarjalnosti, raba jezikoslovnih leksikalnih podatkovnih baz ter proces učenja in metodologija poučevanja slovenščine, kot ga razvijajo sodelavke Centra za slovenščino kot drugi/tuji jezik.

Uvod v letošnjo celodnevno ekskurzijo sta predavanji, posvečeni najstarejšemu rudarskemu mestu Idrija, ki se je nastalo zaradi odkritja in izkoriščanja živega srebra. Zaradi rudnika se je razvila posebna, danes muzejsko ohranjena naravoslovna, tehnična in bivalna kultura, tam so prva slovenska realna gimnazija, najstarejša gledališka zgradba, pihalna godba, znamenite čipke, književniki pa so ustvarili celo vrsto zanimivih pripovednih in pesniških del, ki prikazujejo Idrijčane od znotraj.

S krajšimi razpravami se predstavljajo mladi raziskovalci, magistri in doktorji (oziroma kandidati) s slovenističnega in slavističnega oddelka Filozofske fakultete. Spoznali bomo njihove dosežke s področja onomastike, terminologije, besediloslovja, predloge za interkulturno odpiranje nacionalne literarne zgodovine in sistemsko pojmovanje vlog literarnega »proizvajalca«. Urbano tematiko bogatijo podatki o uveljavljanja meščanskih elit preko monumentalnih zgradb, razgrnitev odnosa med mestom in podeželjem v regionalni književnosti ter predstavitev inovativne neoavantgardne in večmedijske ustvarjalnosti.

Predavanja in tečaje ilustrirajo številni slikovni, besedilni in zvočni zgledi, s katerimi naj bi slovenska prestolnica in druga mesta v zavesti seminarstov zaživela v svoji bogati in enkratni življenjski konkretnosti. Pisci zbornika so si prizadevali prenesti spoznanje, da mesta niso le točke na zemljevidu niti nevtralne in naključno naseljene prostorske lupine, temveč pomenljive tvorbe. Brati in razumeti jih je mogoče tako, da spoznamo individualne zgodbe in kolektivne spomine, ki so naloženi v njihovem trajanju.

Irena Novak Popov
predsednica 42. SSJLK

Predavanja

Jezik

Stabej

M. Smolej

Skubic

Novak Lukanovič

Literatura

Svetina

Zupan Sosič

Blažić

Brvar

T. Smolej

Kultura

Uršič

Ovsec

Studen

Zupančič

Jezernik

Sosič

Zupan

Marko Stabej
Filozofska fakulteta, Ljubljana
UDK 81'272:711.42(497.4)

Jezikovna opremljenost mesta in meščanov

Nobeno mesto ne more ustrezno delovati brez jezikovnih sporočil. Dvojna narava jezika, sporazumevalna in identifikacijska, se kaže tudi na ravni mestnih javnih napisov oziroma mestne *jezikovne pokrajine* (kar je uveljavljajoči se pojem v sociolingvistiki). Podoba mestne jezikovne opremljenosti razkriva pisano paleto sobivajočih sporazumevalnih navad, ideoloških prepričanj in vrednot, pa tudi raven sporazumevalne in demokratične ozaveščenosti sporočevalcev. Dodatna razsežnost jezikovne opremljenosti mesta, ki se je samo bežno dotikamo, je vprašanje jezikovne zmožnosti in jezikovnega repertoarja oseb, ki so pooblaščene ali zadolžene za javno sporazumevanje. Vse te pojave ponazarjamo z nekaj primeri iz zgodovine in sodobnega trenutka slovenskih mest.

No urban centre can function without linguistic messages. The dual nature of language, communication and identification, can be seen in the city's public notices or what can be referred to sociolinguistically as its *linguistic landscape*. The city's ›linguistic street furniture‹ reveals a rich array of cohabiting communicative customs, ideological convictions and values, as well as the level of communicative and democratic awareness of the interlocutors. A further aspect of this linguistic landscape, which we touch upon only in passing, is the question of the linguistic competence and repertoire of those responsible for public communication. All of these factors are illustrated with examples from both the past and the present of Slovene urban areas.

0 Na strani mesta

Mesto je neločljivo od sporazumevanja – in neločljivo od jezika meščanov in obiskovalcev mesta. Seveda je vsaka oblika družbenega in družabnega človeškega bivanja zaznamovana z jezikom, ne glede na to, ali se dogaja v vasi, trgu ali mestu – toda mesto je pri tem vendarle nekaj posebnega. Virtualni elektronski prostori, prometna infrastruktura, dostopnost avtomobilske, informacijske in komunikacijske tehnologije krepko brišejo nekdanje ostre ločnice med mestnim, predmestnim, podeželskim in vaškim – in vendar mesto ostaja poseben prostor, prostor intenzivnega poslovanja, trgovanja, merjenja moči, druženja, pa tudi prostor individualnosti, ustvarjalnosti, raznolikosti kultur in identitet, njihovega prikrivanja in razkrivanja. Seveda smo pristranski. Namenoma, saj je pri letošnjem seminarju to na mestu.

1 Svoboda in merjenje moči

Javni napisi in druga javna obvestila so potrebni v tistem prostoru, kjer ne vedo vsi že vnaprej, kje kaj je. Tak prostor je že po osnovni logiki prostor svobode. Seveda javni napisi nimajo zmeraj le obvestilne funkcije, temveč pogosto tudi omejevalno in prepovedovalno, oznanjajo torej, kje kdo česa ne sme početi. Vendar, če se še malce poigramo z logiko, tudi to pomeni neko razsežnost svobode: napis s prepovedjo pomeni predvidevanje sporočevalca, da bo mimo prišel nekdo, ki ne bo vedel, da se nečesa na tistem mestu ne sme. Prostor brez napisov pa naseljuje skupnost, kjer vsi itak že vnaprej vedo, kaj se kje počne in česa se ne. Taka skupnost ponavadi potrebuje

Slika 1 (Velika vas pod Cicljem, 2. 5. 2006)[1]

bolj ali manj samo eno napisno dimenzijo: oznako kraja (ki skupnost zamejuje) in oštevilčenje objektov, kar je v večjih naseljih povezano tudi s poimenovanji ulic[2] (to v glavnem oblasti omogoča lociranje njenih državljanov, hkrati pa zagotavlja poštno komunikacijo); v ilustracijo slika 1.

Javni napisi (kompleksnosti samega pojmovanja se bomo dotaknili nekoliko kasneje) so do določene mere tudi izraz moči – kdor jih objavlja, se s tem v javnosti izpostavlja kot subjekt, ki je sicer z molčečo javnostjo lahko povezan tako ali drugače, vsekakor pa iz nje z dejanjem napisa izstopa – najsibo kot predstavnik uradne oblasti, ponudnik blaga ali storitev, nasjibo kot prireditelj nekega dogodka ali grafitar. Objavljalec javnega napisa torej kaže svojo moč bodisi že s samo uradno pooblaščenostjo za objavljanje napisov[3] bodisi s pogumom, da napis »objavi« (izraz uporabljamo v pomanjkanju boljšega za dejanja grafitarjev), čeprav ga na tak način in v taki obliki ne bi smel, s tem krši pravno normo in bi bil, če bi ga zalotili, kazensko odgovoren. Seveda sta si ti dve

---

1 Vse fotografije, s katerimi je ilustrirano besedilo, je posnel avtor članka.

2 Slovenski *Zakon o imenovanju in evidentiranju naselij, ulic in stavb*, ki je v veljavi skoraj nespremenjen že od leta 1980, v svojem 6. členu opredeljuje: »Vsako naselje in ulica morata imeti svoje ime. / V občini ne sme biti dveh ali več naselij z istim imenom. / V naselju ne sme biti dveh ali več ulic z istim imenom.« 9. člen nadalje določa: »Na začetku vsakega naselja in na vsakem vhodu ulice morajo biti postavljene napisne table z imenom naselja oziroma ulic,« in 10. člen: »Vsaka stanovanjska in poslovna stavba v naselju mora imeti svojo številko z navedbo naselja oziroma ulice; tablica s hišno številko mora biti pritrjena na vidnem mestu stavbe.«

3 Pooblaščenost je lahko poseben problem, saj so lahko v nekem mestu za različne javne napise pristojne različne ustanove, kar včasih onemogoča smiselno koordinacijo in servisiranje napisov, prim. članek *Na grad kar »na slepo«* v *Dnevniku*, 7. 6. 2006, str. 13. V njem poročajo o izginjanju označevalnih tabel za ljubljanski grad; upravitelj gradu pripisuje pristojnost mestni občini, ta Zavodu za turizem, ta pa občinskemu oddelku za gospodarske javne službe in promet.

Slika 2 (Ljubljana, Hribarjevo nabrežje, 2. 6. 2006)

moči nasprotujoči[4] (razen kadar se mestni oblastniki ne odločijo, da ponudijo neuradnim in neformalnim sporočilom določen poseben prostor in jih s tem legalizirajo – vendar je to ponavadi samo začasen obrat v večnem začaranem krogu nasprotovanja). Kako sporočilno pestri in nasprotujoči si so lahko grafiti, ponazarja slika 2. Vendar pri merjenju napisne moči v mestu ne gre le za boj med tistimi, ki smejo, in tistimi, ki ne bi smeli. Prikriti boji so tudi med tistimi, ki določajo napisna, oglasna in druga tovrstna pravila, in med tistimi, ki morajo ta pravila upoštevati in se jih držati.

2 Med obveščanjem in izražanjem identitete

Kot je znano, ima jezik vsaj dvojno vlogo: komunikacijsko in simbolično. Z drugimi besedami, jezik oblikuje ter posreduje pomene, hkrati pa oblikuje in posreduje identiteto sporočevalca. Seveda v sporazumevalni verigi (poenostavljeno rečeno) precejšen del odgovornosti prevzame tudi sprejemnik, tako pri razumevanju pomena kot pri razbiranju govorčeve identitete. Njegova odgovornost se nato nadaljuje v obliki odločitev, kaj bo sploh počel s prejetim pomenom in informacijo o identiteti – sprejel, razumel, zavrnil. Toda vrnimo se k sporočevalcu in nadaljujmo v spekulativnem tonu. Skrajni obliki tovrstnega sporazumevanja sta, če zadevo apliciramo na mestne razsežnosti in jo zelo poenostavimo, kot ponavadi dve:

4 Prim. 7. člen *Zakona o prekrških zoper javni red in mir RS*: »Prepovedano je pisati ali risati po fasadah zgradb, ograjah in na drugem javnosti dostopnem kraju nespodobne ali neprimerne napise, izreke, gesla, risbe in podobno, kar žali javno moralo ali narodno ali politično zavest občanov. // Lastnik, najemnik ali oseba, ki je v poslovni stavbi ali stanovanjski hiši v družbeni lastnini odgovorna za red in čistočo, mora skrbeti, da se odstranijo z zidov in ograj prepovedani napisi iz prejšnjega odstavka. // Osebe iz prejšnjega odstavka morajo skrbeti, da so hišne table in drugi napisi na zgradbi čisti in da ne kvarijo podobe kraja oziroma okolice.«

a) Sporazumevanje lahko posreduje samo identiteto in nobenega pomena. Če npr. prideta v slovensko mesto tujec in tujka brez kakršnegakoli znanja slovenščine in ju sprejmejo sami napisi v slovenščini in, recimo, samo ljudje, ki ne znajo nobenega tujega jezika ali vsaj nočejo v njem govoriti s tujcema, jima je sicer jasno, kdo je tam gospodar, toda v vsem drugem doživljata sporazumevalno blokado, kar takorekoč onemogoča bivanje in druženje.[5] V tako okrnjenem sporazumevanju slovenski govorci in govorke sicer posredujejo in najbrž celo krepijo svojo identiteto – z izključevanjem neslovensko govorečih osebkov. Tako sporočilo ima sicer lahko celo izsiljeni pozitivni učinek pri določeni skupini ljudi, saj ga lahko prevedemo v naslednje besede: *če se želite kakorkoli vključiti v slovensko družbo, se prej naučite slovensko*. Ali res v slovenskih mestih in v javnem prostoru nasploh ni nobenega sporazumevalnega prostora za tiste, ki ne govorijo slovensko?[6] Tu se odpre nova tema, ki se jo bomo dotaknili kasneje. Za ilustracijo slika 3: tujec, ki ga boli zob, obvestila seveda ne bo razumel, odvisen bo od morebitnega ustnega pojasnila naklonjenega in z ustrezno jezikovno zmožnostjo opremljenega govorca.[7]

Slika 3 (Ljubljana, Zemljemerska ulica, 3. 6. 2006)

b) Sporazumevanje lahko posreduje samo pomen in nobene identitete. Če smo bili zgoraj nekoliko sarkastični, smo se zdaj malce zlagali: pri sporazumevanju je zmeraj zraven vsaj malo identitetne razsežnosti, toda za naše potrebe jo bomo prezrli. Kako je torej možno posredovati samo pomen in nič identitete? V tem primeru namesto jezikovno-simbolnih pridejo prav ikonična

---

5 Anekdotična ponazoritev možnih zadreg v zvezi s tem: v ljubljanskem lokalu Julija na Starem trgu sta bila pred nekaj leti na dvojih straniščnih vratih samo napisa Moški in Ženske brez kakršnekoli dodatne razločevalne oznake. Pri umivanju rok v moškem stranišču me je presenetila turistka, ki je odločno vstopila in še odločneje zardela – slovensko poimenovanje ji pri izbiri ni moglo kdovekako pomagati.

6 Nekateri seveda mislijo, da ne. Tako skrajno pojmovanje lahko npr. najdemo na spletnih straneh Stranke slovenskega naroda v obliki naslednje programske postavke: »Slovenski jezik, ki je sedaj prepuščen anarhiji, mora postati in ostati jezik vseh oblik javne komunikacije v naši državi. *Javni napisi kakršne koli namembnosti so lahko samo v slovenščini* (izpostavil M. S.). Treba je ustanoviti institucije, ki bodo, podobno kot nekoč jezikovno razsodišče, dajale mnenja o tem, kaj je jezikovno pravilno in kaj ne, kaj je še sprejemljivo in kaj nesprejemljivo« (http://www.ssn.si/).

7 Seveda se pri sliki 3 postavi vprašanje, ali je obvestilna tabla na njej glede na svojo podobo sploh še aktualna oziroma veljavna. To je poseben problem mestne jezikovne opremljenosti: marsikatera pisna sporočila pač niso več funkcionalna; to pa še ne pomeni, da so vsa taka tudi odveč – nekatera z izgubo prvotne obvestilne funkcionalnosti pridobijo estetsko funkcijo ter hkrati s tem povezujejo mestno sedanjost z mestno preteklostjo.

sporočila. Tipični primer tega so prometni znaki, ki so načeloma ikonični, jezikovno neodvisni in mednarodno kodificirani, razen pri nekaterih dopolnilnih informacijah; znaki so univerzalno razumljivi, spremno jezikovno sporočilo pa itak ni namenjeno širši publiki, temveč samo nosilcem posebnih pravic in redarjem (slika 4); podobno je tudi z drugimi ikoničnimi znaki (slika 5). Problem ikoničnih znakov je predvsem ta, da so primerni le za enostavnejša sporočila, kompleksnejših sporočil (ki bi bila hkrati tudi ilokucijsko zanesljiva) pa ne morejo tvoriti. Na koncu se moramo vendarle dotakniti tudi njihove simbolne vloge: s prepoznavno vidno oblikovanostjo lahko nek sistem ikoničnih znakov označuje prisotnost sporočevalca in povzroča kohezijo nekega prostora, npr. mesta (tak primer so npr. ljubljanske mestne usmerjevalne table, prim. sliko 6).

Slika 4 (Ljubljana, Župančičeva ulica, 7. 6. 2006) in 5 (Ljubljana, Tromostovje, 7. 6. 2006)

Slika 6 (Ljubljana, Slovenska cesta, 3. 6. 2006)

Mestno sporazumevanje seveda največkrat poteka na lestvici med obema skrajnostma – zlasti namerno posredovanje identitete brez pomenske razsežnosti pa je pravzaprav zelo redko in se ponavadi ne uresničuje z jezikom, temveč s kakšnim drugim nesemantičnim kodom.

3 Opredelitev jezikovne opremljenosti

Nobenih ambicij nimamo, da bi v tem besedilu natančneje opredelili vrste in pojavne oblike mestne jezikovne opremljenosti. Priznati moramo celo, da je najverjetneje pojem samo začasen in zasilen, saj poskuša združiti pod eno streho zelo različne stvari, od javnih statičnih, premičnih, elektronskih jezikovnih sporočil (na ravni prometne infrastrukture, ustanov, trgovin, uradov, podjetij ipd.) do jezikovne in sporazumevalne zmožnosti meščanov ter zaposlenih v mestu. Po eni strani je želja po združevanju vsega tega v enem pojmovanju ustrezna, saj sporazumevanje v mestu pač poteka po vseh teh parametrih. Po drugi strani pa je tako sinkretično pojmovanje izrazito težko jasno hierarhizirati in opredeliti – zato tega, kot rečeno, niti ne bomo poskušali. V slovenski sporazumevalni in tudi jezikovnopolitični praksi se veliko pogosteje govori (nenazadnje smo doslej v besedilu to počeli tudi mi) le o javnih napisih in obvestilih; po drugi strani pa se v sociolingvistiki zadnje čase uveljavlja pojem *jezikovne pokrajine*, ki se v glavnem posveča vidnim jezikovnim sporočilom v vseh oblikah in na vseh mestih.[8] V skladu s tem, kar smo omenjali pri prejšnjem poglavju, je analiza jezikovne pokrajine še posebej zgovorna v večjezičnih okoljih, kjer lahko po oblikovanosti sporočil in prisotnosti ter podobi jezikov na njih sklepamo o dejanskih razmerjih med jeziki in jezikovnimi skupnostmi – ta razmerja se marsikdaj razlikujejo od politično deklariranih razmerij ter od veljavne formalnopravne jezikovnostatusne ureditve na nekem področju.

Pomembnost in občutljivost področja javnih napisov namreč izhaja prav iz njihove simbolne vloge v dvo- ali večjezičnem okolju: pomenijo javni dokaz o prisotnosti nekega jezika (in jezikovne skupnosti) na nekem področju, kar ponavadi temu jeziku podeljuje tudi vstopnico za javno sporazumevanje. Javno sporazumevanje pa je v večini sociolingvističnih situacij pogoj za visok status jezika in posledično skupnosti.[9]

Zato ni čudno, da so javni napisi posebej natančno določeni na dvojezičnih področjih, kar velja tudi v Sloveniji. V splošni slovenski zakonodaji bi zaman iskali podrobnejšo napisno taksonomijo, najdemo pa jo npr. v koprskem mestnem Odloku o javnem izvajanju dvojezičnosti na narodnostno mešanem območju:

> Kot trajni javni napisi – ne glede na tehniko in trajnost objave – štejejo:
> 1. oznaka firme, ki jo pravna ali fizična oseba, registrirana za opravljanje dejavnosti, objavi ob vstopu v svoje poslovne prostore, kar velja tudi za objavo statusa organizacijske enote in predmeta poslovanja v konkretnih poslovnih prostorih;
> 2. objave urnikov oziroma uradnih ur v trgovskih, gostinskih, storitvenih in podobnih obratih, v bankah, zavarovalnicah in drugih finančnih institucijah, v poslovnih prostorih pravnih oseb javnega prava ter pri izvajalcih javnih služb državnega in lokalnega pomena;

---

8 Skoraj vzporedno z našim seminarjem (6.–8. 7. 2006) bo recimo na 16. sociolingvističnem simpoziju v Limericku na Irskem posvečena posebna delavnica jezikovni pokrajini v okviru proučevanja večjezičnosti (http://www.ul.ie/ss16/WS19.html); posebna sekcija je bila jezikovnim pokrajinam posvečena tudi na kongresu evropske zveze za usvajanje drugega jezika (EUROSLA 14) septembra 2004 (http://www.vc.ehu.es/eurosla2004).

9 V sodobnem slovenskem trenutku je medijsko najbolj izpostavljena pereča problematika v zvezi z dvojezičnimi topografskimi in drugimi napisi v slovenščini na dvojezičnem področju avstrijske Koroške. Kljub močnim veljavnim formalnopravnim obvezam (od 7. člena *Avstrijske državne pogodbe* do razsodbe ustavnega sodišča) se deželne oblasti odločno izmikajo postavitvi tudi minimalnega števila dvojezičnih napisov.

3. objave cenikov v bankah, zavarovalnicah in drugih finančnih institucijah, v poslovnih prostorih pravnih oseb javnega prava ter pri izvajalcih javnih služb državnega in lokalnega pomena;
4. vsi napisi na kažipotih in kažipotnih tablah, na dopolnilnih tablah prometnih znakov, na usmerjevalnih napisih, na uradnih oznakah ulic, na postajah in postajališčih javnega potniškega prometa (avtobusnega, taxi, železniškega, pomorskega in drugo) in v prevoznih sredstvih javnega mestnega potniškega prometa, razen imen naselij in drugih geografskih pojmov, ki niso na narodnostno mešanem območju;
5. drugi trajni napisi v oziroma na prostorih, ki so namenjeni poslovanu z občani, in ki jih uporabljajo pravne osebe javnega prava ter izvajalci gospodarskih javnih služb državnega in lokalnega pomena, v prostorih javnega in zasebnega zdravstva, v javnih socialnih, javnih kulturnih in javnih športnih objektih ter v bankah in zavarovalnicah.

   Kot trajni javni napis se obravnavajo tudi vsi drugi napisi, ki jih pravne in fizične osebe, registrirane za opravljanje katerekoli dejavnosti, v zvezi s to dejavnostjo pritrdijo oziroma na kakšen drug način objavijo na svojih objektih tako, da so vidni na javnih krajih, tehnično pa so izdelani oziroma pritrjeni oziroma objavljeni tako, da bi bili lahko v uporabi v daljšem obdobju, ne da bi to zaznavno zmanjšalo tehnično kvaliteto objave.

Odlok natančno opredeljuje tudi začasne javne napise ter obrazce kot obliko javnega sporazumevanja. Z vsem tem ustvarja dejansko možnost uresničevanja ustavno in zakonsko zagotovljene slovensko-italijanske dvojezičnosti na mestnem področju; natančna taksonomija je orodje za pozitivno diskriminacijo manjšinskega jezika. Seveda je taksonomija le ena od podlag; tudi pojem dvojezičnosti si je mogoče zelo različno razlagati, zato poskuša biti citirani odlok tudi na tem področju kar se da natančen:

> Dvojezičen napis je napis v slovenskem in italijanskem jeziku, praviloma izpisan z enako oblikovanimi črkami iste velikosti, lahko pa je likovno oblikovan tudi drugače, če v obeh jezikih uporablja enako velik prostor ali tako, da ne postavlja besedila v enem od obeh jezikov v podrejen položaj.
>
> Kdor naroči postavitev oziroma objavo napisa, ki mora biti po tem odloku dvojezičen, je dolžan poskrbeti za vsebinsko in jezikovno pravilen prevod iz slovenščine v italijanščino in obratno.

4 Velikost šteje

Sklepamo torej lahko, da je velikost pri napisih pomembna, saj ima simbolno vlogo – še posebej v dvo- in večjezičnih situacijah, pri dvo- ali večjezičnih napisih. Za to imamo več dokazov; najprej ostanimo na slovensko-italijanskem dvojezičnem področju. Slika 7 na prvi pogled predstavlja uravnotežen dvojezični napis, slika 8 pa bi najbrž pomenila kršitev zgornjega odloka, saj je napis v slovenščini večji. Toda simbolnega sporočila o statusu jezika nima le velikost, temveč tudi pozicija sporočila na napisu. Glede tega tudi napis na sliki 7 postavlja večinski slovenski jezik v privilegiran položaj, saj je na prvem mestu. Po drugi strani pa bi tendenčna interpretacija napisa na sliki 8 lahko ravno obratno trdila, da se manjša velikost italijanskega poimenovanja kompenzira z njegovo privilegirano pozicijo, saj je teoretično gledano prvo z leve – in bere se pač od leve proti desni. Kljub sorazmerno natančni pravni določenosti torej zmeraj ostaja prostor za interpretacijo.

Slika 7 (Piran, Zelenjavni trg, 7. 5. 2006) in slika 8 (Piran, Zelenjavni trg, 7. 5. 2006)

Podobno simbolično razmerje lahko opazujemo tudi pri ljubljanskih usmerjevalnih tablah (slika 6) – čeprav so razmerja drugačna. Ljubljana je formalnopravno gledano enojezično področje, torej ima neposredno pravico do javnosti samo slovenščina, drugi jeziki le izjemoma. Seveda pa ima Ljubljana v realnosti kot prestolnica evropske države vse bolj izrazito večjezikovno razsežnost – pa tudi večjezično preteklost. Prikazane usmerjevalne table to nakazujejo: sporazumevalno gledano je angleščina nujna, simbolično pa pomeni motnjo, zato morajo biti napisi v njej manjši ter na drugem mestu (sistem ima, kot kaže, naslednjo logiko – lastna imena cest, ulic in trgov (črno na beli podlagi), oznake in imena prenočišč (belo na modri podlagi) niso prevedena, imena kulturnih in kulturnozgodovinskih objektov (belo na rjavi podlagi) ter pomembnih prometnih ter drugih infrastrukturnih objektov (črno na beli podlagi) imajo prevod v angleščino, vse pa je opremljeno še z ikoničnimi znaki).

5 Slovenska jezikovna politika je glede velikosti malenkostna

Zaradi posebne politične in jezikovne zgodovine slovenskega jezikovnega prostora je vprašanje javnih napisov skoraj najbolj izpostavljeno aktualno jezikovnopolitično vprašanje v Sloveniji. S stališča celovitega razumevanja državne in narodne jezikovne politike in jezikovnega načrtovanja je to pravzaprav precej žalostno in neproduktivno (Stabej 2001 in v tisku). Zgodovinsko gledano pa je to, kot rečeno, razumljivo: slovenščina se je v 19. stoletju sicer vztrajno vse bolj uveljavljala v javnosti, ampak prav vprašanje javnih mestnih napisov v slovenščini je bilo med najdlje nerešenimi vprašanji, še posebej tam, kjer so bili prebivalci z avstrijsko-nemško identiteto politično (in gospo-

darsko) zelo močni. V Ljubljani je z bojem za samo slovenske ulične table tesno povezano ime politika Ivana Hribarja, ki je bil mdr. ljubljanski župan (1896–1910). V svojih spominih (Hribar 1983: 269) piše, da si je že pred svojim županovanjem v ljubljanskem mestnem svetu prizadeval, da bi se dvojezične (slovensko-nemške) table nadomestile s samo slovenskimi; to je utemeljeval predvsem z dejstvom, da so imela štajerska mesta Maribor, Celje in Ptuj samo nemške napise. Toda deželni odbor Kranjske, ki je bil glede tega najvišji pristojni organ, je bil dosledno proti. Hribar kot župan je nato po lastnih besedah ukrepal takole:

> Po prvi odločbi deželnega odbora dal sem, da mu zadostim, napraviti nove dvojezične hišne table, na katerih je bil zgoraj slovenski napis, spodaj pa nemški, v velikosti 6 : 1. Vzel sem namreč tej obliki uličnih tabel za podlago razmerje števila prebivalstva, katerega je po uradni štetvi bilo šest sedmin slovenskega. Naravno, da je vsled tega bil slovenski napis jako velik, nemški pa tak, da se ga je s prostim očesom le prav od blizu čitati zamoglo. In vendar je ta rešitev bila pravilna.

Seveda se taka rešitev ni obnesla, saj je bila tudi mišljena kot provokacija – toda najverjetneje je res pomagala utreti pot samo slovenskim napisom. V štajerskih mestih je bilo uveljavljanje slovenščine še bistveno težje.

Manj razumljiva in smiselna so po vsebini sicer podobna prizadevanja v sodobnosti, ki pa so glede na aktualno slovensko jezikovno, politično in nasploh civilizacijsko situacijo popolnoma deplasirana. Tovrstna prizadevanja pač izrabljajo ugled blagovne znamke »zavzemanja za slovenščino« in »branjenja slovenščine pred tujimi elementi«; ta blagovna znamka, če ji smemo tako reči, izvira iz popolnoma drugačnih časov, kjer je bila res smiselna. Tako dandanes v letnem *Javnem razpisu za (so)financiranje projektov, ki so namenjeni predstavljanju, uveljavljanju in razvoju slovenskega jezika*, ki ga objavlja slovensko kulturno ministrstvo,[10] lahko preberemo naslednje cilje:

> Namen in predmet projektnega razpisa je dodelitev sredstev za (so)financiranje posameznih projektov, ki pomenijo neposredno predstavljanje, uveljavljanje in razvoj slovenščine ali večanje dostopnosti te javne dobrine. Za projekte se po tem razpisu štejejo akcije (tekmovanja in druge prireditve, počitniške šole oziroma tečaji slovenščine, kritično odzivanje na primere zanemarjanja ali zapostavljanja slovenskega jezika v javnosti, sloveniziranje javnih napisov ipd.) /.../

Ob tem se najbrž najprej vprašamo, ali smo prav prebrali – sloveniziranje javnih napisov v Republiki Sloveniji?[11] V katerem jeziku pa so? Nekateri sicer trdijo, da so »le še izjemoma v slovenščini«,[12] toda ni treba veliko pronicljivosti za ugotovitev, da so take ocene zmeraj neutemeljene (oziroma »podprte« le s tem ali onim posamičnim primerom), da z jezikovno dejanskostjo nimajo nobene povezave, pač pa so toliko bolj povezane s politično in ideološko stvarnostjo.

---

10 Razpis najverjetneje pripravlja Sektor za slovenski jezik pri ministrstvu, kar sklepamo glede na to, da je prejšnja leta zelo podoben razpis objavljal Urad za slovenski jezik, ki se je 2004 organizacijsko preuredil v današnji Sektor. Razpis za 2006 na http://www.kultura.gov.si/index.php?id=2134&show_single=462.

11 Ne moremo mimo simpatične bose kovačeve kobile: *sloveniziranje* bi seveda – če bi nas zares tako skrbelo za slovenščino – zlahka »slovenizirali« v *poslovenjenje* ali *poslovenitev*.

12 Andrej Rant, Rešimo slovenščino, *SLS.odmev* (strankarsko glasilo Slovenske ljudske stranke), december 2005, str. 43.

Tako ni nič čudnega, da precej določil o privilegiranosti slovenščine v javnih napisih in sporazumevanju na področju Slovenije vsebuje tudi *Zakon o javni rabi slovenščine*, sprejet leta 2004. Ne le v običajnejših govornih položajih, zakon slovenščino statusno ščiti tudi v novih medijih, npr. v 20. členu:

> (1) Javni opozorilni napisi, pisna ali govorna navodila, informacije in razglasi v Republiki Sloveniji so v slovenščini, kjer je to potrebno ali običajno, pa tudi v drugih jezikih.
> (2) V elektronskih komunikacijskih in kontrolnih napravah mora biti omogočena izbira slovenščine in upoštevan slovenski črkopis.
> (3) Bančni avtomati, igralni avtomati, parkirne ure in druge naprave, ki so namenjene javni uporabi in oddajajo sporočila v digitalni tehniki, morajo biti programirani tako, da po vsakokratni izbiri in uporabi tujega jezika samodejno vračajo na prvo mesto slovenščino.

Tuji jezik ima v zakonu v več določilih status »dodanega« jezika v javnem sporazumevanju, kar je po eni strani seveda razumljivo in tudi večinoma sprejemljivo; po drugi strani pa je taka dikcija vendarle nadaljevanje problematične in v slovenskem prostoru zelo običajne predpostavke, da je formalnopravna določitev privilegiranosti statusa slovenščine v javnem sporazumevanju popolnoma nujna, saj sta njena dejanska moč, predvsem pa jezikovna lojalnost njenih govorcev na splošno prenizki, da bi jima lahko kar tako zaupali.

Vsaj avtorju prispevka pa se zdi, da sprehod po slovenskih mestih in kulturni krajini nasploh izkazuje prej neko drugo podobo: ponudbe relevantnih informacij v tujih jezikih za neslovensko govoreče obiskovalce je premalo (prim. Stabej 2003); premalo je tudi učinkovite, sistematične in široko dostopne ponudbe osnovnih znanj o slovenskem jeziku.[13] Nenazadnje pa, kar je sicer brez podrobnejše analize še najtežje trditi: jezikovna opremljenost se pri izbiri in določitvi jezika šele začne, ne pa neha. Učinkovito posredovanje informacij in sporazumevanje v javnosti je vitalno za mestno skupnost, pa tudi državo; sama izbira »pravega« in »pravilnega« jezika učinkovitosti javnega sporočila nikakor ne jamči. Logika razvidnosti, dostopnosti, razumljivosti, prijaznosti sporočil do uporabnika se bo morala v slovenskih miselnih prostorih šele uveljaviti. To po eni strani pomeni premike pri usvajanju jezikovne zmožnosti, po drugi strani pa tudi drugačno jezikovno ozaveščenost, ki bo zmogla tako pri poklicnih kot pri občasnih udeležencih in udeleženkah mestnega in drugega javnega sporazumevanja plodno (in demokratično) združevati pomensko in simbolno vlogo jezika.

Za konec razpravljanja si oglejmo prizor, ki si ga v Sloveniji ne moremo predstavljati in ga najverjetneje tudi nikoli ne bomo videli, v kitajski četrti Toronta pa je zelo običajen in ponazarja temeljito drugačen pristop k javnemu sporazumevanju (ter kanadsko formalnopravno ter dejansko zavezanost k večkulturnosti, slika 9).

---

13 Kot poskus ad hoc »sloveniziranja« tujih obiskovalcev omenimo brezplačni tečaj slovenščine za turiste (opremil jih je z najosnovnejšimi slovenskimi besedami in frazami); lani ga je enkrat tedensko v turistični sezoni prirejal Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik Univerze v Ljubljani v sodelovanju s mestnim Turističnoinformacijskim centrom. Zanimivo je, da je Center ta program prijavil na lanski, že omenjeni razpis za promocijo slovenščine, vendar je bila prijava brez obrazložitve zavrnjena.

Slika 9 (Toronto, kitajska četrt, 2. 8. 2006)

6 Sklep

Pri razgrinjanju problematike jezikovne opremljenosti mesta in meščanov smo bili pravzaprav zelo parcialni in pristranski. Človekovo bivanje je na začetku 21. stoletju prepleteno s sporazumevalnim in jezikovnim kontinuumom, ki sega od nekdaj običajnejših, bolj statičnih in predvidljivih do tehnološko bolj zapletenih oblik govorjenega in pisnega sporazumevanja; meje med realnim in virtualnim, zasebnim in javnim so v sporazumevanju zabrisane in marsikdaj neaktualne. Redundantnost kot neodtujljiva znakovna lastnost jezikovnih sporočil se danes izrazito uveljavlja tudi v razsežnosti kanalov – kar je le imenitna oznaka preprostega pojava: neka informacija se danes lahko neomejeno širi preko najrazličnejših poti. Vsemu temu navkljub pa je – že s stališča tehnološke robustnosti, kaj šele s stališča človeškosti – razsežnost razumljivega statičnega obvestilnega napisa ter razumljivega in vljudnega pojasnila živega sogovornika še vedno nekaj posebnega, praktičnega in razveseljivega. In ne glede na človekovo mobilnost in vse oblike virtualnega bivanja ostaja mesto posebna razsežnost človekovega bivanja – in hkrati skoraj samostojni subjekt, ki živi svoje posebno življenje.

Viri in literatura

HRIBAR, Ivan, 1983 [1928]: *Moji spomini* 1. Ljubljana: Slovenska matica.

STABEJ, Marko, 2001: Spod materinega krila v lastne hlače (materni jezik, državni jezik – med intimnim in javnim). *Materni jezik na pragu 21. stoletja*. Ur. M. Ivšek. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo. 20–31.

STABEJ, Marko, 2003: Bo en jezik dovolj? Večjezičnost v enojezičnosti. *Slovenski knjižni jezik – aktualna vprašanja in zgodovinske izkušnje: Ob 450-letnici izida prve slovenske knjige (Obdobja 20 – Metode in zvrsti)*. Ur. A. Vidovič Muha. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete. 51–70.

STABEJ, Marko, v tisku: Obrisi jezikovne politike. *Slavistična revija*. Posebna številka.

Mojca Smolej
Filozofska fakulteta, Ljubljana
UDK 811.163.6'282.2'367(497.4 Ljubljana)

Nekatere skladenjske značilnosti spontano tvorjenih besedil govorcev Ljubljane

Članek se osredotoča na nekatere vidnejše besedilotvorne oz. skladenjske značilnosti spontano govorjenih besedil, ki so jih tvorili govorci Ljubljane. Obravnava stavčne strukture, v katerih ni izraženega ali polno uresničenega predikativnega člena, stavo ujemalnega pridevniškega prilastka, vlogo nekaterih zaimenskih besed, ki se funkcijsko približujejo splošnim besedilnim aktualizatorjem, in zvezo stavkov oz. funkcijsko udejanjanje povezovalca *k*.

The paper focuses on some of the more apparent textual or syntactical characteristics of spontaneous spoken texts created by speakers in Ljubljana. It will consider clausal structures in which there is no predicate or it is only half realised, the composition of the corresponding attributive adjectival phrase, the role of certain pronominal words that functionally come close to definite and indefinite articles, and sentence connectives.

0 Uvod

V pričujočem prispevku se bomo osredotočili na nekatere besedilne oz. skladenjske značilnosti vsakdanjega spontanega govora Ljubljane. Analiza bo temeljila na 34 posnetkih različnih spontano govorjenih besedil delno naključno izbranih govorcev.

Razpredelnica 1: Skupni obseg posnetih besedil

Skupni obseg posnetih besedil	148.427 znakov brez presledka v zapisani obliki besedila
Povprečna dolžina posnetih besedil	4.365 znakov brez presledka v zapisani obliki besedila

Vsi govorci, ki jih je 34, so zaradi enotnosti in usklajenosti jezikovne analize na ravni pokrajinske oz. zvrstne opredelitve jezika iz Ljubljane ali njene okolice. Za zvrstno enakost[1] smo se odločili predvsem zaradi zmožnosti vplivanja pokrajinske raznolikosti na razhajanja v okviru skladenjske analize,[2] kar pomeni, da lahko na uresničitev oz. izpeljavo slovničnih/skladenjskih struk-

1 Zvrstno enakost razumemo zelo široko. Pomeni nam le pokrajinsko (Ljubljana) enakost oz. enotnost vseh udeležencev snemanih diskurzov. Udeleženci so namreč govorili različne ravni (po)govornega jezika. Nekateri (npr. govorka besedila 13) so govorili zvrst, ki je blizu knjižnemu jeziku, večina pa je govorila zvrst, ki se predvsem na leksikalni, morfološki in skladenjski ravni razlikuje od knjižnega jezika. Potrebno je še dodati, da je natančna določitev zvrsti/ravni jezika, ki jo/ga je govorec rabil, odvisna od vsakega govornega položaja posebej. »Za katero podzvrst, varianto, raven pogovornega jezika se govorec odloči, pa je mogoče opisati in s tem določiti le v okviru vsakokratne govorne situacije, upoštevaje količino narečnih in knjižnih prvin na nižjih ravninah jezika.« (Krajnc 2004: 15.) Govorna jezikovna raba je tako zelo raznolika in velikokrat individualno pogojena.

2 Skladenjska razhajanja zaradi pokrajinske različnosti omenja npr. *Enciklopedija slovenskega jezika* (1992: 122–123): »/N/arečje: Socialna zemljepisna zvrst z razmeroma velikim številom samosvojih lastnosti na vseh (ali zlasti na neka-

tur (npr. besedni red), prav tako pa tudi na nabor leksikalnih sredstev, (posredno) vpliva tudi pokrajinska pripadnost. Vsi govorci so bili tako rojeni v Ljubljani ali njeni okolici, prav tako pa so v Ljubljani končali tudi izobraževalni proces.

Govorci, ki so tvorili vsak le po eno besedilo, se razlikujejo glede na spol (12 moških, 22 žensk), starost (najmlajši govorec je star 21 let, najstarejši pa 72) in vrsto izobrazbe.

Pred samo analizo je potrebno še omeniti, da pri zapisu govora prevladuje transkripcija, ki daje razumljivosti in berljivosti prednost pred fonemsko ustreznostjo, kar pomeni, da je pri vseh besedilih uporabljen knjižni zapis. Za branje in razumevanje besedil oz. navedenih primerov tako poznavanje fonoloških in prozodičnih znakov ni potrebno. Kljub odločitvi za knjižni zapis pa so pri transkribiranju upoštevane nekatere izjeme, ki niso skladne s standardnim slovarjem (SSKJ). Gre namreč za tiste izjeme, ki so skupne vsem govorcem posnetih besedil in ki kljub drugačnosti od knjižnega zapisa ne otežujejo berljivosti (npr. 1. izguba nenaglašene končnice *-o* pri samostalnikih srednjega spola: *mlek*, *okn*; 2. izguba i-ja in u-ja v predponah in v osnovi: *prpravt*, *prjatu*; 3. ohranjanje ukanja v prednaglasnem zlogu: *utrok*, *pupadki*, *čukulada* itd.).

1 Besedilni aktualizatorji

V prvem poglavju se bomo ustavili pri analizi osmih samostalniških zvez oz. besedilnih aktualizatorjev, ki smo jih zaznali v posnetem gradivu.

- (en) tak + (P) + S[3]
- tist + (P) + S
- un + (ta) (P) + S
- en + (P) + S
- nek(i) + (P) + S
- tale + (P) + S
- ta + P + (S)
- ta + (P) + S

Pri navedenih zvezah se bomo ustavili predvsem zaradi dveh razlogov. Prvi je predvidevanje, da večina zvez opravlja vlogo splošnega besedilnega aktualizatorja (določni in nedoločni člen), drugi razlog pa se nahaja na ravni primerjave posnetih narativnih besedil z normo knjižnega jezika. Obravnavane zveze so namreč pogoste (in tako na nek način »neopazne«) predvsem v spontano tvorjenih govorjenih besedilih. V nespontano tvorjenih pisnih besedilih,[4] ki sledijo knjižni normi, bi bile te zveze opazne in zaznamovane.

1.1 En in ta

V posnetih besedilih smo zaznali dve različni funkciji leksema *ta*. Prva je enaka funkciji določnega člena in je za vse tri spole enaka (*ta*, *ta*, *ta*), prav tako je enaka v vseh sklonih. Iz primerov, ki jih bomo navedli, je razvidno, da je člen *ta*, kot je bilo že omenjeno, znak določnosti pridevniške besede, pred katero stoji. Druga funkcija leksema *ta* pa zahteva v nasprotju s členom različne

terih) jezikovnih ravninah, posebno v glasoslovju, tipu naglasa, stavčni fonetiki, naglasnem mestu, posebnih oblikah in do neke mere tudi besedah in skladnji /…/. Če pojav zaseže več narečij, je to pokrajinska značilnost.«

3 (P) = neobvezna pridevniška beseda, (S) = neobvezna samostalniška beseda, S = obvezna samostalniška beseda.

4 Predvidevamo lahko, da bi bile te zveze v govorjenih nespontanih besedilih knjižne norme po vsej verjetnosti v primerjavi s pisnimi besedili manj zaznamovane ali pa celo nezaznamovane.

sklonske oblike. Zaimek *ta* vstopa v razmerje s samostalniško besedo in opravlja različne besedilnopovezovalne in deiktične vloge.

Primer:

1. B12[5]: Ja, ne, to je tko kot, a veš, sta se vidla čez akvarij, a veš, un film Romeo in Julija, a veš, *v* **tej ta zadni verziji**, k je Leonardo DiCaprio, no tam je ena scena, k se vidta čez akvarij (12/45).

V 1. primeru sta razvidni obe vlogi leksema *ta*. Prvi *ta* je pregiben (*v tej verziji*) in pravzaprav vstopa v razmerje s samostalniškim jedrom. Funkcijsko se udejanja predvsem na ravni kazanja na zunajbesedilno predmetnostno pojavnost. Drugi *ta* pa ne vstopa v razmerje s samostalniškim jedrom, pač pa je znak določnosti pridevnika, pred katerim stoji (*ta zadni*).

V besedilih smo zaznali tudi aktualizator *en*. Omenjeni aktualizator se približuje asemantični vrednosti in je kot tak nosilec besedilne nedoločnosti oz. sredstvo nedoločnega in splošnega uvrščanja in opredeljevanja jezikovnega (leksikalnega) sredstva, na katerega se nanaša, v besedilni svet.

Primera:

2. B33: Skratka, **eno štorijo** ti bom povedou o **enmu profesorju fizike** z oxfor- oxfordske univerze, k ga dobr puznam in k je tak ful štoser, in predlanskem je mel pač v **enem letniku enga študenta**, s katerim se res ni zastopu, ne, in tud un ga ni maru, tko da je blo čist recipročno, ta ta ... in enkrat je bil spet **en konflikt**, v polni predavalnici je blo, ne, in kar naenkrat **ta profesor** udpre predal na svojem katedru, potegne ven pištolo in ga ustreli, **tega študenta**, in **ta študent** pade raide mort, kot bi rekli v francoščini, in pač totalna panika v predavalnici, sej slišal: »Oh, God,« a veš, pa: »ka pa je zdaj to, saj se mu je čist strgal.«, ne, in begat sem pa tja, da ne bi še kerga pihnu, ne, no in čez kakšno minuto se pa **ta študent** lepo pobere, otrese prah s sebe in se usede nazaj, kot da ni nič (33/102).

Govorec je pri začetni (prvi) omembi glavnih likov pripovedi (jedra pripovedi) uporabil aktualizator *en* (*o enmu profesorju*, *je mel /.../ enga študenta*). Kasneje je pri ponovni omembi jedrnih likov (oseb) aktualizator *en* nadomestil z določnim aktualizatorjem *ta* (*ta profesor*, *tega študenta*, *ta študent*). Skozi celotno pripoved pred glavnimi liki pripovedi vedno stojijo aktualizatorji (na začetku pri prvi omembi nedoločni aktualizator, pri vsaki nadaljnji omembi pa pred jedrnim leksemom stoji določni aktualizator).

Govorec je v pripovedi nedoločni aktualizator uporabil tudi pred nekaterimi drugimi leksemi (*eno štorijo*, *v enem letniku*, *en konflikt*). Vsi trije so omenjeni/navedeni prvič in jih govorec pomensko/smiselno (razen prvega: *eno štorijo*) ne dopolnjuje oz. ne izpeljuje (ne navede dodatnih informacij, ki bi pomensko natančneje določile lekseme, pred katerimi stojijo nedoločni aktualizatorji (npr. *v enem letniku* → *ni pomembno*, *v katerem*).

3. B1: Pol je, pol je ob pol devetih je bil Boštjan že tam. Pride en, a je to stažist, al kaj jaz vem kaj, **en mlad dohtar**, k še niti ni dohtar, mislm, da je stažist, ne, pa tud če ne, no: »Ja, bomo kar mehur prepiknil, ne.« (1/4.)

---

5 Oznaka pomeni zaporedno številko posnetega besedila (B = besedilo, 12 = dvanajsto besedilo (od 34) po vrsti).

V tretjem primeru je aktualizator *en* (*en mlad dohtar*) znak nedoločnosti oz. znak, da govorec leksem, pred katerim stoji aktualizator, pomensko/smiselno po vsej verjetnosti ne bo nadalje razvijal (ne bo podal dodatnih informacij).

1.2 Druge zaznane zveze

Preostalih pet zvez v nasprotju z leksemoma *en* in *ta* ne opravljajo vloge splošnega besedilnega aktualizatorja. Obravnavani aktualizatorji opravljajo različne druge vloge. Lahko so anaforična ali kataforična sredstva, deiktična sredstva, označevalci odnosa do vsebine, omejevalci veljavnosti, sredstva prekinitve linearne osi, sekundarna deiktična sredstva in označevalci skupnega sveta.

Primeri:

4. B34: Recimo, no, recimo, je to taka lušna, k je bil Val mejčkn, saj to bote vi tud vidl, takrat k bo Leon mal zrastu, za ene tolk, k je bil že kar ene dve tri leta star, in enkat sedi tko na kahlci, ne, in jaz {e} ... to v Martulku, ne, in jaz mu {e} kupim en Kinder jajček, je že takrat norel za temi Kinder jajčki, ne, in on je spet to reku Kindel solplajs, in {e} je skratka ... sedi na kahlci pa prav: »Dida, odvi mi.« ne, jaz pa v **tisti naglici**, mislm, da sem hotu prpravt mu **tist njegov zrezek**, ne, k je stalno meso jedu, ne, {e} rečem: »Joj, Val, ti bom pol, ne, rajši, ne. Zdele nimam časa.« {e} pa prav: »Ne, kar odvi.« in sem mogu odvit, ne, potem je pa reku »Ja,« čez neki časa, seveda tam notr je **tist jajček**, ne, {e} čukuladnega itak on ni nikol pojedu, ga je kar zraven odložu, pa tko naprej, ne, nakar je {e} **tist jajček** ..., je reku: »Ja, pa tud udpri, ne.« No, po sem pa še tist, sem se udal v usodo, ne, sem reku, zdaj bo dal mir, k bo vidu, kaj je notr, kakšna stvar, ne, kaj za sestavt, al, ne vem, ne, in skratka, je po tem {e} no, {e} grem jaz nazaj h **tisti svoji kuhi**, ne, {e} nakar on prav: »Dida, {e} na zdaj mi pa puvej, kako se to sestav, bova sestavla, ne.« Jaz sem reku: »Val, veš kaj, nimam špeglou tuki, ne.« Potem se pa zlo zamisl, pa neki časa je tih, potem pa prav, ko gleda **tist listek**, ne, **na kterm** je blo pač shema za sestavt tale {e} **tisto igrco** v Kinder jajčku oziroma **tist tist predmetek**, ne, in prav: »Dida, tuki piše Ne jabiš očal.« (34/103.)

V navedenem primeru je govorec osemkrat uporabil aktualizator *tist/a* (v besedilu poudarjeno). Vse primere bi lahko označili za sekundarne deiktike, s katerimi je govorec besedilni svet, o katerem pripoveduje, približal sogovorcu/poslušalcu, oz. je poslušalca z rabo aktualizatorjev *tist/a* prestavil v grajeni besedilni svet in mu tako (navidezno) z deiktiki kazal na zunajbesedilno resničnost oz. zunajbesedilno predmetnost. Poleg vloge sekundarnih deiktikov pa obravnavani aktualizatorji opravljajo tudi druge besedilne in medosebne vloge. Npr. tretji (*tist jajček*), šesti (*tist listek*), sedmi in osmi *tist/a* (*tisto igrco*, *tist predmetek*) bi lahko pomensko interpretirali z zvezo »saj veste, katero/katerega.« Izražajo namreč govorčevo pričakovanje, da sogovorec ve, o čem govori oz. da mu ni potrebno pojasnjevati pomena leksema, pred katerim stoji *tisti/a*. Pravkar navedeno/opisano vlogo bi lahko poimenovali kot označevanje skupnega sveta udeležencev govornega dejanja.

5. B15: No, sem pustila avto tko na vrtu parkiran, pa lepo z ročno sicer zategneno, pa zgleda nisem dala v prestavo, in pol me je prosu: »A se lahko mal igram v avtu?« In sem rekla: »No pa se igrej, ne.« Pa sva šla s Petrom notr, jaz sem posodo pomivala, kar na lepem pa zaslišim bamf, tko cela vas je skupi prtekla in pogledam ven, vrata, **una vrtna**, **težka**, **železna**, spulena ležijo na tleh, in Erik se je z avtom dol pelu

rikverc, ker je zgleda tole ročno spustu, veš, ročno, veš, je zgleda neki skaku tam, in je ročno po nesreč spustu in se je odpelu, jaz sem rekla, tam je **una kapelca z Marijo**, da ga je prav **una Marija** preusmerla, no, da se je ..., no in pol se je na cesti pač ustavu (15/54).

V petem primeru je trikrat rabljen aktualizator *un/a*. Vsi trije (predvsem pa prva dva) opravljajo vsaj dve vlogi hkrati. Poslušalca (navidezno) prestavijo v besedilni svet in »kažejo« na zunajbesedilno predmetnost. Poleg tega pa posredno preko deiktične vloge opravljajo tudi vlogo izpostavljalca besed oz. besednih zvez, pred katerimi stojijo.

6. B30: Saj drugač večina vožn je dobr minila, clo takrat, k sem edinkrat šu sam z avtom iz Ljubljane pa tja najprej v Brusel, {e} ampak {e} enkrat sva pa mela **tisto** komplikacijo, k je guma pr avtu počla, mal naprej od {e} Strasbourga oziroma tam med Strasbourgom pa Nancyjem, ne, kar tko se vozva, najprej čez tisto lokalno cesto, potem prideva na avtocesto, in ravno po dolgem zašibamo, poči, ravno bliz enga tovornjaka sva bla, začneva tam manevrirat po cesti, zapeleva prot robu, {e} nekako nama uspe tam ustavt, ajdi zažlajfava in sva rekla: »Joj, kakšno srečo sva mela, da se prvič ni nič zgodil, in drugič, da je bil avto tko mal natovorjen, ker zuni je blo tam enih ničla al pa minus pet stupin, /.../ ampak na srečo avto še ni bil tko poln in sva preložila na zadne sedeže, tam nekako zvlekla **tisto gumo**, k je bla pa pol tanša kot običajna avtomobilska guma, no in potem sem jaz, kolikor pač sem tehnika, šu tja, začel neki z nogo toučt, udarjat {e} vse **tiste šraufe** ven, gumo dol, novo gumo gor, in potem preberem opozorilo, da ne sme it hitrej kot devedeset kilometrov. (30/97.)

V šestem primeru je aktualizator *tisti* uporabljen trikrat. V vseh treh primerih se nanaša na jedrne pomenske dele besedila oz. pripovedovanega dogodka (*komplikacija*, *guma*, *šraufi*). Z aktualizatorji je govorec omenjene lekseme (implicitno) poudaril, obenem pa je z njimi izrazil (predvsem pri drugem in tretjem leksemu), da pričakuje, da sprejemnik ve, o čem govori oz. da so mu izpostavljene predmetnostne reference poznane.

7. B31: Ful je sranje s temi zadevami praktičnimi, no, a veš, pa ne veš, a bo, pa kaj, joj, jaz sem se tok že tok namatrala pa presekirala zarad tega gledališča, k men je pa še vse udpadl, k je **un Baković**, k igra v tej predstavi, bolan, pa ni nobene slovenske premiere letos, pa nič ni, a veš, in je ful (31/99).

V sedmem primeru aktualizator *un* (*un Baković*) opravlja dve vlogi hkrati. Je napovedovalec določene, splošne znane reference, obenem pa je tudi izpostavljalec leksema, na katerega se nanaša, in kazalec govorčevega subjektivnega stališča do vsebine (*jeza*, *razočaranje*). Potrebno je seveda poudariti, da vlogo razkrivanja subjektivnega stališča poleg aktualizatorja *un* v besedilu opravljajo tudi druga leksikalna in slovnična sredstva.

1.3 Sklep k besedilnim aktualizatorjem

V analiziranih posnetih besedilih smo se osredotočili na osem besedilnih aktualizatorjev, ki opravljajo različne besedilne in medosebne vloge.

Ustavili smo se predvsem pri tistih vlogah, ki razkrivajo medosebni odnos med udeležencema/i govornega dejanja oz. pri tistih medosebnih vlogah, s katerimi govorec poslušalcu »pomaga« premostiti časovno in prostorsko oddaljenost grajenega besedilnega sveta oz. s katerimi go-

vorec izraža pričakovanje, da sprejemnik ve, o čem govori (da je predmetnostna pojavnost enako znana obema, tako govorcu kot poslušalcu).

Za konec je potrebno le še enkrat poudariti, da vsak izmed navedenih aktualizatorjev opravlja različne besedilne in medosebne vloge, ki se medsebojno prepletajo in dopolnjujejo. Brez upoštevanja le ene izmed številnih vlog je vsako nadaljnje preučevanje funkcijskega udejanjanja obravnavanih aktualizatorjev nemogoče.

Razpredelnica 2: Metabesedilne vloge obravnavanih aktualizatorjev

	Besedilne in medosebne vloge, ki jih opravljajo obravnavani aktualizatorji									
Besedilni aktualizatorji	(1) anafor. sredst.	(2) katafor. sredst.	(3) deikt.	(4) označev. odnosa do vsebine	(5) omejev. veljavn.	(6) sredst. prekinit. lin. osi	(7) sekund. deikt.	(8) označ. skup. sveta	(9) nedo. člen	(10) določ. člen
(en) tak	✓	✓	✓	✓		✓				
tisti	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓		
un	✓	✓	✓	✓		✓	✓	✓		
en				✓	✓				✓	
nek				✓	✓				✓	
tale	✓	✓	✓	✓		✓				
ta + P										✓
ta + (P)	✓	✓	✓	✓		✓		✓		

2 Stava ujemalnega pridevniškega prilastka

V drugem poglavju se bomo osredotočili na dve skladenjski značilnosti spontano govorjenega besedila, ki sta povezani s stavo ujemalnega pridevniškega prilastka. Pobliže si bomo torej ogledali: 1. dodajanje ujemalnega pridevniškega prilastka in 2. razdruženost ujemalnega prilastka in odnosnice.

2.1 Dodajanje ujemalnega pridevniškega prilastka

V posnetih besedilih je bilo opaziti, da je ujemalna pridevniška beseda pogostokrat za svojo odnosnico. To pa ne pomeni, da lahko omenjeno strukturo razumemo kot inverzno oz. da lahko v omenjeni strukturi določamo obrnjeni besedni red. V opazovanih nizih oz. povedih je pridevniška beseda za odnosnico velikokrat (le) dodana in kot taka opravlja vlogo dopolnilnega prilastka oz. nepoudarjenega semantičnega dopolnila. Če v inverznem besednem redu oba, tako odnosnica kot prilastek, opravljata enako oz. skupno vlogo pri grajenju besedilnega sveta oz. sta oba na pomenski ravni izpostavljena in poudarjena, je pri dodanem prilastku v govorjenih besedilih

velikokrat zaznati predvsem govorčevo spoznanje o nujnosti dodajanja nove informacije zaradi nezadostnosti/pomanjkljivosti predhodno povedanega.

V posnetem gradivu opravljajo vlogo dodanega ujemalnega prilastka lastnostni pridevniki, svojilni pridevniki in tudi vrstni pridevniki. Količinskih pridevnikov[6] za samostalniško odnosnico nismo zaznali. Presenetljivo je, da se vrstni pridevniki, ki skupaj s samostalniškim jedrom lahko tvorijo avtomatizirano besedno zvezo,[7] prav tako pojavljajo za svojo odnosnico.

Primeri:

8. B24: In sva zadnič nardile eno tako pustolovščino, ko je bil, ko je bla tlele na Bledu **olimpiada šahovska**, in sva končno, predvsem jaz, končno izpolnile oblubo, da bova pelale svoje unučke z vlakom. Jaz sem mela sicer namen v Medvode na sladoled, ampak ker sva ble dve, sem si upala potem in sem jih pelala na Bled na **šahovsko olimpiado** (24/81).

Navedena je zveza vrstnega pridevnika in samostalniške odnosnice. Ujemalni pridevniški prilastek je prvič postavljen za jedro, nato pa stoji pred svojo odnosnico (*šahovska olimpiada*). Potrebno je poudariti, da pri prvi navedbi obravnavane zveze med leksemoma ni premora, kar pomeni, da je govorka prilastkovo določilo dodala samostalniškemu jedru takoj po njegovi izpeljavi.

9. B14: Veš, je rekla, da so mel gašperčka pa tko, pa še brat je bil zraven, ne, in pol jo je dostkrat popravu, **brat njen** »Ne, ni blo tko.«, a veš, da je blo bol revn, ne, kuker je ona hotla prkazat (14/50).

Naveden je primer zaimenske pridevniške besede (svojilni zaimek), ki stoji za odnosnico (*brat njen*). Govorka med njima ni naredila premora. Pridevniško določilo je navedeno po dvakratni rabi samostalniškega jedra (*brat*). Potrebno pa je omeniti, da je govorka z dodajanjem prilastka na nek način pomensko izpostavila odnosnico in s tem njeno vlogo v pripovedi. Prilastek je tako postal nepoudarjeno semantično dopolnilo.

10. B15: In pogledam ven, **vrata**, **una vrtna**, **težka**, **železna**, spulena ležijo na tleh (15/54).

10. primer je zanimiv zaradi trodelnega niza pridevniških ujemalnih prilastkov, ki stoji za samostalniško odnosnico. Če se osredotočimo na omenjeni trodelni niz ujemalnih prilastkov in še enkrat na vse predhodno navedene primere, lahko zaključimo, da pravzaprav ne gre za inverzijo prilastka (obrnjeni besedni red), kjer bi vsaka izmed sestavin besedne zveze ohranjala svojo pomensko poudarjenost, pač pa za neke vrste dodane pridevniške besede, ki opravljajo vlogo dopolnilnih prilastkov oz. nepoudarjenih semantičnih dopolnil. Navedeni primeri torej kažejo, če poenostavimo, da je med ujemalnimi pridevniškmi prilastki pred odnosnico in inverznimi prilastki na eni strani ter obravnavanimi dodanimi prilastki zaznati funkcijsko oz. smiselno razhajanje.

---

6 Morda je deloma vzrok tudi v tem, da v večini primerov količinski pridevnik, ki tvori zvezo s samostalniško besedo, pravzaprav opravlja vlogo odnosnice (na površinski skladenjski ravni).

7 »Za skupino B velja, da so v dosedanjih slovenskih slovnicah obravnavani kot vrstni. Celotno skupino B glede na skupino A določajo naslednje lastnosti: (1) s samostalniškim jedrom tvorijo stalno besedno zvezo, po R. F. Mikušu (1960) avtomatizirano sintagmo, ki je neodvisna od govornega dejanja, kar pomeni, da po govornem dejanju ne razpade; je del slovarja – leksem in ne zveza leksemov kot tip A; /…/« (Vidovič Muha 2000: 69). (1. skupina B = vrstni pridevnik v imenovalniku, vrstni svojilni pridevnik in snovni pridevnik; 2. skupina A = lastnostni pridevnik (kakovostni in merni), svojilni pridevnik, vrstni pridevnik v rodilniku in dajalniku, količinski pridevnik.)

2.2 Razdruženost ujemalnega pridevniškega prilastka in odnosnice

Razdruženost razumemo kot skladenjski pojav, pri katerem je ujemalni pridevniški prilastek (lahko je tudi neujemalni prilastek) razdružen od svoje samostalniške odnosnice, kar pomeni, da med njima stoji nek drug stavčni člen (največkrat je to povedek). S shemo bi to lahko ponazorili kot: *Prid + X + Sam* ali pa *Sam + X + Prid* (X je katerikoli drugi stavčni člen razen pridevniškega prilastka ali samostalniške odnosnice v vlogi osebka ali predmeta). Govorec tako najprej izpostavi/poda samostalniško jedro (ali pridevniško določilo), nato pa po rabi določenega stavčnega člena, ki ni v ujemalnem skladenjskem razmerju[8] s predhodno postavljenim samostalniškim jedrom (ali pridevniškim določilom), zaradi pomankljivosti/nerazumljivosti sporočene informacije poda še »manjkajoči« pridevniški prilastek (ali samostalniško odnosnico).

Primeri:

11. B5: No ampak on je potem reku, da bi na svojo kartico vzel in pol je res ... {em}, v bistvu s-, mislm, da ..., ne, **mojo** sem mu jaz dala **številko** in pol kuker, da bo kaj drugač (5/14).

Govorka je po rabi ujemalnega prilastka (zaimenska svojilna pridevniška beseda) namesto samostalniške odnosnice (*številko*) najprej navedla dajalniški predmet (*mu*), osebek (*jaz*) in povedek (*sem dala*). Tako je med pridevniškim prilastkom in samostalniško odnosnico najti ne le enega, pač pa kar tri stavčne člene, ki v okviru izražene razdružene samostalniške zveze niso v ujemalnem razmerju z enim ali drugim elementom obravnavane zveze. Po natančnejšem pregledu navedenega primera in širšega sobesedila, katerega del je obravnavani primer, lahko zaključimo, da je opazovana razdruženost na nek način znak govorkine negotovosti oz. neprepričanosti v točnost/pravilnost sporočenega. Govorka se pri govorjenju zatika in vseskozi popravlja že povedano. Opazovana razdruženost je tako le eden izmed znakov omenjene govorkine negotovosti.

12. B27: Po pa sem pa **s psihijatrinjo** govorila, **njegovo**, ne, s hiše, se tud z Lublane voz, sem rekla, sem mela njihovga Jezusa Kristusa, prav: »Kva? A spet teži?« Sem rekla: »Zob je mel za spult.« (27/90.)

Tu je razdruženje potekalo ravno obratno kot v prejšnjem primeru. Govorka je najprej navedla samostalniško jedro (s *psihijatrinjo*), po njem pa je uporabila opisni deležnik (*govorila*), ki je del povedka (*sem govorila*). Po izpeljanem deležniku je naredila sekundni premor (vejica v zapisu), po njem pa je navedla ujemalni prilastek (*njegovo*), ki je v podrednem razmerju s samostalniškim jedrom pred deležnikom. Govorka je (to lahko le predvidevamo) zaradi pomanjkljivosti/nezadostnosti informacije, ki jo prenaša samostalniška beseda (s *psihijatrinjo*) kasneje dodala še pridevniško določilo (*njegovo*), ki dodatno smiselno dopolni že podano informacijo. Na dodajanje nove informacije je govorka sogovorca opozorila tudi s konativnim signalom ne.

13. B5: A veš, **plošče** pa nisi vidu **od štedilnika**, tolk je blo zamazan. Res študentska scena, res, čist (5/18).

V 13. primeru smo navedli primer neujemalnega predložnega prilastka (stoji za odnosnico). Kljub začetno postavljenemu naslovu (*Stava ujemalnega pridevniškega prilastka*) smo obravnavani

8 Pri tem mislimo na ujemalno skladenjsko razmerje znotraj samostalniške besedne zveze (in ne znotraj stavčne strukture).

primer navedli kot prikaz, da je razdruženost (pa tudi drugi skladenjski pojavi) pogosta tudi pri drugih zvezah. V navedenem primeru je govorka za samostalniškim jedrom (*plošče*) navedla povedek (*nisi vidu*), za njim pa je dodala predložno dopolnilo (*od štedilnika*). Predvidevamo lahko, da je razdruženost odnosnice in predložnega dopolnila bolj kot znak dodajanja nove informacije zaradi nezadostnosti/pomanjkljivosti predhodno navedenega pravzaprav znak poudarjanja in izpostavljanja reme celotne informacije. Govorka je tako del reme prenesla na začetni del povedi in jo (remo) izpostavila ter nanjo dodatno opozorila.

3 Elipsa povedka v spremnem stavku premega govora

Že bežen pregled spontano govorjenih besedil kaže, da je v njih najti široko množico struktur, v katerih ni izraženega ali polno uresničenega/izpeljanega predikativnega člena. V pričujočem poglavju se bomo ustavili le pri elipsi povedka v spremnem stavku premega govora. V spontano govorjenih besedilih je namreč pogostokrat zaznati polno elipso povedka v spremnih stavkih. Omenjene strukture opravljajo podobno vlogo kot predhodno omenjena sekundarna deiktična sredstva, s katerimi govorci poslušalca prestavijo v govorjeni besedilni svet in tako navidezno zabrišejo časovno in prostorsko mejo med pripovedovanim besedilnim svetom (dogodkom) in poslušalcem. Obenem obravnavane eliptične strukture opravljajo tudi vlogo stopnjevanja poslušalčeve pozornosti.

Primeri:

14. B5: In pol spet s to kartico, ne. Jaz sem šla kar stran, veš, res nisem mogla bit tam zraven, ne. **In ona men tko čez cel oddelk otroških igrač**: »Spet je ratal.« (5/19.)

V navedenem primeru je razvidna elipsa povedka v spremnem stavku (*in ona men tko čez cel oddelk otroških igrač*). Govorka je v spremnem stavku navedla (le) tvorca prvotnega govora (*ona*), sprejemnika (*men*) in kraj, kjer se je pripovedovani dogodek odvijal (*čez cel oddelk otroških igrač*).

Pred pregledom naslednjih primerov naj še dodamo, da je v spremnih stavkih z elipso povedka praviloma vedno izraz v stavčnočlenski vlogi osebka[9] (govorec prvotnega govora), kar je tudi pričakovano, saj je to namreč edini možni način (poleg verjetnih anaforičnih sredstev) za sporočanje tvorca prvotnega govora.

15. B1: Rekla mi je petnajsti do dvajseti oktober, ne, no pol sem pa jaz enaindvejsetga rodila, ampak je blo {em} že tolk, razumeš, **da me je tast na hodniku**, **k sva se srečala**, ne: »Ja, a si še kar doma?« Ej, pismu, mislm, k bi lohk saj te, k so domači ne težil (1/1).

V spremnem stavku je govorka izrazila tvorca prvotnega govornega dejanja (*tast*), sprejemnika prvotnega govornega dejanja (*me*) in prostor in čas prvotnega govornega dejanja (*na hodniku,*

9 »Govorec prvotnega govornega dejanja je (po navadi) izražen v osebku spremnega stavka, zato naslovnik poročanja razume, na koga se nanaša zunanji kazalnik jaz v dobesedno navedenem besedilu, prim. Mami sem rekel / Mami si rekel / Ta je rekel mami / Brat je rekel mami: ›Naj ti prinesem čaj?‹« (Križaj Ortar 1997: 163.)

ko sva se srečala). Zanimivo je, da je osebni zaimek, ki je izraz sprejemnika, v tožilniški obliki.[10] V eliptičnih spremnih stavkih je tožilniška oblika za sprejemnika najpogostejša.[11]

16. B12: In {e} jaz se tja usedem in jaz sem bil tko mal {trr} {G: z roko maha po zraku}, Simon tud tko in **pol Simon men**: »Ja, ne, jaz sem res {e} ...« tko ponovi še enkrat: »Mam mal travme pa to od tebe.« **Pa jaz tko**: »Ja, sori, ne, sam to tko je, a veš, zgodba traja že dvanajst let, a veš, ni kaj,« in pol nasproti sedi njegov najbolši prjatu /.../ (12/45).

V obeh primerih je v spremnih stavkih izražen le govorec prvotnega govornega dejanja (*unadva*, *jaz*) oz. govorec in sprejemnik (*Simon*, *men*). Govorec je z opustitvijo vseh drugih okoliščin, ki so spremljale oz. pogojevale prvotni govor, pozornost poslušalca usmeril neposredno na samo govorno dejanje. S tem ga je poudaril in izpostavil.

17. B12: In {e} tko ful enga folka in skratka, da bi šli na ta žur tud mi in tko, mislm, tud jaz pa Lada pa to, in **jaz sem najprej**: »Joj, jaz ne bi šel,« pa ful sem travmiral (12/42).

V spremnem stavku je poleg tvorca prvotnega govornega dejanja izražena tudi sedanjiška oblika pomožnika *biti* (npr. *jaz* ***sem***).

Za sklep pričujočega poglavja lahko le napišemo, da obravnavane strukture skupaj z drugimi leksikalnimi in slovničnimi sredstvi opravljajo različne metabesedilne (besedilne in medosebne) vloge, ki se medsebojno prepletajo in dopolnjujejo. Če obravnavamo eno izmed vlog, ne smemo prezreti tudi preostalih, saj so medsebojno odvisne in pogojene.

4 Zveza stavkov in povezovalec *k*

V zadnjem poglavju se bomo na kratko osredotočili na zveze stavkov oz. na povezovalec *k*, ki je eden izmed najpogosteje rabljenih povezovalcev v spontano tvorjenih besedilih govorcev Ljubljane. Pred samo analizo je potrebno še napisati, da je meja med samostojno stoječo (enostavčno) povedjo in stavkom, ki je v prirednem (podrednem) razmerju z za ali pred njim stoječim stavkom, težje določljiva. Pravkar napisano kaže na to, da so izrazi kot večstavčna poved ali enostavčna poved nezadostni in celo nejasni (neuporabni). Pri analizi obravnavane problematike lahko v govorjenih besedilih z gotovostjo določimo le (eno)stavčno strukturo oz. samostojno (enodelno) poved. Potrebno pa je dodati, da stavki oz. povedi v govorjenih besedilih (prav tako kot v pisnih) vstopajo v medsebojna razmerja, vendar se je namesto iskanja in določanja podrednih, predvsem pa prirednih medstavčnih razmerij, smiselneje osredotočati na semantično-logična razmerja, ki so vzpostavljena oz. izražena med posameznimi povedmi, ki so deli širše besedilne zgradbe. Iz pravkar napisanega sledi, da je prav tako velikokrat težko ali skoraj nemogoče (nesmiselno) vrstno določati vlogo povezovalnega sredstva oz. konektorja, ki izraža razmerje med določenima

---

10 »Naslovnik prvotnega govornega dejanja je po navadi izražen v dajalniškem ali tožilniškem predmetu spremnega stavka; zato naslovnik poročanja razume, na koga se nanaša zunanji kazalnik ti (tj. drugoosebni / svojilni zaimek ali glagol) v dobesednem navedku besedila prvotnega govornega dogodka /…/« (Križaj Ortar 1997: 164).

11 Prim. B2: A veš, in še dobr, ker, a veš, kaj je Janez naredu?! Uno Špelo je udzad strpu v svoj avto, mene pa: »Ja, Ana, vi boste … vi pa ne boste tle udzadi, vi boste pa šli naprej, k mate dolge noge.« (2/7)

deloma besedila. Na povezovalna sredstva oz. konektorje je torej v spontano govorjenih besedilih potrebno pogledati ne toliko iz zornega kota strukturnega povezovanja (medstavčno, medpovedno, med širšimi deli besedila), pač pa predvsem iz kota zaznavanja in določanja kohezivne oz. smiselno-logične vzpostavitve razmerij med deli besedila.

4.1 Povezovalec *k*

V analiziranih besedilih smo zaznali povezovalec *k*, ki opravlja številne vloge. Funkcijsko ga lahko pogostokrat interpretiramo oz. razumemo s pomočjo povezovalcev *ki*, *ko*, *ker*, *kot*, *kar*, *da* ter *in*. Nemalokrat pa povezovalec *k* opravlja povsem samosvojo vlogo, kar pomeni, da ga je funkcijsko težje (ali povsem nemogoče) primerjati s katerim koli drugim zaznanim povezovalcem.

Razpredelnica 3: Povezovalci k in število pojavitev v posnetih besedilih

Povezovalec	Povezovalec, ki opravlja podobno/enako povezovalno vlogo kot povezovalec *k*	Število pojavitev
k	ko	47
k	ki	41
k	ker	37
k	kot	9
(tist), k	tist(o), kar	1
k	da, in, *ga nismo zaznali*	35

Primeri:

18. B30: Saj drugač večina vožn je dobr minila, **clo takrat**, **k sem** edinkrat **šu** sam z avtom iz Lubljane pa tja naprej v Brusel, {e} ampak {e} enkrat sva mela tisto **komplikacijo**, **k je guma** pr avtu **počla** (30/97).

Oba poudarjena povezovalca *k* bi lahko zamenjali s *ko*, ne da bi se pri tem kakorkoli spremenil smisel oz. vsebina. Prvi *k* (*takrat, k sem šu*) je uvajalec stavka, ki s svojo vsebino dopolnjuje izraz časa (*takrat*), drugi *k* pa je uvajalec stavka, ki s svojo vsebino natančneje določa pomen nadrednega jedra (*tista komplikacija*).

19. B2: A veš, pol smo šli še v **en kafič, tko k ga je Janez poznal** in je Janez kar mislu, da bomo mi tam cel večer zabil, ne (2/7).

Tu je zanimivo predvsem to, da pred povezovalcem *k*, ki bi ga funkcijsko lahko interpretirali s pomočjo povezovalca *ki*, stoji leksem *tko*, s katerim je po vsej verjetnosti poudarjena nedoločnost (nepomembnost točne označitve/imenovanja) jedra *kafič*, pred katerim je govorka že rabila člen *en*.

20. B2: Mama me je pelala, veš, **k je vedla**, da bo zamudila, me je ona pelala (2/6).

Povezovalec *k* uvaja stavek z vlogo izražanja vzroka predhodno povedanega. Zanimivo je, da je govorka po navedbi vzroka okvirni stavek še enkrat ponovila, kar je značilno in pričakovano v spontano govorjenem jeziku.

21. B21: In res blazn lepo, ne, zato k recimo iz naše strani je prav lepo recimo, ker je polet, ne, ker je poraščen do vrha, ker je čist zelen skor cel, ne, iz avstrijske strani, recimo, je pa res, zgleda pa **k stena**, recimo **k Julici naši**, ne (21/72).

Tudi tu bi oba povezovalca *k* (*k stena*, *k Julici naši*) funkcijsko lahko enačili s povezovalcem *kot*.

22. B2: In sem tkole roko dala (G: pokaže, kako je roko dala), a veš, tko, in tlele pa... saj veš, **tist, k prestavlaš**, in Janez mene prime za roko (2/8).

Poudarjeni povezovalec *k* lahko razumemo s pomočjo oziralnega zaimka *kar*, ki se funkcijsko udejanja kot povezovalno sredstvo. Uvaja stavek, ki natančneje pomensko določa pred njim stoječo odnosnico oz. pred njim stoječe jedro.

Povezovalec *k* pa velikokrat, kot smo že napisali, opravlja povsem samosvojo vlogo, ki jo lahko enačimo s povezovalcema *da* in *in*, pogostokrat pa jo tudi nemogoče interpretirati s katerimkoli drugim povezovalcem.

Primeri:

23. B3: Je reku: »Ti, a si dal kaj vode?« »Ne,« sem reku, »ne, vode pa ne.«, ne. Nisem dal nič vode, sem pač prepražu, tko kot **tam, k** mi je Matija povedu, ne (3/10).

Če se osredotočimo na zvezo *tam, k* in jo skušamo pomensko in funkcijsko (skladenjsko) interpretirati, bi nahitro in zunaj širšega besedila lahko zaključili, da je *tam* jedro, povezovalec *k*, ki bi ga lahko pretvorili v povezovalec *kjer*, uvajalec njegove pomenske razširitve oz. natančne pomenske določitve. Kmalu se seveda izkaže, da predhodna trditev le delno drži. Povezovalec *k* resda uvaja stavek s pomensko natančno določitvijo jedra *tam*, vendar bi obravnavani povezovalec k, če bi ga hoteli prevesti v pisno ustreznico, lahko razumeli (le) s pomočjo povezovalca *kot* (**sem prepražil, tako kot tam, kot mi je Matija povedal*). Predhodno napisano še enkrat kaže na to, da je analiza omenjenih povezovalnih sredstev s pomočjo iskanja pisnih ustreznic neustrezna.

24. B12: In pol smo bli tam tko neki čemerni pa potrti in {e} pol sva midva z Janezom začela se tko pogovarjat in tko men Janez reče: »Ja, ne, jaz {e} jaz sem sam vajino zgodbo vidu, ne, v cel- {e} tko v celem večeru, ne, jaz sam **to vidim, k se med vama z Natašo kaj dogaja**, ne.« Čeprav, v bistvu sva midva se ful delala, k da se ne poznava sploh (12/44).

Tudi tu bi bilo iskanje ustrezne pisne oblike nesmiselno, saj bi *k* lahko pretvorili v različne povezovalce (*kako*, *da*, *ko*). Iskanje ustrezne pisne različice pa nam lahko vseeno delno pomaga pri pomenskem in funkcijskem razumevanju obravnavanega povezovalca *k*. V navedenem primeru povezovalec *k* pomensko razvija pred njim stoječi glagol (*vidim K se med vama z Natašo kaj dogaja → vidim to → to = se med vama z Natašo kaj dogaja*).

25. B25: To so nas vabil z Obrambnega ministrstva, **k so mel skupi** so mel z nekim nemškim torej z na- z natovci, ne vem /.../. Pol smo mal tko rzglablal, kako zgodovina pa legitimnost vojaške sile /.../, zanimiv, zlasti k so mislm interesantni tud ludje. Un general je bil zabaven, k on je bil, on je bil on je bil ena prvih generacij {e} Bundes Heera po drugi vojni, na {e} na nov, k so ga v bistvu postavil, ne (25/83).

Če se osredotočimo na poudarjeni povezovalec *k*, lahko trdimo, da opravlja vlogo povezovalca širših delov besedila. Je besedilni kazalec nadaljevanja, s katerim govorec nakazuje, da bo nadaljeval oz. razširil svojo pripoved (razširitev in pojasnjevanje). Pomensko in funkcijsko bi ga lahko interpretirali s povezovalcem *in*, kadar opravlja vlogo metabesedilnega kazalca nadaljevanja, s katerim govorec predhodne dele besedila smiselno vpenja v dele besedila, ki sledijo. Z njim govorec izraža znotraj besedilna razmerja (pojasnitev, razširitev) in ohranja nepretrgan smiselni tok.

5 Zaključek

V pričujočem članku smo se osredotočili na nekatere vidnejše besedilotvorne oz. skladenjske značilnosti spontano govorjenih besedil, ki so jih tvorili govorci Ljubljane. Navidez so vse navedene posebnosti med seboj nepovezane, v resnici in po temeljni preučitvi obravnavanih besedilnih in skladenjskih značilnosti pa se izkaže, da jih druži prav njihova osnovna in temeljna vloga. Le-ta se namreč pri vseh opazovanih strukturah odraža prav na metabesedilni ravni (besedilni in medosebni), ki osmišljuje rabo in preučevanje obravnavanih skladenjskih struktur.

Andrej E. Skubic
Ljubljana
UDK 930.85(497.4):81'276.1

Načini umeščanja sociolektov v diskurz slovenske literature

Besedilo obravnava različne načine, na katere se v specifičnem kontekstu slovenske kulturne zgodovine govorice različnih družbenih skupin (sociolekti) vključujejo v diskurz literature kot družbene ustanove. Pri tem se opira na Barthesov pojem pisave kot načina mišljenja literature oziroma razmerja med ustvarjanjem in družbo. Sociolekti so utelešenja pogledov različnih družbenih skupin na svet. Njihovo vstopanje v literaturo kot ustanovo, ki pomeni refleksijo družbe o sami sebi in svojih vrednotah, je pogojeno s specifičnimi kulturnozgodovinskimi dejavniki in je zmeraj močno nabito s pomenom.

This paper deals with the different ways that, in the specific context of Slovene cultural history, sociolects are included in literary discourse as a social institution. In so doing, it draws upon Barthes' concept of writing as a way of conceiving literature or rather the relation between creation and society. Sociolects are the embodied worldviews of different social groups. Their entry into literature as an institution that involves society reflecting on itself and its values, is conditional upon specific cultural-historical factors and is always charged with meaning.

V tem besedilu bom uporabljal nekaj ključnih pojmov, ki sem jih natančneje opredelil v knjigi *Obrazi jezika* (Skubic 2005). Ker so razmeroma slabše uveljavljeni, kratke definicije povzemam tudi tukaj.

Sociolekti so zvrsti jezika, povezane s posameznim govorcem oziroma njegovo družbeno skupino; imajo zelo različne izrazne podobe, pogojene tako z geografskim kot s socialnim izvorom. Poleg različnih izraznih podob je zanje značilno tudi različno pomenjenje jezikovnih znakov, so namreč izrazilo specifičnega pogleda na svet dane družbene skupine oziroma njenega *praktičnega čuta* (Bourdieu 2002). Opredeljujejo se po zelo različnih merilih, ki jih lahko skupine izberejo za podlago samodefinicije (starost, spol, ekonomski/kulturni/socialni kapital, življenjski stil oz. subkultura itd.). V odnosu do diskurzov in standardnega jezika je posebno pomembna socialna lestvica sociolektov, ki poteka v spektru od **kultiviranih** do **obrobnih**; kultivirani imajo tesnejšo zvezo s kulturnim in standardnim jezikom ter s tem tudi praviloma lagodnejše razmerje z jezikom literature. Posebna skupina pa so tudi **ekscesni sociolekti** (slengi, lahko izvorno izobraženski ali obrobni), ki skušajo zavrniti obstoječe socialne delitve in vzpostaviti alternativne sisteme vrednot.

Diskurzi so zvrsti jezika, povezane s posameznimi družbenimi ustanovami; so njihovi *sistemi žanrov* (žanre razumemo kot vrste besedil, ki jih ustanova predvideva za posamezne situacije). Izrazne podobe diskurzov so predpisane bolj ali manj načrtno glede na način delovanja in družbeno funkcijo ustanove. Specifično pomenjenje jezikovnih znakov v diskurzih izhaja iz načina, kako dana ustanova obravnava svet, oziroma iz njenega *objektiviziranega čuta* (Bourdieu 2002). Diskurzov je toliko, kot je ustanov dane družbe, po mehanizmu osmišljanja pa jih lahko v osnovi razdelimo na *pragmatične*, *performativne*, *spoznavne* in *imaginativne*. Literarni jezik je tako diskurz ustanove Literature; njegovo jedro tvori imaginativni diskurz (čeprav diskurz Literature obsega

tudi spoznavni diskurz literarnih ved, pragmatični diskurz npr. literarne kritike in polemike ter performativni diskurz npr. izrekanja nagrad, cenzorskih odlokov ipd.).

Vsak posamezni govorni dogodek je hkrati utelešenje sociolekta govorca in diskurza ustanove, v kateri ta trenutno nastopa. Slednja lahko subjektivni govorčev izraz – v primeru vse zahtevnejših žanrov – bolj ali manj potlačuje. V leposlovni literaturi ima to razmerje še prav posebno konfiguracijo, ki je tudi zgodovinsko spremenljiva; prav ta konfiguracija in njen zgodovinski razvoj v slovenski literaturi sta temi tega besedila. Literarno besedilo na ozadju jezika ustanove Literature razpostavlja sociolekte posameznih literarnih/dramskih oseb oziroma lirskih subjektov; v različnih zgodovinskih obdobjih in v različnih nacionalnih literaturah so jezik Literature in sociolekti oseb različno formalno izraziti. Govor literarnih oseb nikoli ni sociolekt sam, temveč vedno njegova modifikacija, ki mora biti skladna tudi s kulturnim duhom dobe, ki konzumira literaturo.

Za opis tega razmerja se lahko opremo na pojem **pisave**, ki ga uvaja Barthes v *Ničti stopnji pisave* (Barthes 1979). Pisava je zanj »funkcija: je odnos med ustvarjanjem in družbo«, »način mišljenja Literature« (Barthes 1979: 12–13). Barthes nam naniza nekaj razvojnih stopenj tega »načina mišljenja« v francoski literarni zgodovini. Ko bomo skušali uporabiti njegove pojme za opis slovenske literature, se bomo od izvirnega pojmovanja oddaljili toliko, da se bomo osredotočili na razmerje med jezikom Literature (od ustanove omejenim jezikom žanra) ter množico živih glasov, ki dejansko obstajajo v okolju, ki ga literatura opisuje; njegove pojme pa bomo skušali aplicirati tudi na primere, v katerih se zdi, da se na specifične načine »posodabljajo« nekatere že starejše pisave. Poudariti moramo, da pri našem zasilnem povezovanju slovenskih leposlovnih avtorjev v sklope ne bo šlo za vzpostavljanje novih stilnih, še manj kulturnih formacij, ki bi bile alternativa obstoječim literarnozgodovinskim poimenovanjem. Gre pač le za različne »načine mišljenja Literature«, ki jih njihova dela projicirajo na bralca, za različne stopnje avtoritete Literature nad sociolekti oziroma potencialne subverzije slednjih proti njej. Pri slednjem se moramo spomniti na Barthesovo opazko, da vsak pisatelj (in vsak sociolekt) literaturo vedno znova »osvobaja«, vendar mu Literatura ta jezik vedno znova krade in vrača kot ponaredek, kot stil; zato subverzije, omenjene v prejšnjem stavku, ne moremo imeti za pristno revolucionarno dejanje, temveč le za način dinamičnega razmerja med obema zvrstema jezika v literarnih žarnih.

Prva faza v Barthesovem opisu je **predklasična pisava** Rabelaisa in Corneilla; zanjo je značilno, da jezik še ni standardiziran in da nima obzorja, ki bi ločevalo dovoljeno od prepovedanega. V slovenskem primeru lahko rečemo, da sem sodi celotna literarna produkcija do marčne revolucije, ko se začne slovenščina širše standardizirati in promovirati v gimnazijah, z razmahom meščanskega časopisja in romanopisja pa se začne tudi izjemno bogatiti njen korpus.

Klasična (buržoazna) pisava je za Barthesa »obenem instrumentalna in okrasna«; ob različnosti retorik ostaja enotna: to je umetnost »izražanja, ne odkrivanja«, je »samo prijeten dekor, iz katerega se dviguje dejanje misli« (Barthes 1979: 36). V slovenski zgodovini je drža literature kot transparentnega, direktnega, a povzdignjenega govornega dejanja značilnost pisave klasičnega (idealnega) realizma 19. stoletja, v katerem se definirajo klasične romaneskne norme. Razmerje med kultiviranim (meščanskim) in obrobnim (kmečkim) pa je zaradi specifične jezikovne situacije v tem času dokaj nenavadno. Kmečke govorice so po eni strani idealizirane kot zakladnica slovenstva, najpristnejša oblika slovenščine, dajo pa tudi nekatere prve slovenske mitske literarne

osebe (Martin Krpan, Krjavelj ...), po drugi pa so v avtentični obliki izrazito cenzurirane in kritizirane (*Novice* npr. kritizirajo vulgarnost odrskih besedil, Levstik v znamenitem *Popotovanju* opozarja na robatost in ohlapnost kmečkega jezika). Ne smemo pozabiti, da gre za čas, ko avtentično, subverzivno obrobno produkcijo bukovnikov, ki je cvetela na prehodu iz 18. v 19. stoletje, povsem pasivizira množična benigna produkcija Mohorjeve družbe za duhovno povzdigovanje preprostega prebivalstva. Po drugi strani pa se je slovenski meščanski jezik – za salonske, politične, publicistične, pa tudi literarne potrebe – šele razvijal. Načelo za njegovo ustvaritev povzema Stritar takole: »izobražujemo, blažimo, povzdigujmo najprej domači govor; skerbimo, delajmo na vso moč, da bode govor omikanih stanov, po tem dobimo s časom tudi narodne salone.« (Breznik 1944: 164.) Ker je bila večina teh avtorjev dejansko kmečkega rodu, ostajajo njihovi poskusi meščanske govorice razmeroma neavtentični in izumetničeni; daleč najbolj sproščeno in naravno zveni govorica elite v delih Janka Kersnika, ki mu je bila ta jezikovna etiketa blizu že od otroštva. Naslednji dialog iz *Ciklamna* kaže že tudi ekscesne težnje, poredno radoživost, ki je značilna za živo govorico elite (za razliko od hiperkorektnosti srednjega sloja oziroma družbenih povzpetnikov, kakršno najdemo v delih večine drugih avtorjev):

»Oh, bogme – jaz stavim, da se ›ljubim, ljubiš‹ – niste iz sanskrita učili!« smeje se doktor Hrast ter se obrne k sodnikovi soprogi, ki je malo nejevoljno pogledala svojega moža. »Kaj menite vi, milostiva?«
»Da je moj soprog že zdavnaj prej ›ljubim, ljubiš‹ znal, nego je mene prvič videl,« reče ta na pol dobrovoljno.
»*Les oiseaux, ils volent toujours* –« citira Bole, pa v občnem smehu ga nihče ne čuje.
/.../ »Jaz pedagogičnih zmožnosti častitemu našemu sodniku ne bom kratil; a bojim se, da bo vedno v glagolih, ali bolje, v tem glagolu ostal, s katerim je pričel! Pa brez šale pravim – dozdeva se mi, da imate poseben dar za jezike, in ...« (Kersnik 1971: 37–41.)

V drugi polovici 19. stoletja buržoazna pisava ob velikih socialnih, ekonomskih in demografskih spremembah izgubi svojo univerzalnost, razpade, pojavijo pa se moderne pisave. Barthes ob primeru Flauberta uvaja pojem **normativne pisave**, pisave, ki je oborožena z etičnim zakonom. V slovenski literaturi se ta razmahne v času secesije, in njen najznamenitejši predstavnik je Cankar. Normativna pisava ima s stališča večglasja lahko več podob: Cankarjev visoko estetizirani jezik se v iskanju norme dokaj oddalji od vsakdanjih banalnosti in kritizira »kvante« tako rekoč v odsotnosti. Drugi obraz te pisave je tudi formalno večglasen, a tipično obsodba neetičnih jezikovnih praks:

»Ona je divna, Weber!« je vzkliknil Trbojević, ko so izginile v nunsko cerkev. »Ta fini obrazek, temna polt, bujni lasje, krasno oprsje, vilinski stas in – oh! – te čarobne črne, črne oči! – Prijatelj, jaz sem že zaljubljen v to pikantno ›ribico‹!«
»Ob tem času – na večer – jih lahko srečaš ali pričakaš skoro vsaki dan« – je odgovoril Weber.
»Torej je tako pobožna? – Vrag vedi potem ...«
»Ha, ha, amice, to naj te ne straši! Na ulici se Monike in Venere kar nič ne ločijo. Mojo besedo, da je tako! Torej veliko srečo! – Jaz moram k svojemu stotniku. Servus!«
»Servus! – Gratias, amice!« (Govekar 2002: 34.)

Primer je zanimiv, ker gre za eno prvih rab ekscesnega sociolekta (v tem primeru jezika oficirjev) v slovenski literaturi. Sproščene, subverzivne težnje, ki so pri Kersnikovi govorici elite nakazane, so tu že polno realizirane v releksikalizaciji hedonističnih področij (*pikantna ›ribica‹*, *Monike in Venere*) v izražanju ekskluzivnosti lastne skupine z latinskimi tujkami (*amice*, *servus*, *gratias*). Hkrati so govorci tega jezika predstavljeni kot pripadniki nemoralnega, dekadentnega sveta, ki izpadajo iz etičnega zakona »normalne« govorice.

Pri normativni pisavi, ki jo ima Barthes za zametek vseh modernih pisav, se kaže zadržati malce dlje, saj njene prvine najdemo tudi v nekaterih sodobnih »večjezičnih« delih, opozorimo pa lahko na njene potencialne slabosti. Zlahka namreč deluje reduktivno, kadar je postavljena pretirano eksplicitno. Za primer lahko damo roman Mile Jakopič *Dan brezumja*, podobne primere bi našli še pri Pavletu Zidarju (npr. *Mlaj*) in še kom.

V romanu Mile Jakopič najdemo tri glavne sociolekte. Prvi je jezik družbenega dna, malih kriminalcev. Drugi je govorica novinarske druščine, ki obkroža glavna junaka; ta je izobražena in vplivna, a Jakopičeva njihov jezik označuje kot vulgaren kliše ali »nič drugega kot žargon«.

> Prisluhnila je, ker se je Sonja spet jezila, kako ne more verjeti, da ji je vse skupaj spodletelo, da se ni mogla zriniti tja, kjer bi zares nekaj predstavljala. »Ne morem razumeti, kako sta se zrinili na televizijo tista nemogoča Pohorca, pa tista platfusarska Jančigajca.«
> »Nastavljali sta,« je strokovno ugotovil Lovro.
> Sonja se je namrdnila in zamahnila z roko. »Očaral si me s svojim cinizmom,« je rekla in Lovra oplazila s svojimi velikimi temnimi očmi.
> »Eh, punca, menda ne misliš, da si jo zmeraj pravočasno odmaknila.«
> »Ti, pesjan, o meni že ne boš govoril tako vulgarno. Žališ me. Sicer pa, zato, ja, prav zato, ker se nisem kurbala, nisem ničesar dosegla.« (Jakopič 1999: 51.)

Vulgarizmi, s katerimi avtorica zaznamuje govorce, so delno avtentični (*platfusarska*, *nastavljati*, *odmakniti jo*, *kurbati se*; ženske oblike *Pohorca*, *Jančigajca*), večkrat pa gre za precej arhaične, literarne vulgarizme (*pesjan*). Ti izrazi pa se mešajo z izrazito neobčevalnimi formulacijami (*očaral si me s svojim cinizmom, o meni že ne boš govoril tako vulgarno, žališ me*), zato učinkuje jezik nekohezivno, okorno, daleč od organskosti izobraženskega ekscesnega sociolekta. Pripovedovalka, ki sociolekta oseb ne živi »od znotraj«, lahko tega le umetelno ustvari s poskusom nekakšne degeneracije, vulgarizacije jezika Literature, z vstavljanjem vulgarizmov v kulturno ogrodje.

Nekakšen moralni zgled in nasprotje degeneriranemu sociolektu večinske druščine je govorica glavnih oseb, Freda in Elija. Elijevi vulgarizmi so moralno upravičeni, saj z njimi »obračunava s primitivnostjo intelektualnega barbarstva« (str. 80). Do svojih vrstnikov je neusmiljen:

> »Veš, Domi, takih oslarij pa zares ne bom poslušal. Saj ne boš preveč užaljen, kajne, če ti povem, da tudi tvojega sranja ne berem več, kajti slaboten želodec imam in ne prenesem tvojih komentarjev, ki niso drugega kot razdeljevanje izpopolnjenih receptov. Sovražim ljudi s sprijenim talentom, s katerim se ponašajo v svojem pisanju, zato ker še malo ni v ravnovesju z njihovo vestjo in prepričanjem. Seveda, varno in previdno utripanje peresa ti zagotavlja kimajoče odobravanje in brezskrbno kretanje med ljudskimi izbranci, ki se sicer prijateljsko izmenjavajo, kar pa tebe ne moti, saj se navsezadnje vsi skupaj lovite za

isti rep. Verjetno ti še nihče ni povedal, da mora biti novinar osebnost z lastnimi možgani, samostojnimi ocenami in prognozami, ki jih pridobi iz vsakdanjega ušivega življenja, ne pa iz življenja kravatarjev in metuljčkarjev, ki si sposojajo razum in se še zmeraj gredo poskusno oddajo: pomoč zajebancem in smrt uravnovešencem.« (Jakopič 1999: 71.)

Eli z »zajebanci« in »sranjem« imenuje tiste ljudi in pojave, ki to v skladu z vrednotami pripovedovalke tudi zares so. A vulgarizma sta znova umeščena v visoko literariziran besediščni, semantični in skladenjski okvir (*varno in previdno utripanje peresa ti zagotavlja kimajoče odobravanje in brezskrbno kretanje med ljudskimi izbranci*); jezik je popolnoma neveristično, zgolj pripovedovalkina retorika, ki deli dobre in slabe kot absolutne moralne formacije.

Normativno stališče je mogoče iz povsem drugačne perspektive razbrati tudi v delih Franja Frančiča, nekonformističnega avtorja družbenega obrobja. Tudi pri njem lahko pogosto opazimo mešanje kulturnih in obrobnih prvin z moralističnim namenom, a z druge strani: pripovedovalčeva perspektiva je odločno na strani obrobnega sociolekta, ki ga le nadgrajuje s poetičnimi prvinami jezika Literature, ki skuša biti nepristranski, ne kultiviranega sociolekta kot nosilca dominantnih vrednot. Rezultat tega postopka pa je presenetljivo monoliten in stoji kot nekakšna boemska etična norma:

Odjebeš melanholijo, brcneš v prhko vejo, ki poči. Stopiš do bifeja in naročaš rundo za rundo.
Komaj verjameš, ti tako redoljuben človek, tihi ločenec, priden, neopazen delavec, skratka človek normalis, ti si vržen iz tira, kar tako, brez kakšnega strahovitega razloga, pač počilo je, zgodi se, na oni strani sanj je resničnost.
Med drugimi šimpanzi za šankom največkrat naročiš. Grenčica pelinkovca se poplakne s pirom, zalivaš se, sesipaš ga vase.
Prekleto pofukano, stene sveta niso več trdne, nič več zaporedja, sloniš tam, kot tisoč drugih pobeglih šimpanzov, sloniš in se zapijaš. Zatolkel bi se do teme, kome, ker ne veš, kaj bi rad, kaj prekleto bi rad. Poznaš par znancev, pa kaj naj jim rečeš: film je počil, strgalo se mi je do amena, jebe se mi vse po spisku, pizda, ne vem več, kaj se dogaja, v kurcu sem, v božji materi! (Frančič 1990: 60.)

Normativna pisava torej tudi danes obstaja v razmeroma čisti obliki in ima lahko različne artikulacije. Zanjo je značilno, da postavlja v ospredje sistem vrednot, kakršen je kodiran tudi v jeziku, in trdno stoji za njim; lahko celo tako trdno, da ne vidi drame v vrednotnih sistemih drugih (v primeru Jakopičeve na primer v osebi Domija, ki je predmet Elijeve kritike), ki jih reducira na preproste »negativne pojave«.

Normativna pisava je začetnica modernih pisav zato, ker v njej jezik v njej ni več doživljan kot zgolj transparentno sredstvo, temveč že kot artefakt, kot del sporočila, »kompozicija kot razlaga«; tak pogled na pisavo pa se seveda živahno razvija dalje. V slovenskem primeru lahko na primer spremljamo nadaljnji razvoj te pisave v delih ekspresionistov (Grum, Pregelj, Jarc, Kosovel), v katerih postaja jezik že nekakšna mučna tvorba, podoba katastrofičnega stanja stvari. Njihov jezik skuša biti izrazilo človeške krize, ne komunikacija med konkretnimi, živimi ljudmi.

Zelo prijatelji so vsi, povsem tuji se prijemljejo za roke, se gledajo iskreno v oči. Sovražniki si odpuščajo. Po stopnicah privihra pisar izpod strehe v nočni čepici in s flavto v roki. Vprašuje, kaj je. Vsi ga prezira-

jo, ker še ne ve, nihče mu noče razkladati. Ukorjen se mora postaviti ob stran ter pobirati posluške.
Tajinstvene zveze z zločinom se vedo. Mizar, ki se je vrnil domov pijan šele davi, je videl ob praznem stavbišču izstopiti iz izvoščka elegantnega tujca v kepu in cilindru. Možu z lajno, ki prenočuje v kleti, je ponoči ušla opica.
Različne stvari so. In vse mogoče leži še v preteči prihodnosti. Odvetnikova služkinja je čitala v gospodovem jutranjiku, da bo v kratkem vojska. (Grum 1976: 92.)

Grumov nestvarni »novi jezik« povojnega meščanstva zaobjame tudi svet obrobnih družbenih slojev (vratarica, pisar, mizar, mož z lajno, odvetnikova služkinja); a za razliko od Cankarja, ki je neusmiljeno šibal izumetničenost takega izraza, lahko pri Grumu opazimo, da tudi pomensko izpraznjenost, razosebljenost uporablja kot koristno sredstvo pri svojem slikanju *univerzalne človeške* in družbene stiske. Izpraznjen jezik je zanj edina »realistična« podoba; morebitna polnost se zasluti šele v trenutku, ko jezik utihne. Zato lahko tudi v tem primeru še vedno govorimo o pisavi, »oboroženi z etičnim zakonom«; tudi če ta v pisavi ni neposredno navzoč, literarno delo apelira nanj.

Če moderne pisave razumemo na ta način, je razumljivo, zakaj se je Barthes izrazito negativno opredelil do **realistične pisave** Zolaja, Maupassanta in Gida kot konservativne; po njegovem mnenju je ta pisava najbolj ponarejena od vseh, malomeščanska osnova kasnejših komercialnih romanov. S svojo slogovno dovršenostjo naj bi nosila »vse vidne znake Literature«, ki pa hkrati predpostavlja idealno razumljivost stvari in popolnost zveste slike stvarnosti (Barthes 1979: 46). Če v slovenskem prostoru ta izraz uporabimo za avtorje, kot so Prežihov Voranc, Bevk, Ingolič in Kranjec, se lahko vprašamo, ali je tudi v slovenskih kulturnih razmerah taka negativna oznaka upravičena. Na tem mestu le na kratko: da in ne.

Res je, da s svojo predpostavko o transparentnosti pisave učinkuje kot nekakšne anahronizem, da ostaja pisava povečini izrazito v okviru norme, da nosi »vse vidne znake Literature«. Še več; ob vsem svojem izrednem pozitivnem prispevku k slovenski družbenokritični kulturi (ali prav zaradi njega) je pozneje postala nekakšen model, podlaga za številne konservativne kritike »izgubljenosti« modernističnih generacij. Vendarle pa se gotovo ni pojavila brez določene potrebe, občutka o »nedokončani nalogi«. V njej se je razbijala monolitnost tako formativne klasične kot cankarjanske normativne pisave, avtentični jeziki obrobja pa imajo prvič pravico »stopiti na oder«:

»Ti bi moral biti že vajen vročine, saj tista Madžarka, h kateri se voziš, gotovo ni iz lesa,« se je zarežal Blaž.
»Ne rečem, da ni,« je dal smeje Andrej, »ampak njena vročina hladi, ta pa žge do kosti. Ali ni res, teta?«
»Tetici se niti ne sanja več o tisti vročini.«
»Toliko bi pa še zmogla ko vsaka dvajsetletna deklina!« je vzkliknila Lajhovka med splošnim smehom in krohotom.
Mimo je prišel visok moški v sivi športni obleki, z drobno palico v rokah in z velikimi črno obrobljenimi naočniki na ozkem nosu. Ljudje so utihnili in ga skrivaj pogledovali. Gospod, ki mu je bilo okoli petintrideset let, se ni niti ozrl nanje. Šele ko se je oddaljil kakih sto korakov, je Lajhovka dejala: »Ta pa pozna manire, vsaj vritmepiši bi lahko zinil.« (Ingolič 1971: 100.)

Toda strast osvete je takoj spet zadušila čut trenutne človečanske zavesti.
»Vtaknite mu glavo v pomije!«
»Naj se nažre za vselej!«
Šoga, ki je bila prespala prvo pijanost, je z okrvavljenimi očmi pogledala v svinjak, nato pa zakričala:
»Dajte ga meni; – meni ga dajte!«
Toda bila je tako slaba, da se je morala držati za ograjo železnega kotca.
Množica se je krehetala:
»Šoga, daj ga, poščij ga ...« (Prežihov Voranc 1971: 60.)

S tem je postala realistična pisava nekakšna nujna podlaga za razvoj poznejše **pisave kot govora** v modernem realizmu, ki se razvije prek vrhunskih »prehodnih« del, kot so povojni romani Vitomila Zupana (jezik kriminalcev, srednjega razreda) in Kranjčev monumentalni roman *Strici so mi povedali* (kmečki jezik).

Pravi razmah modernih pisav sledi po drugi svetovni vojni. V avangardističnih delih npr. Rudija Šeliga, pa tudi Petra Božiča najdemo specifične oblike Barthesove **ničte stopnje pisave**, kakršno je ponazoril s pisavo Camusovega *Tujca*. Ta pisava je »amodalna«, v njej se »Literatura preseže s predajanjem nekakšemu osnovnemu jeziku, ki je enako oddaljen od živih jezikov kot od literarnega jezika v ožjem smislu« (Brathes 1979: 47). Jezik je dokončno vzpostavljen kot artefakt, zdaj že brez neposredne povezave z etično normo; postane fascinanten sam po sebi, s tem pa tudi subverziven.

Pisava kot govor, ki naj bi skušala kar najzvesteje temeljiti na sociolektu in zanikati sledi Literature (Barthesov zgled je Queneau), je v slovenski literaturi v avtentični obliki redka. V zadnjih desetletjih je sicer razmeroma bogata bera del, ki obilno izkoriščajo raznolikost žive govorice (*Carmen* Metoda Pevca – jezik družbenega roba, *Čudežni Feliks* Andreja Heinga – jezik elite, *Igra angelov in netopirjev* Aleša Čara – jezik malomestne mladine, *5 do 12* Lenarta Zajca – jezik urbane subkulture). Za ta dela je značilno, da sociolekt osebe ne le karakterizira, temveč izrazito uteleša njihov pogled na svet; od avtentičnosti, kakršno je predpostavljal Barthes, pa jih loči pomembno dejstvo, da pripovedovalčev jezik v njih dosledno ostaja kulturni jezik Literature, okvir »normalnosti«, s čimer se dela pretežno ohranjajo v okviru moderne realistične pisave (tu seveda ne govorim o realizmu kot stilni formaciji). Ta notranja razklanost je do skrajnosti prignana v delih, kot je *Teden dni do polne lune* Marjetke Jeršek, v katerem prvoosebna pripovedovalka v jeziku pripovedi ostaja strogo kultivirana, medtem ko v dialogih (tudi citatih lastnih izjav) uporablja sociolekt z vsemi značilnostmi (fonetika oz. ortografija, slovnica, besedišče z vsemi vulgarnostmi).

»Tisa, jest mam teh tipov že do tlele. Pejt greva rajš u Rio!« je prizadevno zatečnarila Darja.
»Torej, fantje – odjebal ste. Tukej ni več kej,« jim je še plastično pojasnila, kako stvar stoji.
Razširila sem roke in skomignila z rameni, češ, nismo na istem nivoju.
Vstali sva in pograbili plašče.
»Aha! Bežita! Strah vaju je ene ornk intelektualne debate!« se je prav privoščljivo oglasil karirasti.
»Ti si lohk mirno utakneš u rit to svojo intelektualno debato, pa čao ad acta,« ga je zavrnila Darja in me energično povlekla za sabo. (Jeršek 1988: 47–49.)

Kontrast je v tem primeru tako izrazit, da bralca kliče k interpretaciji, vendar pa ta ni del načrtnega sporočila knjige; torej ni učinkovit.

Mnogo kompleksnejši so zgledi sociolektne hibridizacije, kakršno najdemo npr. v knjigi *Noetova bajta* Jožeta Snoja, kjer se soočita meščanski pripovedovalec in vaški proletarec Grabovec:

> Od njega, preprosto, veje po smrti kot po okleščenem smrečju. Naj ga, skupaj s šibastimi javori in srebrnkastim jesenjem zvlečejo stran, sproti ukazuje. Potem nastrelimo še izkop za zadnji električni drog. Vsi drugi – poslušam na pol Grabovca – so, hvala kurcu, prišli na mehko in so jame za obeljena kostanjeva debla bile ajnscvaj komplet. Pri zadnjem pa nas je utrucalo, nabasali smo na živo skalo. Nazadnje bo le treba minirat, kaj sem rekel, sosed, da bo.
>
> Kot da komaj čaka, da bo spet enkrat pošteno tresknilo tej gori med grapaste gube, staruhi pod spodrecano kiklo. Pa ne enkrat – najmanj za tri legla bo treba izštemat. In s punčohom, trdim kot rog, podrsava po sklanih režah, primernih za širjenje in poglabljanje, rofka z njim po počeh in se kot kakšna od njih ozko režasto nasmiha. S čikom, seveda, v najtesnejšem kotičku. /.../
>
> Ajde, pobi, z macolo in štemajznom sem, ne predlaga, čeprav se ves čas, odkar me je s ceste poklical dol v grapo na posvet, tako dela, ampak določa in odloča.
>
> To bo póknilo, sosed, pa ne enkrat, ampak trikrat, se reži. Uživa ko sam hudič, če poka. Ni nehal pokat, kar nehalo pokat na frontah druge svetovne vojne. Samo da poka, pa je srečen. In tega tudi nič ne skriva in si s tem svojim veseljem ne beli glave. Kaj ga briga, če druge briga. Če ni z motorko v planini, je pa s puško. Če ni še večerje na mizi, ko zbit kot turška fana priropota z mopedom domov, pa skoči do mraka še na ledino nad hišo pogledat, če bo srnjak izstopil na pašo iz gošče. (Snoj 1997: 11–12.)

Snoj v tem odlomku ne uporablja le polpremega govora (ko »posluša na pol Grabovca«), temveč meša Grabovčev jezik tudi v svoje lastne trditve (*s punčohom, trdim kot rog, podrsava po sklanih režah, primernih za širjenje in poglabljanje, rofka z njim po počeh ... kaj ga briga, če druge briga*). Grabovčev sociolekt (*tresknilo*, *spodrecana kikla*, *punčoh*, *rofka*, *čik*) se meša s pripovedovalčevim kultiviranim (*grapaste gube*, *sklanih režah*, *režasto nasmiha*); vsak od jezikov je v tem kontekstu komentar na drugega. Govora nista ločena, temveč se mešata v mejah ene izjave (tudi pripovedovalčev z Grabovčevim: *Naj ga, skupaj s šibastimi javori in srebrnkastim jesenjem, zvlečejo stran, sproti ukazuje*, ko pridevnikov »šibasti« in »srebrnkasti« ne moremo pripisati Grabovcu). Grabovčev robustni, disfemistični jezik osvetljuje pripovedovalčevega kot mehkužnega; sam njegov jezik je utelešenje njegovega posmehljivega režanja, ko ga nagovarja (*to bo póknilo, sosed*). Pripovedovalčev kultivirani jezik je nejevoljen upor proti Grabovčevi agresiji – vendar je ta odpor nekako frustriran. Upira se namreč lahko le, če si tudi sam izposodi robustne izraze in se tako spusti na Grabovčevo raven (*kaj ga briga, če druge briga*). Snoj je tu že daleč od realistične pisave in prestopa v pisavo kot govor, in sicer na najkompleksnejši, najbolj zgoščeno dialoški način. Podobno skrajne, pomenljive lege zasedajo razmerja med jeziki v romanu *Balerina balerina* Marka Sosiča, kjer sobivajo neverbalna idiotinja »Balerina« kot pripovedovalka na brezosebni, »ničti stopnji« pisave, domača, a reduktivna govorica njenih kmečkih domačih ter kultivirana, brezdomna govorica odseljenega brata in njegove žene.

Najbolj neposredno ustrezajo oznaki *pisave kot govora* dela Andreja Moroviča in Zorana Hočevarja, Dušana Čatra, pa tudi moj roman *Fužinski bluz*, ki so v celoti izpisana v sociolektu literarnih oseb in pripovedovalcev.[1]

> Mislim. Totalka se mi je odrolalo. Spomnil sem se tistega Velenjčana in njegovih groženj. Jurče se je na ves glas smejal, Dragan in Miša pa sta bila na smrt resna. Takšna je bila pač njuna vloga. Meni se je pa res do amena zrolalo. Nisem igral. Kar po srbsko sem začel kričati nanj.
> »Ti češ mene da jebeš, a? Hočeš da me jebeš? Hočeš da me jebeš sada, a? Eto,« sem mu rekel in si potegnil hlače in gate do kolen. Počepnil sem in mu pred nos nastavil svojo rit. »Hočeš da me jebeš, a? E pa jebi me onda? Jebi me, majku ti!«
> Z nago ritjo sem se usedel na njegov presrani fris, malce pošejkal z njo, potem pa sem vstal in ga še enkrat mahnil z odlomljeno pipo. Tokrat po kolenu.
> »Počasi, počasi. Pa ljudi smo,« je rekel Dragan in dvignil malega. Posadil ga je nazaj na stol. Iz glave mu je tekla kri. »E, pa zdaj ... kaj bomo?«
> Spet isto sranje. Jok, izgovori, patos do fundusa. (Čater 2002: 132–133.)

V tej pisavi je celotna jezikovna kompozicija – ne le jezik dialogov – del sporočila; skuša biti avtentičen izraz partikularnega pogleda na svet, v katerem pa bralca iz ozadja toliko izraziteje nagovarjajo univerzalnosti. Pisava lahko postane avtentična *pisava kot govor* (ali bolje: *pisava kot sociolekt*) šele, ko pripovedovalec z vso svojo avtoriteto stopi na stran sociolekta/sociolektov, ki sestavljajo delo.

Da je taka pisava postala družbeno sprejemljiva, je po eni strani velika zasluga že omenjenih socialnorealističnih pisateljev prve polovice 20. stoletja, še bolj pa poznejših »prehodnih del« modernega realizma, ki so zavrgla konvencije dominantnega razumevanja kultiviranosti ob ohranitvi razmeroma tradicionalnih form. Po drugi strani pa gre velika zahvala tudi **ludistični pisavi** slovenskega avantgardnega modernizma, ki pa je sama po sebi precej drugačen pojav.

Ludistična pisava ni nujno večjezična in lahko ostaja na ravni igre s podobami; pogosto pa izkorišča tudi vzajemno učinkovanje znakov iz različnih jezikovnih sistemov. Ta pisava, posebej značilna za pozna šestdeseta in zgodnja sedemdeseta leta (še danes je tej pisavi npr. zvest Emil Filipčič, prisotna pa je tudi v delih Uroša Kalčiča in Marta Lenardiča, čeprav bi ju v poznejših delih kazalo označiti drugače) se za razliko od *pisave kot govora* ne opira toliko na sociolekte, temveč predvsem na diskurze. Tudi diskurzi pa praviloma niso celoviti, temveč so mešani, hibridizirani (Bahtin 1982: 127), in sicer praviloma parodično. Ta pisava zapleta v ironično igro različne načine govorjenja in pisanja, ki niso del intime posameznikov, temveč klišeji javnega izražanja, pogosto pa kar arhaičnega literarnega kanona.

> »Oprostite,« se je skušal možic izmuzniti, »to bo ...«
> »To bo težka pizdarija,« sem mu pomagal. Komaj sem verjel svojim očem. Bantamska, sem ocenil, ko

---

1 Kaže, da je običajna lestvica za formalno zaznamovanje sociolektov v slovenski literaturi nekako taka: 1. zaznamovanje zgolj z besediščem (gl. primer Jakopičeve), 2. besedišču se pridruži tudi sintaksa (Čatrov primer), 3. obema se pridruži še nestandardna ortografija (primer Jerškove) in 4. zelo redko se zapis nekultiviranega sociolekta zaznamuje z nestandardnimi slovničnimi kategorijami. Slovnica je za slovenskega pišočega očitno najbolj nevralgična točka.

sem ga prijel za kravateljc in malo privzdignil. Gobček pa, da bi bilo vsakega poštenega hrčka sram.
»Za božjo voljo, kaj je vendar to, gospod, dopustite vendar ...« je opletal in pobrcaval.
»Ti!« sem zatulil, »ti, grintica cagava, ti, podganica plesnava, ti misliš, da boš mojo žensko nategoval, ka-li?!« Potresel sem ga, da so mu odpadla očala in drobiž iz žepa. »Ti, muha, boš meni v zelje hodil, ti, strigalica žaltava?«
»Nikarte, gospod,« je zacvilil in se trudil, da ne bi izpusti violine, »umirite se vendar! Pogovoriva se vendar dostojno, kot civilizirana ...« (Lenardič 1994: 157.)

Dober dan. Jaz sem testni človek Ilirije-Vedrog. Namazal sem se pod pazduhama z novo Deo kremo Lidera. Sproščen sem in lahkoten, hkrati pa poudarjam svojo osebnost. Uveljavil sem se s prosto izbiro parfuma. (Filipčič 1988: 79–80.)

Tudi kadar se v tem kontekstu pojavljajo sociolekti, so pogosto karikirani, poenostavljeni:

Prišel je, zadet, in začel: pida – kuba, kva je? A veš. V tistem njegovem stilu. Sem rekla: pida, Keri, kva je, pida? Ti, on pa: kuba – pida, marš, pida. Sem rekla: Keri, kuba, a ne vidiš, da sem zaljubljena? Ne, Keri tega ni štekal. Keri, sem rekla, Keri, pida, a ne vidiš, da mi je lepo?
Ne!
Keri – ne.
Sem ga pa poslala v pido. Sem rekla, Keri, pida, Keri, kuba, ne, zezal me pa ne boš, a veš, sem ga pa imela že malo zadosti. Sem mu rekla: Keri, če si pa tak prasec, potem se pa goni v pido. (Filipčič 1995: 22.)

Ta igra je izrazito semiotično subverzivna, vznemirljiva in ima pogosto tudi družbenokritično ost; pri tem praviloma računajo na komičen učinek, kar ni značilnost *pisave kot govora* (izjema je do določene mere romaneskna trilogija Zorana Hočevarja, pri kateri pa kaže komičnost, kolikor se pojavlja, imeti za šibko točko romana, saj kaže, da avtor svoje glavne literarne osebe ne jemlje resno).

Popolno nasprotje *pisave kot govora* lahko vidimo v **postmoderni pisavi**, ki bi jo lahko označili tudi »pisava kot literatura«. Njen najprodornejši predstavnik pri nas je Andrej Blatnik. V njej je žanrskost literarnega besedila namerno postavljena v ospredje, obravnavana kot samoumevna in nujna; literarnost jezika ni problematizirana, temveč suvereno izrabljena; zato zanjo ekskurzi v sociolekte sploh niso relevantni. Tudi kadar se v takih besedilih večjezičnost sploh pojavlja, ostaja v okviru literarne znotrajreferenčnosti, pri sklicevanju na različne tradicije, predvsem ludistično (Uroš Kalčič, *Numeri*; Mart Lenardič, *Še večji Gatsby*), ali pa tudi realistično (Miha Mazzini, *Godbe*). A primeri tega, kako po formi postmoderna dela niso zares prekrivna s tako razumljenim pojmom postmoderne pisave, so dela avtorjev, kot je Dušan Merc (*Potažba*), ki se zdijo metafikcijska, vendar pa kljub izraziti ironiji tako izrazito temeljijo na kultiviranem sociolektu, da učinkujejo že kot parafraza normativističnega obrazca, podobno ekskluzivistično kot Cankarjeva ironija.

Moj namen v tem besedilu ni bil izčrpno predalčkanje sodobnih slovenskih pisav, kar je reduktivno in za literaturo ubijajoče početje, temveč le oris nekaterih osnovnih principov »mišljenja Literature«, ki imajo posledice tudi za jezikovno formo. Zato tukaj nisem niti skušal razvrstiti večine omembe vrednih avtorjev in del po posameznih pisavah (za zglede sem uporabljal celo nekatere,

ki v kanonskem smislu gotovo niso »omembe vredni«, pač zato, ker so okorne skrajnosti pogosto najboljši primeri). V širokem spektru modernih pisav se giblje vrsta sodobnih klasikov (poznejša Šeligo in Božič, Rožanc, Jančar, Kovačič ...), pa tudi mlajših avtorjev, o katerih stilni oznaki sicer trenutno potekajo kritiške razprave (Polona Glavan, Mojca Kumerdej, Suzana Tratnik ...). Skupno jim je, da pretežno ostajajo v okviru jezika Literature, ki po izkušnjah z avantgardami ni vedno brezhibno v skladu z normo kulturnega jezika, vendar pa sociolektov ne vključujejo na posebno eksplicitne načine (z občasno izjemo Jančarja). Njihov jezik je torej formalno razmeroma univerzalističen, pogosto tudi refleksiven, a zmeraj obravnavan kot suveren artefakt, v katerem kompozicija očrtava tudi sliko opisovanega.

Z opisom smo skušali opozoriti na nekatere posebnosti pisave, ki niso le teoretičnega, temveč tudi praktičnega pomena, na primer pri vrednotenju integralnosti prevodov. Vsaka vrsta pisave pripisuje uporabljenemu jeziku določen pomen, ki je za učinkovanje dela bistven; vsaka moderna pisava postavlja v ospredje natančnost kompozicije, pisava kot govor funkcioniranje sociolekta, normativna pisava stališče, povezano z jezikom, ki v besedilu dominira, ipd. Pisave so, kot smo videli, nadčasovne, zato je ob soočenju z vsakim posameznim avtorjem potreben enako natančen premislek, kakšno je njegovo videnje jezika, literature in občinstva, ki ga s svojim delom nagovarja. Natančnejši pregled *form* sociolektov v slovenskih literarnih besedilih pa je tema za obsežnejše delo, ki bi še natančneje predstavilo kulturne specifike slovenske leposlovne literature kot dejavnosti v okolju, ki je že stoletja jezikovno izredno občutljivo.

Viri in literatura

BAHTIN, Mihail M., 1982: *Teorija romana*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

BARTHES, Roland, 1979: *Književnost, mitologija, semiologija*. Beograd: Nolit.

BOURDIEU, Pierre, 2002: *Praktični čut*. Ljubljana: Studia humanitatis.

BREZNIK, Anton, 1944: Jezik naših pripovednikov. V: Anton Breznik: *Jezik naših časnikarjev in pripovednikov*. Ljubljana: Družba sv. Mohorja.

ČATER, Dušan, 2002: *Ata je spet pijan*. Ljubljana: Študentska založba.

FILIPČIČ, Emil, 1988: *X-100 roman*. Ljubljana: DZS.

FILIPČIČ, Emil, 1995: *Jesen je*. Ljubljana: DZS.

FRANČIČ, Franjo, 1990: *Milostni strel – Orgija*. Ljubljana: Borec.

GOVEKAR, Fran, 2002: Primo loco. V: Aleš Berger in Goran Schmidt (ur.): *Slovenska erotična kratka proza*. Ljubljana: Študentska založba.

GRUM, Slavko, 1976: Zločin v predmestju. V: Slavko Grum: *Zbrano delo* 1. Ljubljana: DZS.

INGOLIČ, Anton, 1971: Lukarji. V: Anton Ingolič: *Izbrano delo* 1. Ljubljana: Mladinska knjiga.

JAKOPIČ, Mila, 1999: *Dan brezumja*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

JERŠEK, Marjetka, 1988: *Teden dni do polne lune*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

KERSNIK, Janko, 1971: Ciklamen. V: Janko Kersnik: *Izbrano delo* 2. Ljubljana: Mladinska knjiga.

LENARDIČ, Mart, 1994: *Še večji Gatsby*. Celovec: Wieser.

PREŽIHOV VORANC , 1971: Požganica. V: Prežihov Voranc: *Izbrano delo* 1. Ljubljana: Mladinska knjiga.

SKUBIC, Andrej E., 2005: *Obrazi jezika*. Ljubljana: Študentska založba.

SNOJ, Jože, 1997: *Noetova bajta*. Ljubljana: Nova revija.

Sonja Novak Lukanovič
Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana
UDK 316.72:81'246.2(497.4-04)

Interkulturni vidik življenja v obmejnih mestih

Prispevek bo predstavil rezultate raziskave Inštituta za narodnostna vprašanja, ki je v letu 2005 potekala med izbrano populacijo (šoloobvezni otroci in njihovi starši) v mestih ob slovensko-italijanski, slovensko-avstrijski in slovensko-madžarski meji (Nova Gorica, Gornja Radgona, Lendava). Izbrana obmejna mesta predstavljajo neke vrste »naravni laboratorij«, v katerem je večkulturnost objektivna realnost. Raziskovanje v takem laboratoriju pomeni opazovanje, zaznavanje, analiziranje odnosov med jeziki, med kulturami in posledično tudi med različnimi etničnimi skupinami. Izpostavljeni bodo rezultati, ki kažejo, kako posamezniki zaznavajo jezikovno in kulturno raznolikost v obmejnem prostoru, kjer živijo, in kako sprejemajo medkulturno komunikacijo – se učijo jezik sosednje države, poslušajo in prebirajo medije, razvijajo različne oblike sodelovanja.

This paper will present the results of research carried out in 2005 by the Institute for National Issues among a selected population (school-age children and their parents) in towns on the Slovene-Italian, Slovene-Austrian and Slovene-Hungarian borders: i.e. Nova Gorica, Gornja Radgona and Lendava. These border towns represent a kind of »natural laboratory« in which multiculturality is an objective reality. Research in such a laboratory involves observation, perception and analysis of the relations among languages, among cultures and, consequently, also among ethnic groups. Results will be revealed that show how individuals perceive linguistic and cultural variety in the border areas where they live and how they deal with intercultural communication – learning the language of the neighbouring country, listening to and reading the media, and developing different forms of cooperation.

1 Uvod

Mejna območja predstavljajo posebne vrste »naravni laboratorij», v katerem je večkulturnost oz. večjezičnost objektivna realnost, ki jo je potrebno razumeti in sprejemati kot rezultat številnih različnih zgodovinskih in političnih dogodkov. »Razlika« ni nikoli absolutna in univerzalna, je rezultat zgodovine, kulture, moči in ideologije. Raziskovanje v takem laboratoriju pomeni opazovanje, zaznavanje, analiziranje pojavov in odnosov med jeziki, med kulturami in posledično tudi med različnimi etničnimi skupinami. Zgodovina nas uči, da meje niso statične in da se spreminjajo. Mejo oziroma mejno območje zaznamujejo državna, politična, socialno-ekonomska, kulturno-jezikovna komponenta, ki dajejo meji in mejnemu območju neko posebno dimenzijo, zaradi katere se razlikuje od drugih območij. Koncept meje je vedno dvojen: mejo hkrati opredeljujeta faktor ločitve in faktor stika dveh sistemov, dveh kultur.

Čeprav se meje v komunikacijah med skupinami, ki živijo v stiku, spreminjajo, pa so vedno rezultat političnih in družbeno-gospodarskih dejavnikov v okolju. Jezik v obmejnih okoljih ima komunikacijsko in simbolično dimenzijo, je pokazatelj raznolikosti. Jezik ni vedno najpomembnejši simbol, ki zaznamuje mejo med skupinami, je pa pomemben pokazatelj statusa posamezne skupine in odnosov med skupinami (Barth 1969). Pri tem je potrebno izhajati iz podmene, da imajo posamezni jeziki v takih okoljih različne (največkrat neenake) komunikacijske domete in da posamezni

govorci poleg lastnega jezika usvajajo najprej tiste jezike, ki jim omogočajo vključevanje v širši komunikacijski prostor. Na vsakem opazovanem obmejnem območju je mogoče vzpostaviti hierarhijo jezikov oziroma hierarhično piramido (Calvet 1999), ki ima zaradi različnih dejavnikov (jezikovnih politik, moči na »jezikovnem trgu« ipd.) različno funkcionalno konfiguracijo.

Različne skupnosti imajo v posameznih obmejnih območjih različno vlogo in položaj, kar pomeni, da imajo tudi jeziki teh skupnosti, ki prihajajo v stik, različne vloge. V specifičnih situacijah je izbira za rabo ali učenje določenega jezika ali določene jezikovne variante posameznika ali skupine vedno povezana z družbenimi faktorji, kar vpliva tudi na različno zaznavanje in sprejemanje posameznih jezikov. Percepcija jezikovne raznolikosti posameznika se tako odraža v stališču do posameznega jezika, ki vključuje tako sprejemanje posameznega jezika, znanje posameznega jezika kot tudi vplive zunanjih/situacijskih faktorjev. Kateri jezik oziroma katera jezikovna oblika v določenem kontekstu prevlada, je v veliki meri odvisno prav od posameznikovega subjektivnega mnenja, od njegove jezikovne zmožnosti ter od motivacije za učenje in rabo jezika. Jezikovna meja se ne pokriva vedno z nacionalno, kar daje obmejnemu območju dodatno specifičnost. Prav te specifičnosti pa brez dvoma vplivajo tudi na življenje in poglede ljudi ter na njihovo sprejemanje sebe in drugih.

Interkulturni vidik življenja zaznamuje odnos med jeziki, v katerem se konflikti in/ali sožitja med posameznimi jeziki oziroma med posameznimi skupinami vedno spreminjajo vzporedno s širšimi družbenimi dogajanji. Pridružitev Slovenije Evropski uniji gotovo predstavlja izziv za dosedanja jezikovna razmerja na obravnavanih obmejnih območjih. Izziv za razmerja med posameznimi jeziki pa v obdobju globalizacije, zlasti v zadnjih desetletjih, predstavlja tudi širjenje predvsem angleščine kot posredovalnega jezika z ekspanzivno funkcijo. Odgovor globalizacijskim procesom predstavljata tudi interkulturalizem in vloga posameznega jezika (Rizman 1994). Tudi znotraj Evropske unije se s skupnim trgom in pretokom kapitala in ljudi odpira vprašanje enotnega komunikacijskega prostora in s tem vprašanje položaja posameznih jezikov na »trgu« jezikov (Grin 1996). Evropska unija poudarja zaščito manj uporabljenih jezikov, posebej pa zaščito manjšinskih jezikov, in izpostavlja nujnost spoštovanja in ohranjanja raznolikosti znotraj skupne nadnacionalne skupnosti. V novonastalih pogojih jezik (ne glede, kateri) presega sporazumevalno vlogo.

Čeprav je širitev Evropske unije spremenila pomen »državne meje«, pa mejno območje še vedno zaznamuje »meja«, ki jo opredeljujejo jezik, kultura, zgodovina, prostor in ekonomija. Že pred integracijskimi procesi v Evropi so se kljub državni meji kraji na obeh straneh povezovali na področju gospodarstva, kulture, urbanističnega načrtovanja, okoljevarstva, infrastrukture itd. Intenziteta in vsebina sodelovanja in povezovanja je bila seveda v obravnavanih obmejnih območjih različna in je v različnih časovnih obdobjih nihala predvsem zaradi različnih političnih in tudi gospodarskih razmer na obeh straneh meje, kar je vplivalo in še vedno vpliva na razlike v percepcijah posameznikov o pomenu in vlogi jezikovne in kulturne raznolikosti. Konstanta v celotnem preteklem obdobju zbliževanja in povezovanja pa ostaja dejstvo, da je bila prav problemu komunikacije med različnimi skupinami v tem prostoru doslej posvečena zelo majhna pozornost.

2 Interkulturni vidik življenja v izbranih obmejnih mestih – predstavitev raziskave[1] in izbranih rezultatov

Izhajajoč iz zgoraj navedenih teoretičnih konceptov, smo v mestih ob slovensko/italijanski (Nova Gorica/Gorica), slovensko/avstrijski (Gornja Radgona/Bad Radkersburg) in slovensko/madžarski meji (Lendava/Monošter) z raziskavo poskušali ugotoviti, kako izbrani vzorec[2] populacije (otroci in njihovi starši) sprejema obmejnost, njene značilnosti in zakonitosti. V raziskavo vključena mesta so etnično heterogena ali etnično homogena, kar že v izhodišču predstavlja raznolikost. Pri zasnovi raziskave smo želeli izpostaviti obmejni prostor, ki ga zaznamujejo različni jeziki – državni jezik, jezik sosednje države ter tuji jezik. V obravnavanem prostoru pa je na eni strani meje jezik sosednje države tudi jezik manjšinske skupnosti, kar vpliva na zaznavanje jezikovne in kulturne raznolikosti.

Zaradi bližine, številnih različnih oblik sodelovanja ter kulturnih specifičnosti pa se v obmejnih območjih razvijajo procesi interkulturalizma, kar se je odrazilo tudi v percepcijah vprašanih o kulturni in jezikovni raznolikosti. Pri interpretaciji podatkov izhajamo iz hipoteze, da interkulturni vidik življenja v obmejnih mestih zaznamujejo stališče o pomembnosti znanja in rabe jezika sosednje države, znanje jezika sosedov, prebiranje, poslušanje in gledanje medijev v jeziku sosednje države, raznovrstni stiki in različne oblike sodelovanja, ki spodbujajo večjezično komunikacijo.

V našem prispevku predstavljamo samo izbrane empirične rezultate, ki osvetljujejo interkulturni vidik življenja v obmejnih mestih Slovenije, in sicer v Novi Gorici, Gornji Radgoni in Lendavi.

2.1 Zaznavanje okolja

Vprašanim smo postavili vprašanje, kakšne so po njihovem mnenju značilnosti kraja, v katerem živijo. V ilustracijo navajamo, kaj so nekateri posamezniki zapisali o svojem mestu.

O Novi Gorici so zapisali naslednje:

... mesto mladih ljudi, mesto ob meji; ... bližina meje, velike možnosti za zaposlitev ...; ... je okolje, kjer se mešata dve kulturi in prebivalstvo ...; ... blizu Italija, nakupi ...; ... blizu meje, lažje se naučiš italijanščine ...; ... več možnosti, da spoznaš tuj jezik ...; ... bližina meje, dobre povezave, boljše možnosti za delo, nakupovanje ...

O Gornji Radgoni:

... blizu meja z Avstrijo in Madžarsko, kjer kupujemo cenejše, v Avstriji pa dobimo zaposlitev ...; ... obmejno mesto, velik sejem konec avgusta ...; ... blizu Avstrija – tam so trgovine ...; ... tujci prihajajo in s tem se razvija turizem ...; ... blizu meja in Avstrija, ... cenejše in boljše blago kot v Avstriji ...; ... blizu meje in razno sodelovanje z Avstrijo ...

O Lendavi pa:

... majhno mesto, blizu Madžarska in Hrvaška ...; ... lahko govorim v maternem jeziku ...; ... od otroštva se

1 Nosilka raziskave doc. dr. Sonja Novak Lukanovič, sodelavca dr. Katalin Munda Hirnök in dr. Boris Jesih.

2 V raziskavo smo vključili otroke (starosti 14–15 let) in njihove starše na izbranih 7 šolah v obmejnih mestih v letu 2005. V vzorec je bilo vključenih 350 učencev in 355 staršev. Z učenci smo izvedli skupinski intervju, s starši pa anketo. Uporabili smo strukturiran vprašalnik (vprašanja zaprtega in odprtega tipa). Pri izvedbi empiričnega dela raziskave so sodelovali tudi partnerji iz sosednjih držav. Tako je na italijanski strani pri raziskavi sodeloval ISIG (Istituto di sociologia internazionale) iz Gorice, na avstrijski strani Univerza v Celovcu, na madžarski strani pa Zveza Slovencev na Madžarskem.

učim dva jezika ...; ... dvojezičnost je posebnost mojega mesta ...; ... dva jezika, dve kulturi ...; ... lahko govorimo v dveh jezikih ...; ... možnost učenja madžarskega jezika, kulturni dom, raznolikost prebivalstva ...; meddržavno kontaktiranje, mešano prebivalstvo ...

Rezultati so pokazali, da vprašani v vseh treh mestih zelo dobro poznajo svoje okolje, generacijske razlike v opisovanju mesta niso opazne. Vsi anketirani zaznavajo mejo (državno) in poudarjajo obmejno področje in z njim povezane značilnosti oziroma dobre in slabe strani življenja v mestu ob meji. Vprašani iz Lendave pa se tudi zavedajo, da živijo v mestu, ki je etnično heterogeno, in znanje dveh jezikov – slovenščine in madžarščine – ter uresničevanje dvojezičnosti v javnosti uvrščajo med dobre strani življenja. Na osnovi ocene anketirancev iz naše raziskave je v obravnavanih mestih zelo prisotno prepletanje kultur, znanje jezika sosednje države pa ima pomembno vlogo v življenju posameznika in zaznamuje kvaliteto sobivanja v okolju.

2.2 Znanje sosedskega jezika kot vidik interkulturnosti v obmejnem mestu

Znanje in sprejemanje jezika sosednje države je brez dvoma pomemben pokazatelj interkulturnega vidika življenja v obmejnih mestih. Rezultati so potrdili naša predvidevanja, da se bo pri analizi pokazala razlika med Lendavo in Novo Gorico ter Gornjo Radgono, kajti v Lendavi je jezik sosednje države tudi jezik manjšinske skupnosti. V Lendavi ima madžarski jezik drugačen status, je enakopraven slovenskemu jeziku in poleg slovenščine tudi uradni jezik v okolju. Pričakovali smo opazno razliko v samooceni med vprašanimi. Statistični izračun (ANOVA) je pokazal statistično zaznane razlike med šolami v Novi Gorici, Gornji Radgoni, Lendavi ($p = 0{,}000$).

Vprašani otroci in njihovi starši so znanje svojega – državnega jezika, jezika sosednje države in izbranega tujega jezika ocenili na različnih jezikovnih ravneh (razumem, govorim, berem, pišem). S posebno statistično metodo smo na osnovi izračuna ocene za posamezno jezikovno raven dobili povprečno samooceno znanja jezika sosednje države – v Novi Gorici za znanje italijanščine, v Gornji Radgoni za znanje nemškega jezika in v Lendavi za znanje madžarskega jezika, ki je jezik sosednje države in manjšinski jezik (gl. tabelo 1). Ker smo zaznali statistično medgeneracijsko razliko, predstavljamo ocene za učence in otroke posebej.

Tabela 1: Povprečna samoocena znanja sosedskega jezika

Lestvica: 6 = zelo dobro, 5 = dobro, 4 = niti dobro niti slabo, 3 = slabo, 2 = zelo slabo, 1 = nič

Šola	Povprečje	N	Stand. odklon
Nova Gorica	3,11	40	1,248
Gor. Radgona	3,67	71	1,333
Lendava	**4,59**	52	1,080
Skupaj	3,83	163	1,355

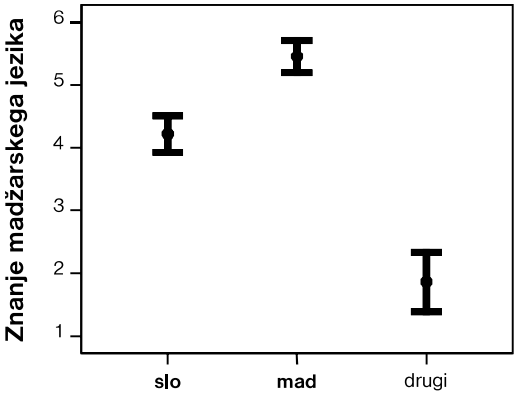
a generacija = otroci
razlike so stat. značilne

Šola	Povprečje	N	Stand. odklon
Nova Gorica	3,60	36	1,241
Gor. Radgona	**4,14**	74	1,064
Lendava	4,03	39	1,635
Skupaj	3,98	149	1,287

a generacija = starši
razlike niso stat. značilne

V Lendavi so učenci madžarski jezik ocenili najvišje – 4,59, kar smo pričakovali, kajti v Lendavi ima sosedski jezik drugačen status kot v ostalih dveh mestih. Predvidevali smo celo, da bo znanje madžarskega jezika ocenjeno višje. V Lendavi učenci obiskujejo dvojezično osnovno šolo, kjer se vsak dan usmerjeno srečujejo z dvema jezikoma, prav tako pa tudi okolje zaznamuje institucionalna dvojezičnost. Pri interpretaciji je potrebno upoštevati, da je obravnavani vzorec učencev iz Lendave jezikovno mešan (učenci s slovenskim, madžarskim ali drugim maternim jezikom). Relativno velik odstotek vprašanih ima madžarski materni jezik, zato je ocena, da je v Lendavi sosedski jezik najbolje ocenjen, napačna. Razlike pri oceni madžarskega jezika glede na materni jezik kaže spodnji graf. Opazna je velika razlika pri učencih s slovenskim in učencih z drugim maternim jezikom. V »drugi« materni jezik smo uvrstili jezike narodov bivše Jugoslavije (hrvaški, srbski, albanski).

Samoocena znanja madžarskega jezika v Lendavi glede na materni jezik

Legenda: 1 – ne zna, 2 – zelo slabo, 3 – slabo, 4 – srednje, 5 – dobro, 6 – zelo dobro.
Samoocena pomeni povprečje ocene jezikovnih ravni: pisanje, branje, razumevanje, govorjenje.

V Novi Gorici so najslabše ocenili znanje italijanskega jezika, kar lahko povežemo z dejstvom, da se italijanski jezik ne poučuje v šolah, medtem ko v Gornji Radgoni poučujejo nemščino v osnovni šoli kot tuji jezik (v drugih mestih angleščino). Zanimivo pa je, da med starši ni statističnih odstopanj glede na šolo (s tem tudi ni razlik glede na jezik). Najvišje so ocenili znanje sosedskega jezika – nemščine – starši v Gornji Radgoni, kar potrjuje podatek, da se nemški jezik poučuje kot predmet v osnovnih in srednjih šolah v Gornji Radgoni ter da je zelo razvito gospodarsko in kulturno sodelovanje med obmejnimi kraji. Nemški jezik v tem okolju ni samo jezik sosednje države, ampak je po mnenju anketirancev iz našega vzorca pomemben tudi kot tuji jezik. Relativno velik odstotek ga po pomembnosti postavlja na prvo mesto. Starši iz Gornje Radgone, predvsem starši z višjo izobrazbo, so znanje nemškega jezika ocenili kot zelo pomembno tako za poslovne stike kot za zaposlitev in tudi za komunikacijo znotraj Evropske unije. V Novi Gorici in Lendavi pa so pri odločitvi, kateri tuji jezik je zanje najpomembnejši, na prvo mesto uvrstili angleški jezik.

Pri nadaljnjih poglobljenih analizah nas je posebej zanimalo stališče, ki ga imajo anketiranci do jezika sosednje države. Stališče odraža odnos »mi-oni«, zato smo ugotavljali, kako vprašani v

Novi Gorici, Gornji Radgoni in Lendavi ocenjujejo potrebo po znanju jezika sosednje države – ali se strinjajo, da je za poslovne stike nujno, da oni sami obvladajo jezik sosednje države, ali se strinjajo, da je potrebno, da ljudje na drugi strani meje obvladajo njihov jezik za poslovne stike, ter ali se strinjajo, da je angleški jezik potreben za poslovne stike v obmejnem področju. Ob uporabi posebnih statističnih metod (Friedmanov test) smo ugotovili, da se vsi močno strinjajo (ni razlik med šolami) s trditvijo, da ljudje z druge strani meje potrebujejo njihov jezik za poslovne stike. Pomen znanja svojega jezika za druge zelo izpostavljajo. Istočasno pa se tudi relativno zelo strinjajo, da morajo sami znati jezik soseda. Pri tem je opazna statistična razlika med generacijami – starejši se bolj strinjajo, medtem ko otroci v trditev niso tako zelo prepričani. To je na nek način pričakovan rezultat, kajti starši so zaposleni, in kot nam je pokazala analiza odgovorov o rabi jezikov na delovnem mestu, se vprašani pri svojem delu srečujejo tudi z drugimi jeziki.

Rezultati statističnih analiz so tudi pokazali, da vprašani ne pripisujejo velikega pomena znanju jezika za družbeni ugled posameznika ali pa za komunikacijo med prebivalci, ampak zelo izpostavljajo povezavo jezika in ekonomije (poslovni stiki, zaposlite), kar pomeni, da so v svojih ocenah zelo pragmatični in vidijo pomen znanja jezika le v neposredni koristi.

Znanje nematernega jezika sprejemajo kot človeški kapital, ki jim omogoča, da si pridobivajo finančna sredstva in s tem zagotavljajo življenjski standard. Kot investicija posamezniku znanje jezika predstavlja neposredni dobiček, obenem pa mu prinaša tudi dolgoročni dobiček – lažji dostop do drugega trga, spoznavanje drugega trga in samozavestnejši ter celo hitrejši uspeh pri sklepanju pogodb (Grenier, Vaillancourt 1983). Naši podatki so potrdili, da motivacijo za usvajanje sosedskega jezika močno zaznamuje ekonomski faktor, o čemer pišejo tudi drugi avtorji (Vaillancourt 1996). V teoriji je ekonomski vidik jezika največkrat omenjen samo kot ena izmed spremenljivk, ki nastopa v povezavi z motivacijami, in sicer v primerih, ko je posameznik ekonomsko motiviran, da se uči jezik ter da ga tudi uporablja v specifičnih situacijah. V številnih primerih ekonomska spremenljivka vpliva na oblikovanje odnosa posameznika do specifičnega jezika. Če povzamemo, to pomeni, da je ekonomski faktor na najrazličnejše načine – posredno in neposredno – povezan z vsemi vidiki, ki vplivajo na jezikovne procese v okolju.

Posebej smo izpostavili tudi vprašanje, kaj anketiranci menijo o jeziku sosednje države in kako bi ga vključili v učni program – ali bi ga vključili kot obvezni ali kot izbirni predmet, ali pa ga sploh ne bi vključili. To vprašanje, čeprav preprosto zastavljeno, zelo dobro zazna odnos vprašanih do sosedskega jezika. Rezultati so pokazali, da večina (tako učenci kot njihovi starši) podpira učenje jezika sosednje države v okviru šolskega programa. Statistično je dokazano, da večina iz vsakega posameznega vzorca meni, da bi jezik sosednje države morali vključiti v šolski program, in sicer kot izbirni predmet. Prav tako pa jih tudi večina meni, da bi sosednja država v šolski program morala kot predmet vključiti tudi slovenski jezik.

Znanje jezika se kaže tudi v tem, koliko posamezniki prebirajo časopise, poslušajo radio ali gledajo televizijo. Rezultati naše raziskave so pokazali, da prebivalci izbranih obmejnih mest različno sledijo medijem v sosedskem jeziku, najbolj pogosto je gledanje televizijskih programov sosednje države. Koliko gledajo televizijske programe sosednje države v posameznem mestu, prikazuje tabela 2.

Tabela 2 : Ali spremljaš TV-programe sosednje države?

		nikoli	manj kot dvakrat mesečno	2–3 krat mesečno	enkrat tedensko	večkrat tedensko	N
Nova Gorica	N	12	8	6	10	41	77
	%	15,6 %	10,4 %	7,8 %	13,0 %	53,2 %	100,0 %
Gornja Radgona	N	8	20	14	15	89	146
	%	5,5 %	13,7 %	9,6 %	10,3 %	61,0 %	100,0 %
Lendava	N	19	14	6	14	38	91
	%	20,9 %	15,4 %	6,6 %	15,4 %	41,8 %	100,0 %

Analiza je pokazala statistično razliko med mesti ($p < 0,005$); sosednjo TV najbolj spremljajo v Gornji Radgoni (bolj starši kot otroci), s čimer smo lahko potrdili korektnost samoocene znanja nemškega jezika – znanje sosedskega jezika so najboljše ocenili prav v Gornji Radgoni.

Kot smo zapisali že v uvodu, imajo mejna območja po eni strani funkcijo delitve, po drugi strani pa povezovanja. Povezovanje pa pomeni ustvarjanje stikov na različnih nivojih in v različnih smereh. Podobo o državi in o življenju čez mejo si prebivalci obmejnega mesta oblikujejo na različne načine – iz neposrednih osebnih izkušenj, iz medijev, s stiki z ljudmi ipd. Vse to zaznamuje interkulturni vidik življenja. Vprašani iz naše raziskave pogosto obiskujejo sosednjo državo. Čemu so namenjeni obiski, pa nam kaže tabela 3.

Tabela 3: Obiski sosednje države

Področje /osebe	NG		GR		LE	
Trgovine	54	70,1 %	101	68,7 %	77	83,7 %
Prijatelji	31	40,3 %	37	25,2 %	19	20,7 %
Restavracije	31	40,3 %	42	28,6 %	65	70,7 %
Turizem	27	35,1 %	31	21,1 %	41	44,6 %
Sorodniki	25	32,5 %	26	17,7 %	16	17,4 %
Kultura	20	26,0 %	22	15,0 %	28	30,4 %
Šport	15	19,5 %	22	15,0 %	25	27,2 %
Banke	14	18,2 %	46	31,3 %	44	47,8 %
Javne ustanove	13	16,9 %	16	10,9 %	17	18,5 %

Podatki kažejo, da anketiranci sosednjo državo največkrat obiščejo zaradi nakupov, obiskov restavracij, prijateljev, kulturnih prireditev, pri tem pa uporabijo jezik, ki ga bolje obvladajo.

3 Zaključek

V prispevku smo predstavili nekatere rezultate raziskave, ki osvetljujejo interkulturni vidik življenja v obmejnih mestih Nova Gorica, Gornja Radgona in Lendava. Rezultati potrjujejo našo hipotezo, da posamezniki iz obravnavanega vzorca zaznavajo kulturno in jezikovno raznolikost v obmejnem prostoru. Vpliv meje zaznavajo tako učenci kot starši, generacijska razlika v stališčih ni opazna. S podrobnejšo analizo rezultatov ob rabi specifičnih statističnih metod smo zaznali razlike med vprašanimi glede na posamezno šolo in ovrednotili najrazličnejše povezave jezika in kulture v obmejnem prostoru. Ugotovili smo, da se razlike med šolami pojavljajo predvsem v oceni znanja jezika sosednje države, v stališčih do posameznih jezikov pa ni statističnih odstopanj.

Z analizo empiričnih podatkov smo preverili tudi hipotezo in ugotovili, da obstajajo določene razlike v komunikacijah med obmejnimi področji. Jezikovna/kulturna raznolikost območja se kaže v najrazličnejših oblikah sodelovanja – na družbeno-kulturnem in ekonomskem področju. Rezultati so pokazali močno povezavo jezika in ekonomije, saj znanje jezika »drugega« predstavlja pomemben, celo osnoven element za uspešno poslovno sodelovanje v obmejnem področju. To nam potrjuje tudi podatek, da večina vprašanih podpira učenje jezika sosednje države v okviru šolskih programov. Čeprav učenje in znanje jezika soseda odpira posamezniku svet drugega in prispeva k razumevanju drugačnosti, pa so vprašani iz naše raziskave izpostavili predvsem ekonomski vidik.

Literatura

BARTH, Frederik, 1969: *Ethnic Groups and Boundaries*. Boston: Little Brown.

CALVET, Louis Jean, 1999: *Pour une écologie des langues du monde*. Paris: Plon.

GRIN, François, 1996: The Economics of Language. Survey, Assessment and Prospects. *International Journal of the Sociology of Language* 121. 17–45.

RIZMAN, Rudi, 1994: Multikulturalizem in izzivi globalizacije. *34. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Zbornik predavanj*. Ur. E. Kržišnik. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 125–135.

GRENIER, G., VAILLANCOURT, F., 1983: An Economic Perspective on Learning a Second Language. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 6. 471–483.

VAILLANCOURT, Francois, 1996: Language and Socioeconomic Status in Quebec: Measurment, Findings, Determinants, and Policy Costs. *International Journal of the Sociology of Language* 121. 69–92.

Peter Svetina
Univerza v Celovcu
UDK 821.163.6.09:913(497.4 Ljubljana)

Ljubljana v slovenski literaturi (predavanje v merilu 1 : 100)

Ljubljana se pojavlja v slovenski literaturi kot dogajališče ali kot protagonist. V drugi polovici 19. stoletja najpogosteje kot (nekoliko) izprijeno okolje nasproti idiličnemu podeželju, v 20. stoletju zaživi mesto v literaturi samostojno življenje z vsemi prijaznimi in neprijetnimi stranmi. V literaturi se začnejo pojavljati ljubljanska predmestja, mestno središče in Ljubljansko barje.

Snov iz staroljubljanske zgodovine so literati večkrat črpali iz Valvasorjeve *Slave vojvodine Kranjske* (1689), v romanih pa se pojavijo tudi ljubljanski kongres 1821, potres leta 1895, okupacija med drugo svetovno vojno itn.

Ljubljansko življenje se v literarnih delih velikokrat odvija v Tivoliju, v delih se izraziteje pojavlja še Cukrarna, ljubljanski Nebotičnik (zgrajen v tridesetih letih 20. stoletja) pa se je začel kot dogajališče pojavljati tudi v filmu in popevki.

Meščansko življenje je v literaturi mnogokrat povezano s prvo polovico 20. stoletja, zlasti še s časom med obema vojnama. V sodobni slovenski literaturi so literarni liki, Ljubljančani, vse pogosteje okarakterizirani tudi s svojo ljubljansko govorico.

Ljubljana appears in Slovene literature as a location or as a protagonist: in the second half of the 19th century most often as a (somewhat) corrupted environment, as opposed to the idyllic countryside, while in the 20th century the town takes on an independent life, showing both its attractive and unpleasant sides. The suburbs, the town centre and the Ljubljana marshes also begin to make a literary appearance.

Writers most often drew material related to old Ljubljana history from Valvasor's *The Glory of the Duchy of Carniola* (1689); in novels we also find the Ljubljana Congress of 1821, the earthquake of 1895, the occupation during World War Two, and so on.

The life of the town as portrayed in literature often unfolds in Tivoli Park, sometimes strikingly in the Cukrarna sugar warehouse, while the 1930s building Nebotičnik begins to appear as a location in films and songs.

Urban life in Slovene literature is most often linked to the first half of the 20th century, especially the inter-war years. In contemporary Slovene works Ljubljana characters are most often characterised by their use of the Ljubljana urban dialect.

Razna so dogajališča v literaturi, ena bolj ponotranjena, druga otipljivejša, med njimi mesto. Mesto se pojavlja v odnosu do podeželja, v odnosu do gradu, pojavlja se mesto samo po sebi, s svojim lastnim življenjem, pojavlja se v odnosu do drugega mesta. Odnos literarnega lika (pripovedovalca, izpovedovalca) do mesta je vsakršen: navdušujoč, odbijajoč, indiferenten. V predavanju je govora o tem, kako se v slovenski literaturi pojavlja Ljubljana.

Prihod v Ljubljano. Popotnik prispe v Ljubljano na marsikak način. Z avtom, z avtobusom, z vlakom. Z vlakom sta pripotovala denimo pred sto leti, leta 1904, v Ljubljano mladoporočenca Joyce, James in Nora. Potovala sta v Trst, a sta po pomoti izstopila na ljubljanski železniški postaji. Noč sta morala nenačrtovano prebiti v Ljubljani, menda sta prenočila v parku, in se zjutraj odpeljati naprej. Taka je zabeležka v Joyceovi biografiji. To je omenjeno v uvodu zbornika *Noč v Ljubljani* (1994), knjigi kratkih zgodb in dramoletov sodobnih slovenskih avtorjev, ki so na drobno biografsko opazko iz Joyceovega življenja napisali vsak svoj tekst. Na dogodek spominja ob

zborniku še bronasta vrtnica na spominskem odtočnem kanalu levo od stopnic, ki vodijo od glavnega železniškega poslopja na perone.

Povsem običajen, neopažen, pa kljub temu usoden, je bil za slovensko literaturo še marsikak prihod vlaka na ljubljansko železniško postajo.

> Ko smo izstopili, mi niso dali niti toliko časa, da bi pogledal v nebo in zajel zrak ... Pod streho je bil siv, razsvetljen peronski hodnik z nekaj ljudmi ... za njimi črna tema vse do neba. Zrak je bil bolj topel, suh, pa malo oljnat, dež je fino in počasi rosil ... (Kovačič 1984: 20.)

Tako je prihod na ljubljanski kolodvor mnogo kasneje opisal Lojze Kovačič v romanu *Prišleki* (1984/85). Desetleten se je moral pred drugo svetovno vojno z očetom, mamo in malo nečakinjo iz Basla, kjer je bil rojen in kjer je odraščal, vrniti v očetovo domovino, Jugoslavijo. Najprej v Cegelnico pri Novem mestu, od koder je bil doma oče, nato zaradi nevzdržnih razmer za očetom v Ljubljano, ki je tu dobil službo. Kovačič je bil vseskozi mestni otrok in Basel se v njegovi literaturi kaže kot mesto otroštva. Prav zaradi življenja v mestu, Baslu, je lahko kot mestni otrok opazoval tudi novo, ljubljansko okolje. Sprva ga primerja z domačim, baselskim, kasneje, ko ga življenje dodobra usidra v Ljubljano, navezanost na Basel nekoliko popusti. Do konca pa je v pripovedih (*Basel*, 1989; *Otroške stvari*, 2003) Basel ostal tisti, s katerim je povezan otroški svet. Ljubljana se najprej pojavi v Kovačičevi kratki prozi *Ljubljanske razglednice* (1954), nato v romanu *Deček in smrt* (1968) pa v že omenjenih *Prišlekih*, v romanu *Kristalni čas* (1990) itn.

O svojih pravljicah za otroke premišljuje v spremni besedi h knjigi *Zgodbe iz mesta Rič-Rač* (1962):

> Tako so nastajale vse te zgodbe, ki sem jih omenil, pa tudi tiste, ki jih tu nisem posebej naštel. Izmišljevali smo si jih vsi trije, in ker so nastajale na tak način, tudi niso čisto prave pravljice. Mnogo smo si pripovedovali tudi takih, ki niso v knjigi, ker jih nisem napisal. V povestih sem pomešal oba in sebe, vse tri, pa mesto Basel, Ljubljano ter Cegelnico, zagotovo pa sem primešal tudi koga izmed vas. To bo najbrž res, zakaj drugače ne bi brali te knjige. (Kovačič 1994: 130.)

A kljub temu lahko bralec v pravljici *Možiček med dimniki* (1962, slikanica 1974) prepozna Ljubljano:

> V ozkih ulicah starega mesta pod starim gradom stoje stare hiše. Stoje ob rečici, čez katero se pno snežno beli mostovi z lepimi, dvoglavimi svetilkami na ograjah. Na drugi strani se razprostira novo mesto: ob širokih cestah se vzdigujejo velike, bele palače iz stekla, železa in betona, ki imajo toliko oken, kolikor ima na primer največji časopis na svetu malih oglasov v nedeljo. (Kovačič 1974: 3.)

Kovačič pravzaprav nikjer ne pove, da živi možiček na strehah hiš v Stari Ljubljani. Tovrsten podatek otroku pravzaprav tudi ni potreben, saj si bo v domišljiji sam naslikal mesto z gradom in rečico in možička, ki skrbi za svoje stanovalce, in stanovalce, ki možička branijo pred pohlepnimi bogatini iz novega dela. Bralec, ki Ljubljano pozna, pa jo zasluti v drobnih opazkah v besedilu: zvečer možiček pripoveduje otrokom pravljice o »stolpih piskačev (tak stolp je na ljubljanskem gradu zares bil in od ondod so piskači opozarjali na nevarnost požara in igrali Ljubljančanom v veselje), o »zmajih, ki so stanovali na gradu« (v grbu Ljubljane je zmaj), kar vse sodi v staro-

ljubljansko zgodovino. Možiček ponoči gleda napise na vseh mogočih izveskih in tablah, pod obokom vidi tudi tablo z napisom Ribja ulica, ki zares pelje z Mestnega na Ribji trg ob Ljubljanici. Po vsem tem bralec prepozna Ljubljano. Prepozna jo pa v slikanici vsak tudi po ilustraciji Milana Bizovičarja, ki stoji ob samem začetku knjige: nezgrešljiva podoba ljubljanskega gradu in pod njim starih mestnih hiš ob treh mostovih, ki peljejo čez reko.

O srečevanju Basla in Ljubljane v Kovačičevem opusu je zanimivo še tole. Ko se je pred nekaj leti Klaus Detlef Olof z mestnim načrtom v roki lotil prevajanja *Prišlekov* v nemščino, je ugotovil, da spominski zemljevid v Kovačičevi prozi ni zaresni zemljevid ulic in trgov, ki jih prikazuje mestna karta. Na urednikovo in prevajalčevo vprašanje, kaj storiti, je Kovačič zelo jasno odgovoril, da je tak Basel ostal njemu v spominu in naj tak ostane.

Ljubljanska predmestja. Ne glede na to, na kakšen način prispe v mesto, vedno se prišlek najprej sreča s predmestjem. Predmestja imajo značaj ne več vasi in ne še čisto mesta. A bolj ko se mesto širi, bolj predmestja rinejo v mesto in puščajo predmestni prostor za svojim hrbtom novim ulicam, bivšim vasem ...

Kdor pride v Ljubljano z gorenjskega konca, mora skozi Šentvid. Stisnjen je med hrib, ki se dviga nad Pržanom, Glincami in se vzpenja proti Toškemu čelu, in polja, ki se končujejo na bregovih Save; Šentvid je bil ena od prvih gorenjskih vasi. To je eden od domačih krajev Milana Jesiha:

> Šentvid je zlat – naliv ga je umil; sončeva bistrina prejasnila, umiril veter svež z gorenjskih njiv. (Jesih 2002: 67; iz zbirke *Volfram*, 1980)

> Zaploteno dvorišče – borna trava,
> drvarnice, gnil fičko brez koles –,
> v pritličju podnajemnik pobrenkava
> (s presledki, znan, da pridno pije vmes);
>
> in trajanje; in veter suh se zgane
> pa spet zamre; in ni velikih tem:
> v šestdesetih predmestjece Ljubljane,
> pozna pomlad mogoče, a ne vem –
>
> otrok sem bral, in ko se je stemnilo,
> na klopi obsedel kot iznenada
> soočen s časom, ki med zvezde pada
>
> in vleče s sabo z nezmagljivo silo ...
> Potlej, rad mislim, zvon je udaril hkrati,
> kot k jedi poklicala ljuba mati.
> (Jesih 2002: 136; iz zbirke *Soneti drugi*, 1993)

Skoraj vsako od ljubljanskih predmestij ima svojega pisatelja: Juš Kozak je avtor romana *Šentpeter* (1931), ljubljanska tematika pa se pojavlja tudi v drugih njegovih delih (npr. *Maske*,

1940), Tone Sliškar je v romanu *Tržaška cesta* (1947) opisal viško predmestje s Tržaško cesto v drugi polovici 19. stoletja, Vladimir Kavčič v romanu *Prihodnost, ki je ni bilo* (2005) Celovško cesto z njenimi ljudmi tik po koncu druge svetovne vojne, Bogomir Magajna je v zgodbah *Racko in Lija* (1943) opisal otroški življav v Trnovem, kjer Racko in Lija stanujeta. Protagonista se odpravita seveda tudi v mesto pa na Barje itn. K Racku domov, na Opekarsko cesto, pa prihaja na obisk tudi stric Jaka in otrokom pripoveduje zgodbe. Njegove zgodbe pa niso vezane na Ljubljano, ampak zlasti na Trst. Tako se v knjigi zanimivo mešata dva meščanska svetova, ljubljanski in tržaški. Obe mesti sta Magajni domači: rojen je bil na Krasu, ki je gravitiral na Trst, kot psihiater v bolnišnici za duševne bolezni na Studencu (zdaj Fužine) pa je delal in živel v Ljubljani.

Del mesta, ki ga oklepajo grajski grič, Grubarjev kanal in Ljubljanica, se imenuje Prule. V času otroštva Jožeta Hudečka je bilo to še predmestje. Opisuje ga v romanu *Ulice mojega predmestja* (1996). Poglavja imajo naslove ulic: Karlovška, Tesarska, Janežičeva, Privoz ...

Ob protagonistu, prvoosebnem pripovedovalcu, nastopajo kot literarni liki zlasti hiše. Vsaka ima svoje prebivalce, vsaka ima svojo zgodbo. Marsikatera od njih se je ohranila le v ubesedeni sliki, v pripovedovalčevem spominu:

> Mislim, da bi do tegale pisanja nikdar ne prišlo, če bi si ne bil pred leti, ko sem potreboval neke fotokopije iz arhiva Zavoda za varstvo spomenikov, tako trdno zabil v glavo, da bom od tam izbezal tudi fotografijo pročelja hiše na Karlovški cesti 32, kjer sem več kot četrt stoletja živel, preživel del otroštva, deštva in svojo mladeniško dobo in ki so jo sredi šestdesetih let podrli /.../ Mislil sem si, da jo bom takole pozno jeseni ali tam nekje pred božičem postavil predse in si zamišljal, kako prihajam domov. /.../ To sem mislil – potem pa so mi na zavodu izročili /.../ tri fotografije, na katerih ni bilo, niti na eni ne, videti ničesar, kar bi spominjalo na pročelje hiše številka 32, razen debelejše temne sence /... vse so jih/ fotografirali, preden so jih podrli, vsako zase, le tiste s številko 32 niso. Nihče mi ni vedel povedati zakaj. Preprosto – niso je. /.../ Kakor govore o izgnancih: obdržal sem samo tisto, kar sem bil vzel s seboj na pot. Odslej bo moj dom v meni. Beseda, ki bo vselej, kadar bom hotel, postala miza, postelja, luč ali hiša, v kateri bom lahko prebival. Napisal sem si dom, ker imam rad obiske, posebno pozno jeseni ali pred božičem, ko se me resneje loti nostalgija. Vonj z verande. (Hudeček 1996: 7–8.)

Nekaj podobnega kot pri Kovačiču, ki je v prozi izpisoval zemljevid Basla po spominu, se je zgodilo v Hudečkovem romanu: bralec voha vsako od hiš in vidi njene prebivalce, a mnogo tega, kar je opisanega, že zdavnaj ni več. Hudečku je ostala hotena in zavestna iluzija, v katero se znova in znova zateka. Ljubljansko mestno okolje je ujeto tudi v Hudečkova romana *Golobar* (1997) in *Gluhota* (2001).

Mesto in Barje. Posebno mesto ima v slovenski literaturi Ljubljansko barje. To je bil nekdaj precej močvirnat svet, preko katerega teče Ljubljanica, ki so ga zaradi obilo vode, ki je povzročala v Ljubljani pogoste poplave, izsušili. Področje je bilo poseljeno že v predzgodovinski dobi, o čemer pričajo arheološke najdbe. Z Ljubljanskega barja je znana tako imenovana koliščarska kultura, v predzgodovinski dobi je bilo Barje namreč poseljeno s kolišči, na kolih, zabitih v barjanska tla so si ljudje napravili bivališča (*Enciklopedija Slovenije* 6, 1992: 236–237, 254–255). O mostiščarjih z Barja je v letih 1942/43 objavil obsežen roman *Bobri* Janez Jalen.

Danes se Barje na žalost nemalokrat pojavlja v črni kroniki, tam se nemalokrat dogajajo drogeraški in drugačni obračuni. V novejši slovenski literaturi pa je Barje povezano z otožnostjo, skrivnostnostjo, ki je povezana z znano barjansko meglo. Barje se pojavlja v poeziji Otona Župančiča, Ivana Minattija, v prozi že omenjenih Toneta Seliškarja, Jožeta Hudečka, Bogomirja Magajne itn.

Barje je kot dogajalni prostor upodobljeno tudi v drami, moraliteti Gregorja Strniše, *Žabe* (1969). Ubogi Lazar prihaja noč za nočjo v krčmo na meji med mestom in barjem, kjer je za krčmarja sam vrag. Ubogi Lazar hrepeni po bogatem življenju in krčmar ga v zameno za dušo spreminja v bogataša. Lazarus, tako je njegovo bogataško ime, se zaljubljа v zalo točajko Evo, a na koncu napravi samomor in se spremeni v ubogega Lazarja. Metamorfoze se neprestano ponavljajo. Neprestano človekovo spreminjanje se dogaja na meji mesta in barja, na meji fizike in metafizike:

Točaj: Pa ste prišli!
Lazar: Jaz sem zašel!
Točaj: Niste zašli. Prišli ste prav.
Lazar: /.../ Čakate pisma?
Točaj: Čakamo gosta.
Lazar: /.../ Kje je tukaj Ozki pot?
Točaj: Tukaj ni Ozkega pota. /.../
Nazaj držijo ceste mesta, /.../
naprej je barje brez poti,
ta krčma sredi med obema.
/.../
Točaj: /.../ Tole mesto, tu za nami,
s svojimi tisoči luči,
cestami, palačami,
to mesto, to je fizika. /.../
Barje: metafizika.
(Strniša 1988: 131, 162.)

Ljubljanski časi. V Ljubljani je razsajala druga vodna pošast že mnogo pred Strniševimi žabami. Kot poroča Valvasor v *Slavi vojvodine Kranjske* (*Die Ehre des Hertzogthums Krain*, 1689), je davnega leta 1547, ko je bil po stari ljubljanski navadi na prvo julijsko nedeljo pod lipo na Starem trgu ples, k plesalcem pristopil »lepo opravljen mladenič zale postave« in hotel tudi on »zaplesati ta ali oni raj«:

Najprej je zbrane prav vljudno pozdravil in vsakemu prijazno stisnil roko, a ob dotiku je spreletel vse nenavaden občutek, nekaka zona ali grozničen nemir, zakaj tujčeve roke so bile čisto mrzle in mehke. Takoj zatem se je priklonil eni izmed okrog sedečih, da bi zarajala z njim; izbral si je za plesalko sicer lepo nališpano in na zunaj prikupno, vendar po mišljenju in nraveh nelepo, prešerno dekle /.../, ki je namesto deviško in vzdržno živela razuzadno. Mlada lahkoživka in vesela ptičica /.../ Urška Šeferjeva /.../ se je znala njegovemu vedenju prilagoditi /.../ tako da je vse kazalo, češ enako bi se z enakim ne moglo nikdar bolje ujemati /.../.

> Ko sta odplesala najprej nekaj rajev /.../, sta začela krožiti vedno dalje od prostora, ki je sicer omejeval raj /.../ mimo stiškega dvorca proti Ljubljanici: le-tu sta /.../ skočila v Ljubljanico in izginila gledalcem izpred oči. A tudi pozneje jih ni bilo več videti. (Valvasor 1984: 307–308.)

Prigoda najbrž ne bi postala tako znana, če je ne bi v baladi *Povodni mož* (1830) ubesedil tudi France Prešeren. Ko je bila leta 1830 pesem prvič objavljena v *Krajnski čbelici*, je Prešeren Urško zamenjal z Zalko, misleč na Dolenčevo Zalko, za katero se je takrat oziral, ona pa za njim malo manj, in jo v jezi postavil v balado (Slodnjak v opombah k Prešeren 1982: 208). V objavi v *Poezijah* leta 1847 (in od takrat naprej v vseh ponovnih izdajah) pa je v pesmi prvotna, Valvasorjeva Urška:

> Al' ker se ozira, plesavca si zbira,
> zagleda pri mizi rumeni junaka;
> enac'ga pod soncem mu ni korenjaka,
> želi si plesati z njim deklica vsaka. –
> Omrežit' ga Uršika lepa želi,
> zaljubljeno v njega obrača oči.
>
> To videt', mladenič se Urški približa:
> »Al' hot'la bi z mano plesati?« ji pravi;
> »kjer Donava bistri pridruži se Savi
> od tvoje lepote zaslišal sem davi,
> že, Uršika zala, pred tabo sem zdaj,
> že, Uršika zala, pripravljen na raj!«
>
> /.../
>
> Podal ji mladenič prelepi je roko
> in urno ta dva sta po podu zletela,
> ko da bi lahke perutnice imela,
> bila bi brez trupla okrog se vrtela,
> ne vidi se, kdaj da pod noga udar',
> plesala sta, ko bi ju nosil vihar.
> (Prešeren 1982: 63–64.)

Urška je odtlej še večkrat zaplesala po slovenski literaturi. Valvasorjev motiv je upesnil Anton Aškerc v *Baladi o lepi Urški* (1908), po Prešernu pa je zgodbo v pesmi *Urška* (1997) tudi povzel Andrej Rozman Roza. Dogajanje je postavil v sedanjost, temu primerni so rekviziti, glasba in dialogi:

> In ko se opolnoči
> vse še kar brez nje vrti,
> grabit jo začne obup,
> kar zasliši čuden hrup
> vse glasneje in vse bliže,

da prevpije mile viže,
ko iz temnega obzorja
vstane bleda luč motorja.

/.../

Urško, ko ob njej parkira,
kar potrese od nemira.
Hrup pa utihne, luč se utrne
in iz silhuete črne
vstane tip visok, koščen,
lep kot kakšen maneken.
Ko pa še čelado sname,
zdi se, da je iz reklame.

Urška srepo bulji vanj,
kot bi bil pred njo ekran,
tip pa reče: »Živjo, mala,
a bi malo zaplesala?«
In ker godba kar molči,
tipček jezno zakriči:
»Kva je, bend, a bo že kej?!
Eno hitro zaigrej!«

/.../

Bend pa kakor nor zašpila,
da so v ognju vsa glasbila.
Saksofoni zažarijo,
iskre od činel letijo
in dim vije se iz kitar,
da se zdi, da je požar,
ko se lepi par teles
zapodi v divji ples.
(Rozman Roza 1997: 48–49.)

Tudi konec je celotnemu posodobljenemu kontekstu primeren:

Zvlekli so motor iz reke,
a od njiju niti obleke.
(Rozman Roza 1997: 51.)

Zgodba iz Valvasorjeve *Slave vojvodine Kranjske* je omenjena tudi v knjigi *Stara Ljubljana* (1992). Knjiga je zanimivo sožitje poljudne predstavitve življenja v srednjeveški Ljubljani in pesniške zbirke, je namreč oboje obenem. Kulturnozgodovinska poglavja o tedanjem ljubljanskem živ-

ljenju sta napisala Janez Lombergar in Breda Kovič, poljudnemu besedilu kot protiutež delujejo pesmi Nika Grafenauerja na isto tematiko, knjigo je ilustrirala Kamila Volčanšek (pesmi je Besim Spahić tudi uglasbil).

V poglavju O mesarjih, pekih in povodnem možu, kjer je omenjena prigoda s povodnim možem, zvemo tudi, kako so v Ljubljani staroljubljanski peki pekli kruh: »V tistem času je veljalo, da se cena kruhu ni spreminjala. Kolikor se je podražilo žito, toliko manj je pač tehtal hlebec.« (*Stara Ljubljana*, 1992: 52.) Če je kdo pri tem goljufal in se nikakor ni hotel poboljšati, so ga na koncu vtaknili v jerbas, pritrjen na kol, v tako imenovano potapljalko, in ga namakali v Ljubljanici:

> Obsojenega peka so vtaknili v jerbas in mestni biriči so ga potapljali v reko in spet dvigali iz nje. Kolikokrat so ga tako potopili in kako dolgo je moral biti vsakič v vodi, tega ne vemo. Kako malo pa so se peki pulili za tako kopel, si moremo misliti, saj je bila Ljubljanica v tistih časih skoraj stoječa, umazana in smrdeča mlakuža. (*Stara Ljubljana*, 1992: 54.)

In za okus še začetek Grafenauerjeve pesmi, ki sledi kulturnozgodovinskemu besedilu:

> V stari Ljubljani so živeli peki,
> ki so jih staroljubljanski meščani
> pogosto namakali v reki.
> Ker so bili to zmerom eni in isti,
> so bili med vsemi peki najbolj čisti.
> (*Stara Ljubljana*, 1992: 56.)

Kakšno je bilo življenje Ljubljančanov v dolgih ljubljanskih letih, opisujejo v romanih mnogi slovenski avtorji. Znameniti dogodek iz leta 1821, ko so se v Ljubljani na kongresu zbrali vladarji svete alianse, opisuje v obširnem romanu *Izza kongresa* (1905/08) Ivan Tavčar.

Konec 19. stoletja, natančneje leta 1895 je Ljubljano prizadel strahovit potres. Katastrofa se kot snov pojavlja v romanih *Profesor domišljije* (1996) Kajetana Koviča, *1895, potres* (1995) Janija Virka idr.

Ljubljano so med drugo svetovno vojno italijanski vojaki obdali z bodečo žico. Dogajanje v tem času opisuje v romanu *Sedmina* (1957) Beno Zupančič, ki je s svojimi deli nasploh močno vezan na ljubljansko mestno življenje (Glušič 2002: 139).

Ljubljanska pota. Pomembno dogajališče ljubljanskega mestnega življenja je bil (in je danes spet bolj in bolj) mestni park Tivoli, kamor so se Ljubljančani na promenado hodili sprehajat, ogledovat in klepetat.

Tivoli se kot družabno stičišče pojavlja v več literarnih delih. Zlasti rad pri Bogomirju Magajni in Gregorju Strniši.

Čudovita pravljica o Vidu in labodu Belem ptiču, ki jo je leta 1937 objavil Bogomir Magajna, opisuje kiparja, ki ima v Tivoliju svoj atelje (v Tivoliju je imel v tistem času svoj atelje Rihard Jakopič, danes stoji približno tam, kjer je stal njegov paviljon, Jakopičev kip). Magajnova zgodba se začne, ko kipar Vid izkleše kip dečka Vida in laboda Belega ptiča. Mestni možje ga odkupijo in postavijo v mestni park, da se bodo ob njem igrali otroci. Deček in labod pa v mesečnih nočeh poletita

nad mesto in ga raziskujeta. Poletita na Grad, kjer pomagata bolnemu otroku, opazujeta delavce, ki poglabljajo strugo Ljubljanice, letita na Nebotičnik, kjer se ob glasbi in pijači razsveseljujejo meščani (tudi kipar) itn. Ob vseh potepanjih so v središču pravljice revni, bolni, osameli mestni otroci, ki jim ptič in deček po svojih močeh pomagata.

V Tivoli je postavil prvo dejanje svoje transcendentne burke *Driada* (1976) tudi Gregor Strniša. Osrednji lik je hrastova driada, ki spremlja ljubljansko življenje in Ljubljančane skozi čas, od leta 1930, v katero je postavljeno prvo dejanje, do leta 1976, ko se godi zadnje. Strniša, tudi sam Ljubljančan, je v rodbini Pimpek, ki se s predstavniki različnih generacij pojavlja skozi vso burko (tako kot Driada), duhovito in groteskno upodobil podobo ljubljanske meščanske rodbine. V drugo dejanje, ki se dogaja v bolnišnici za duševne bolezni na Studencu, je vpletel Strniša tudi lik doktorja, psihiatra Bogomirja Magajne; Driada, ki bi rada samo videla Ljubljano, se znajde v bolnišnici, ker mislijo, da je nora:

Doktor: Ljubljano boste videli.
Sestra: Pol Ljubljane je pri nas.
Doktor: Tudi druga polovica
bo prav kmalu prišla k nam!
/.../
Doktor: Dekle je močno zmedena.
Ta bolnica si domišlja,
da je čisto pravi hrast.
Magajna: Raje naj mi pove sama:
Kaj si?
Driada: Živa resnica hrasta.
Magajna: Ampak, saj je res driada!
Doktor: Ampak – primarij!
Magajna: To je driada!
Kako je ne prepoznaš? /.../
Takoj podpišem odpustnico.
Doktor: Kolega!
Magajna: Na mojo odgovornost!
Doktor: Glej jo vendar bolj – zdravniško!
Magajna: Saj jo vidim – ti si slep.
Doktor: Nisem. Čisto dobro vidim.
Magajna: Do konca lastnega nosu!
Nimaš ne trdne izobrazbe
niti prav nič fantazije.
Saj danes še pisatelji
vpijejo, da gre brez nje /.../
Doktor: Magajna, ti si pač pisatelj.
Magajna: Ti pa afna v beli halji!

Doktor: Jaz sem doktor Peter Pimpek!
– Pritožil se bom v upravi!
Sem iz dobre ljubljanske hiše:
že naš ded, občinski mož,
pekovski mojster Pepe Pimpek
je imel v mestu vrsto hiš!
Jaz sem spoštovan zdravnik!
Magajna: Piši me v rit!
(Strniša 1988: 360–361.)

Dogajanje v Tivoliju, natančneje obisk znamenitega potujočega Cirkusa Kludsky, je snov tudi nekaterim Kosovelovim pesmim v *Integralih* (1926, 1967). V Tivoli se zateče tudi junak romana *Resničnost* (1972) Lojzeta Kovačiča, ko se po odsluženem vojaškem roku vrne domov, a doma pravzaprav nima več. V parku Tivoli se uleže na klop in zaspi, zvit v legi embria.

Iz Tivolija se pride na Rožnik. Tod je v letih v letih 1910 do 1917 živel Ivan Cankar. Z njegovim bivanjem na Rožniku je tesno povezan *Ponesrečeni feljton* (1910). V črtici, feljtonu, kot jo je poimenoval, se meša tragična zgodba o dveh mladih, Milanu in Bredi, ki jo pripovedovalec zapisuje v kuhinji na Rožniku, s krčmarjevimi klici, naročili in oštevanjem žensk v kuhinji. Ti dve ravnini se vedno duhovito prepletata na takih mestih, ki so ključna za dogajanje v zgodbi. Pripovedovalec s tem postopkom bralcu ves čas podira resničnost, ki mu jo istočasno poskuša zgraditi v zgodbi, ki jo piše. Konča slabe volje z ugotovitvijo, da zgodb v kuhinji že ne bo več pisal.

Znameniti mestni park je tudi park Zvezda. V njem se dogaja ena od mnogih humoresk Frana Milčinskega, ki je s svojo družino stanoval v bližnji Wolfovi ulici. V eni od zgodb, *Kućevlasnik* (1925), opisuje, kako jih hišni lastnik, kućevlasnik, meče iz hiše, in kako fantje, vsi po vrsti skavti, že načrtujejo novo bivališče v parku:

> Naše dosedanje stanovanje je blizu Zvezde pa so naju, ženo in mene, peljali naši trije skavti naravnost v gornji konec Zvezde. Tam so imeli že izbrani dve drevesi, na vsakem drevesu je bil pritrjen listek: »Zapik!« in spod skavtski pečat.
> In so hiteli navdušeno praviti, da jim je njihov steg skavtski že obljubil na posodo tri šotore: v enem bova ležala midva z ženo in bova oba skupaj vsa pod streho, le kos mojih nog bo molel izpod šotora, ker imam predolge: v drugem šotoru bodo knjige in kanarčki, v tretjem pa bodo spali trije otroci.
> Rekla sva z ženo, da imava štiri otroke.
> Pa so odgovorili, da bo eden izmed njih, kar jih je skavtov, itak stražil s palico in klobukom in se bodo menjavali vsake štiri ure/./ (Milčinski 1980: 361–362.)

Ljubljana se v prozi Frana Milčinskega pojavlja pogosto – od duhovite detektivke *Ura št. 55916* (1907) do romana *Ptički brez gnezda* (1917) in številnih humoresk, ki jih je objavljal po prvi svetovni vojni.

Ob parkih so bili prostori družabnih srečevanj seveda tudi kavarne, plesne dvorane idr. Zbirališča, zabavišča Ljubljane sredi 19. stoletja je v epigramu *Božje in hudičeve hiše v Ljubljani* duhovito omenil France Prešeren. Kot ima Bog pet cerkva v Ljubljani, tako ima hudič pet lokacij, kamor se hodijo Ljubljančani zabavat:

Farnih cerkva pet ima Gospod Bog v naši Ljubljani,
toliko tudi kasarn ima peklenska pošast.
Vabita Peter, Miklavž nas z Jakobam k Bogu Ljubljance,
vabi nas Janez Krstnik, vabi Marija v nebo.
Hiše: kazino, redut, koloseum z njimi teater,
ima streliše hudič, svoje si cipce lovit.
(Prešeren 1982: 156.)

Na Ljubljano je vezanih še več Prešernovih pesmi. V tridesetih letih 19. stoletja je bival na današnji Rožni ulici, tam naj bi tudi nastajale gazele pa sonetni venec in povenčni soneti, pesmi, posvečene Juliji Primic (deklici iz meščanske hiše, ki mu je bila zaradi stanu nedostopna – čeprav pravnik, je bil Prešeren vendarle s kmetov):

Prebival'šča moj'ga stenam, mirni je samoti znano,
tudi nepokoju mesta ni novica, da jo ljubim.
ve že roža, ki pri poti, koder draga hodi, rase,
ve že, ki nad potjo leta ptica, da jo ljubim.
Ve že mokri prag nje hiše, vsaki kamen blizu njega,
ino ve, ki mimo vodi me stezica, da jo ljubim.
(Prešeren 1982: 91–92; 3. gazela)

Ena od ljubljanskih stavb (v slovenski literaturi se jih seveda pojavlja več, kot jih omenjam tu), s katero je povezanega neprimerno manj veselja, je Cukrarna. To je velikansko poslopje ob poljanskih zapornicah na desnem bregu Ljubljanice. Cukrarna je bila zgrajena konec dvajsetih let 19. stoletja kot rafinerija sladkorja. Sredi stoletja je bila preurejena v vojašnico, po potresu 1895 se je vanjo zateklo mnogo potresnikov, kot zatočišče in prebivališče je od takrat naprej služila vse do danes. V času moderne so se tam srečevali slovenski modernisti, v njej sta prebivala in umrla Dragotin Kette (1899) in Josip Murn (1901) (*Enciklopedija Slovenije* 2, 1988: 85–86.) Na Cukrarno je vezana tudi zadnja Murnova *Balada*:

O Damijan, Damijan,
ne bodi vendar preveč bolan.

Pošljem rajši ti vinca pit,
da potolažim soseda te skozi zid.

Meni ni tudi nič kaj lahko,
pa da bi skoro mi že bilo!

Takrat potrkam, Damijan ti na zid,
takrat bom mandeljnov in življenja sit.
(Murn 1954: 83.)

Cukrarna se kot dogajališče pojavlja v več Cankarjevih delih. V romanu *Življenje in smrt Petra Novaljana* (1903) jo opisuje takole:

> Velika hiša je stala ob vodi; brez števila oken je strmelo topo v valove, mala mrtva okna, ki ni bilo nič življenja za njimi, oči bolehne, čemerne starosti in dolgočasne smrti. Sredi mesta je stala hiša, ali bila je samotna, kakor na pusti kraševiti planoti. Polovico stanovanj je bilo praznih, sobe so bile vlažne in temne. (Cankar 1971: 207.)

Cukrarna je torej povezana s smrtjo. A tudi s hrepenenjem. V taki dvojnosti se pri Cankarju kaže še v romanu *Nina* (1906) pa v drami *Lepa Vida* (1912), na Cukrarno je vezan tudi dramski fragment, ki je ostal v rokopisu, *Hamlet iz cukrarne*.

Cukrarna se pojavi tudi v Kovačičevem romanu *Prišleki*:

> Velika, stara hiša Cukrarne je stala blizu zatvornice ... imela je najmanj tisoč črnih oken ... Široke lesene stopnice ... na njih sva srečavala ljudi vseh sort z umivalniki, kastrolami, košarami polnih paradižnikov in solate na glavah ... so bile tako oglodane da so se pod čevlji cefrale kot pod kroglami iz pištole. (Kovačič 1984: 146.)

Od Cankarja, ki Cukrarno opisuje na začetku 20. stoletja, do Kovačiča, ki se je z njo srečal pol stoletja kasneje, se vtis ni spremenil. Še bolj bedno bi jo obiskovalec doživljal kasneje, ko je postala pribežališče družbenega roba, zares revnih, klošarjev, mamilašev ...

V začetku tridesetih let 20. stoletja so ob današnji Slovenski cesti zgradili tedaj najvišjo stavbo v srednji Evropi, Nebotičnik. Za tedanje čase je bil tako visok, »da se ptice selivke zadevajo z nogami ob njegovo streho, kadar se selijo na jug ali nazaj na sever« (Magajna, 1937: 23).

Na vrhu Nebotičnika je bila kavarna, koder je bila leta 1962 po scenariju Milana Nikolića, Marjana Rožanca in Janeta Kovačiča posneta kriminalka *Minuta za umor* (Ljubljana v slovenskem filmu je tema za vsaj še eno tako predavanje). Nebotičnik pa se pojavi v povojnem času tudi v popevki: za eno najbolj znanih popevk *Na vrhu nebotičnika* je besedilo napisal Gregor Strniša, uglasbil in priredil ga je Jure Robežnik.

Zdi se, kot da bi po duhu in namenu, po svoji filozofiji novo poslopje narekovalo tudi njegovo pojavljanje v novih avdio-vizualnih medijih, povezanih z literaturo. In kot da bi nebotičnik prevzel v Ljubljani tisto funkcijo, ki bi jo že od srednjega veka sem (nasploh in v literaturi) moral opravljati grad.

Grad se namreč v slovenski literaturi ne pojavlja prav pogosto, tudi ne z njim povezano grajsko življenje, plemiči, vitezi (ki so vendar tako hvaležna tema). En redkih opisov pravljičnosti gradu je v *Prišlekih* Lojzeta Kovačiča, njegov prvi, nočni vtis v novi domovini je to:

> »Kommt, ich werde euch etwas zeigen« je rekel Vati. /.../ »Schau nur« je rekel. Sredi črnega neba je stal naenkrat bel steklen razsvetljen grad. To je bilo tisto! ...
>
> »Ein Schloss aus Glas« sem rekel. To je bilo zdaj v resnici tisto. Svetloba je prežemala kožo, plašč, lase, dotikala se je kakor duh. Nobenega mojih treh nisem več čutil zraven sebe. (Kovačič 1984: 2.)

Tujec in otrok je tisti, ki opazi pravljičnost ljubljanskega gradu. A ko se zdani, od pravljične podobe ostanejo le še razvaline:

> Skozi okno, na mestu, kjer je sinoči svetil stekleno beli grad ... je stalo staro poslopje, podobno grdi, rjavi razvalini /.../ Nisem verjel očem ... Vendar, sem se na hitro spomnil, se mogoče stekleni grad podnevi ni

videl, ker je bil prozoren /.../ Poklical sem Vatija /.../ Pričakoval sem, da se bo nekaj zgodilo, ko se bo s pogledom dotaknil podrtega gradu ... a ostalo je pri istem. »Weisch, er ist abends nur beleuchtet,« je rekel. (Kovačič 1984: 22–23.)

Jože Javoršek v *Vodniku po Ljubljani* (1965) omenja, da grajski prebivalci z ljubljanskim mestnim življenjem nikdar niso bili bistveno povezani (Javoršek 1965: 22–23). To bi utegnil biti prvi razlog, zakaj gradu z grajskim življenjem v ljubljanski zavesti ni. Drug je zagotovo tudi slovenska (jugoslovanska) oblast po drugi svetovni vojni, ki je načrtno in sistematično rezala in tišala, kar je bilo meščanskega, znani so bili tudi pogromi na druge gradove po Slovenskem in na njihove plemiške lastnike. Grad so po drugi svetovni vojni dolgo časa pustili propadati, ko so ga začeli obnavljati, je obnova tekla tako počasi, da je v sedemdesetih letih krožila po Ljubljani šala: Kje gnezdijo v Ljubljani žerjavi? Odgovor je bil: Na ljubljanskem gradu. Seveda niso gnezdili ptiči žerjavi, ampak stroji, dvigala žerjavi, ki so čepeli na grajskem griču zaradi obnove gradu.

Ljubljančani. Svoje poglavje v literaturi so sami Ljubljančani. Zelo duhovito je ljubljanske stanove v satiričnih črticah opisal žurnalist (in avtor prvih slovenskih kriminalk) Jakob Alešovec. Knjigo satiričnih črtic je pod naslovom *Ljubljanske slike* izdal leta 1879. Satire odslikavajo družbeno situacijo v Ljubljani v drugi polovici 19. stoletja, ko se je Ljubljana iz nemškega levila v slovensko mesto, v slovensko prestolnico. V knjigi z vnemo naravoslovca opisuje različne tipe meščanov: trgovca, profesorja, dijaka ali študenta, penzijonista, kavarnarja, »leva«, predmeščana, veliko gospo, gospo blagorodno, gospodično, klepetuljo in tako naprej. Med drugim tudi uradnika:

Uradnik
(Homo sacrosanctus.)
Ta človeška rastlina se prav bistveno razločuje od drugih že po vnanji obliki. Vidi se od dveh strani, od sprednje in od zadnje. Prva je obrnjena navzgor, torej vpognjena, prava podoba ponižnosti: zadnja pa je popolnoma ravna, včasih celo vdrta, tako da so prsi izbuhnjene, posebno če je kaj leskečega na njih. /.../ Kje se je najprvo prikazala ta rastlina in kdaj ter kako je prišla k nam, ni znano. Skoro dognano je to, da se je prikazala brž, ko so ji bila tla pognojena z davki. Zdaj je je povsod že obilo.
(Alešovec 2003: 34.)

V nadaljevanju nadrobno opiše tudi posamezne vrste uradnikov in vsakega tudi latinsko poimenuje: višji uradnik (Homo sacrosanctus major), nižji uradnik (Homo sacrosanctus minor vel laborans), avskultant ali uradniški pripravnik (Adolescens bürocraticus), uradniški pisač (Dominus servus serviens), uradniški sluga (Angelus infelix). In tako naprej nadrobno vsak stan z vsemi vrstami posebej.

Kako doživlja Ljubljančane človek, ki prihaja s podeželja in se prvič znajde v mestu, je duhovito opisal Rado Murnik v humoreski *Prvikrat v Ljubljani*: prišlek se čudi tramvaju, ki nima nobene vprege, ne spredaj ne zadaj, ko vidi motorista, si misli, kako čudno, da lahko kdo jezdi kolovrat, ko vidi dirigenta na gostilniškem vrtu, se muza, češ da je dobro ugnal muzikante, ki so prej vsak po svoje piskali in trobili (tako je dojemal njihovo uglaševanje). A ko hodi po mestu in sprašuje po svoji sestri, h kateri je prišel na obisk, mu sredi visokih hiš in sredi človeškega vrvenja, ki ga

zdoma ni vajen, postane tesno. Gre pravzaprav za tisto nasprotje med mestom in podeželjem, ki se je pojavilo v literaturi že v drugi polovici 19. stoletja: mesto je odbijajoče, izprijeno, idila je na podeželju. Tako je to pri Josipu Jurčiču, pri Josipu Stritarju. Sled tega je ostala tudi pri Murniku, a ta je znal vse skupaj speljati na humorno stran (kot je to v tistem času znal početi tudi Fran Milčinski, prej pa Janko Kersnik – nasprotje med mestnim in podeželskim je duhovito opisal denimo v humoreski *Kolesarjeva snubitev*, 1892).

Murnik je humorno opisoval ne samo prihod v Ljubljano, marveč tudi Ljubljančane in njihovo življenje. Eden najbolj posrečenih likov je upodobljen v zbirki *Ženini naše Koprnele* (1912) – Koprnela torej, punca, ki koprni po ženinu in ga išče in išče in lovi. Zlasti pa je zabavna njena mlajša sestra Vida, ki ji vsakega ženina z resnicoljubnostjo in prostodušno otroško odkritostjo nehote prežene. Humoreske so zapisane v prvi osebi (zapisuje jih mlajša sestra Vida), v njih se zrcalijo teme mestnega (meščanskega) klepeta, na jezikovni ravnini pa lahko opazujemo jezik osnovnošolke, ki bi rada v prostem spisu oponašala govor odraslih in se nadvse trudi pisati imenitno (zaradi česar pride v besedilu do duhovitih napak):

> Juhuhu! Pomlad je zopet tu!
> Letošnja pomlad se je začela letos nekega lepega dne v torek, ko sem šla v šolo dolgčas prodajat. Sonce greje. Ptički pojo. Kužki se ženijo. Mački tudi. Cingelčki rastejo. Popki pokajo. Tudi naša Koprnela poka. To se pravi, njena pljuzinja (bluza, op. P. S.) poka, ker ji je preozka. Naša Koprnela ima namreč novega ženina in novo pljuzinjo!
> Najnovejši ženin ni cvilist (civilist, op. P. S.), ampak je tisti ovcir (oficir, op. P. S.), ki je tisto nedeljo tako ošabno sedel na tramvaju, ko sem padla v Ljubljanico. Piše se Gimpl.
> Gospod Gimpl stanuje pri nas. Prišel je v Ljubljano, da se oddahne od strahu, ki ga je imel, ko je v največji naglici bežal pred hudim Srbom. /.../ Stric Nande je povedal, kako se je vojskoval gospod Gimpl. Ležal je na fronti in poslušal na telefon, kako trava rase. To je redka umetnost, katere ne razume vsak osel, ampak samo nekateri. Zato je dobil pet srebrnih in zlatih medalj iz mesinga. Toda tako velike nima nobene, kakor naš pes Pufi pod vratom. (Murnik 1975: 30.)

Zapis pogovornega jezika, narečja, mestnega govora, se uveljavlja v literaturi vse pogosteje. Z zapisom mestne govorice (slenga, narečja itn.) ustvarja pripovedovalec kolorit in obenem drugačno (večjo) prepričljivost govorcev, literarnih likov. Tako rekoč znanstveno se je ljubljanskega govora lotil v kriminalki *Nekdo drug* (1990) Branko Gradišnik, pripovedovalec govori ljubljansko, njegov oče prekmursko itn. Velemir Gjurin, jezikoslovec, mu je pomagal z nasveti, na koncu pa za spremno besedo v knjigo napisal študijo o ljubljanščini – v ljubljanščini. Govor postopaške, zapite in zadrogirane scene z ljubljanskega kolodvora je v romanu *Carmen* (1991) zapisal Metod Pevec.

V zadnjem času raziskuje in zapisuje govor Ljubljane Andrej Skubic. V zgodbi *O angelih* (2002) so protagonisti (s svojim govorom) ljubljanski klošarji. Roman *Fužinski bluz* (2001) je postavljen v Fužine, to je del Ljubljane, kamor so se večinoma priseljevali delavci in njihove družine iz delov bivše skupne države. »Gre za etnično mešano naselje, ob katerem se posebej zaostri vprašanje identitete njegovih prebivalcev.« (Skubic 2004, na zavihku knjige.) Pripoved je postavljena na dan nogometne tekme na Euru 2000 med Slovenijo in Jugoslavijo. Pripovedovalci so šti-

rje, bivši metalec, mlada Črnogorka, upokojena slovenistka in stanovanjski agent, v romanu gre pravzaprav za mešanico jezikov in govoric s Fužin:

> Ma, pizda, pa te kaplce. Kaplce kaplce. Vroče noči. Lučke – teh bo konc. Kaplce – spod pajske. Leze dol – se ti strga. To je od pira. Pir dela kaplce. Najprej na flaši – mrzli. Pol pa na koži. Kožo mam tud mrzlo. Se kar paca. Ampak pod pajsko. Za popizdit. (Skubic 2004: 5.)

> Ima sreće, u stvari. Taman kad dođem do vrata bloka, vidim kako prolazi Miran. Ide dolje, do susednjeg bloka. Valjda k svoji dragi. Bosta spet špricala šolo v dvoje, zgleda.
> Čim sem butnla vrata narazen, sem takoj zasikala za njim. Prid mal sem, stari, da ne budem sama.
> »Čao, bella,« je takoj naredu uno svojo običajno prijazno, sam mal tupo faco. Miran je ful prijazen tip. (Skubic 2004: 45.)

> No, vsaj eno vprašanje je bilo zelo hitro razrešeno. Kako se taka starost kaže na tako suhem moškem? Vsaj na Adamu.
> Adam ni bil več suh. (Skubic 2004: 96.)

> Kar nekam mi koraki spodletavajo, ko grem domov, jebemu mater. Toliko enih viskačev. Toliko enih pirov. Totalno čuden večer tole – totalno čuden. Kako je bilo to mogoče? Tri nula smo jih vodili, jebemu mater. Tri nula. Pa kako je to mogoče? Pa saj to ne more bit tako, ljudje. Pa to ne more bit. Klinac palac. (Skubic 2004: 213.)

O merilu. Mnogo več je avtorjev (še več pa del), pri katerih se pojavlja Ljubljana, kot je predstavljenih v pričujočem predavanju: Fran Erjavec, Lili Novy, Slavko Grum, Rada Jurčec, Venceslav Vinkler, Igor Torkar, Branka Jurca, Ela Peroci, Janez Bitenc, Brane Dolinar, Rudi Šeligo, Ervin Fritz, Drago Jančar, Bogdan Novak, Boris A. Novak, Tomaž Šalamun, Meta Kušar, Marija Vojskovič, Ivan Sivec, Vinko Möderndorfer, Zoran Hočevar, Brane Mozetič, Milan Kleč, Dim Zupan, Aleš Debeljak, Peter Semolič, Matjaž Pikalo, Uroš Zupan, Aleš Šteger, Primož Čučnik, Jure Jakob itn.

Zgodbe iz Ljubljane, spomini, pričevanja, so natisnjene tudi v knjigah Marije Stanonik *Bela Ljubljana* (2001), v *Ljubljanski knjigi* (1994), v *Ljubljanskih razglednicah* Marija Ahčina (1994), o ljubljanskem tramvaju in Nebotičniku sta izšli posebni knjigi in še in še bi lahko naštevali.

Zato stoji v podnaslovu omemba merila 1 : 100 – kjer je v predavanju ena beseda, bi jih moralo biti vsaj sto, namesto ene besede torej več kot krepek odstavek.

Odhod iz Ljubljane. Zdaj nam preostane iz Ljubljane samo še oditi. Odhodov je tako kot prihodov v literaturi več. Eden zanimivejših je v romanu *Menuet za kitaro* (1975) Vitomila Zupana, ko se sredi okupirane Ljubljane protagonist odloči, da bo odšel v partizane. Prečkati mora kontrolno točko, nato naprej čez Barje.

Starejši je odhod iz Ljubljane v potopisnem romanu Izidorja Cankarja *S poti* (1913). Prvoosebni pripovedovalec in njegov prijatelj Fritz se odpravljata na potovanje po Italiji. Zjutraj se srečata na ljubljanskem kolodvoru:

Težko si je misliti večjo razliko, nego je med ljubljanskim septembrskim jutrom in benečanskim septembrskim večerom. Zrak se mi vtihotaplja v sobo kakor lepa godba v srce, kadar sem obupal nad samim seboj in se povprašujem, čemu sem na svetu. In vendar je tudi današnje ljubljansko jutro bilo lepo, kljub tisti mrzli mokroti, ki peče oči.
Na peronu me je že čakal moj mladi prijatelj Fritz, poet in umetnostni zgodovinar iz rajha. Prezebal je kljub svoji topli športni suknji. Pogled mu je bil v kolodvorskih meglah, parah in sanjah kakor vlažen protest. Bilo je gotovo, da je slabo spal.
»Ne, sploh nisem spal. Vaši hoteli so brlogi za najbolj pokore potrebne spokornike. Večerjal sem žlico juhe, v postelji sem si zlomil vrat in dobil revmatizem. Bagage.« (Cankar 1969: 9.)

Noč, preživeta povsem drugače kot ona, ki sta jo v Ljubljani preživela James in Nora Joyce. Njima je bilo v parku bojda prijetno, Fritzu v hotelu niti najmanj ne. Če bi bila takrat na kolodvoru že postajna restavracija, odprta vso noč, bi se nemara lahko srečali tam:

Tukaj je zadnja postaja Ljubljane,
kadar prehodiš vsa pota noči.
Tu srečaš v bratskem objemu pijane
cipe, poete in zgledne meščane,
tu kot v peklu ob tej uri so zbrane
duše zgubljenih ljudi.
(Krakar 1980: 10; *Kolodvorska restavracija*, 1952.)

A postajno restavracijo je v zadnjih letih, ko so postajo obnovili in restavracijo mcdonaldizirali, zamenjal Burek pred kolodvorom ali na Miklošičevi cesti. Zdaj se tam srečujejo ponoči vsi, ki jih omenja Krakar v začetni kitici *Kolodvorske restavracije*.

Vi pa medtem že sedite v kupeju, skozi okno zginjajo še zadnje luči predmestja, zbirate vtise o mestu, kjer ste preživeli dva ali tri tedne, vlak pa v neskončnost enakomerno drdra svojo šinasto melodijo ...

Viri in literatura

ALEŠOVEC, Jakob, 2003: *Ljubljanske slike*. Ljubljana: Rokus.
CANKAR, Ivan, 1971: *Zbrano delo* 10. Ur. J. Kos. Ljubljana: DZS.
CANKAR, Izidor, 1969: *Leposlovje – eseji – kritika* 2. Ur. F. Koblar. Ljubljana: Slovenska matica.
Enciklopedija Slovenije 2, 1988. Ljubljana: Mladinska knjiga.
Enciklopedija Slovenije 6, 1992. Ljubljana: Mladinska knjiga.
GLUŠIČ, Helga, 2002: *Pripovedna proza v drugi polovici dvajsetega stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica.
HUDEČEK, Jože, 1996: *Ulice mojega predmestja*. Ljubljana: Mihelač.
JAVORŠEK, Jože, 1965: *Vodnik po Ljubljani*. Maribor: Obzorja.
JESIH, Milan, 2002: *Verzi*. Ljubljana: Mladinska knjiga
KOVAČIČ, Lojze, 1974: *Možiček med dimniki*. Ljubljana. Mladinska knjiga.
KOVAČIČ, Lojze, 1984: *Prišleki* 1, 2. Ljubljana: Slovenska matica.
KOVAČIČ, Lojze, 1994: *Zgodbe iz mesta Rič-Rač*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
KRAKAR, Lojze, 1980: *Poldan*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
MAGAJNA, Bogomir, 1937: *Čudovita pravljica o Vidu in labodu Belem ptiču*. Celje: Družba sv. Mohorja.
MILČINSKI, Fran, 1980: *Zbrani spisi* 4. Ur. B. Slodnjak. Ljubljana: DZS.
MURN, Josip, 1954: *Zbrano delo* 1. Ur. D. Pirjevec. Ljubljana: DZS.

MURNIK, Rado, 1975: *Ženini naše Koprnele*. Ur. M. Kmecl. Ljubljana: Mladinska knjiga.
PREŠEREN, France, 1982: *Poezije doktorja Franceta Prešerna*. Ur. A. Slodnjak. Ljubljana: Prešernova družba.
ROZMAN, Andrej, 1997: *Je že vredu mama*. Ljubljana: KUD France Prešeren.
SKUBIC, Andrej, 2004: *Fužinski bluz*. Ljubljana: DZS.
Stara Ljubljana, 1992. Ljubljana: MIK Trade in Niko Grafenauer.
STRNIŠA, Gregor, 1988: *Svetovje*. Ljubljana: DZS.
VALVASOR, Janez Vajkard, 1984: *Slava vojvodine Kranjske*. Ur. in prev. M. Rupel. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Alojzija Zupan Sosič
Filozofska fakulteta, Ljubljana
UDK 821.163.6.09-31 Dekleva M. :913(497.4 Ljubljana)

Ljubljana v romanih Milana Dekleve

Ljubljana je v romanih Milana Dekleve (1946), pesnika, pisatelja, dramatika in scenarista, predstavljena kot kronotop, ki s svojo strukturo zaprtih prostorov in preganjavico protagonistov nudi prebivališče ambivalentnim in/ali odtujenim meščanom. Njena najbolj sodobna podoba je izrisana v liriziranem romanu *Pimlico* (1998), žanrsko sinkretičnem romanu (lirizirani; ljubezenski, erotični, biografski roman in roman ključ), v katerem je lirizacija prevladujoči postopek modernistične govorice. Urbani romani (poleg *Pimlica* sta to še *Oko v zraku* in *Zmagoslavje podgan*) pripovedujejo tragikomično zgodbo meščanov, ki jih sedanjost napolnjuje s tesnobo, ublaženo le z begom v oddaljeno časoprostorje.

In the novels of Milan Dekleva (1946), poet, novelist, dramatist and script writer, Ljubljana is shown as a chronotope, which with its structure of enclosed spaces and the paranoia of the protagonists offers a dwelling place to ambivalent and/or alienated inhabitants. The most contemporary image is created in the lyricised novel *Pimlico* (1980), a syncretic novel (a lyrical novel, a love story, an erotic novel, a biographical novel and a roman à clef) in which lyricism is the dominant approach of the modernist language. Urban novels (in addition to *Pimlico*, there are *Oko v zraku* and *Zmagoslavje podgan*) tell a tragicomical story of the inhabitanst whom the present fills with anxiety, relieved only by escapes to remote times and places.

Mesto je priljubljeni dogajalni prostor[1] sodobnega romana, saj s svojo labirintno strukturo in nevrotičnim utripom nudi prebivališče sodobnikom, ambivalentnim in odtujenim literarnim osebam. Tudi Ljubljana, čeprav brez velemestne evforičnosti, se je romanih sodobnih slovenskih klasikov (npr. D. Smoleta, V. Zupana, L. Kovačiča, M. Rožanca, M. Mihelič ...) že izrisala s tipičnimi urbanimi potezami. Te so literarno podobo Ljubljane najbolj zaznamovale v zadnjih desetletjih (1990–2005), ko se je pri nas znatno povečal delež t. i. urbanega romana.[2]

Vsi trije romani Milana Dekleve (1946), pesnika, pisatelja, dramatika, scenarista, esejista, prevajalca, glasbenika in letošnjega Prešernovega nagrajenca,[3] so urbani romani, postavljeni v pol/preteklo Ljubljano. Na njen mestni utrip je Dekleva projiciral nihilizem glavnih likov, umetnikov in

1 Če je za sodobni roman značilno, da se velikokrat odreče logičnosti in smiselnosti časovnih razmerij, pa deluje prostor zaradi manjših možnosti modifikacij kot trdnejša pripovedna prvina. Odkar sta prostor in čas vzajemno povezana v t. i. kronotop, je Bahtin (1982: 219–220) prepričan, da je ravno kronotop tisti, ki priskrbi pripovedovanju bistveno osnovo. Vsi abstraktni in romaneskni elementi – filozofske in socialne posplošitve idej, analiz, vzrokov in posledic – težijo skozi kronotop in se skozenj »utelešajo«.

2 Za porast slovenskega urbanega romana lahko poleg splošnih motivacij (čedalje hitrejši razvoj, informacijska eksplozija, medijska prevlada ...) upoštevam še specifične (nastanek samostojne države in sprememba Ljubljane v njeno prestolnico). Po tipologiji W. Kayserja (roman lika, dogajanja, časa in prostora) se urbani roman uvršča v roman prostora. Nekaj sodobnih urbanih romanov, v katerih je osrednje prizorišče Ljubljana: V. Möderndorfer, *Predmestje*, *Tek za rdečo hudičevko*; A. Čar, *Pasji tango*; A. Skubic, *Fužinski bluz*; N. Kokelj, *Milovanje*; Z. Hočevar, *Šolen z Brega*, *Rožencvet*; V. Žabot, *Sukub*; J. Virk, *Aritmija*; J. Hudeček, *Golobar*, *Gluhota*; V. Štefanec, *Viktor Jelen*, *sanjač* ...

3 Milan Dekleva je vsestranski umetnik. Poleg že naštetih dejavnosti je tudi pravljičar, novinar, nekdanji vaterpolist, igralec ragbija in džezovski pianist (član nekdanje skupine Salamander). Trenutno je urednik mladinskega programa na

upornikov, v njene prostorske koordinate pa vdihnil značilno duhovno razpoloženje. To v sodobnem romanu ni nikoli vezano samo na prostorsko ali le na časovno dimenzijo, saj je njuna soodvisnost, imenovana kronotop,[4] tista pripovedna prvina, na kateri se razrešujejo bivanjska vprašanja romanesknih oseb. Preučevanje podob Ljubljane bo torej vezano na kronotop – sprehod po njem bosta olajšali predstavitev avtorjeve poetike in analiza vseh romanov (*Oko v zraku*, *Pimlico*, *Zmagoslavje podgan*). V umetnikovi poetiki zavzema roman posebno mesto: če razume Dekleva pesem kot zaobjetje sveta, prozo kot umetnost čarobne sugestije, pa se mu zdi roman drugačen od ostalih umetnosti: »/.../ pri romanu gre za postavljanje celovitega, čimbolj konsekventnega sveta, ki sploh omogoča identifikacijo. Le to omogoči šele preglednost časa v njej, preglednost usode, ujete v nek čas.« (Bratož 2005: 11.)

Čeprav se Dekleva posveča zelo različnim literarnim vrstam, je vsem skupna osnovna podstat njegove pisave – glasba, ki jo je v pesniški zbirki *Odjedanje božjega* takole opredelil: »Kodirani smo s harmonijami kakor klavir« (Dekleva 1988: 33). Že na začetku svojega ustvarjanja je nihal med poezijo in glasbo; spoznanje, da sta tesno povezani in soodvisni, pa je v devetdesetih letih prenesel tudi na romaneskno ustvarjanje, ko je vse leposlovne vrste zaobsegel s postopkom »jezikovne instrumentacije«. Pisanje o umetnosti zvoka, preizkusnem kamnu sleherne estetike (Berger 1997: 85), ga je zaposlovalo tudi esejistično, svoje glasbene izkušnje pa je najprej prelil v poezijo, kateri se je tudi največ posvečal (napisal je kar petnajst pesniških zbirk). Ravno muzikalična senzibiliteta je tista, ki ureja kaos v celoto sveta, Dekleva pa jo kot poetološki princip prenaša iz poezije tudi v romane. Most od poezije k prozi tvori še esejizacija, ki ima v pesmih in romanih podobno zasnovo: dialog s filozofsko mislijo M. Heideggra in izročilom vzhodnjaške filozofije (npr. daoizma). Tako odpira filozofska perspektiva v poeziji in romanih podobna bivanjska vprašanja: spraševanje o eksistenčnem modusu besedne umetnine, iskanje presečišč med bitjo in bivajočim, minljivostjo in večnostjo ter čutnim in duhovnim; najdevanje presežnosti v različnih trenutkih bivanja, razmerje med tišino[5] in ubesedenim ter večno vračanje istega v jeziku in iz-rekanju. Avtor sam (Berger 1997: 86) označi razvojni lok svoje poezije kot pot od začetnega poskusa, da bi v neki čutni impresiji upesnil razodetje Vsega, Celote, do spoznanja, da je preblisk pesmi le »ponovitev« nekega drugega prebliska. Nadvlada spiraličnosti časa je v njegovo pesništvo zanesla temo o paničnem, preseženem in dopolnjenem človeku, torej o koncu metafizike in o »borbi za metafizično«, ki odseva tudi iz vseh romanov.

Tako je poleg osnovne podstati Deklevove pisave – glasbe –, jezikovne instrumentacije, skupnih filozofskih jeder in bivanjskih vprašanj presečna množica avtorjeve poezije in romanopisja tudi

---

RTV (pod njegovim vodstvom je zaživela oddaja Knjiga mene briga). V bližnji prihodnosti namerava napisati tudi knjigo kratkih zgodb, da bi s tem dejanjem zapolnil vse literarne vrste. Njegov roman *Pimlico* bo letos gotovo eden izmed najbolj branih, saj je izbran za maturitetni roman 2007. Avtor je dobitnik številnih nagrad: Rožančeve za esejistiko (*Gnezda in katedrale*), Jenkove (*Odjedanje božjega*) in Veronikove (*V živi zob*) za poezijo, nagrade Prešernovega sklada in letošnje (2006) »velike Prešernove nagrade«.

4 Od Einsteinove relativnostne teorije, ki je odkrila zvezo med strukturo prostora in časa, sta postali enoti prostor in čas neločljivi. Bahtin (1982: 219) njuno povezanost razume takole: čas se zgošča, strjuje, postane umetniško otipljiv; prostor pa se intenzificira in vključi v gibanje časa, siže ja, zgodovine. Časovna znamenja se odstirajo v prostoru, prostor pa dobiva pomen in razsežnosti v času.

5 Tišina je pogosta tema Deklevovih pesmi. Te jo izpovedujejo podobno kot Heidegger, ki je ni razumel kot slepo pego, pač pa kot prostor posebne svobode, križišče, v katerem zemlja in nebo, božanstva in smrtniki, prehajajo v eno (Dekleva 1997: 19).

subjekt: panični in preseženi človek, ujet v borbo za metafizično. Romaneskni junaki vseh treh romanov so si po duhovnem in značajskem ustroju podobni – kot umetniki in filozofi izgorevajo v iskanju lepote in smisla, zaradi svoje hipersenzualnosti pa izgubljajo čut za mero in propadajo.

Za projekcijo njihovega počasnega zloma ne služi samo Ljubljana, ampak tudi druga evropska mesta (Dunaj, London, Firence), ki se v dogajanje vključujejo predvsem primerjalno. V prvem romanu, *Oko v zraku* (1997), se glavni junak Vladimir izgublja v labirintu Ljubljane (in lastne razcepljenosti) leta 1970, medtem ko nekatere urbanistične spodrsljaje primerja z vzori dunajske estetike. Dunaj postane odločilni bivalni prostor Slavka Groma, protagonista zadnjega romana *Zmagoslavje podgan* (2005), ki se iz velemestnega dekadenčnega okolja v prvi polovici 20. stoletja nerad preseli v provincialno Ljubljano. Degradacijo sebe kot zdravnika, umetnika in ljubimca, občuti tudi skozi majhnost mesta, simbol konvencionalnosti in ozkosti meščanov, zato je selitev z Dunaja v Ljubljano, na koncu romana pa celo v Zagorje, pravzaprav prostorski simbol njegovega življenjskega poraza. »Prostorsko« je poražen tudi Matjaž, glavni literarni lik drugega romana *Pimlico* (1998), ki se v absurdnem zaključnem prizoru pojavi v Pimlicu, londonski podzemeljski postaji. Pimlico, ki v ekonomiji toponimov pomeni edini prostor harmonične ljubezni, postane v zadnjem poglavju prostor groteskne deziluzije. Obrnjena prostorska logika v tem romanu – Ljubljana zaradi provincionalnosti duši, evropska velemesta pa osvobajajo – nas pouči o večplastnosti urbane semantike. Mesto v Deklevovem romanopisju namreč ni samo projekcija junakovega razpoloženja na sodobni prostor. To naj bi že s sodobnim urbanizmom in arhitekturo[6] izražalo moralno in estetsko krizo, saj je bilo prvo dejanje kapitalistične organizacije mesta razkroj baročne prestolnice in mesta nasploh. Ko je postalo v sodobnem mestu temeljno načelo profit (npr. v 19. stoletju), se je začelo najbolj sterilno obdobje urbanizma (Rotar 1981: 31). Prehajanje tovrstne prostorske semantike sodobnega mesta na Deklevove junake ni enosmerno. Mesto namreč občutijo kot vizualni dokaz moralne in estetske dekadence, hkrati pa ga doživljajo tudi čisto drugače: kot zavetje pred lastnimi nevrotičnimi zablodami.

Zavetniška vloga Ljubljane je sicer minimalizirana (kot zavetje doživljajo liki neslovenske prostore, npr. Pimlico), uvaja pa se samo s pomočjo analepse oz. identifikacije sodobnega prostora z njegovo estetsko in umetnostnozgodovinsko vrednostjo. Nastja in Matjaž začutita terapevtsko moč stare Ljubljane – Nastjino razpoloženje izboljša vživljanje v mestni utrip in ležernost nekdanjega bivanja Šempeterske ulice, Matjaž pa začuti podobni kronotopski zamik ob Gradaščici v Trnovem, ko se med Finžgarjevo hišo, Groharjevo ulico in cerkvijo zaplete v časovno zanko. Stopanje ob gredicah ga ponese v preteklost (»Vsako mesto ima točke, v katerih se realni čas seka z virtualnim časom, tako kot ima vsaka galaksija svoje črne luknje: vanje je ujeta minulost mnogo intenzivneje kot v muzejske zbirke in galerijske depoje.« – Dekleva 1998: 98).

Drugače doživljata Ljubljano ljubimca takrat, ko realne podobe ne povežeta s fiktivno: Nastji se zdi mesto čemerno, ko je čemerna njena duša ali obratno, medtem ko Matjaževa depresivnost in apatičnost prehajata tudi na ljubljanske prostore, ki jih ta bežno zaznava na svojih pijansko-

---

6 Sodobno mesto se zelo razlikuje od antičnega, srednjeveškega ali baročnega mesta. Antično mesto je bilo zgrajeno po modelu kozmogonije (razdeljeno na dve enoti: Akropolo in Agoro), srednjeveško mesto je poseben člen fevdalne strukture sveta, v katerem se je avtoriteta visokih form izvrševala spontano, baročno mesto pa pravzaprav pomeni razcvet »klasične metropole« (Rotar 1981: 31–34), ki se je začela v 19. stoletju razkrajati.

deliričnih pohodih. Ljubljana se likoma ne odstira dinamično in sistematično. Bivanjsko utesnjenost obeh odraža prav prostorska statičnost in omejenost njunega gibanja le na nekaj zaprtih prostorov. Že bežni pregled razmerja med zunanjimi in notranjimi prostori razkrije prevlado notranjih prostorov (Mladinsko gledališče, Likovna akademija, Vladna palača, studio RTV, Pen klub, Equrna, KUD Trnovo, Konzorcij, Mestna galerija), med katerimi Matjaža prostorsko determinirajo prav gostilne (Romeo in Julija, Sax Pub, bife pri RTV, Turist, gostilna v Mestni galeriji); zunanji prostori (npr. park Zvezda, Trnovski pristan, Trnovo, Tromostovje) se pojavijo izjemoma. Najbrž je vitalistična odprtost tista, ki razlikuje oba junaka, ko podeli Nastji zmožnost, da svojo bivanjsko stisko reflektira tudi skozi zavest o statičnosti prostorske motivacije (»/.../ moje življenje je omejeno le na nekaj prostorskih leg« – Dekleva 1998: 54) in zaprtosti v utesnjeni svet. Ljubljana se Nastji ne more tako priljubiti kot Pariz, Rim, Firence ali London, saj ji tudi ne nudi pravih erotičnih dražljajev (tovrstna izjema je le Barje v rani mladosti, torej spet v spominskem vložku ...).

Če je projekcijska dvosmernost med Ljubljano in romanesknimi junaki šibkejša, pa je močnejša gibalna determinističnost med prostorom in osebami – tako npr. Vladimirja (*Oko v zraku*), literarizacijo legendarnega Dušana Pirjevca, določajo koordinate njegove poklicne in osebne identitete, zato se giblje samo po ožjem mestnem jedru. Kot karizmatičnega profesorja primerjalne književnosti ga določajo Filozofska fakulteta, gostilna Mračnikar, priljubljeno zbirališče takratne inteligence, in policijska postaja; kot erotomana pa poti njegove ljubice Maje, saj ji sledi v Dramo, Klinični center, njeno stanovanje, vmes pa obišče še hči pianistko in očeta slikarja v mestnem jedru. Poklicna in osebna identiteta zarišeta itinerarij ljubljanskih poti tudi Matjažu (*Pimlico*) in Slavku (*Zmagoslavje podgan*). Prvi potuje od Nastjine predavalnice na Likovni akademiji do glasbenih studijev, vmes pa se obilno ustavlja v gostilnah. Matjaževe poti so po svoji boemskosti najbolj podobne Slavkovim, le da zadnji bega po Ljubljani približno petdeset let prej.

Nevrotični ritem vsem trem romanesknim junakom narekuje preganjavica, ki jih po ljubljanskih ulicah peha kot nemočne lutke. Tako vsi, razen Nastje, doživljajo prostor pretežno travmatično, osvobajajoče pa le prostore omame (gostilno, javno hišo, lastno sobo ...). Simbolika dogajalnega prostora je najbolj prepričljiva v romanu **Pimlico** (1998),[7] ki nam izrisuje tudi najbolj sodobno podobo Ljubljane. Glavna literarna lika, Matjaž in Nastja, sta podobna ostalim Deklevovim junakom: oba sta intelektualca in umetnika, iščoča novo kvaliteto bivanja, nekakšno presežnost, zastrto z bliščem banalnosti. Prvi signal za simboliko prostora je že sam naslov romana. Sintetična zgodba se namreč dogaja v Ljubljani, analitična pa posega v pretekli dogodek na angleški podzemni postaji Pimlico,[8] kjer sta obe literarni osebi doživeli harmonično ljubezen. Največkrat jo podoživlja Nastja, tako da iz njenih spominov, v katerih je Pimlico motiv mladostne svobode in ljubezni, prerašča v ljubezenski simbol. Preraščanje motiva v simbol omogočita večplastna ponovljivost motiva in posebna eksistenca Pimlica. Ta biva v romanu na modernistični način, torej ne kot trdna prostorska komponenta, ampak kot raztegljivi prostor v zavesti obeh junakov. Pri tem se, predvsem v Nastjini spominski rekonstrukciji, abstrahira v najpomembnejši dogodek. Sublima-

7 Nadaljnja raziskava se bo osredotočila na roman *Pimlico*, ostala romana pa bo upoštevala le primerjalno. *Pimlico* je namreč roman, ki najbolj plastično in zaokroženo predstavi Ljubljano.

8 Pimlico je podzemna postaja med elitno sosesko Oxford Street in mestno četrtjo Brixton, znano po rasnih nemirih, revščini in kriminalu.

cija mladostne dogodivščine v simbol ljubezenske sreče je skozi Nastjino razmišljanje izpeljana sinestetično, saj Nastji Pimlico ne pomeni samo imena postaje, ampak posrečeno zvočno igro, ki osvobaja tudi zaradi igrivosti onomatopeje.[9]

Zatekanje ljubimcev v simbol mladostne ljubezni je pravzaprav prostorsko-časovni beg iz ljubezenskega brodoloma v oddaljeni kronotop. Medtem ko se Nastja najraje spominja uglašenih ljubezenskih trenutkov, pa Matjaž sanjari o svojih študentskih letih (študentski nemiri in zasedba Filozofske fakultete leta 1968) in jih idealizira. Destruktivno zavračanje vsakršne razvojne logike zavira njegov osebnostni razvoj in poglablja bivanjsko stisko. Realni čas se tako nenehno stika s spominskim, oba pa se izmenjujeta spiralno, krožni čas nenehno vstopa v razvojnega. Kantova dilema – ali čas pritiče samim stvarem ali je forma zavesti – ostaja odprta, najbolj usodno pa razkorak med razvojnim in krožnim časom doživlja Matjaž, katerega dosledno zavračanje razvojnega časa (in s tem priseganje zgolj na krožni in večni čas) sili v osebnostni razkroj. Trojnost[10] časovne perspektive zagovarja predvsem Matjaž: »/.../ imam pa občutek, da se svet v človekovi zavesti deli na tri obdobja. Prvo obdobje je mitično, drugo dramatično in tretje mistično. Mitično obdobje je epsko, dramatično je tragično ali komično, mistično pa lirično« (Dekleva 1998: 20). Zdi se, da so v *Pimlicu* vsa obdobja pomešana, saj iz enega vznika drugo, kar dokazuje tudi prepletenost treh tiskov, ki obenem ponazarja trojnost govora (notranji monolog, dialog ter drobci metaforike oz. pesmi).

Prepleteni pa niso samo različni časi in prostori, pač pa tudi perspektive, motivi in posamezni prizori. Prav ponovljivost prizorov je v romanu osnovno dramaturško sredstvo, saj so isti dogodki ugledani skozi Matjaževe in Nastjine oči. Moška in ženska perspektiva se v romanu izmenjujeta: od enaindvajsetih poglavij (vseh poglavij je sicer osemindvajset, a jih je sedem v dnevniškem oz. zvočnem zapisu) tvori enajst poglavij Nastjino zgodbo, deset pa Matjaževo. Tridelnost, opazna že grafično v treh različnih tiskih, je pomembna urejevalka strukture poglavij: enakomerno se izmenjujejo poglavja z Matjaževo in Nastjino zgodbo, ki jih povezujejo dnevniški in zvočni zapisi. Tudi perspektive so treh vrst; Matjaževa, Nastjina in perspektiva nevtralnega pripovedovalca v vlogi ironičnega komentatorja v zadnjem poglavju.

Stroga arhitektonika ureja še govor, ki je v tem romanu pravzaprav osrednji junak; slišni govor je odebeljeno zapisan v obliki dialogov in monologov, prevladujoči neslišni govor pa kot vrvežavi miselni tok notranjega monologa v običajnem tisku, medtem ko je poševni tisk prostor iztrganih citatov, osnutkov in napovedi Matjaževega pesnjenja. Na ravni kompozicije povedi, odstavkov in poglavij vlada ravnotežje, ki nagovarja pazljivega, zbranega in inteligentnega bralca. Urejenost in

---

9 Nastjino doživetje napake in zvena nenavadne besede je opisano takole: »Matjaža je zaskrbelo, da sva se izgubila, sedla na napačno podzemsko, **Pimlico**, je prebral napis, ko je vlak zapeljal na postajo, **Nastja, nekaj je narobe**, zasmejala sem se, bilo mi je vseeno, kje sva, očaral me je zvok besede *pimlico*, zame je označevala neznano otroško igračo, okroglo in napihnjeno, šuštečo in poskakujočo, nekakšnega križanca, sparjenca med dvesto petdeset kilogramov težkim kanarčkom in slonom z jagodami v očeh.« (Dekleva 1998: 57.)

10 Trojnost časa je značilna za filozofsko perspektivo, o kateri je pisal tudi Marko Uršič (2000: 295–304). Primerjal je tri časovne načine ali moduse: krožni, razvojni in večni čas. Krožni (kozmični ali ciklični) čas je bližji staremu veku, razvojni (linearni) čas pa se je s krščanstvom uveljavil v zahodnem duhovnem izročilu. Večni čas je razumljen kot brezčasnost, ki jo »vznesena duša« lahko doživi tudi v tostranstvu. Literarna veda običajno ne uvaja trojnosti, pač pa binarnost časa, tako npr. Meyerhoff deli čas na objektivni in subjektivni čas, Danow (1997: 18–20) na linearni in krožni čas, pa tudi na statični in dinamični čas, nekateri raziskovalci pa so razpravljali še o realnem in fiktivnem času (zadnji je primeren za literarno delo).

simetrija določenih zgradbenih principov, hkrati pa nagnjenost k neobičajnim in nepričakovanim miselnim spojem in formulacijam ter k paradoksu, spominja na romane Milana Kundere.[11] Tudi češki pisatelj v svojih delih ne skriva racionalne skonstruiranosti; *Knjigo smeha in pozabe* je v tem smislu poimenoval celo »roman v formi variacij« (Ribnikar 1990: 33–50). Sodobnih pisateljev ne druži samo zgradbena urejenost,[12] ampak tudi esejizacija in dramatizacija besedila, na tematski ravni pa problematika dvojnosti telesa in duše. Tudi v Kunderovih romanih si ljubimci boleče prizadevajo za telesno in duševno uskladitev v trenutkih fizičnega zbliževanja, spodletela erotična srečanja pa se sprevračajo v simbol nerazumevanja, distance in odtujenosti med ljudmi.

Med romani Dekleve in Kundere bi lahko potegnili še več vzporednic, zelo pomembna je npr. osrednjost glasbe. Vzorovanje pri glasbeni arhitektoniki v romanih Dekleve ni tako očitno kot v besedilih Kundere, sta pa oba pisatelja svoje literarne junake usodno zaznamovala z glasbo. Tako je Matjaž kantavtor, ki svet doživlja skozi zvoke, medtem ko poslušanje glasbe Terezi in Matjažu v *Neznosni lahkosti bivanja* osvetli odločilna naključja. Kljub podobnostim pa se ravno v privilegiranosti glasbe *Pimlico* od *Neznosne lahkosti bivanja* tudi razlikuje, saj je slovensko besedilo **lirizirani roman**, v katerem je zvočnost opazna že na mikroravni, v uvedbi zvočnih iger, ujemanj in onomatopej. Lirizacija[13] je očitna tudi v ritmizaciji besedila, skrbi za metaforiko in zgoščenost slovarja ter avtonomnosti posameznih lirskih odlomkov. Medtem ko epsko strukturo v *Neznosni lahkosti bivanja* rahlja esejizacija, je ta v *Pimlicu* še ohlapnejša prav zaradi lirizacije, ki črpa svoje vzpodbude tudi iz rafiniranja tehnike toka zavesti.

Lirizacija modernistične govorice ni usodna samo za raztapljanje epskega jedra, pač pa tudi za žanrsko določenost. Takoj ko je roman označen za lirizirani roman, so relativizirani ostali žanri, kot npr. **biografski roman**[14] in **roman ključ**. Oba sta namreč podtipa zgodovinskega romana, ki

---

11 Avtor omenja Kundero na več mestih; Matjaž označuje svoje pesmi za protihrupne in podobne Kunderovi *Počasnosti* (str. 20), zapiše se celo podobna besedna zveza – neznosna lahkost bivanja.

12 Arhitektonika Kunderovih romanov je prevzeta iz glasbe, saj je zasnovana na zamenjavi tempa in tonalitete polifonije, variacijah in kontrapunktu (Ribnikar 1990: 49). Deklevova arhitektonika je bolj kot na makro ravni (razdelitev poglavij, razdelkov in delov romana) opazna na mikro ravni (zvočno ujemanje, zvočne igre, sinestezija – *Šantavi* Zvone trka s palico ob *šank*, *njegov nagovor* je tako *gromoglasen*, da poskočim – poudarila A. Z. S.). Poetološki princip, ki ureja lirizacijo, pa poleg zaželenih estetskih učinkov prinaša tudi negativno značilnost. V pretirani (in večkrat tudi zgolj obrtniški) skrbi za jezikovno instrumentacijo je namreč ljubezenska zgodba, epsko jedro romana, podlegla racionalni skonstruiranosti, kar ji je razvodenilo emocionalno intenziteto in razbilo plastičnost karakterizacije. Ker je zgodbeno okostje preveč shematično, se je običajno ravnovesje med šamanstvom in intelektualiziranjem (po avtorjevih besedah je to ravnovesje značilno za večino umetnosti) očitno prevesilo zgolj v intelektuliziranje in estetizacijo.

13 *Pimlico* je lirizirani roman, saj lirizacija ni zajela vseh pripovednih ravni (če bi se to zgodilo, nastopi lirski roman). Irena Novak Popov (2003: 380) v svoji določitvi lirizacije romana ugotavlja naslednje značilnosti, ki jih lahko pripišemo tudi *Pimlicu*: poleg zvočno-ritmične organiziranosti besedila in metaforike tudi podeljevanje simbolnih razsežnosti elementom besedilnega sveta, tako da se iz transparentnega, denotativnega medija, skozi katerega gledamo mimetizirani svet, povzdigne v samozadostno umetniško vrednost. Nekaj liriziranih romanov: J. Stritar, *Zorin*; I. Cankar, *Nina*; M. Kranjec, *Povest o dobrih ljudeh*; C. Kosmač, *Pomladni dan*; L. Kovačič, *Sporočilo v spanju*; M. Tomšič, *Ognjeni žar*; N. Kokelj, *Milovanje*; F. Lipuš, *Boštjanov let*.

14 Termin biografski roman v Sloveniji še vedno ni natančno določen, kar je simptomatično tudi za evropsko literarno vedo. Stopnja avtentičnosti in dokumentarističnosti, ki vključuje tudi »biografski pakt«, deli biografska besedila na več vrst. Strinjam se z razlikovanjem Irene Samide (2003: 231–241) med biografijo, romansirano biografijo in pravim biografskim romanom – v tej tridelnosti sem izpustila samo prilastek pravi, ker ničesar bistvenega ne doprinaša, hkrati pa aludira na neobstoječi žanr (nepravi biografski roman). Besedna zveza biografski roman se mi zdi dovolj natančna

predvideva določeno stopnjo mimetičnosti, verističnosti in signalov avtentičnosti. Četudi razumemo vtis objektivnosti in verodostojnosti v obeh žanrih (v biografskem romanu in romanu ključu) glede na status romanesknosti vedno pogojno, v *Pimlicu* liriziacija še povečuje poetično svobodo in s tem nezavezanost dokumentarnemu gradivu. Roman nam sicer slika zadnje desetletje 20. stoletja, kulturno življenje osamosvojene Slovenije, retrospektivno pa tudi šestdeseta in sedemdeseta leta v smislu romana ključa,[15] po sledi biografskega romana nas popelje na nekatere postaje glasbenika Tomaža Pengova, a dominantnost liriziranega romana uduši ostale žanrske konvencije oziroma jih staplja v žanrsko sinkretično besedilo z osrednjim obrazcem – že omenjenim liriziranim romanom.

Sinkretična žanrskost tega liriziranega romana vključuje tudi oznako **ljubezenski roman** (splošno o tej oznaki Zupan Sosič 2003: 137–141), ki jo je potrdil celo sam avtor. Ker *Pimlico* kot vsi sodobni ljubezenski romani postavlja v središče metaforiko telesa,[16] je hkrati tudi **erotični roman**. Prav tovrstna žanrska določenost je trdno povezana s simboliko prostora. Medtem ko je Ljubljana mesto ljubezenskega slovesa, ostaja Pimlico ljubezenski simbol. Kljub idealizaciji, ki poistoveti pretekli dogodek s prostorom, natančno branje že v tem idiličnem naključju zazna razliko med ljubimcema. Nastja sprejme dejstvo, da sta se v podzemni izgubila, radoživo in humorno, Matjaž pa niti ne dojame milosti edinstvenega trenutka ter možnosti za poglabljanje njunega odnosa. Odsotnost njegove empatije poleg že omenjenih potez (avtodestruktivni individualizem, metodični nihilizem, odklanjanje razvojne logike ...) povzroči, da se ljubimca odmikata na vseh ravneh – v ljubezni, čustvovanju, zahtevah do sebe in mišljenju. Razlikujeta se tudi v filozofiji ljubezni. Matjaž meni, da je »ljubezen po definiciji prostovoljno suženjstvo, droge prav tako« (Dekleva 1998: 94), Nastja pa je prepričana v eksistencialno nujnost ljubezni: »/K/adar nisem

---

oznaka za ubesedeno skepso do uveljavljenih zgodovinskih sintez ter sproščenost in kreativnost v odnosu do zgodovinskih likov. Tako biografski roman (v nasprotju z romansirano biografijo – Samide 2003: 239) odlikuje bolj odprto, nedorečeno, spontano pripovedovanje, domišljija ima svobodnejša krila, zato predstavlja biografiranca v čisto zasebni sferi, ne samo kot junaka ali narodnega heroja, temveč tudi kot človeka, prijatelja in ljubimca. Matjaž, literarizacija Tomaža Pengova, kantavtorja in člana bivše skupine Salamander, je v tem smislu označen pripovedno odprto, saj je njegova kariera glasbenika le laboratorij za lastne eksperimente večnega iskalca. Ker je njegova družbena identiteta zgolj pretveza za iskanje osebne identitete, prevladuje v romanu fiktivna dimenzija glasbenika – resnična podoba Pengova se umika romanesknemu liku ostarelega hipija, zgubaša in zanikovalca.

15 Roman ključ/roman s ključem/ključni roman/roman à clef, s številnimi signali razkriva in prepoznava aktualno in preverljivo resničnost (Zupan Sosič 2003: 154). Ker je do nje kritičen na poseben način, ga lahko poimenujemo tudi družbenokritični ali satirični roman. Čar romana ključa je v tem, da bo v njem dobro informirani bralec razkril prepoznavne osebe iz resničnega življenja, ki so »zamaskirane« (Hawthorn 1997: 59). Tako bo v *Pimlicu* prepoznal predvsem soustvarjalce kulturnega življenja v devetdesetih, katerih imena so rahlo modificirana, nekatera pa tudi ne; nepreoblikovano ime je npr. Iztok Premrov, preoblikovana pa so naslednja: Bard Laureatus (B. Iucundus), Mojmir Zupančič (Tadej Zupančič), kulturni minister J. Š. (Jožef Školč). Najbolj prepoznavni pa so že omenjeni prostori ljubljanske kulture, poimenovani z resničnimi imeni.

16 Telo je v sedemdesetih letih postalo zelo atraktivno in je spodbudilo k razmišljanju različne sociologe, semiologe, zdravnike, pedagoge, etnologe, umetnike in filozofe kulture (Petan 2001: 16). Metaforika telesa v *Pimlicu* je izpeljana s paradigmo rok, preko metonimije telesa. Najbolj so izpostavljene Matjaževe roke kot predmet taktilnega raziskovanja in doživljanja (»Ko gnetem glino, razmišljam o Matjaževih rokah, navidez počasnih in obotavljivih, v resnici pa mačježivih, spretnih na ubiralki. Tudi po mojem hrbtu drsijo, kot bi virtuozno prebirale akorde; kot bi iskale erogene cone kitare, kot bi iskale točke, kjer muzika vzkipi in nabrekne v nasladne vozle« (Dekleva 1998: 10), izražajo pa tudi značaj ostalih oseb (npr. Jonasa in Jana). Roke so že v srednjeveški ljubezenski poeziji prinašale metaforiko pridušene telesnosti v obliki duhovnosti, v obravnavanem romanu se mestoma poistovetijo celo z očmi, kot karakterizacijsko sredstvo pa si pridružujejo še semantiko kože.

dovolj ljubila, sem postala nesrečna, pomanjkanje ljubezni me je zabolelo v želodcu in me prisililo, da sem začela razmišljati o neskončnosti, grozljivi neizmernosti vesolja, nepreštevljivosti galaktičnih gnezd.« (Dekleva 1998: 83.) Skozi cel roman deluje Nastja kot glasnica vitalizma, saj s svojo umetnostjo (kiparstvom) vdihuje življenje mrtvi snovi; Matjaž pa kot metodični upornik ob umetnosti in ljubezni samo preverja svoje zanikovalstvo.

Prav pronicanje ljubezenske problematike v širšo bivanjsko razsežnost, pregneteno z esejizacijo in lirizacijo, prenovi klasično temo evropske ljubezenske tradicije – ljubezensko slovo – in jo obvaruje pred najpogostejšo skušnjavo ljubezenskega romana, ceneno sentimentalnostjo. Od obrazcev ljubezenske literature pa se najbolj inovativno oddalji z ironijo, parodijo in grotesko. Izvora tovrstne razdalje do besedila sta ozaveščena iskrenost notranjega monologa obeh protagonistov in ironičnost vsevednega pripovedovalca v zadnjem poglavju. V njem se prostorska semantika s posebnimi pripovednimi prijemi izpelje v nekatarzično sporočilo. Zadnje poglavje je namreč futuristična vizija romanesknega razpleta (Zupan Sosič 2003: 144), kjer igralske vloge literarnih oseb posrkajo vase vso filozofično in estetsko razsežnost prejšnjih glasbenih in likovnih podob. Tretjeosebna pripoved z ironičnim (navidezno) vsevednim pripovedovalcem,[17] ki igra objektivnega opazovalca v filmskem stilu »Nekaj let pozneje ...«, negira prejšnji simbol Pimlico. Nastja in Jonas sta kot postarana ljubimca groteskni pojavi, grotesknost njunega naključnega srečanja v Pimlicu z Mitjem in njegovo spremljevalko ter Matjažem, potepuhom-glasbenikom, povečuje lik, ki je podoben moškemu iz Queneaujevih *Vaj v slogu* – Dekleva je v zadnjem prizoru »gledališko« združil vse nastopajoče in zrelativiziral edini prostorski absolut (Pimlico), ki je v romanu vzpostavljal simbolni pomen.

Zadnji prizor dokončno potrdi osnovno tezo moje razprave o projekciji bivanjskih ambivalenc na kronotop, hkrati pa s parodizacijo pušča odprto zavetniško možnost kronotopa, otrpnjeno v absurd. Urbani roman pripoveduje o meščanih, ki sta zazrta v preteklost, Nastja tudi v prihodnost, sedanjost pa ju napolnjuje s tesnobo. Zato številni komični odlomki ne morejo preglasiti tragičnosti, ki se oglaša iz nostalgije, osnovnega razpoloženja romana, v katerem pomeni protagonistoma edino svetlo točko kronotopski odmik od realnosti oz. beg v oddaljeno časoprostorje. Ko postane Pimlico prostor groteskne deziluzije, se dokončno sesuje postopna sublimacija mladostne dogodivščine v simbol ljubezenske sreče. Preraščanje motiva Pimlica v simbol, ki sta ga omogočila večplastna ponovljivost motiva in posebna (modernistična) eksistenca Pimlica, je v zadnjem prizoru parodično ukinjena. Iztrganost literarnih likov iz Ljubljane kot tipičnega časoprostorja in njihovo naključno srečanje na londonski podzemni postaji ponuja več interpretacij, s svojo odprtostjo pa posodablja vse žanrske modele: ljubezenski roman (erotični roman), roman ključ in biografski roman. Njihova žanrska pravila so razrahljana tudi zaradi žanrskega sinkretizma in esejizacije, še najbolj pa jih mehča lirizacija. Z njo je Milan Dekleva prenesel poetološki princip iz poezije tudi v vse romane, Ljubljano pa predstavil kot sodobno mesto, ki s svojo strukturo zaprtih prostorov in nevrotičnim utripom nudi prebivališče ambivalentnim in odtujenim meščanom.

---

17 Parodizacija pripovedovalca (Zupan Sosič 2003: 145) je bila že v prvem Deklevovem romanu glavni postopek humorne in cinične pripovedne perspektive, ki je ublažila eksistencialna vprašanja in iz njih izvirajočo tragičnost.

Literatura

BAHTIN, Mihail, 1982: *Teorija romana*. Ljubljana: CZ.

BERGER, Aleš, 1997: Pogovor z Milanom Deklevo. Intervju. *Nova revija* 16/186. 83–89.

BRATOŽ, Igor, 2005: O različnih barvah spominjanja. Intervju z avtorjem poletne zgodbe. Pesnik in pisatelj Milan Dekleva. *Delo* 47/147 (29. 6. 2005). 11.

DANOW, David K., 1997: *Models of narrative. Theory and practise*. London: Macmillan press.

DEKLEVA, Milan, 1997: *Gnezda in katedrale*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.

DEKLEVA, Milan, 1997: *Oko v zraku*. Ljubljana: MK.

DEKLEVA, Milan, 1998: *Pimlico*. Ljubljana: ŠOU, Študentska založba.

DEKLEVA, Milan, 2005: *Zmagoslavje podgan*. Ljubljana: CZ.

FRIDL, J., Ignacija, 1998: V čarnem ritmu bluesa o ljubezni: Milan Dekleva: *Pimlico. Literatura* 88. 97–100.

HAWTHORN, Jeremy, 1997: *Studying the novel*. London: J. W. Arrowsmith.

HEIDEGGER, Martin, 1989: *O vprašanju biti*. Maribor: Založba Obzorja.

KOLŠEK, Peter, 2006: Borza ne diši kot rožmarin ali Mozartova glasba. *Delo* 84/29 (4. 2. 2006). 14–16.

KOS, Matevž, 2000: Milan Dekleva: Pimlico. V: Matevž Kos: *Kritike in refleksije*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura. 188–189.

NAUMANN, Barbara, 1992: Topos-Romane oder: Entgrenzung von Zeit und Raum bei Grosz, Ransmayr und Malauf. *Arcadia. Zeitschrift für Vergleichende Literaturwissenschaft* 1–2. 95–105.

NOVAK POPOV, Irena, 2003: Lirizacija romana. *Slovenski roman (Obdobja 21 – Metode in zvrsti)*. Ur. M. Hladnik, G. Kocijan. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko, Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik. 379–389.

PENGOV, Tomaž, 1993: *Dih*. Ljubljana: Krainer.

PETAN, Zdenka, 2001: *Časoprostorje Deklevovega Pimlica*. Diplomsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti.

POGAČNIK, Barbara, 2001: Slast hipnega, kot se vtisne v stvari. V: Milan Dekleva: *Sosledja*. Ljubljana: Nova revija. 62–78.

RIBNIKAR, Vladislava, 1990: Milan Kundera kao romansijer. *Republika* 46/1–2. 33–50.

ROTAR, Braco, 1981: *Pomeni prostora (Ideologije v urbanizmu in arhitekturi)*. Ljubljana: Delavska enotnost.

SAMIDE, Irena, 2003: Zmuzljive podobe slovenskega biografskega romana. *Slovenski roman (Obdobja 21 – Metode in zvrsti)*. Ur. M. Hladnik, G. Kocijan. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko, Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik. 231–241.

SKRUŠNÝ, Jaroslav, 1995: Variacija na rokokojsko temo (spremna beseda). V: Milan Kundera: *Počasnost*. Ljubljana: Nova revija.

URŠIČ, Marko, 2000: Trije časi v filozofiji in književnosti. *36. seminar slovenskega jezika, literature in kulture: Čas v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi. Zbornik predavanj*. Ur. I. Orel. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti, Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik. 295–305.

ZUPAN SOSIČ, Alojzija, 2003: *Zavetje zgodbe. Sodobni slovenski roman ob koncu stoletja*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.

Milena Mileva Blažić
Pedagoška fakulteta, Ljubljana
UDK 821.163.6.09-93:711.43:711.427

Podoba realnih in fantastičnih mest ter prebivalcev v slovenski mladinski književnosti

V prvem obdobju slovenske mladinske književnosti od njenih začetkov sredi 19. stoletja naprej (Levstik, Stritar) zasledimo več omemb realnih mest in meščanov oz. prebivalcev kot omemb fantastičnih. Realnemu kronotopu – času in prostoru – se fantastični kronotop intenzivneje pridruži šele v začetku 20. stoletja, torej v času, ko Župančič mladinsko književnost uveljavi kot samostojno estetsko področje (Ciciban, Cicibanija; Indija Koromandija). Kljub temu je v prvi polovici 20. stoletja realističnih besedil še vedno več kot fantastičnih. Razmerje se začne spreminjati v korist fantastičnih besedil šele po letu 1950, ko se pojavijo mladinski avtorji z novimi poetikami in časi z novimi problemi, ki se lahko, na osnovi teorije eskapizma, razrešijo le v fantastičnem svetu (E. Peroci: *Moj dežnik je lahko balon*). Izoblikujeta se dva modela prehoda iz realnega v fantastični čas in prostor: sodobna pravljica, v kateri glavna književna oseba srečuje fantastične prebivalce (K. Brenk: *Deklica Delfina in Lisica Zvitorepka*), ter pravljica, v kateri se dogajanje ves čas odvija na fantastični ravni (S. Makarovič: *Kosovirja na leteči žlici*, *Kam pa kam, Kosovirja?*) ter v njej bitja iz fantastičnega sveta srečujejo tudi Zemljane, ki so za njih prav tako iz fantastičnega sveta (V. Pečjak: *Drejček in trije Marsovčki*, F. Milčinski: *Zvezdica Zaspanka*). Tretji model sodobne pravljice je tisti, v katerem dogajanje poteka izmenično v realnem in fantastičnem svetu (M. Dekleva: *Naprej v preteklost*).

During the first period of Slovene children's literature beginning in the mid-19th century (Levstik, Stritar) there are more references to real towns and their inhabitants than to imaginary ones. The real chronotope – of time and space – was joined by the imaginary one to any extent only in the 20th century, i.e. when Župančič established children's literature as an independent aesthetic field (Ciciban, Cicibanija; Indija Koromandija). But in spite of this the first half of the 20th century saw many more realistic texts than ones based on fantasy. The balance began to shift towards fantasy only after 1950, when new children's authors with a new poetics appear as well as new times with new problems which, on the basis of the theory of escapism, can only be resolved in a fantasy world (Peroci's *Moj dežnik je lahko balon*). There are two models of the transition from the real to the fantastic in time and space: the modern fairy tale, in which the main protagonist meets fantastic characters (Brenk's *Deklica Delfina in Lisica Zvitorepka*); and the fairy tale in which all the events take place at the level of fantasy (Makarovič's *Kosovirja na leteči žlici*, *Kam pa kam, Kosovirja?*) and in which characters from the fantastic world also meet Earthlings, who are for them also fantastic (Pečjak's *Drejček in trije Marsovčki*, Milčinski's *Zvezdica Zaspanka*). The third model of the modern fairy tale is that in which the events alternate between the real and the fantasy world (Dekleva's *Naprej v preteklost*).

Uvod

V prispevku je prikazana verbalna in vizualna podoba realnih in fantastičnih mest ter prebivalcev v slovenski mladinski književnosti. Članek se bo osredotočil na podobo realnih mest in meščanov, predvsem omembe Ljubljane in Ljubljančanov v slovenski književnosti od starejše (Valvasor) do novejše slovenske književnosti (Linhart, Vodnik, Prešeren, Levstik, Cankar, Kosovel), pri čemer bo posebna pozornost namenjena književnim besedilom iz 19. stoletja, ki so v procesu recepcije postala mladinska (*Martin Krpan z Vrha*, *Kozlovska sodba v Višnji gori*), mladinski književnosti prve polovice 20. stoletja (Župančič, Milčinski), druge polovice 20. stoletja (Brenk, Kovačič, Peroci, Kovač, Grafenauer, Makarovič) ter mladinski književnosti, ki je nastajala po letu 1990 (Dekleva, Novak, Svetina). Poleg omemb realnih mest, predvsem Ljubljane in Ljubljančanov, so v prispevku prikazane omembe izvirnih fantastičnih mest in prebivalcev od začetkov slovenske mladinske

književnosti naprej (tu so npr. ljudsko poimenovanje dežele izobilja Indija Koromandija; v drugi polovici 19. stoletja npr. pri Levstiku Laketbrada, Najdihojca, Pedenjmožic; v prvi polovici 20. stoletja pri Župančiču Cicibanija in Ciciban, po drugi svetovni vojni pri Kovačiču Mesto Rič-rač, pri Makarovičevi Kosovirija ter kosovirja Glili in Glal, pri Grafenauerju Pedenjcarstvo in Pedenjped, pri Pavčku Čenčarija in Čenčač, Nigagrad, mesto Tutukaj ipd.).

Mesto Ljubljana, v različnih oblikah in pod različnimi imeni, npr. Emona, Luwigiana, Laibach, je bilo že ob svojem nastanku na križišču poti med zahodom in vzhodom, jugom in severom in je bilo dinamično jedro, kjer so se rodile in/ali bivale znamenite osebe, znanstveniki, umetniki, med njimi tudi literarni. Dandanašnji v stari Ljubljani lahko najdemo spominske plošče in kipe Trubarja, Valvasorja, Zoisa, Bleiweisa, Vodnika, Prešerna, Levstika, Tavčarja, Novyjeve, Kosovela in drugih. Tudi posamezni kulturni spomeniki v Ljubljani so neločljivo povezani z literarnim izročilom: Čevljarski most, Jezuitsko gledališče, Ljubljanski grad, Narodna in univerzitetna knjižnica, Semeniška knjižnica, Stari trg, Stiški dvorec, Zmajski most idr.

Motiv Ljubljane in Ljubljančanov v starejši slovenski književnosti

Ljubljano in Ljubljančane najdemo že v starejši slovenski književnosti, v protireformaciji in baroku, in sicer v Valvasorjevi *Slavi vojvodinje Kranjske* iz leta 1689. Avtor je Ljubljano parkrat omenil v zvezi s povodnim možem in Uršulo Šeferjevo, kar je postalo znano izhodišče za poznejšo Prešernovo balado. Sicer pa je v 11. knjigi *Slave* z naslovom *Mesta, trgi, gradovi in samostani na Kranjskem* Valvasor takrat glavno kranjsko mesto zelo podrobno opisal: njegovo lego, zgradbo, rast, utrdbe, grad, različne stavbe in hiše. V drugem delu je predstavil reko Ljubljanico in vožnjo po njej, v tretjem cerkvena poslopja, cerkve, samostane in »božje hiše«. V četrtem je nazorno opisal mestni svet, meščane in svoboščine mesta, hrano in opravila in v petem na kratko predstavil znamenite ljubljanske dogodke. Pred predstavitvijo Ljubljane je imenitna in velika slika bakroreza mesta, ena izmed prvih pisnih predstavitev »vojvodine Kranjske in glavnega mesta Ljubljane«.

Motiv Ljubljane in Ljubljančanov v novejši slovenski književnosti

V novejši slovenski književnosti se motiv Ljubljane in Ljubljančanov pojavi v času razsvetljenstva; posamezni avtorji in njihova besedila za odrasle bralce so v procesu literarne recepcije sčasoma postali tudi del mladinske književnosti. Linhart je leta 1790 v *Županovi Micki* nekajkrat omenil Ljubljano, npr.: »Bo me, ja ... Potlej bom jest tudi žlahtna gospa, koker so oní ... Bom lepe gvante nosila koker gospoda doli v Lublani ... še lepši, koker so njih.«[1] Pozneje, leta 1796, pa je Vodnik v svoji avtobiografiji zapisal:

> Rojen sem 3. svečana 1758 ob 3. uri zjutra v Gorni Šiški na Jami per Žibertu iz očeta Jozefa inu matere Jera Pance iz Viča. /.../ Od 1770 do 1775 poslušam per jezuitarjih v Lublani šest latinskih šol. Tega leta me ženejo muhe v klošter k franciskanarjem, slišim visoke šole, berem novo mašo, se z oblubami zavežem; al 1784 me lublanski škof Herberstein vun pošle duše past.[2]

1 Http://www.ijs.si/lit/linhart.html-l2.
2 Http://www.ijs.si/lit/vodnik.html-l2.

V Linhartovem primeru je mesto model višje, gosposke kulture, vladajoče strukture, izumetničenosti, meščanske estetike in drugačnosti. Meščani so predstavljeni kot premožni ljudje, ki se izbrano oblačijo in s tem poudarijo večji družbeni položaj, skrb za uveljavitev, videz, slavo, ugled in boljši vtis, za razliko od vaščanov, ki so model nižje, kmečke kulture, obenem simbol pristnosti in nepokvarjenosti. V Vodnikovem primeru pa je mesto prikazano kot izpolnitev želja, priložnost za poklicno uveljavitev in s tem družbeno promocijo.

Ljubljana je v času romantike literarno prizorišče v Prešernovih pesmih *Povodni mož*, *Turjaška Rozamunda* in v nekaterih sonetih. Pesnik omenja Ljubljano, Ljubljanke, Ljubljanico, zadnja dva verza romance *Turjaška Rozamunda* se npr. glasita: »Rozamunda grede v klošter, / čast ljubljanskih nun postane.« Dogajalni prostor v *Povodnem možu* je povzet po Valvasorju, vendar upesnjen brez moralne obsodbe: »Od nekdaj lepe so Ljubljanske slovele, / al lepši od Urške bilo ni nobene ...« Pozneje je prostor še ožje določen: »Na Starem so trgu pod lipo zeleno / trobente in gosli, in cimbale pele / plesale lepote 'z Ljubljane so cele ...« V nadaljevanju balade pesnik omeni reko: »Na bregu Ljubljance se trikrat zavila ...«[3] Prešeren omenja Ljubljano še v pesmih *Od železne ceste*, *V spomin Andreja Smoleta*, *Novi pisariji*, in tudi v 5. gazeli. Pri Prešernu so meščani predstavniki premožnih, tudi brezskrbno živečih in zabave željnih ljudi. Za razliko od razsvetljenstva pri njem ne zasledimo tipične dihotomije med vasjo in mestom, kot npr. pri Linhartu, ampak nasprotje med notranjo in zunanjo pokrajino.

Levstik v *Martinu Krpanu* Ljubljano le mimogrede omenja, besede izreče naslovni junak:

> Že hudo me ima, da bi spet enkrat bil na Vrhu pri Sveti Trojici. Samo še nekaj bi vas rad prosil, ko bi mi dali človeka, da bi me spremil do ceste. Mesto je veliko; hiš je, kolikor jih še nisem videl, kar sol prenašam, akoravno sem že na Reki bil, tudi v Kopru, na Vrhniki in v Ljubljani; ali tolikih ulic ni nikjer.[4]

Glavni dogajalni prostor predstavlja Dunaj kot večje in pomembnejše mesto, ki pa brez zaledja manjših, predvsem slovenskih mest, vasi in ljudi ni sposobno preživeti. Dihotomija med vasjo in mestom, med kmečkim in meščanskim prebivalstvom, kjer prvi simbolizira poštenost, pogum in delo, drugi pa zaradi pretiranega poudarjanja iznajdljivost, lahkotnost in nedelo, se tako nadgrajuje z dihotomijo med manjšim in večjim mestom, v kateri vladajo podobna moralna razmerja.

Trdina v *Bajkah in povestih z Gorjancev* omenja Ljubljano v zgodbi *Divji mož, hostni mož, hostnik* (»Ker ji Bog ni dal otrok, je vzela za svojo ljubljansko siroto malo Katrico. Katra se umakne obči razdraženosti v Ljubljano. Čez pol leta se vrne zdrava, čvrsta in cvetoča; tako lepa še ni bila nikoli.«) ter v zgodbah *Jutrovica*, *Kresna noč*, *Doktor Prežir*, *Peter in Pavel*, *Bratovska gomila*, *Zaklad*.

Stritar je napisal pesem z naslovom *Ljubljana*, v kateri je mesto poimenoval *belo mesto, bela Ljubljana*, kar je ostal stereotip vse do danes. S tem je poudaril bistvo meščanstva in pomembnost forme nad vsebino, fasade pred podobo, videza pred resnico. Vrednote, kot sta delo in poštenost, so vse manj pomembne, ohranjanje videza in skrb za meščanski status pa postajajo bistvo, ki se zrcali tudi v (mladinski) književnosti. Obenem je Stritar nadaljeval razsvetljensko dihotomijo med vasjo in mestom, kmečkim in mestnim prebivalstvom ali videzom in resnico.

---

3 Http://www.ijs.si/lit/preseren.html-l2.
4 Http://www.ijs.si/lit/martinkr.html-l2.

Jurčičeva *Kozlovska sodba v Višnji gori* je za glavni dogajalni prostor uporabila manjše mesto Višnjo goro, ne pa glavno mesto. Književne osebe so meščani – višnjanski meščani kot predstavniki netipičnih meščanov in vrednot (npr. redoljuben, pravičen, pohleven); meščani so sodnik, župan Pavle Zaropotaj ter domiselno in slikovito poimenovani meščani Lukež Drnulja, Flere Krivostegno, oče Gobežal, višnjanski Salomon, Jurček Griža, Bošte Krevs, Peter Štrama, Marko Črmaž, Miha Kisovar, Jožman Kravopasec in grešnik kozel Lisec. Posmehljivo so omenjeni slavno mesto in veljavni možje, ki častijo starega Višnjanskega polža. Jurčič je že zgodaj izpostavil »dve stranki«, ki tekmujeta, se pravdata, tako da se nasprotja iz reformacije in baroka (moralno-nemoralno), razsvetljenstva (kmetstvo-meščanstvo), romantike (posameznik-družba), realizma (domačnost-tujost pri Levstiku, videz-resnica pri Stritarju) nadaljujejo, le da imajo druge pojavne oblike.

Sredi 19. stoletja se izoblikuje posvetna slovenska mladinska književnost; uveljavi jo Levstik, in sicer tako, da začne tudi v avtorskem pesništvu za otroke izvirno poimenovati fantastična mesta, dežele, predvsem pa njihove prebivalce (npr. Cvilimož, Laketbrada, Najdihojca, Pedenjmožic). S tematiko realnih in fantastičnih mest tvorno nadaljuje mladinski klasik Oton Župančič, ki si izmisli ali izvirno prenese poimenovanje za predšolskega otroka na osnovi prevzete besede iz stare srbščine, kjer je ciciban izraz za malega oz. mladega mlinarja. V slovenski kulturi je ciciban postal sinonim za predšolskega otroka in se v tem pomenu uporablja še danes.

Motiv Ljubljane in Ljubljančanov v sodobni slovenski književnosti po letu 1950

V sodobni slovenski književnosti, v kateri se je mladinska književnost razcvetela, posebej po drugi svetovni vojni, najdemo številne omembe realnih mest, kar je povezano s spremembami v družbi in s selitvijo iz vaškega (F. Bevk: *Lukec in njegov škorec*) v predmestno okolje s hišami na obrobju, šele nato v modernejše soseske (T. Seliškar: *Bratovščina Sinjega galeba*). Dihotomija med vasjo in mestom, manjšim in večjim mestom dobi v mladinski književnosti novo pojavno obliko: dihotomijo med mestom in novimi bivalnimi soseskami. Opazimo spremembe na poimenovalni in dogajalni ravni, iz vaškega (K. Brenk: *Babičino drevce* – »Ko je prišla Babica v Ljubljano na obisk, da bi videla prvomajsko parado, so magnolije vzcvetele. Stala je na pločniku Prešernove ceste ...«[5]) v mestno, pozneje v urbano okolje z novimi soseskami in nebotičniki (S. Pregl: *Geniji v kratkih hlačah*). Zato so velikokrat omenjeni mesto in deli mesta (Ljubljana, Tivoli, stara Ljubljana) ter prebivalci (staroljubljančani, meščani, Ljubljančani), pojavijo pa se tudi izvirna fantastična mesta: Čenčarija, Klobučarija, Nigagrad, mesto Rič-rač, mesto Petpedi ali Pedenjcarstvo kot gastronomska utopija – »V pedenjcarstvu umno vlada / visočanstvo Pedenjped. Tam se toči limonada in ponuja sladoled. // Torta, puding, čokolada, vse leti v prepad brez dna. / V pedenjcarstvu je navada, da se car ves dan sladka.« Ob njih so tudi mesta, poimenovana opisno (Lila mesto, Škratovo mesto, zmajevo mesto), in domišljijski prebivalci (Čenčač, Pedenjped, kosovirja Glil in Glal, Ščeper in Mba). Premik iz vaškega v mestno oz. urbano okolje je še posebej opazen v razvoju slovenske mladinske književnosti iz socialnega realizma (vaško okolje), prek modernizma (mestno okolje) do postmodernizma (predvsem urbano mesto in prebivalci ter

5 Kristina Brenk, *Obdarovanja: Izbrana kratka proza*, Ljubljana: Mladinska knjiga, 2001, 27.

fantastična mesta in prebivalci). Dihotomija med mestom in novimi soseskami v mladinski književnosti dobiva vse sodobnejšo pojavno obliko in se sčasoma prelevi v dihotomijo med realističnimi in fantastičnimi mesti.

Podoba realnih in fantastičnih mest oz. prostorov

Mesto Ljubljana in Ljubljančani so najpogosteje omenjani po letu 1950. Dogajalni prostor, okolje in ozadje dobijo nov pomen. Ko se dogajanje osredotoči na Ljubljano, glavna književna oseba postane realni otrok (Jelka, Jani, Mihec), ki mora premagovati drugačne ovire kot v vaškem okolju, kjer so bile ovire fizične in konkretne. V mestnem, posebej pa v urbanem okolju in novih soseskah mora otrok kot glavna književna oseba premagovati notranje, precej abstraktne probleme: bolezen, dolgčas, negotovost, samoto, strah. Pogosto se pojavljajo realna okolja in osebe, npr. park Tivoli, Ljubljanski grad, nebotičniki. Primer je pravljica E. Peroci *Moj dežnik je lahko balon*, kjer glavna književna oseba Jelka svoj realni problem, strah, reši v fantastičnem in ne realnem svetu, v deželi Klobučariji, kar postane skoraj vzorec kratke sodobne pravljice.

Posebno pozornost zasluži zanimiva pesniška zbirko z dvanajstimi pesmimi in naslovom *Stara Ljubljana*[6] N. Grafenauerja. Gre za redek primer ne le v slovenski, ampak tudi v svetovni mladinski književnosti, v katerem je zgodovina ali preteklost mlademu bralcu predstavljena v neumetnostnem in umetnostnem jeziku, zgodovinsko in literarno, oboje je vrhunsko izpeljano. Umetnostnozgodovinske razlage in upesnjene zgodovine (*Mestni pisarji*, *Pošta*, *Rdeči petelin*, *Slon Misbaba*, *Mestna vrata*, *Peki*, *Sramotilna kletka*, *Vodometi*, *Potepinski zvon*, *Nosilnice*, *Rabelj*) so slikovito dopolnjene s humornimi ilustracijami Kamile Volčanšek. Knjiga je sestavljena iz dvanajstih pesmi na desni strani in umetnostnozgodovinskih razlag upesnjenih znamenitosti na levi strani. V zbirki so posebej omenjeni mestni pisarji (»V stari Ljubljani so si mestni pisarji služi kruh z gosjim peresom ...«), meščani (»V stari Ljubljani so se meščani / z vsemi šestimi mestnimi vrati / branili pred mrazom, / pred atentati / in pred porazom.«), staroljubljanski meščani (»a staroljubljanski meščani so vsi kot en mož pohiteli/ v lov na ognjenega petelina«), magistrat (»a največja skrb staroljubljanskega magistrata in / mestnega ključarja/ je bila ta, kako bi postavil pred vrata / meglo iz ljubljanskega barja«), mestna vrata in Ljubljanica (»Samo Ljubljanici se ni bilo treba bati, da bi jo kdo ustavil pred vrati«), hotel Slon (»Zato so staroljubljanski meščani krstili / svojega gosta Misbabo/ za slona in elefanta. / Na ruševinah, ki jih je pustil za sabo, / pa so zgradili/ prvi hotel, kjer so vsako leto volili/ mis-babo in mis-fanta.«), največja ulica v Ljubljani (»Največja ulica, kar jih premore Ljubljana, / pa ni zadosti velika za velikana?«), mestni svet (»V stari Ljubljani je mestni svet / postavil meščanov zastonj na ogled / vodomet.«) Primerjalnega vrednost knjige je v redki in hkrati humorni predstavitvi srednjeveške preteklosti in bogate medkulturne tradicije mesta, in sicer tako, da ima mladi bralec v sedanjosti, ki jo živi, vpogled v mednarodno preteklost ne le mesta, ampak tudi v zgodovino, zemljepis, ustanove, način življenja, dogodke, posebnosti, običaje, s čimer dobi tudi možnosti, da razmišlja o prihodnosti.

Mladinski avtorji so v začetku petdesetih let prejšnjega stoletja najpogosteje omenjali realistično Ljubljano, na katero so bili navezani, in njene posebnosti: ljubljanski grad, Zmajski most,

---

6 Niko Grafenauer, *Stara Ljubljana*, Ljubljana: Partizanska knjiga, 1983.

Nebotičnik, naravno zaledje (barje, Krim), »šance« (obrambni nasip/okop okoli Ljubljanskega gradu), letno gledališče Križanke, celo napis »Minil boš, tvoja dela so tvoj spomin«, dramsko gledališče, Gradišče, Napoleonov steber, ljubljansko meglo, ljubljansko stolnico, staro gostilno »Pod lipco«. Lep primer za to je spet K. Brenk, in sicer z delom *Obdarovanja*. Brenkova je na začetku avtorskega ustvarjanja zelo navezana na vas Horjul in nasploh vaško okolje, pozneje pa se avtorsko osredotoči in opisuje Ljubljano in njene znamenitosti skozi otroško perspektivo. V kratki realistični zgodbi *Kaj manjka Ljubljani?* se po mestu sprehajata otrok in mati in ugotovita, da mestu nič ne manjka, da je majhno, ima svoje posebnosti, ki jih drugje ni, in da sta čustveno navezana na mesto, ki je perspektivno, se razvija, raste in oni z njim. Mladinski avtorji so, tako kot v tistem času tudi drugje v Evropi, obenem prevzeti s podobo mesta in filmskim pogledom na mesto v smislu kadriranja (L. Kovačič: *Zgodbe iz mesta Rič-rač*, *Možiček med dimniki*). Toda tako okolje obenem postane nezadostno za reševanje bivanjskih stisk (osamljenost, potreba po igri, bolezen, samota, dolgčas), kar je najpogosteje vzrok za vdor fantastičnih prvin v realen svet; z begom v fantastične svetove se rešujejo realni problemi.

Tematika sobivanja v obliki dihotomije (vas-mesto, domače-tuje, videz-resnica) in nezmožnosti sobivanja (posameznik-družba, otroci-odrasli, stvarnost-fantastičnost) postane ključna, zato zaslužijo posebno pozornost fantastična mesta/dežele in prebivalci teh mest/dežel, od Župančičeve Cicibanije, kjer prebiva Ciciban, tudi Indije Koromandije kot prijazne gurmanske utopije (»Tam v Indiji, tam v Koromandiji / bonbončki visijo raz veje, / in izpod grmička se vsakega / medena potičica smeje.«[7]). Meščani ali prebivalci mest postanejo ne le otroci (Jelka, Jani, Mihec, Pedenjped), ampak tudi pooseblјene igrače (Piki Jakob, Pajacek, Stric hladilnik), živali (Miškolin, Maček Muri, Muca Maca), narava (praprotno seme, čudežno drevo, Lučka Regrat), predmeti in nebesna bitja (Nogavičnik, Rokavičnik, Leteča hišica, Oblaček Pohajaček, Nebesno gledališče, Zvezdica Zaspanka), izmišljena bitja (Marsovci Miš, Maš, Saš, Kosovirja, Ščeper, Mba). Že od nekdaj so pisatelji iz Ljubljane odhajali študirat na Dunaj, kajti ljubljanska univerza je bila ustanovljena šele leta 1919, Dunaj pa je predstavljal simbol za izpolnitev želja, ne le osebnih, ampak tudi družbenih. Vlogo »obljubljenega mesta«, ki jo je v stvarnosti v 19. in začetku 20. stoletja imel Dunaj, posebej za revne, skromne in življenja željne študente, so pozneje prevzela izmišljena mesta/dežele. Potreba po eskapizmu ob soočenju z realnostjo se je pojavila, ker je izpolnitev želja v stvarnosti postajala vse težja.

Po letu 1950 opazimo razcvet motivno-tematskih fantastičnih prvin, ki se delno navezujejo na Ljubljano. V kratkih sodobnih pravljicah iz zbirke *Zgodbe iz mesta Rič-rač* se avtor navezuje na realistične prvine Ljubljane. Kristina Benk pa povezuje realistične prvine avtobiografske kratke proze (*Horjul, Ljubljana*) s fantastičnimi, osmo deželo, deveto deželo, rdečo deželo. Brenkova tudi združuje književne osebe ali prebivalce iz doživljajskega sveta (*Andrej, Matic, mama, babica*) in prebivalce domišljijskega sveta (*ded Vseved, lisica Zvitorepka, Srečna račka, Zlata račka, Strahek Jakob Grozni, Zvesti Klatipsiček, riba Zlatoluska, Mamka Bršljanka*). V fantastičnih pripovedih *Deklica Delfina in lisica Zvitorepka* ter *Srebrna račka – zlata račka* nastopajo različni domišljijski prebivalci oz. književne osebe. Fantastični prehod med realnim in fantastičnim svetom so Ponedeljkova cesta, Sredina cesta, Četrtkova ali srečna cesta, zimska pot. Prebivalci fantastičnega sveta

---

7 *Sončnica na rami*, Ljubljana: MKZ, 1975, 51.

so Izgubljenček, Najdenček, čenča Marenča, rajska ptica in pravljične osebe Mojca Pokrajculja, Muca Copatarica, Mamka Bršljanka, Zlatorog, Lažnivi Kljukec, kralj Matjaž, Ostržek idr. Pesnik Tone Pavček omenja domišljijsko mesto Nigagrad in deželo Čenčarijo, v kateri živijo prebivalci, imenovani čenčači. Sodobnega otroka je pesnik Niko Grafenauer predstavil s podobo Pedenjpeda, ki je posebej zaživela z ilustracijami Marjana Mančka (1976). Pedenjped dobi ne le mesto, ampak celo deželo, imenovano Pedenjcarsto, ki je dežela izobilja ali gastronomska utopija in na podoben ter hkrati različen način nadaljevanje Indije Koromandije. Inventivna so poimenovanja Svetlane Makarovič, npr. dežela Kosovirija, domišljijski prebivalci kosovirja Glil in Glal. Makarovičeva kombinira delno znana poimenovanja (Coprnica Zofka, pek Mišmaš, Vila Malina, Sovica Oka, Mali Parkelj Malič) z novimi poimenovanji (Sapramiška, Ščeper in Mba). Pomenljiva je tudi fantastična pripoved Vitomila Zupana *Potovanje v tisočera mesta*.

Fantastični svet, vzporeden z realnim, si je izmislil Kajetan Kovič v najbolj popularni slovenski slikanici Maček Muri, ki je postala sodobna klasika (izšla je leta 1975 in bila velikokrat ponatisnjena). Vzporedno mesto ima v tem primeru take prebivalce in funkcije kot realno mesto – v njem so Mačja šola, mačji župan, Muca Maca, mačje prijateljice, Maček Muri, nogometni igralci (Mačkovič), zapornik Čombe (ki nastavlja pasje bombe), brkati Marko, stari Rigoleto idr. V fantastičnem mačjem mestu so Glavna ulica, Vrtna ulica, mačji park s tombolo, Mačji trg, mačji župan, imenovan Veliki maček, mačja občina z balkonom, gostilna Pri črnem mačku, krčma Pri veseli kravi, slaščičarna Mačji jeziki, čevljarska delavnica Pri obutem mačku, draguljarna Mačkine solze, knjigarna Mačja kuharska knjiga, policaja Mucelj in Macelj, brivnica Pri obritem mucu, brivca Krasni Pepe in upokojeni mačji brivec Figaro, učenka glasbene šole Pika, kuharica Mija, sobarica Maja, ki delata v mačjem hotelu, mačja šola, kjer se poosebljene živali učijo mačjo preštevanko, in hišnik Macafuzelj. Stereotipno sta predstavljeni ženski književni osebi Muca Maca in njena prijateljica Mica (»Po kosilu je šla Maca obiskat prijateljico Mico. Maček Jumbo, Micin mož, je bil na službenem potovanju v Tigraniji in tako sta Mica in Maca lahko nemoteno klepetali o mačjih prijateljicah, o mačji modi in mačjih otrocih.«[8]). Stalnica v slovenski mladinski književnosti, je odsotni oče – Maček Jumbo je na službenem potovanju v Tigraniji. Prav tako kot ženske so namreč v *Mačku Muriju* tudi moške književne osebe prikazane stereotipno, in enako bi lahko rekli tudi za otroke.

Slikanica (ilustracije, ki skupaj s tekstom ustvarjajo skladno celoto, je naredila Jelka Reichman) je v procesu literarne recepcije ponarodela in številne generacije mladih bralcev jo poznajo, prepevajo pesmi iz zgodbe (uglasbil jih je Jerko Novak) in jo imajo radi ne le zaradi vzporednosti med realnim in fantastičnim svetom, ampak tudi zaradi mitičnosti v besedilu. Mladi bralci ob branju/poslušanju Mačka Murija v paralelnem svetu prepoznavajo podobnosti in razlike iz svojega sveta, in jih opazujejo z distance. Zaradi potujitvenega efekta – glavne književne osebe so poosebljene živali – otrok lažje vidi podobnosti in razlike v svetu; lasten svet mu je preblizu in do njega nima čustvene distance. Besedilo je kratka sodobna pravljica, v kateri je prisotna brezčasnost (vedno, vsak dan, vsak večer) v sedanjiku. V mačjem mestu kljub problemom (npr. nastavljanju pasjih bomb) vlada idila, življenje sestavljajo obredi; gre za samozadosten skrivni svet in prvobitno mikro-družbo, v kateri še vlada harmonija.

---

8 Kajetan Kovič, *Maček Muri*, Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005.

Če se vrnemo za korak nazaj: iz vsega povedanega sledi, da je mesto Ljubljana v slovenski mladinski književnosti pogosto omenjeno. Na osnovi Tematskega seznama Pionirske knjižnice v Ljubljani in Centra za mladinsko književnost in mladinsko knjižničarstvo, je omenjeno v več kot stopetdesetih književnih besedilih, v proznih (Jurčič, Ingolič, Jalen, Milčinski, Jurca, Seliškar, Brenk, Magajna, Peroci, Murnik, Muck, Kovačič, Kovač, Makarovič, Zupan, Novak), pesemskih (Prešeren, Župančič, Prunk, Černej, Vegri, Grafenauer) in dramskih (Dekleva, Suhodolčan). Nekaj posebnega, če govorimo o mestih in njihovih prebivalcih, pa je humorna in ironična pesem A. Rozmana Roze s prebivalci, imenovanimi Veseljaki, ki stanujejo v Žalcu. V njej je avtor subverzivno združil različna mesta, Žabnico, Ribnico, Slivnico, Kostanjevico, Kamnik, Železnike, Zajčjo Dobravo, Volčji Potok, Rakek, Polževo, Borovnico, Višnjo Goro, Kozjansko, Slovenske Konjice, Žalec, Ljubno in Vojnik, njihove prebivalce imenoval veseljaki in njihove najboljše prijatelje pritlikavci iz zamejstva (Velikovec).

Podobe realnih in fantastičnih meščanov oz. prebivalcev

V realnih mestih, ki jih zasledimo v mladinski književnosti, živijo realni prebivalci, v fantastičnih ali izmišljenih mestih pa prebivalci, ki so imenovani po njih, Butalci v Butalah, Čenčači v Čenčariji, Ciciban v Cicibaniji, Kosovirja v Kosoviriji, Pedenjped v Pedenjcarstvu, Lilameščani v Lila mestu ipd. Za nekatera mesta ni jasno, kdo so njihovi prebivalci – tako na primer ne vemo, kdo prebiva v Indiji Koromandiji, ki predstavlja deželo izobilja, kjer se cedita med in mleko in se uresničijo vse želje; tja književne osebe odhajajo in se po obisku od tam tudi vrnejo. Ne vemo, kdo prebiva v Mestu Tutukaj in v Nigagradu. Nedoločljiva mesta v mladinskih besedilih si mladi bralci vizualizirajo na svoj način; v številnih fantastičnih mestih in deželah so prebivalci pač samo prebivalci, najpogosteje otroci (Rič-Rač, Pedenjcarstvo), poosebljene živali (*Maček Muri*), miši v *Pekarni Mišmaš* S. Makarovič, prebivalci v mestu Petpedi ipd.

V mladinskih književnih besedilih prebivalci/meščani nastopajo z imeni, s katerimi avtorji izražajo naklonjenost do glavnih književnih oseb in/ali jih pootročijo, in sicer v obliki pomanjševalnic (medvedek, Kurir Markec, Tinček, Tonček), ljubkovalnic (Bumček in Bunkica, Reporter Tejč). Pogosto imajo osebe vzdevke in ljudska imena (Uhač in njegova druščina, Pes Pipo ipd.) ali pa gre za kolektivnega junaka (Druščina Sinjega galeba, Tajno društvo PGC, staroljubljanski meščani, ipd.) ali pokrajinsko vezana imena Gričarji, Gorjanski škrat ipd. V fantastičnih besedilih nastopajo kolektivni junaki (Butalci, Tepanjci, Kosovirji) in individualni prebivalci s funkcijskimi imeni, s katerimi so okarakterizirani kot osebe, v pomenu ›nomen est omen‹ (Ciciban, Cepecepecepetavček, Čenčač, Laketbrada, Slinar, Ščeper, Mba), in sicer tako, da se številna funkcijska poimenovanja rimajo, npr. Oblaček pohajaček, Račka puhačka, Zmaj Direndaj idr.

Švedska znanstvenica Maria Nikolajeva v knjigi *The Magic Code* (1988) definira fantastično pripoved kot besedilo, v katerem se dogajajo čudeži. V njih nastopajo čudežna bitja ali pa so nenavadni dogodki, v svetu, drugačnem, kot je stvarni, zaradi prvin nepričakovanega, čudežnega in zaradi neupoštevanja naravnih zakonov. Značilnosti fantastične pripovedi so t. i. fantazemi, pripovedne prvine, značilne za zgradbo fantastične pripovedi, in sicer: fantastični zakon, fantastični prostor (primarni in sekundarni svet, lokacija, opis), fantastični čas – temporalnost (realni in fantastični, objektivni in subjektivni), fantastični prehod (potovanje, sanje, padec) in vpliv fantastičnega

(rešitev realnega problema na fantastični ravni). Tudi avtorji v slovenski mladinski književnosti sledijo fantazemom. Če se osredotočimo le na značilnost fantastičnega prostora, lahko vidimo, da je le-ta lahko zaprt (B. Štampe Žmavc: *Popravljalnica igrač*), odprt (V. Pečjak: *Drejček in trije Marsovčki*) ali impliciten (K. Kovič: *Pajacek in punčka*). Nikolajeva meni, da lahko obstaja množica fantastičnih svetov, ki najpogosteje temeljijo na vzorcu fantastične pripovedi. Pri analizi je odkrila devet različnih fantastičnih svetov, ki jih lahko najdemo tudi v slovenski mladinski književnosti. To so: 1. dežela onkraj – zunaj atlasa (S. Makarovič: *Kosovirija*), 2. planet (*Drejček in trije Marsovčki*), 3. otok (M. Dolenc: *Potopljeni otok*, M. Muster: *Čudežni otok*), 4. podzemni svet (B. Magajna: *Brkonja Čeljustnik*, I. Šorli: *V deželi Čirimurcev*, A. Rozman Roza: *Človeška ribica*), 5. podvodni svet (B. Magajna: *Brkonja Čeljustnik*), 6. svet znotraj ali t. i. implicitni svet (K. Kovič: *Pajacek in punčka*, M. Dekleva: *Zjutraj ob devetnajstih – svet sanj*), 7. svet onkraj slike (M. Dekleva: *Nazaj v preteklost*), 8. svet onkraj zrcala/zaslona (M. Dekleva: *Nazaj v preteklost*) in 9. vzporedni svet (K. Kovič: *Maček Muri*). V domišljijskih svetovih so prebivalci, najpogosteje osebe iz doživljajskega sveta, ki na simbolni ravni v fantastičnih mestih/deželah/prostorih rešujejo realne probleme. Mladi bralci poleg motiva bega uresničuje tudi druge motive za branje fantastičnih pripovedi: podoživljanje, razumevanje, vživljanje v različne situacije, vizualizacija osebe, kraja in časa, samozrcaljenje, istovetenje s poštenim in pogumnim junakom, prepoznavanje zgradbenih vzorcev, vpogled v preteklost in/ali prihodnost. Različne motive za branje je Perry Nodelman podrobno razčlenil v knjigi *The Pleasures of Children's Literature* (2003), posebej tiste, ki se nanašajo na eksapistično pojmovanje mladinske književnosti.

Če analiziramo slovenske fantastične pripovedi s stališča književnega prostora kot fantazema, lahko rečemo, da slovenski avtorji najpogosteje opisujejo fantastične svetove v smislu čudeža (E. Peroci: *Nina v čudežni deželi*); deveta dežela pomeni pravljično deželo v smislu lepe ali daljne dežele, v kateri se osebi zelo dobro godi; podobne so dežela čarodejev, dežela črk (S. Remškar), dežela škratov ipd. Gastronomska utopija – Indija Koromandija – je obljubljena dežela, v kateri vlada izobilje, v kateri se izpolnijo želje, pričakovanja, izredno prijeten kraj za bivanje ali za brezdelje. V fantastičnih svetovih zasledimo tudi osmo in tujo deželo (K. Brenk), deželo pravljic in sanj (B. Magajna, M. Dekleva). Po odhodu od doma in iz realnega sveta (faza separacije), se glavna književna oseba v fantastičnem svetu sreča z različnimi ovirami, ki jih mora rešiti (faza iniciacije), in se najpogosteje vrne domov (individuacija). Pri tem ni nujno, da vse književne osebe dosežejo najvišjo stopnjo, individuacijo – dosežejo jo namreč lahko le pravi književni junaki, tisti, ki so tega vredni. Njihovo potovanje je ponavadi potovanje do samih sebe, na katerem po številnih preizkusih izgubijo nedolžen pogled na svet, hkrati pa jih izkušnja obogati za spoznanje in jim omogoči osebnostno rast (F. Milčinski: *Zvezdica Zaspanka*, S. Makarovič: *Sapramiška*).

Ustvarjanje številnih izmišljenih in/ali domišljijskih mest, dežel ter meščanov oz. prebivalcev temelji na formalno-strukturni zgradbi kratke sodobne pravljice, predvsem pa na arhetipskem potovanju (separacija, iniciacija, individuacija) in vsebinskih značilnosti sodobne pravljice (home-away-home), na subverzivnih prvinah sodobne slovenske mladinske književnosti in na t. i. literaturi upora, saj so književne osebe (otroci, poosebljene živali, igrače, naravni pojavi, rastline in izmišljena bitja) nezadovoljne v realnosti ali celo izgnane iz nje. Upirajo se tako, da se predajajo sanjarjenju oz. begu iz realnosti in se zatekajo v fantastični svet, kjer izživijo svoje čustvene potrebe

na simbolni ravni in se potolaženi vrnejo v prvotno stanje na isti (brez razrešenega konflikta) ali na višji ravni (individuacija).

Na osnovi teorije ameriške znanstvenice in pisateljice Alison Lurie so značilnosti subverzivnih književnih oseb miselni ali dejanski beg od doma, čudenje svetu, kritičnost, nasprotovanje odraslim, pobeg od doma, pogum, neubogljivost, uporništvo, nova spoznanja, drugačnost, dinamičnost in podobne prvine. Avtorji s slogovnimi sredstvi izražajo (sublimirajo) naklonjenost do subverzivnih književnih oseb s pomanjševalnicami, ljubkovalnicami in vznesenimi izrazi. S slogovnimi sredstvi tudi omilijo ali s pootročenimi izrazi razvrednotijo uporništvo literarnih junakov. Na osnovi literarne analize je ugotovljeno, da v slovenski mladinski književnosti ni pravih subverzivnih literarnih junakov, izjema je Mali parkelj Malič Svetlane Makarovič (nekaj jih najdemo tudi pri pesniku Andreju Rozmanu Rozi in pesnici Barbari Gregorič). Pri ustvarjanju fantastičnih mest, dežel in prebivalcev so slovenski avtorji delno izvirni, in sicer ko invencija temelji na znanih ali delno znanih besedah, uporabljenih v novem kontekstu: čirimuri – V deželi Čirimurcev (I. Šorli), sapramiš – Sapramiška, ščeperiti se – Ščeper (S. Makarovič), pedenj-človek, pedenj-možic (F. Levstik) – Pedenjped (N. Grafenauer). Sledijo poimenovanja z rimanimi dvojicami Oblaček pohajaček (S. Rozman), Račka puhačka (I. Zorman), Rič-Rač (L. Kovačič), Zmaj Direndaj (K. Kovič), Vila Malina (S. Makarovič). Pogoste so tudi tvorjenke, npr. mesto Nigagrad (T. Pavček), mesto Tutukaj (J. Bitenc), redefinicije besed, npr. mesto Petpedi (L. Suhodolčan), dežela Čenčarija, Čenčač (T. Pavček). Z izvirnimi neologizmi ali novotvorbami (npr. Kosovirija, Ščeper, Mba) avtorji poudarjajo tudi svoj kritičen, negativen odnos do realnih mest in meščanov. Najpogostejša poimenovanja fantastičnih mest in dežel so opisna, npr. čudežna, deveta, obljubljena, osma, pravljična, tuja dežela; z ozirom na prebivalce čarodejeva, črkovna, krtova, škratova, dežela Čirmurcev. Zelo pogosta so poimenovanja domišljijskih mest z ozirom na barvo, material, prebivalce, lokacijo ali izobilje, npr. Čudovito mesto, Gornje mesto, Lila mesto, Mačje mesto, Mavrično mesto, Mesto cvetja, Mesto duhov, Mesto iger, Mesto lutk, Mesto mask, Mesto radosti, Mesto zvezd, Mesto ob morju, Mesto pod dežnikom, Sanjsko mesto, Smaragdno mesto, Stekleno mesto, Zlato mesto, Moje mesto, Škratovo mesto, Živalsko mesto. Na mestu bi bilo tudi vprašanje sodobne pravljice in motivov za prehod v fantastični svet, ki je najpogosteje beg, vendar pa bo to predmet nadaljnje raziskave imagologije v slovenski mladinski književnosti.

Literatura

BAKHTIN, Mihail, 1982: *Teorija romana*. Cankarjeva založba: Ljubljana.

ISER, Wolfgang, 1978: *The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response*. Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press. (V slovenskem prevodu: *Bralno dejanje: teorija estetskega učinka*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2001.)

LURIE, Alison, 1998: *Don't tell the grown-ups: the subversive power of children's literature*. Boston: Black Bay Book.

NIKOLAJEVA, Maria, 1988: *The Magic Code: The Use of Magical Patterns in Fantasy for Children*. Stockholm: Almquist & Wiksel International.

NODELMAN, Perry, 2003: *Pleasures of Children's Literature. The pleasures of children's literature*. Boston: Allyn and Bacon.

Andrej Brvar
Založba Litera, Maribor
UDK 908(497.4 Maribor)"19"

Mesto spodrezanih korenin[1]

Avtor skuša v eseju skozi zgodovinsko in družbeno dogajanje ugotoviti, zakaj je Maribor danes spet »mesto spodrezanih korenin«. Poglavitni razlog vidi v dejstvu, da je mesto v 20. stoletju kar trikrat spremenilo svojo identiteto: prvič po prvi svetovni vojni, ko je z vojaško akcijo generala in pesnika Rudolfa Maistra - Vojanova prešel iz nemških v slovenske oziroma jugoslovanske roke – takrat je zgubil svojo meščansko prepoznavnost; drugič z začetkom druge svetovne vojne, ko je zgubil svoj delavsko-meščanski profil, in tretjič leta 1991, ko je z razpadom Socialistične federativne republike Jugoslavije in formiranjem demokratične slovenske države zgubil svojo polproletarsko naravo z mnogimi lumpenproletarskimi značilnostmi. Osnovni družbeni problem Maribora, iz katerega posledično izhajajo vsi drugi problemi, je danes spet v »iskanju« oziroma nastajanju nove mestne identitete.

The author tries to establish from historical and social events why Maribor is once again a town without real roots. The author sees the main reason for this in the fact that during the 20th century Maribor changed its identity three times: the first time after World War One when, during the military operation led by the general and poet Rudolf Maister-Vojanov, the town passed from German to Slovene or rather Yugoslav hands and lost its recognisably middle class character; the second time at the beginning of World War Two, when it lost its working class/middle class profile; and for the third time in 1991, when with the break-up of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia and the appearance of a democratic independent state of Slovenia it lost its semi-proletarian nature which had many lumpenproletariat elements. Maribor's basic social problem, from which all the other problems derive, is once again the search for or the gradual appearance of a new identity.

Maribor je drugo največje slovensko mesto – šteje 103.000 prebivalcev – in je tako naš paracenter, se pravi to, kar je za Ruse Sankt Peterburg, za Poljake Krakov, za Italijane Milano ali za Francoze Lyon.

Maribor je gospodarsko, prometno, politično, kulturno, izobraževalno in turistično središče štajerskega Podravja in Pomurja. Leži na obeh bregovih Drave, ki je druga največja slovenska reka, in obenem na stičišču gozdnatih sredogorij, Pohorja in Kobanskega z ozko Dravsko dolino zahodno od mesta, gričevnatih in vinorodnih Slovenskih goric na severovzhodu ter prodnatega in poljedelskega Dravskega polja na jugovzhodu.

Maribor je bil do sredine 19. stoletja pretežno nemško mesto, njegova okolica pa v glavnem slovenska. Z marčno revolucijo leta 1848 in z nastopom t. i. pomladi narodov pa se je začela spreminjati tudi usoda dotedanjega Marburga v slovenski Maribor.

Slovenska zgodovina Maribora se je v resnici začela z Antonom Martinom Slomškom oziroma z letom 1859, ko je ta veliki škof, narodni buditelj, vzgojitelj, pisec in prvi slovenski svetnik po dolgem spletu okoliščin in vztrajnih osebnih prizadevanjih nazadnje le mogel pod Pohorje prestaviti sedež lavantinske škofije, s katerim se je do tedaj več kot 630 let ponašal Št. Andraž na avstrij-

1 Besedilo je bilo v prvotni razširjeni obliki objavljeno v knjigi z naslovom *Mariborska knjiga: Pesmi zgodbe in pričevanja*, Ljubljana: Slovenska matica, 1999, 395–412, ki jo je uredil A. Brvar.

skem Koroškem. Maribor kot škofijsko mesto je nenadoma postal pomembno cerkveno, narodno, politično in kulturno, že prej, z izgradnjo Južne železnice do Celja (1846), pa tudi gospodarsko središče štajerskih Slovencev. S prestavitvijo in hkratno preureditvijo je lavantinska škofija sicer zgubila svoje koroške župnije in tiste severno od Kozjaka, pridobila pa župnije večjega, mariborskega okrožja z okrog 170.000 Slovenci. Praktično je torej šlo za preoblikovanje v novo, etnično zaokroženo, slovensko škofijo na južnem Štajerskem.

Le dvajset dni po inavguraciji nove škofije, 24. septembra 1859, je Slomšek na Glavnem trgu odprl popolno štiriletno Visoko bogoslovno šolo s samimi slovenskimi profesorji, izbranimi iz vrst domačega klera. Osnovni nalogi šole sta bili seveda izobraževanje in vzgoja bogoslovcev, zaradi svoje sestave, položaja in duhovne naravnanosti pa od takrat do danes, ko je prerasla v teološko fakulteto, zavzema tudi vidno mesto v našem narodnem, političnem, znanstvenem in kulturnem življenju. To zgovorno pričajo že sama imena profesorjev in nekdanjih študentov od Franca Kosarja, Oroslava Cafa, Ignacija Orožna, Antona Aškerca, Avguština Stegenška, Josipa Hohnjeca, Matije Slaviča, Franca Ksaverja Meška in Franca Kovačiča do Antona Korošca, Josipa Jeraja, Janeza Janžekoviča, Stanka Cajnkarja, Edvarda Kocbeka, Antona Trstenjaka, Vekoslava Grmiča in Jožeta Rajhmana. Ustanovitev Visoke bogoslovne šole zato upravičeno štejemo za začetek mariborskega visokega šolstva.

Slomšek pa ne bi bil to, kar je bil, če bi si bil za slovenski Maribor prizadeval zgolj in samo v cerkvenem okviru. S svojo neutrudno dejavnostjo je namreč hkrati segal tudi neposredno v aktualno družbeno življenje mesta. Tako se je med drugim navdušeno zavzemal za ustanovitev Slovanske čitalnice, prvega slovenskega društva v Mariboru in ob tistem v Trstu sploh najstarejšega tovrstnega žarišča kulturnega in narodnega življenja pri nas. Ko so čitalnico leto pred njegovo smrtjo ustanovili (17. julija 1861), ni bil le njen prvi član in podpornik, ampak je celo izdelal načrt za njene prireditve, imenovane bésede, na katerih je večkrat nastopil kot govornik.

Medtem ko so v petdesetih letih slovenski in nemški meščani še živeli v narodnostno strpnem, a neenakopravnem sožitju, saj je bila nemščina uradni in šolski jezik, slovenščina pa jezik, ki so ga uporabljali le tu in tam, najpogosteje seveda v komunikaciji s kmeti in služinčadjo, se je v šestdesetih letih, ko je obnova ustavnega življenja v Avstriji omogočala njenim narodom nekoliko svobodnejši razmah, tudi v Mariboru to na videz idilično sožitje začelo naglo krhati pod vzajemnim pritiskom slovenskih in nemških narodnostnih teženj. Otipljive posledice tega krhanja je v zadnjih treh letih življenja čutil že Slomšek. Kot politična osebnost je bil tarča hudih napadov mariborskega nemštva, kot narodnjak pa primitivnih provokacij nemškutarjev, ki so mu ponoči prirejali »mačjo godbo« in s kamenjem razbijali šipe na škofiji. Dokončni razpad slovensko-nemške narodnostne strpnosti in obenem prva množična manifestacija prebujenega mariborskega slovenstva je bila prireditev, s katero so 3. avgusta 1862 proslavili prvo obletnico čitalnice. Od takrat dalje se je narodnostna polarizacija v mestu samo še širila in poglabljala.

Prvo pomembno slovensko leposlovje o sebi in sploh prvega pomembnega slovenskega pisatelja, danes že klasika, je Maribor dobil šele z nastajanjem slovenskega meščanstva ob koncu 19. stoletja. Ta pisatelj je bil Stanko Majcen, leposlovje pa njegov avtobiografski fragment *Detinstvo* – pripoved o odraščanju v izrazito urbanem okolju in o formiranju izrazito individualnega doživljajskega sveta.

Le nekaj let pozneje je Maribor dočakal tudi svojega prvega slovenskega pesnika. To je bil Janko Glazer, čigar svetla, patriarhalično zamišljena lirika je vplivno sooblikovala mestni in pokrajinski genius loci, medtem ko ga je blaga, a prenikava epigramatika večkrat jasnovidno problematizirala.

Proces slovenskega narodnostnega osamosvajanja, ki se je v Mariboru po ustanovitvi Visoke bogoslovne šole in Slovanske čitalnice hitro krepil predvsem ob časniku *Slovenski narod* (1868), Narodni tiskarnici (1871), Narodnem domu (1899), Zgodovinskem (1903), Dramatičnem (1909) in Glasbenem društvu (1910), je od začetka 20. stoletja vse bolj preraščal iz kulturnega boja s slovensko-slovanskim značajem v politični boj za jugoslovansko idejo, se pravi za združitev vseh južnih Slovanov v skupni državi. Realizacijo ideje sta omogočila šele njena kulminacija in razpad habsburške monarhije po prvi svetovni vojni, v Mariboru in štajerskem Podravju pa je k njeni uresničitvi odločilno pripomogel pesnik in major, pozneje general, Rudolf Maister - Vojanov, ko je najprej pred mestnim vojaškim poveljstvom z drzno, premišljeno, a nazadnje vendarle pesniško gesto razglasil »Maribor za jugoslovansko posest« in prevzel »v imenu svoje vlade poveljstvo nad mestom in vso Spodnjo Štajersko«, potem pa, ko je s svojimi prostovoljci – prvo slovensko vojsko – zasedel in obranil severno slovensko in odtlej tudi državno mejo Kraljevine SHS na črti, kakor je bila že šestdeset let prej z odločnim Slomškovim ravnanjem določena kot severna meja prenovljene lavantinske škofije. Ta meja je z manjšimi korekturami državna meja še danes – vendar danes državna meja samostojne Republike Slovenije.

Prehod v slovenske roke je za Maribor pomenil prvo izgubo ali vsaj močno oslabitev mestne identitete v 20. stoletju. Njen dotedanji nosilec, staro, avtohtono nemško meščanstvo, se je namreč s svojim kapitalom in kulturo večidel izselil onkraj nove državne meje, s tem pa so se že takrat na stežaj odprli vsi tisti socialnopsihološki, kulturni, gospodarski in drugi problemi (najkrajše bi se jih dalo povzeti v vprašanje: Kaj zdaj oziroma kaj sploh z Mariborom?), ki so za mesto bolj ali manj značilni še danes. Od celotnega mariborskega prebivalstva je bilo tako leta 1921 prijavljenih le 6.595 ali 21,4 % Nemcev, a ti so zlasti v industriji, trgovini in bančništvu še naprej obdržali prevladujoč vpliv.

Že med prvo svetovno vojno se je na begu pred razdejanjem soške fronte zateklo v Maribor precej primorskih Slovencev, in ob koncu vojne, po razpadu Avstro-Ogrske, so se Maistrovim prostovoljcem pridružili tudi številni primorski vojaki in častniki, tako številni, da so sestavljali celo poseben Tržaški bataljon. Za Maribor pa je bil prava sreča v nesreči prvi povojni val primorskih emigrantov, torej vseh tistih izobražencev, kulturnih ustvarjalcev, uradnikov, železniških uslužbencev, orožnikov, obrtnikov in trgovcev, ki so se po rapalski mirovni pogodbi, ko je Primorsko zasedla Italija, zaradi vse hujših pritiskov in nasilja izseljevali iz domačih krajev. Vsi ti so hitro polnili mesto, s takojšnjim zaposlovanjem zagotavljali delovanje državnih služb, s podjetniško iznajdljivostjo krepili gospodarstvo, večali s tem akumulacijo slovenskega kapitala, s smislom za organizacijo razgibavali družbeno in družabno življenje, odločilno pomagali pri razvoju in rasti kulturnih ustanov, predvsem gledališča in Glasbene matice, z mediteransko neposrednostjo in živahnostjo pa obenem oživljali mestne ulice in preganjali z njih nemško resnobnost in visokostno zapetost – skratka: z vsem tem so posredno, s svojo trdno, bridko preizkušeno narodno zavestjo pa tudi neposredno krepili narodno zavest celotnega mesta, ki se brez njih gotovo ne bi bilo tako naglo in

temeljito slovenziralo, kot se je. V Mariboru in njegovi širši okolici je bilo leta 1921 že okrog 11.000 Primorcev. To število se je po objavi Gentilejeve šolske reforme leta 1923, ki je na Primorskem postopoma odpravljala slovenske šole, pa po prvem tržaškem procesu leta 1930 in po začetku abesinske vojne leta 1935 še povečevalo. Maribor je med svetovnima vojnama veljal za najševilnejše jugoslovansko središče primorskih beguncev in priseljencev.

Hkrati s Primorci pa so se po italijanski zasedbi Istre in Dalmacije zatekali v obdravsko mesto tudi številni Hrvati in, po letu 1920, ruski legitimistični emigranti. Ti so bili deležni posebnih simpatij premožnejših meščanov, ki so se radi udeleževali družabnih večerov pri Obolenskih, Kamenjevih, Sulkovih, Akarovih, Romanovih itn. Drugače je bilo z mariborskimi Čehi. Že pred prvo svetovno vojno, še bolj pa po njej, so se naseljevali v mestu kot potrebni ali celo vabljeni obrtniki in strokovnjaki z najrazličnejših področij. Po vojni recimo kot tehniki v tekstilni industriji, a tudi kot glasbeniki in gledališki delavci. Značilno pričevanje za ta čas najdemo v *Tržaškem intervjuju* pisatelja Zorka Simčiča, sina begunskih staršev z Goriških Brd, rojenega v Mariboru leta 1921. Takole pravi:

> Preveč se čutim Brica in preveč dolgo sem živel po raznih tujih mestih, da bi v meni prevladala kakšna – sicer lahko logična ... – emotivna struna, in zato mirno rečem: Maribor je bil najbolj zanimivo mesto, kar sem jih v življenju videl. Zaradi takrat še vedno precej močnega avstrijskega duha v njem? Zaradi neke – tudi kulturne – tekme v raznorodni sestavini? Zaradi duha, kakršen še danes zaveje v človeku ob prebiranju Zweigovega Včerajšnjega sveta? Zaradi prvih let življenja v novi, prebujajoči se slovanski državi? Neko širino je mestu gotovo dajala narodno mešana družba: slovenski narodnjaki (številni primorski begunci so mestu dajali še dodaten ton ...), češki tekstilci, bolgarski zelenjadarji, bosanski slaščičarji, srbski vojaki, ostanki nemških Avstrijcev (marsikdaj propadajočih plemičev ...), ruski emigranti (baje najmočnejša njihova kolonija v Jugoslaviji) ...

Sredi dvajsetih let, ko je v novi državi »zamigljalo od organizacij in dijaškega vrvenja«, kot poroča Edvard Kocbek v avtobiografskem predavanju *Kdo sem?*, se je v vrstah katoliške mladine začelo po modernih evropskih, zlasti nemških zgledih, a tudi v skladu z izročilom Janeza Evangelista Kreka, oblikovati prenovitveno gibanje, ki je pozneje, po reviji *Križ na gori*, dobilo ime »križarsko gibanje« in je za slovensko duhovnost še danes izjemno pomembno, čeprav je slabo raziskano. Gibanje se je zavzemalo za »slovensko katharsis«, se pravi za spremembe v »duši« (slovenskega) človeka oziroma za spremembe (slovenskega) človeka v subjekt in s tem za spremembe pojmovanja samega krščanstva. Šlo je, skratka, za teologijo osvoboditve, kot bi rekli danes, ali, še natančneje, za dilemo, kako »uskladiti« ljubezen in sovraštvo in tako ohraniti svetost sveta. Privrženci gibanja te epohalne dileme niso samo tematizirali, ampak so jo tudi živeli. V letih 1924 do 1926 so izdajali literarni list *Stražni ognji*, ki ga je urejal Edvard Kocbek, prvo leto še osmošolec mariborske klasične gimnazije, drugo leto že študent mariborskega bogoslovja. S tretjim letnikom je postal list »srednješolska priloga« revije *Križ na gori*, »glasila katoliške slovenske mladine«, ki je pod uredništvom Antona Vodnika izhajala v Ljubljani, dokler ni z njo vred leta 1928 ugasnil zaradi nerazumevanja konservativnih cerkvenih krogov. Ob *Stražnih ognjih* so mariborski »križarji« prirejali »dve, tri letne prireditve z dopoldanskimi akademijami in večernimi telovadnimi gimnastičnimi nastopi«, kot se spominja Ruda Jurčec v memoarih *Skozi luči in sence*, poleti pa organizirano odhajali na taborjenje ob morju ali jezerih. »Križarjem« je namreč šlo za celostno prenovitev (slovenskega) človeka

– ob prenovitvi »duše« tudi za prenovitev »telesa«. Nič čudnega ni zato, da sta se v takšnem duhovnem ozračju oblikovala kar dva velika zavezanca telesnosti – baletni plesalec in koreograf Pino Mlakar ter športni časnikar in profesor Drago Ulaga.

Leta 1926 je Janko Glazer napisal in v *Mariborskem klopotcu* objavil epigram z naslovom *Maribor*, ki se glasi takole:

Kje je mesto, kot je mesto naše?
Z vseh strani nam teče vino v čaše –
kdo še išče naj, če tak je našel dom?
Čudežno omotena od zemlje
brez poleta tu nam duša dremlje:
kakor ptica v grbu našem pada k tlom.

S tem epigramom je bil Glazer prvi, ki je izpostavil in jasno formuliral osrednjo lastnost mariborskega in obenem štajerskega značaja – hedonistično letargičnost, torej lastnost, ki jo določa cela vrsta značilnosti, o katerih, vsaj najopaznejših, bomo podrobneje govorili pozneje.

Ob tradicionalnem pivovarništvu, usnjarsko-čevljarski, prehrambeni, lesni in opekarski industriji se je v začetku šestdesetih let 19. stoletja, z odprtjem delavnic Južne železnice (1863), začelo v Mariboru obdobje moderne industrializacije. Z novim zagonom se je mariborska industrija začela razvijati po letu 1920. Najmočnejša nova panoga je bila zdaj tekstilna industrija. Konec leta 1938 je imel Maribor največ tekstilnih obratov v Sloveniji – 27 – in v njih je bilo zaposlenih 6.342 delavcev, ali 35,7 % vseh delavcev tekstilne stroke v Sloveniji. Vzdevek »slovenski Manchester«, ki se je mesta kmalu prijel, je bil potemtakem kar upravičen. Medtem ko so se mariborski delavci v dvajsetih letih razmeroma redko odločali za stavke, je njihovo število v tridesetih letih, letih svetovne gospodarske krize, začelo zaradi vse bolj pogostih odpuščanj in nizkih plač naglo naraščati.

Ob tekstilstvu so nove tržne potrebe in nova tehnologija vzpodbujale tudi rast starih in nastanek cele vrste novih industrijskih panog. V Mariboru je med novimi treba omeniti vsaj kovinarstvo ter kemijsko in elektro industrijo, med starimi pa živilstvo, gradbeništvo in lesarstvo, le-to v povezavi z dravskim splavarstvom.

Večji del celotne stare in nove mariborske industrije tega časa je še naprej rasel in nastajal na podlagi tujega, zlasti češkega in nemškega kapitala. Pri nemškem je šlo za manjši avstrijski delež in večji delež domačih Nemcev in Židov. A tudi pri prevladujočem češkem kapitalu ni šlo toliko za vlaganja »slovanskih bratov« kot spet predvsem čeških Nemcev in Židov. Kakorkoli že, leta 1940 je večina mariborskih prebivalcev živela od industrije. Maribor je bil razpoznaven kot mesto delavcev s profilirano razredno zavestjo in dobro sindikalno organiziranostjo na politično levi in desni polovici, obenem pa tudi kot mesto vplivnega bikulturnega slovensko-nemškega meščanstva z marsikatero provincialno značilnostjo v mišljenju in navadah. Takšna družbena sestava štajerske metropole se je že naslednje leto, z začetkom druge svetovne vojne, sesula na mah. Aprila 1941 je Maribor drugič v 20. stoletju zgubil svojo identiteto, tokrat torej delavsko-meščansko.

Druga svetovna vojna, natančneje, nacistična okupacija, je bila za Maribor še prav posebej kruta –pač v skladu z izrecno Hitlerjevo zahtevo: »Napravite mi to deželo spet nemško!« – in njegovim nenadnim obiskom mesta že kar 26. aprila 1941.

Tik pred okupacijo in zlasti po razsulu jugoslovanske vojske se je precej mariborskih Slovencev umaknilo v varnejše kraje, največ v Ljubljano. Med njimi sta bila tudi Zorko Simčič, danes najpomembnejši zdomski pisatelj (več kot 40 let je živel v Buenos Airesu), in Vladimir Kos, danes najpomembnejši zdomski pesnik (kot misijonar in jezuit še zmeraj živi v Tokiu).Vsi drugi pa so bili na milost in nemilost prepuščeni okupatorjevemu raznarodovalnemu nasilju, od sistematičnega ponemčevanja civilne uprave, šolstva, kulture, cerkve in zunanje podobe mesta do mobilizacij v nemško vojsko, množičnih aretacij, mučenj, usmrtitev (na dvorišču sodnih zaporov je bilo do marca 1943. leta ustreljenih 661 talcev; njihova poslovilna pisma spadajo med najpretresljivejše dokumente medvojnega trpljenja in upornosti naših ljudi) in deportacij na Balkan, v koncentracijska taborišča ali na prisilno delo v rajh. Posebej hude posledice so v Mariboru imele deportacije Slovencev v Srbijo, Bosno in na Hrvaško. Okupator je v prvi vrsti izseljeval vse tiste, ki bi bili kakorkoli sposobni organizirati odpor proti ponemčevanju. To so bili predvsem politični nasprotniki, narodno zavedni izobraženci (zlasti profesorji in učitelji) ter duhovščina (Nemci so dobro poznali njeno slovenstvo še iz Slomškovih časov). Nič manj dosledno pa ni okupator izseljeval tudi vseh tistih Slovencev, ki so se v Mariboru naselili po letu 1914 oziroma 1918. To so seveda bili večinoma Primorci, prav tisti, ki so po prvi svetovni vojni tako odločilno pripomogli k slovenizaciji obdravskega mesta. Ob nacističnem nasilju pa je bil Maribor med drugo svetovno vojno izpostavljen tudi nasilju zaveznikov. Kot pomembno industrijsko središče je med septembrom 1942 in aprilom 1945 utrpel 29 angloameriških bombnih napadov, v katerih je 1.518 letal odvrglo 15.795 bomb, ki so pomorile sicer »samo« 484 ljudi, zato pa porušile ali močneje poškodovale kar 2.290 ali 47 % stavb (te številke lahko navajamo po zaslugi nemške Genauigkeit).

A da bi bila mera polna in prihodnost še bolj negotova, je okupator poleti in jeseni 1941 razkril, deloma zaradi pomanjkljive konspiracije, deloma zaradi izdajstev v lastnih vrstah, in kmalu potem postrelil vso avtohtono elito komunistično-krščanskosocialističnega gibanja. Komunisti in krščanski socialisti, združeni v Osvobodilni fronti, so se kot edina organizirana politična sila v mestu takoj po njegovi zasedbi lotili oboroženega odpora in tako s požigom dveh sovražnikovih avtomobilov v Volkmerjevem prehodu le tri dni po Hitlerjevem obisku, 29. aprila 1941, uspešno izvedli prvo pomembno sabotažo v Mariboru in Sloveniji. Po tem letu si osvobodilno gibanje v mestu, zaradi zmeraj novih izdajstev, pomanjkljive konspiracije in številnih žrtev, ni več docela opomoglo. Njegovo težišče se je že leta 1942 premaknilo na Pohorje.

Potem ko so ga v jutranjih urah 9. maja 1945 zapustili še zadnji okupatorjevi vojaki in uradniki in z njimi še zadnji od večine domačih Nemcev in nemčurjev, okupatorjevih sodelavcev, in ko so še istega dne vkorakale vanj prve partizanske in bolgarske čete, angažirane v zaključnih vojnih operacijah, je Maribor v okviru nove, Federativne ljudske republike Jugoslavije stopil v svoje petinštiridesetletno komunistično obdobje – stopil izpraznjen, podobno kot po prvi svetovni vojni, napol porušen, »s samimi mrtvimi heroji«, brez lastnih oblastniških korifej, ljudi z vizijo, zaslugami in vplivom, in hkrati s samimi nepomembnimi, poslušnimi aparatčiki (razen nekaj častnih izjem), na videz sicer oblastniško samozavestnimi, v resnici pa za zmeraj obremenjenimi s slabo vestjo in prikritimi očitki na račun medvojnega dogajanja. Staro vprašanje, kaj zdaj oziroma kaj sploh z Mariborom, je bilo spet aktualno.

Razumljivo, v takšnih razmerah so zasedli ključne družbenopolitične položaje kadri, ki so po partijski direktivi prišli od drugod. Ti seveda mesta niso ne poznali ne razumeli in tega – razen dveh, treh izjem – tudi niso poskušali. Vsem tem poklicnim funkcionarjem z velikimi pooblastili je bil Maribor navsezadnje le klin v karieristični lestvici in zato so s svojim funkcioniranjem že vnaprej želeli ugajati predvsem navzgor, Ljubljani ali Beogradu. Ob njih so domači aparatčiki po logiki svoje usode mogli delovati le kot varuhi »čiste politične linije«, se pravi slepo premočrtno, shematično, zadrto, bolj papeško od papeža. A značilno je, da se takšno delovanje pozneje ni spremenilo. »Podzavestno« je povsem neokrnjeno prehajalo tako rekoč iz roda v rod, čeprav so mlajši – ti so se rekrutirali predvsem iz vrst novega polproletariata – postopoma vendarle prevzemali vodstvene položaje in čeprav so se razmere v državi vendarle nekoliko liberalizirale. Če ob takšni oblastniški sestavi upoštevamo še proletarizacijo, pravzaprav polproletarizacijo mesta z mnogimi lumpenproletarskimi značilnostmi v poznejših letih, smo s tem izpostavili vse poglavitne dejavnike, ki so določali mariborsko sceno komunističnega obdobja.

Rekli smo že, da je Maribor 9. maja 1945 stopil v svoje komunistično obdobje, poleg vsega drugega, tudi izpraznjen, podobno kot po prvi svetovni vojni. A če ga je takrat naglo polnil in na vseh družbenih ravneh »poganjal v tek« predvsem prvi val primorskih emigrantov, je tokrat, pod pritiski prisilne kolektivizacije kmetijstva in hkratne propagande za industrializacijo kot »lokomotivo gospodarskega razvoja«, navalil vanj družbeno nediferenciran, »enoobrazen« kmečko-vaški živelj od blizu in daleč. Večina tega se je sproti zaposlovala v nacionalizirani industriji, ki se je zaradi velikih potreb jugoslovanskega trga in kmalu tudi jugoslovanske armade hitro revitalizirala (tovarn okupator ob umiku ni uničil, deloma so jih poškodovale le zavezniške bombe), potem pa se v naslednjih petinštiridesetih letih vztrajno, zdaj z večjo, zdaj z manjšo intenziteto razvijala, zlasti v svojih tradicionalnih panogah: v kovinarstvu, tekstilstvu, gradbeništvu, živilstvu, kemijski in elektro industriji ter lesarstvu. Čim bolj so te in vse druge panoge mariborske industrije rasle in večale proizvodnjo, tem več delovne sile so potrebovale, tem bolj je naraščal dotok kmečko-vaških priseljencev. Predvsem zaradi njih se je število prebivalcev mestnega območja samo v obdobju 1948–1961 povečalo za 43,2 %.

A vsi ti priseljenci so bili hkrati tudi izkoreninjenci. Po svojem novem socialnem statusu niso bili več ne kmetje ne vaščani, pa tudi ne delavci s profilirano razredno zavestjo, kakršni so bili tisti, ki so se v dolgotrajnem, mučnem družbenem procesu oblikovali pred vojno. Vsi ti iz dneva v dan številnejši prišleki so bili pač to, kar označujemo z besedo polproletariat, se pravi zares le delovna sila. Ker pa je v komunistični družbi za delavce, takšne in drugačne, v celoti skrbela in mislila »avantgarda delavskega razreda«, komunistična partija na oblasti, ni imela vsa ta polproletarska delovna sila nikakršne možnosti, da bi sčasoma dozorela in prerasla v proletariat. Vsi ti Slovenjegoričani, Pohorci, Polanci, Prleki itn., ki so komaj čakali na nedelje, praznike in dopuste, da so lahko pobegnili iz mesta nazaj na podeželje, k staršem, stricem in tetam, na svoje krpe zemlje s skromnimi in pozneje vse večjimi, vse bolj kičasto razkošnimi vikend hišicami in hišami, so bili torej že vnaprej »obsojeni«, da polproletarska delovna sila za zmeraj ostanejo. Pa tudi samim, seveda, še na misel ni prišlo, da bi svojo socialno usodo poskušali razumeti, jo spreminjati, presegati. Biti »na duši in telesu« zadostno preskrbljena, docela obvladljiva, docela vodljiva, inertna delovna sila, takšna sicer značilna družbena vloga je bila polproletariatu v sistemu komunistične-

ga paternalizma kratkomalo pisana na kožo– mariborskemu pa, zaradi štajerskih značajskih karakteristik, še posebej.

Pisatelj Stanko Majcen je leta 1963 okarakteriziral Maribor za mesto »čebulja, česna, svinjine, kuretine in masti«. Karakterizacija s svojo drastično metaforičnostjo izpostavlja pravzaprav isto osrednjo lastnost mariborskega in obenem štajerskega značaja, ki jo je že leta 1926 opazil in v epigramu *Maribor* formuliral Janko Glazer. Ob navedbi epigrama smo ji rekli hedonistična letargičnost. Ker so tudi naša današnja opažanja identična z ugotovitvama obeh najpomembnejših starejših mariborskih leposlovcev, si omenjeno lastnost in nekatere njene najopaznejše značilnosti oglejmo pobliže.

Kaj vse pogojuje štajerski hedonizem, je kajpak nemogoče zanesljivo ugotoviti. A med odločujoče dejavnike nedvomno spada prijetno, blago, subpanonsko podnebje; ob podnebju je vsekakor enako pomemben element svetla, prepišna gričevnata pokrajina z bujnim zelenjem, prostranimi pašniki in obiljem rodovitne, razmeroma lahko obdelovalne zemlje; v zvezi z zemljo je treba posebej upoštevati njeno izjemno vinorodnost, zlasti na področju visoko kvalitetnih belih sortnih vin – trto so menda tod gojili že pred prihodom Rimljanov; spregledati ne gre intenzivnega mešanja tako različnih ljudstev in temperamentov, kot so bili Kelti, Rimljani, Slovani, Germani, Turki, Madžari; svoje je prav gotovo prispevala tudi bogata baročna kulturna dediščina, ki je sama bila izraz nebrzdanega življenjskega hedonizma ... Kakorkoli že, prav zaradi poudarjenega hedonizma velja Maribor v slovenski zavesti za veselo mesto in Štajerci za vesele, neposredne ljudi, za nekakšne slovenske Irce. Seveda, štajerska veselost in neposrednost premoreta celo paleto različnih barv in odtenkov. Veselost se veže z radoživostjo, radoživost z bogato čustvenostjo, ta z impulzivnostjo, ki se rada brati z vinom in veseljačenjem in od katere je le korak do objestnosti, nasilnosti, do brezglavosti, ponorele zgolj čutnosti in – na duhovnem področju– ekstatične vizionarnosti (Kocbek). Neposrednost pa podaja roko pristnosti, topli, sproščajoči domačnosti, ki pogosto prestopi v vsiljivost in indiskretnost, vzpodbuja pa prekipevajočo, iskrivo komunikativnost, ki se, nenehno na robu brbljavosti in neslanosti, veže z odkritosrčnostjo, dostikrat prav naivno iskrenostjo, predvsem pa z zmožnostjo človeško širokega, demokratičnega razumevanja in tolerance, iz katerih raste občutek za stvarnost v vseh njenih oblikah, od pragmatičnosti in vsakršne praktičnosti do podjetnosti in – na duhovnem področju – mistike kot neposrednega, povsem osebnega odnosa do Boga (Majcen).

Ob vsej tej neposrednosti in veselosti, ob vsem tem poudarjenem hedonizmu pa, kot rečeno, določa štajerski in mariborski značaj obenem tudi značilna, izrazita, večobrazna letargičnost. Štajerec in z njim vred Mariborčan je pogosto čudno odsoten, sanjsko zapreden sam vase, latentno pasiven, statičen, v svoji statičnosti nerazumljivo brezbrižen, leno samozadosten in od tod malomaren, dražljivo površen, preveč popustljiv do sebe in drugih, pogosto anarhično razpuščen, pogosto apatičen, fatalistično vdan in zato zlahka vodljiv.

Po tej nekoliko podrobnejši karakterizaciji bo najbrž lažje razumeti, zakaj je bil sistem komunističnega paternalizma mariborskemu hedonistično letargičnemu polproletariatu tako docela pisan na kožo in, od sredine šestdesetih let naprej, tudi tako docela poguben. Od sredine šestdesetih let naprej se je namreč vse višji materialni standard – vse višji predvsem zaradi čezmernega državnega zadolževanja v tujini, in ne zaradi produktivnosti domačega, nenehno reformiranega gospo-

darstva – naglo razraščal v potrošništvo. Mariborski polproletariat, oropan možnosti zrelostnega prehoda v proletariat in obenem gnan od svoje hedonistično letargične narave, je v to masovno konsumno drogiranje zapadel seveda takoj in ves. Kolikor bolj ponorelo je polnil supermarkete, špecerije in gostinske lokale – tako doma kot v Lipnici, Gradcu in Trstu – , kolikor bolj samozadovoljno je menjaval fičke, zastave, katrce, škode, kolikor bolj čezmerno – in brez okusa – je dograjeval svoje vikend hišice v hiše in pravcate graščine, kolikor bolj brezčutno je onesnaževal pohorske frate s pikniškim cmarjenjem mesa in najrazličnejšo embalažo, kolikor bolj se je, skratka, zgubljal v mentaliteti ponudbe in povpraševanja, uporabnosti in koristi, vsesplošne reificiranosti in neskrupulozne manipulativnosti, toliko bolj se je sam lumpenproletariziral – lumpenproletariziral v državi »delavskega samoupravljanja«, ki se je tudi zaradi takšnih procesov sama v sebi vse bolj razkrajala. Predvsem na račun tega vse bolj lumpenproletariziranega polproletariata se je število prebivalcev mestnega območja v celotnem komunističnem obdobju do leta 1991 povečalo kar za 72 %. Če ob tem upoštevamo, da so se večinoma iz njegovih vrst rekrutirali mlajši in najmlajši »družbenopolitični delavci«, ki so razpolagali z vse večjo močjo in vplivom, potem najbrž ni težko razumeti, zakaj je ta in takšen polproletariat vse bolj prepoznavno opredeljeval življenje mesta pod Pohorjem, opredeljeval po svoji podobi, dokler ni slednjič prerasel v edini dejavnik njegove identifikacije. Leta 1991 je Maribor z 52.106 aktivnimi prebivalci, od katerih jih je celih 47 % delalo v industriji (in le 8 % v izobraževanju, znanosti in kulturi), životaril kot izrazito industrijsko središče z močno lumpenproletarizirano polproletarsko identiteto.

Z razpadom Socialistične federativne republike Jugoslavije in formiranjem demokratične slovenske države sredi leta 1991 je Maribor že tretjič v 20. stoletju zgubil svojo identiteto, tokrat torej polproletarsko z mnogimi lumpenproletarskimi značilnostmi. Pravzaprav je treba reči drugače: takšno identiteto je Maribor sredi leta 1991 šele začel zgubljati in jo danes še zmeraj zgublja. Danes je štajerska metropola spet »mesto spodrezanih korenin«, kot ugotavlja Zorko Simčič; spet se z vso ostrino zastavlja staro, že v Maistrovih časih aktualno vprašanje: Kaj zdaj oziroma kaj sploh z Mariborom? Mariborčani se zaradi svojega hedonistično letargičnega značaja le počasi zbujajo iz otopelosti komunističnega paternalizma in konsumne zasvojenosti v tekmovalno dinamiko podjetniško-tržne samoiniciativnosti; mariborski polproletariat, zdesetkan zaradi preoblikovanja razpadle industrije in malodušen zaradi 18 % brezposelnosti, se le stežka razpoznava v novem družbenem položaju; le stežka odkriva znova vzpostavljeno možnost sicer dolgotrajnega in mučnega, a očitno edino normalnega in zato produktivnega dozorevanja v ozaveščeno delavstvo – v delavstvo s profilirano razredno zavestjo in močno sindikalno organiziranostjo na politično levi in desni polovici, ki bi lahko odločilno pripomoglo k oblikovanju socialnega tipa kapitalizma, kakršen je novi slovenski družbi brez dvoma najbolj po meri. In pri vsem tem počasnem, prepočasnem reagiranju seveda ni pričakovati nobene pomoči od drugod, ne novih primorskih emigrantov ne novih kmečko-vaških priseljencev, pa tudi Ljubljane ne, ki se šele privaja na novo vlogo državne prestolnice.

Bo usoda Mariboru v 21. stoletju bolj naklonjena? Se mu bodo odprle nove razvojne možnosti v okviru Evropske unije, z obvezno regionalizacijo države in ustrezno navezavo regij in države na prosti pretok mednarodnega kapitala? Bo prihodnja identiteta mesta spet zgolj in samo delavska, ali pa se bo utemeljevala v ambicioznejših in donosnejših družbenih segmentih – v razmeroma

solidnem bančništvu, v hitro razvijajočem se malem gospodarstvu in obrti, v univerzi, ki jo bo treba čimprej kompletirati s popolno humanistiko, v kulturi, ki so ji šele zdaj dane zares ustrezne materialne možnosti za vsebinski razcvet ...? O tem dogajanju bom – upam – lahko poročal čez leta, na katerem od prihodnjih seminarjev za vas, tuje slaviste.

Tone Smolej
Filozofska fakulteta, Ljubljana
UDK 821.163.6.09"1789/2000":913(44 Pariz)

»Tisoč kilometrov je od Rue Descartes do Cankarjeve ulice.« Podoba Pariza v slovenski književnosti (1789–2000)[1]

V pričujočem članku se bomo ozrli na podobo Pariza v slovenski književnosti od konca 18. do začetka 21. stoletja.

This paper looks at the image of Paris in Slovene literature from the late 18th to the start of the 21st century.

1 Prve podobe v 18. stoletju

Prve očitnejše omembe Pariza se v 18. stoletju pojavijo v zvezi z začetki francoske revolucije. Prebivalstvo na tedanjem Kranjskem je bilo razmeroma dobro obveščeno o pariških dogodkih. *Laibacher Zeitung* je že leta 1789 objavil hvalnico rušiteljem Bastilje z naslednjimi verzi: »Kein Holz, kein Stein, kein Nagel bleibe von dem Hause / Wo oft der Unschuld-Zähre sich ergoss« (Tavzes 1929: 16).[2] Če je ta časopis slavil začetke revolucije, pa so bili slovenski ljudski pesniki drugačnega mnenja. V pesmi *Francoska vojska*, ki jo je že leta 1793 napisal bukovnik Miha Andreaš (1762–1821), so Parizu namenjeni naslednji verzi:

/.../
Oh, al ni to dosti milo?
Ti Pariz, mesto hudó,
svojga kralja si umorilo,
kakor volk jagne mladó.
Nam in sebi ste storili
mirniga življenja krej,
eden drugiga morili.
Bog ve, kaj še bo naprej?
/.../
(Andreaš 1978: 331.)

Pesnik, sicer koroški kmet in tkalec, opozarja na božji srd, ki ga je sprožilo obglavljenje Ludvika XVI. Pariz, »mesto hudó«, metonimično zamenjuje svoje prebivalce. Ker je bil Ludvik poročen z Marijo Antoinetto, sestro avstrijskih cesarjev Jožefa II. in Franca II., nas ne preseneča, da se usoda francoskega kraljevskega para omenja tudi v nekaterih drugih pesniških poskusih tega časa. V

1 Avtor je dolžan zahvalo za nekatere namige g. Alešu Bergerju, dr. Roku Stergarju in dr. Florence Gacoin Marks.
2 Pesem *Auf eine Bastilltrümmer von der Kerkerthür Voltairs* je izšla v *Laibacher Zeitung* leta 1789. Njen avtor je verjetno Kristijan Friderik Schubart. Navajam še prevod: »Noben les, noben kamen, noben žebelj naj ne ostane od hiše, / kjer so se često izlivale solze nedolžnosti«.

Žalostni pesmi od Ludvika, francoskiga krala (1795) se glavno mesto Francije navaja v takšnem sobesedilu: »Ludvik kral je bil en dan / v Pariz' ob glavo djan«. Skratka, v devetdesetih letih 18. stoletja se Pariz v slovenski poeziji omenja zlasti kot mesto, kjer so meščani umorili svojega kralja.

2 Pariz v slovenski književnosti 19. stoletja

Povsem drugače pa so dojemali Pariz slovenski pisatelji v 19. stoletju. Poleti 1861 ga je obiskal pisatelj Josip Stritar (1836–1923), ki je kasneje v pismu Franu Levstiku priznal, da se mu je tam odprl nov svet.[3] Lirski subjekt v eni njegovih *Popotnih pesmi*, ki se dogaja v Parizu, takole nagovarja neko Parižanko:

/.../
Kaj ti bo, če imenujem
narod svoj in rojstni kraj;
ve Francozinje se v šolah
ne učite bogvekaj.

Malo veste, kje dežela
ona ali ta leži;
vendar to pa bolje znate,
kaj življenje nam sladi.
/.../
(Stritar 1957: 31.)

Kljub različnim navadam in geografsko oddaljenemu izvoru pa oba razumeta univerzalni jezik ljubezni. Pesem sicer govori o Parižanki, ne pa pariških znamenitostih. V svojem romanu *Zorin* (1870) pa Stritar takole opisuje Louvre, od katerega se med svojim bivanjem ni mogel odtrgati: »Dolgo že sem želel videti to glasovito zbirališče najimenitnejših del človeških rok, človeškega duha. Veliko sem pričakoval, še več sem našel! Nov, neznan svet se mi je odkril v tem velikanskem poslopju, kamor je poslal ves izobraženi svet, kar je ustvaril najlepšega v stoletjih.« (Stritar 1954: 60.) Junak misli, da bo v Parizu njegova hirajoča duša našla novih moči. Zorin v Parizu sreča ljubezen svojega življenja, ki pa jo je njen oče že obljubil drugemu. Melanholični junak se umakne in kasneje zaide na pokopališče Père-Lachaise, ki ga napolni z bolečino. Ob pogledu na slavne grobove se vpraša, čemu trpljenje in solze, če je tak konec: »O da človek še na pokopališču ne najde mirú! Pojdi, kamor hočeš, povsod te spremlja kakor senca človeško trpljenje. Neumirjen, nepotolažen šel sem tiho domov.« (Stritar 1954: 130.) Skratka, znamenito pariško pokopališče prispodablja čustva junaka, ki bo kasneje v svoji domovini napravil samomor.

Pariz se pojavi tudi v pozni povesti Janeza Ciglerja (1792–1867), sicer pisca prve slovenske povesti, ki je v svojih delih rad posegel v Francijo (Smolej 2005): v povesti *Deteljica ali življenje treh kranjskih bratov francoskih soldatov* (1863) Cigler opisuje, kako slovenski vojak Andrej spremlja ranjenega Napoleonovega generala v Pariz. Slovenec je nad mestom navdušen:

3 J. Stritar, Pismo Franu Levstiku, 18. 4. 1866, ZD 9, Ljubljana: DZS, 1957, 246.

> Ne moreš si misliti veselja, kakor ga je imel Andrej zdaj, ko je smel ogledovati mesto Pariz, in pa še hišnega hlapca je imel za spremljevalca. Ves popoldan je Andrej hodil po mestu iz ulice v ulico. Čudil se je, videč toliko in takih reči, kakršnih prej še nikdar videl ni. Ves truden pride zvečer domov ter lepo zahvali svojega gospoda, da mu je dovolil toliko lepega videti. (Cigler 1911: 11.)

Ciglerjev junak si brezskrbno ogleduje mestne znamenitosti ter se sprehaja po mestu. Takšen tip sprehajalca so v Franciji imenovali »flâneur«. V prvi polovici 19. stoletja je sicer izšlo več francoskih del, ki opisujejo sprehode po različnih predelih Pariza. Delo *Pariz ali knjiga stoenega* (*Paris ou le Livre des Cent-et-Un*) je izšlo celo v petnajstih zvezkih. Pri tem projektu je sodelovalo več kot sto avtorjev, ki so s svojimi opisi različnih kotičkov Pariza želeli rešiti založnika Lavocata pred stečajem (Stierle 1993: 232). Pisci so opisovali različne pariške predele, od mrtvašnice do pokopališča Père-Lachaise, od Sorbone pa do gledališč. Avtorji so slikali tudi Parižane (od policistov do bogatašev) in še zlasti Parižanke. Šesti zvezek je bil posvečen grizetam in gospodičnam, godnim za poroko (Stierle 1993: 238). Ta zvezek iz leta 1832 je imel v svoji knjižnici nemara tudi France Prešeren (Žigon 1904: 32).

Podobo koketnih Parižank v svojih spominih omenja tudi Pavel Turner (1842–1924), znani pedagog in poliglot:

> Pri najemanju [sobe] pa so me vprašali, ali bodem sam ali z družico, ktero vprašanje se mi je prav čudno zdelo, a kmalu pa sem zapazil, da stanujejo v istem in nasprotnem poslopju v vseh etažah studenti z družicami. Ob prvem obedu v enem mnogoštevilnih lepih restaurantov, kamor navadno studentje zahajajo, se je pridružilo tudi meni, novodošlemu študentu, čedno dekle ter mi javilo da je vakantno in ako bi bil še sam, bi ono volilo biti moja družica. Takšno ponudbo sem odklonil, opazival vendar sem s toliko večjim zanimanjem življenje tako »začasno oženjenih« studentov. (Turner 2001: 227.)

Turner nato poudari, da takšne grizetke niso »gnusne, brazvestne vlačuge«, saj skrbijo za svoje študentske »soproge« in jih bodrijo k vztrajnemu delu. Sicer pa je Turner tudi zapisal, da ni mesta na svetu, kjer bi imel človek toliko prilik za znanstvenost in občno izobrazbo kakor v Parizu.

Josip Jurčič (1844–1881) je novembra 1870, še med prusko-francosko vojno, v svojem liberalnem *Slovenskem narodu* o Parizu pisal povsem drugače: »Mesena nagóst, duhove moreča in telesa slabeča opolzkost, nesramna samopašnost, to so lastnosti, katere je Pariz, srčje Francoske, v sebi izredil kakor kače na svojem nedrju, ki so se potem razlázovale po vsej deželi in mnogo tudi po vsem svetu, in ti grehi se zdaj maščujejo.« (Jurčič 1992: 210.) Francozi so torej sami krivi za strašno nesrečo, da po njih tepta uničujoči Nemec.

Dobrih šestnajst let kasneje je Pariz obiskal Anton Mahnič (1850–1920), znani teolog in kasnejši razvpiti urednik revije *Rimski katolik*. Tako kot njegovega ideološkega nasprotnika Stritarja, s katerim tudi v svoji potopisni črtici o Parizu ni pozabil polemizirati, je tudi Mahniča zelo očaral Louvre, saj je zapisal misel, da mora biti narod, ki zna toliko ceniti umetniške ideale, zelo blag narod. Kot duhovnika ga je zlasti zanimala bazilika Sacré-Coeur na Montmartru, katere gradnjo je predlagal nekdanji radikalni politik. Cerkev naj bi Francijo rešila iz zmešnjave in jo spet privedla k veri, kar pa se po Mahniču ni zgodilo v zadostni meri: »Ko nas je pa z Montmartre-a na večer neizmerno mesto spet sprejelo v svoje krilo, prevzela mi je srce žalost, ko sem videl, kako vse drvi

za vživanjem, za razbrzdanimi veselicami. Kako daleč, neskončno daleč je ta rod, da bi mogel umeti skrivnosti, katere Francija hrani na severu Pariza – na Montmartre-u.« (Mahnič 1891: 43.)

3 Župančič v Parizu

Bazilika Sacré-Coeur pa je navdihovala slovenske pisatelje tudi v 20. stoletju. Oton Župančič (1878–1949) jo omenja v pesmi *Pogled na Montmartre*. Ko pesnik zre na belo baziliko, se mu zdi, kakor da se mu v tolažbo za bridko življenje uresničuje otroški sen (Mahnič 1998: 42). Župančič je sicer ob bregovih Sene preživel prvo polovico leta 1905, svoje pariške vtise pa je opisal v številnih pismih svoji tedanji zaročenki Berti Vajdičevi. S pomočjo pisem lahko podoživljamo pesnikove sprehode po Parizu, saj jih je opisal tako natančno, da ga je lahko zaročenka v mislih po zemljevidu spremljala: »Kjer sem naznačil točko s črnilom, tam približno je moje stanovanje. Vidiš, da sem blizu Luxembourga in Sorbone«.[4] Župančič je stanoval v Quartier Latin, v latinski četrti, največ časa pa je prebil v bližnjem luksemburškem vrtu:

> Študiram skoro po ves dan, in sicer dopoldan po navadi na luxemburškem vrtu, ker dopoldan ni toliko ljudi; skoro prazno je. Popoldan pa vse mrgoli otrok in starih ljudi, zibalke so, vrtiljaki ali Ringelspieli, otroci spuščajo jadrnice v bazen, vozijo se na voličkih, ki so vanje vprežene koze, poganjajo obroče in tako dalje, kakor pri nas. Nanje pa gledajo kipi starih francoskih kraljic s tiho žalostjo na obrazu. Tukaj je njih čas za vedno minil.[5]

To pisemsko impresijo kipov francoskih kraljic[6] je kasneje upesnil v pesmi *Zaprti park*, v kateri opisuje nočno vzdušje v luksemburškem vrtu:

> /.../
> A čuj: kot tožba tiha
> v prostorih neizmernih!
> Kot da preteklost diha,
> vzbujena v urah večernih
> tam.
>
> Poznam te, družba tuja,
> v tem parku kraljic otožnih,
> zaman pomlad ponuja
> po dnevu sanj vam rožnih
> v dar.
>
> V oči zavešene vaše
> žar sonc ugaslih sveti,
> pomladi ne čutite naše,

4 O. Župančič, Pismo Berti Vajdičevi, 23. 3. 1905, ZD 10, Ljubljana: DZS, 1980, 333.
5 Prav tam, 332.
6 V luksemburškem vrtu je poleg kipov nekaterih pesnic vrsta kipov znamenitih francoskih kraljic (Marija Stuart, Margot, Margarita Anžujska, Margarita Provansalska, Ana Avstrijska, Ana Bretonska).

med nami in vami stoletij
je čar.
/.../
(Župančič 1957a: 21.)

Sicer pa je Župančič poudarjal misel Anatola Francea, da je ob bregovih Sene nemogoče živeti in se ne izobraziti.[7] Slovenski pesnik je denimo februarja prisostvoval Franceovemu govoru v Palais du Trocadéro, marca si je ogledal Bizetovo *Carmen* v Opéra Comique, aprila pa Molièrovi komediji v Comédie-Française. V kasnejših desetletjih se je uveljavil tudi s svojimi prevodi iz francoske književnosti, poslovenil pa je zlasti avtorje, ki so mu bili blizu že med »pariškim izobraževanjem« (France, Molière, libreto Carmen).[8]

4 Pariz v prozi in reportažah

Konec dvajsetih let je Pariz študijsko obiskalo še več slovenskih pisateljev. V šolskem letu 1926/27 je na Sorboni študiral Vladimir Bartol (1903–1967), ki je glavno mesto Francije uporabil kot dogajalni prostor nekaterih kasnejših novel, zbranih v zbirki *Al Araf* (1935). Opisom Pariza je namenil naslednjo misel:

> Ogledal sem si bil véliko življenje v Parizu. Ob obali Seine, pod njenimi mostovi, v predmestjih in perifernih četrtih, po mansardah in zakotnih dvoriščih, povsod se je plazila beda. V tem sto in stotisočglavem človeškem mravljišču so posamezniki prihajali in izginjali, ne da bi pustili sledi za seboj, kakor na kakšnem orjaškem gnojišču. Po vzpetini tega gnojišča je plesala druga, maloštevilčnejša plast ljudi. (Bartol 2002: 8.)

Bartola sicer v novelah zanimajo zlasti skrivnosti pustolovskih junakov, ki prebivajo v Parizu. V istem času kot Bartol je v tem mestu bival tudi Ivan Mrak (1906–1986). Iz tega obdobja se je ohranila homoerotična zgodba *Joujou*, ki se dogaja v luksemburškem parku in pariških zaporih. Mladoletni Parižan obtoži starejšega tujca, da ga je spolno nadlegoval, zato oba končata v pariškem zaporu, kjer srečamo še druge istospolne zapornike.

V tridesetih letih je bilo v slovenskem časopisju objavljenih več reportaž iz Pariza. Anton Ocvirk (1907–1980), kasnejši utemeljitelj primerjalne literarne vede na Slovenskem, je v *Ljubljanski zvon* v času svojega študija na Collège de France poslal več Pisem iz Montparnassea, v katerih je najti tudi nekaj dovršenih mestnih impresij: »Sacré-Coeur se še vedno beli na Montmartreu kakor velik kip iz belega marmorja. Pod njim pa se izgublja mesto v skoraj motne obrise in tone v mehak pariški večer.« (Ocvirk 1932: 372.)

S konca tridesetih let se je ohranil tudi lirski opis Pariza izpod peresa novinarja Božidarja Borka (1896–1980), ki med drugim govori tudi o flaneurju: »Flaneur v Ljubljani – kakšen nesmisel. Če poiščeš besedo v slovarju, dobiš zanjo skrajno slabo domačo valuto: postopač. Med ljubljanskim postopačem in pariškim flaneurjem je visoka hierarhična razlika. Postopanje po Parizu je ena najvzvišenejših pustolovstev, ki si jih lahko mislimo.« (Borko 1937/38: 186.)

---

7 O. Župančič, Pismo Berti Vajdičevi, 14. 3. 1905, ZD 10, 323.

8 Po Župančiču je v Parizu leta 1906 nekaj mesecev živel tudi Vladimir Levstik, ki je pisal tudi dnevnik. V *Ljubljanskem zvonu* pa je objavil članek o francoskem slikarstvu.

Leto dni kasneje je pariško reportažo objavil še Branko Rudolf (1904–1987), ki ga je kot biologa najbolj zanimal Jardin des Plantes, navduševala pa ga je tudi hipermoderna stavba arhitekta Le Corbusiera, ki je poudarjal pomen zelenja v arhitekturi. Čeprav je pariški zrak slab, pa je njegova duševna atmosfera, meni Rudolf (1938/39: 89), zdrava. Vselej ko pisec pomisli na Pariz, je njegovo čustvo podobno domotožju.

V tridesetih letih 20. stoletja je v Parizu dalj časa kot visok funkcionar komunistične partije živel tudi Prežihov Voranc (1893–1950), ki je kasneje o tem obdobju napisal reportažo *Pariz* (1940). Njegovi opisi Pariza so bolj naturalistični, saj skuša v njih razložiti mnoga nerazumljiva protislovja, pri čemer pa se nekoliko zgleduje pri Rudolfu:

> Nobeno drugo evropsko velemesto ni tako umazano, nima tako porazno grdih tesnih in nečednih okrajev kakor Pariz; vzlic temu pa se ti zdi mesto prijazno in mikavno. Dihaš smrdljiv in dušeč zrak, a vendar dihaš lahko in prosto. Čutiš, da si svoboden, in pri vsakem koraku opažaš široko demokracijo, dasi menda nikjer v Evropi policija ni tako zabita, ozkosrčna in starokopitna kakor v Parizu. (Voranc 1973: 314.)

Voranc je v Parizu živel previdno, zato se je bal policije, pa tudi pariških zaporov, ki da so zanikrni, predpotopni in malotevilni. Voranc se s svojimi opisi približuje nekaterim slovenskim stereotipom iz 19. stoletja, saj poudarja, da v Parizu gojijo pravi kult nemorale, zvodništva in razuzdanosti, kar pa nikogar ne moti. Po njegovem mnenju živi od prostitucije, ki ji ni mogla do živega niti ljudska fronta, v tem mestu vsaj milijon ljudi. Podobno kot moralo je Voranc pogrešal še higieno, saj je spoznal, da sta kopalnica in voda pariškemu malomeščanu neprijetni stvari. Ob tem je potrebno poudariti, da se je Prežih v Parizu počutil kot tujec (Voranc 1973: 314) in se je mestu slabo prilagajal. Kot se je spominjal Ciril Kosmač, je po mestu hodil v delavskem kombinezonu. Ni hodil – tako kot denimo Župančič – v gledališče in menda ni bral niti francoskih knjig (Druškovič 2005: 261–262). V nasprotju s svojim tedanjim sodelavcem Josipom Brozom Titom, velikim svetovljanom, je pač ostal kmet. Sicer pa celo Voranc na koncu svoje reportaže pripomni, da je bivanje v Parizu – kljub nekaterim lastnostim Parižanov – prava slast.

5 Kocbek v Parizu

Poseben odnos do Pariza je gojil pesnik in politik Edvard Kocbek (1904–1981). Po drugi svetovni vojni so ga v Pariz večkrat vabili uredniki časopisa *Esprit*, vendar je lahko odpotoval šele leta 1955. Za potne stroške je moral prodati celo del pohištva, saj je že od politične degradacije in prisilne upokojitve dalje z družino živel v pomanjkanju, čeprav je bil nekdanji partizan in Titov minister. V Parizu je slednjič bival od konca januarja do začetka aprila 1955. Pariški dnevnik je lahko izšel s šifro M. M. le v obskurnem duhovniškem časopisu *Nova pot* (Inkret 2004: 425–442). Kocbekov Pariz je drugačen od Župančičevega, ki ga preveva mladostno navdušenje, ali od Prežihove marksistične družbene kritike. Kocbek se vrača v mesto, ki ga je spoznaval že pred drugo svetovno vojno, leta 1937. Osemnajst let kasneje se je skoraj ritualno ustavil sredi starega mostu (verjetno gre za Pont Neuf), kjer se spajata narava in zgodovina, kjer se veliko mesto deli na dva dela, kjer je čutil vse strani neba. Isto misel je ponovil tudi v pesmi z naslovom *Pariz*:

Na tistem mostu sem se ustavil,
ki vodi iz nagona v zavest,
od pridevnika do samostalnika
od dišavnega plesa do pepelnice
od pisalnika na ulico
od marksizma v revolucijo
od ječe do razsvetljenja
od neznanega brega na znani breg
Na tistem mostu sem se ustavil
in ob njegovi ograji slonim
in se ovedam skrivnosti.
/.../
(Kocbek 1993: 359–360.)

V dnevniku poudarja, da se je na tem mostu najlažje ovedel spominov na predvojni Pariz: »Kdor je bil enkrat v Parizu, se vrača vanj. Devetindevetdesetkrat se vrne vanj v svoji ljubljanski sobi, stotič pa se vrne zares /.../« (Kocbek 2004: 47). Skoraj proustovski, nehoteni spomin na predvojni Pariz se še večkrat pojavi v dnevniku:

> Nekega hipa me je v Rue des Capucines obšlo spominsko vzdušje. Nagonsko sem se spomnil razpoloženja, ki sem ga na istem mestu doživel pred vojno, zdaj se je vrnilo kot presunljiva zmes vonja po bencinu, asfaltu, sončnem zraku, dišave po posušeni sivki in še nečem nedoločljivim. Obstal sem in odprl oči ter začutil nevarno omamo. Spomin mi je poglobil razdaljo med takrat in danes, med človekom, ki sem bil, in med človekom, ki sem. (Kocbek 2004: 122–123.)

Omenjeni spomin na ulico v bližini pariške opere je Kocbek upesnil tudi v pesmi, ki ima tudi zanimivo vzporednico z dnevniškim zapisom:

Od sonca razvneta
dišeča meta
globoki spomin
na Rue des Capucines.

Dve zali roki
pod metrojskimi oboki
objemata spomin
na Rue des Capucines.
(Kocbek 1993: 353–354.)

Kocbek ni prišel na bregove Sene, da bi se izobraževal kot Župančič, marveč je na mostu čez to reko razmišljal zlasti o sebi. Na enem bregu je bil predvojni mladenič, na drugem pa povojni razočaranec. Njegov popotni dnevnik je nekakšen bildungsroman. Kocbek v Parizu nikakor ni tujec, kakor sta bila Župančič in Voranc. Ko izve za novico, da je v mestu umrl Paul Claudel, se spomni, kakšen vpliv je imela pesnikova slovesna poezija na njegove začetke. Vrata francoskih pisateljev so

mu na široko odprta. Sprejme ga politik in pesnik Léopold Sédar Senghor, ki se spominja predvojne Ljubljane in mu omogoči obisk narodne skupščine, ter nobelovec François Mauriac. Podobno kot pred njim Župančič tudi Kocbek obiskuje gledališča, filmske predstave in celo televizijsko postajo, ki pa nanj ne naredi velikega vtisa. V njegovem dnevniku je sicer čutiti precejšen vpliv Sartra na pariško dogajanje ter posledice padca vlade Pierra Mendèsa Francea. Na koncu svojega dnevnika Kocbek zapiše, da vsako pravo potovanje človeku na novo odkrije njegovo domovino.[9]

6 Generacija intimističnih pesnikov v Parizu

Približno v istem času kot Kocbek se je po Parizu gibal tudi Janez Menart (1929–2004). Če je Kocbek v Parizu spoznaval samega sebe, pa je Menart tam odkrival melanholijo, ki ga je spremljala od doma. O tem nam govori pesem *Domovina*:

Pariz, tam za čelado Panthéona,
ves raziskren kot morje od planktóna.

A vseh teh stokrat milijon lučí
teme, ki v prsih je, ne razsvetli:

bolest, ki se skotila je doma,
je z mano kakor zvesta psica šla.
/.../
(Menart 1960: 47.)

Pantheon, poslednje bivališče velikih umetnikov, pa je navdihnil tudi pesem *Pred grobnico Victorja Hugoja*, v kateri Menart primerja usodo nekega slovenska pesnika s francoskim klasikom. Razlika je najprej v številu: »Kjer sem doma, živita dva milijona; / na tvoj pogreb sta več kot dva prišla« (Menart 1986: 105). Pripadnost francoskemu narodu pesniku omogoča že vnaprej večje mesto v zgodovini:

/.../
Četudi bi imel tvoj silni dar,
ne mogel bi, kot ti, postati večen;
ne bom dejal, da téga ni mi mar,
pa tudi ne, da sem zato nesrečen.

Usoda pač vpisuje čas in kraj,
ko nas priglaša na volilno listo;
ta je izbran v senat, drug le v okraj,
in isto, kar storita, žal, ni isto.
/.../
(Menart 1986: 105–106.)

---

9 Ob tem je potrebno dodati, da je Kocbek na povabilo istega kroga intelektualcev čez šest let, torej leta 1961, spet potoval v Pariz. Ker je oblast pričakovala članek o tedaj aktualni Alžiriji, je lažje dobil dovoljenje za potovanje (Inkret

Ob tem je potrebno poudariti, da se Menart v svoji pariški poeziji zelo sklicuje na znamenite francoske romantične pesnike, ki jih je sicer prevajal. Pesem *Pred grobnico Victorja Hugoja* je objavil na koncu spremne besede k svojim prevodom tega pesnika. Pesem *Je vous ai vue* pa je posvetil Alfredu de Mussetu, ki počiva pod vrbo žalujko na pokopališču Père-Lachaise.[10]

Med novembrom 1961 in februarjem 1962 pa je v Parizu bival pesnik Kajetan Kovič (roj. 1931), ki je s skromno štipendijo obiskoval gledališča, kinoteko in si kupoval knjige pri bukinistih. Tedaj so ga najbolj zanimali nadrealisti, zlasti Eluard.[11] Dve pesmi s pariško motiviko je objavil v zbirki *Ogenjvoda* (1965), med katerima je najbolj zanimiva *Deževje*, ki jo je posvetil v Parizu živečemu slovenskemu slikarju Venu Pilonu. V tej pesmi se združujeta jesensko melanholično vzdušje in brezdomstvo:

/.../
Dežuje, dežuje na Montparnassu,
ti pa strmiš skoz vrata
neke čisto druge jeseni
v mesta in trge, katerih imena
Pariz ne zna prav izgovarjati,
kjer pa enako kot tu gnije listje in pada dež
in ljudje, ko zbujeni sredi noči
zaslišijo nežno šumenje vlage po šipah, pravijo
to trkajo dolgi zimski meseci.
/.../
(Kovič 1965b: 29.)

Leta 1964 je več mesecev v Parizu bival Lojze Krakar (1926–1995). Njegova pariška poezija, objavljena zlasti v zbirki *Noč, daljša od upanja* (1966), je tematsko zelo raznolika, zelo urbana. Skoraj šestdeset let po Župančiču se v Parizu pojavi spet belokranjski pesnik: »Pesnik iz Semiča, kjer ni več princes, sanja o tisočih frankih in Moniki« (Krakar 1966: 27). Prvič se v slovenski poeziji pojavi spomin na Pigalle. Medtem ko je Župančič opazoval zlasti Sacré-Coeur, je Krakar z montmartrske bazilike opisoval Pariz, ki se – kot že pri Rudolfu in Prežihu – kaže kot mesto mnogih protislovij. Pesem *Na razglednici, poslani s Sacré-Coeur* sestavlja več paradoksnih antonomazij, ki označujejo mesto:

MESTO vseh grehov in čednosti, čepečih okoli Presvetega srca kakor gnezdeca sinje ptice,
mesto prostitutk in klošarjev, ki spočenjajo na metrojskih rešetkah pesnike in revolucije,

---

2004: 455). Njegov drugi pariški povojni dnevnik pa je manj vznemirljiv kot prvi. Med pariškimi dnevniki velja omeniti še knjigo *Srečanja* Jožeta Javorška, ki je drugič bival v tem mestu leta 1957. Tudi Javoršek se je v Parizu počutil domače, saj so ga sprejemali številni francoski pisatelji (T. Tzara, P. Emmanuel, L. S. Senghor, Vercors, J. Cocteau, F. Mauriac).

10 Na spomeniku so zapisani verzi iz njegove žalostinke *Lucija*, ki se v Menartovem prevodu glase: »Prijatelji, ko bom zaspal, / na grob žalujko mi vsadite. / Rad gledam njene k tlom uvite / in blede veje. In njen mrak, / ki bo nad grobom trepetal, / lahak bo zemlji, kjer bom spal.« (Musset 1971: 13.)

11 K. Kovič, pismo Tonetu Smoleju.

golo mesto vsakdanjih skrbi, oblečenih nič drugače kakor slovenske matere,
mesto najlepših majskih večerov.

Mesto, ki je mešanica smradu iz kanalov in vonja poljubov s kipov Rodina,
mesto, ki žaluje za zgubljenimi vojnami z vojaškimi mašami v cerkvi Brezmadežne,
leno in sito mesto, ki bogve zakaj prosjači celo pred najrevnejšim pesnikom z Vzhoda.
mesto najlepših majskih večerov.
/.../
(Krakar 1966: 9.)

7 Sodobniki

Pariz je vznemirjal tudi pesnike, rojene po drugi svetovni vojni. Milan Dekleva (roj. 1946) je zapel *Hvalnico Parizu* in razpoznal »v metroju metrum« (Dekleva 1984: 28). Boris A. Novak (roj. 1953) pa je na pariško postajo Gare du nord umestil malo francosko balado z motivom Orfeja in Evridike.

Med izrazitimi sodobnimi upesnjevalci Pariza pa je pesnik Peter Semolič (roj. 1967), ki je v devetdesetih letih 20. stoletja nekaj let preživel v francoskem glavnem mestu. V njegovi zbirki *Krogi na vodi* (2000) je kar nekaj pariških motivov. Tako kot Župančič več kot devetdeset let pred njim je tudi Semolič pesem posvetil luksemburškemu vrtu. Tako kot pred njim Kocbek tudi on med sprehodom po mestu razmišlja o sebi, kot npr. v pesmi *Šest vprašanj o smislu*.

Med La Défence in Etoile ni niti enega vrta.
Ni niti ene gredice z marjeticami.
Ali še lahko govorim o ljubezni?

Med Les Halles in Châteletom je nebo
iz neonskih luči. Brez zvezd je.
Ali še lahko določim pravo smer?

Sem pred cerkvijo St-Eustache. Rjava reka
in policija me ločita od Sorbone.
Ali še smem zapisati *svoboda*?

Tisoč kilometrov je od rue Descartes
do Cankarjeve ulice. Tisoč kilometrov!
Prijatelji, vas smem še oslavljati s prijatelji!
/.../
(Semolič 2000b: 34.)

8 Zaključek

V očeh slovenskih pisateljev je Pariz bodisi središče izobraževanja in umetnosti (Stritar, Turner, Župančič), bodisi nemoralno mesto (Andreaš, Jurčič, Voranc), ali pa kar oboje hkrati (Mahnič). Predvsem pa je Pariz mesto najrazličnejših protislovij, ki so jih opisovali Rudolf, Prežih in Krakar. Nekateri pesniki so v svoji pariški poeziji vzpostavljali tudi dialog z domovino (Stritar, Menart,

Semolič). Pariške impresije so se večinoma utelesile v poeziji. Nekateri trenutni vtisi, zapisani v dnevnik ali v pismo, so kasneje porodili še pesem s podobno motiviko.

Paul Valéry je v nekem spisu o Parizu zapisal misel, da nič ne upodablja bolje območja naših idej, skrivnostnega kraja trenutne pustolovščine misli, kot ti labirinti poti. V nas so, poudarja francoski pesnik, avenije, križišča in slepe uličice, tu je najti temačne, strašljive četrti, pa tudi bolj očarljive in posvečene. Duša vsebuje grobove kot tudi spomenike naših zmag ter visoke stavbe našega ponosa (Valéry 1960: 1013). Občutje takšnega valéryjevskega »notranjega mesta« (cité intérieure), Pariza, ki prispodablja človekovo notranjost, je najti že pri Stritarju, ko se pokopališče enači z Zorinovim razpoloženjem. Takšno občutje pa se pojavlja tudi v Kocbekovem prvem povojnem dnevniku, v katerem pariški most pisatelju pomeni stik med bregovoma njegove preteklosti in sedanjosti. Skratka, nekateri slovenski pisatelji so v pariški »tujini« odkrili presenetljivo »domovino«.

Viri

ANDREAŠ, Miha, 1978: Francoska vojska. *Cvetnik slovenskega umetnega pesništva do srede 19. stoletja*. Ur. A. Gspan. Ljubljana: SM. 331–332.

ANONIM, 1978: Žalostna pesem od Ludvika, francoskiga krala. *Cvetnik slovenskega umetnega pesništva do srede 19. stoletja*. Ur. A. Gspan. Ljubljana: SM. 328–330.

BARTOL, Vladimir, 2002: Sistem Ivana Groznega. *Al Araf*. Ljubljana: Sanje.

BORKO, Božidar, 1937/38: Iz pariških zapiskov. *Modra ptica* 9. 185–189.

CIGLER, Janez, 1911: *Deteljica ali življenje treh kranjskih bratov francoskih soldatov*. Celovec: Družba sv. Mohorja.

DEKLEVA, Milan,1984: Hvalnica Parizu. *Narečje telesa*. Ljubljana: CZ. 28.

JAVORŠEK, Jože, 1958: *Srečanja*. Maribor: Obzorja.

JURČIČ, Josip, 1982: Pisma z Dunaja 1. *Zbrano delo* 10. Ur. J. Logar. Ljubljana: DZS. 208–211.

KOCBEK, Edvard, 1993: Pesmi: Pariz. *Zbrano delo* 2. Ur. A. Inkret. Ljubljana: DZS. 353–365.

KOCBEK, Edvard, 2004: Prvi povojni pariški dnevnik. *Zbrano delo* 8. Ur. A. Inkret. Maribor: Litera.

KOVIČ, Kajetan, 1965a: Chanson. *Ogenjvoda*. Ljubljana: DZS. 7.

KOVIČ, Kajetan, 1965b: Deževje. *Ogenjvoda*. Ljubljana: DZS. 28–29.

KRAKAR, Lojze, 1966: Ognjemet ob Seni. *Noč, daljša od upanja*. Ljubljana: DZS. 7–27.

MAHNIČ, Anton, 1891: Spomini iz Pariza. Potopisne črtice. *Rimski katolik* 3. 40–43, 205–208.

MENART, Janez, 1960: Domovina. *Časopisni stihi*. Ljubljana: DZS. 47.

MENART, Janez, 1981: Je vous ai vue. *Pesmi*. Ljubljana: DZS. 35.

MENART, Janez, 1986: Pred grobnico Victorja Hugoja. V: Victor Hugo: *Izbrane pesmi*. Ljubljana: DZS. 105–106.

MRAK, Ivan, 1998: Joujou. *Izbrano delo*. Ur. G. Schmidt. Ljubljana: MK.

MUSSET, Alfred de, 1971: Lucija. Prevedel Janez Menart. V: Musset: *Lirika*. Ljubljana: MK.

NOVAK, Boris A., 1999: Orfej in Evridika, Gare du nord. *Alba*. Ljubljana: MK. 48–49.

OCVIRK, Anton, 1932: Pisma z Montparnassea. *Ljubljanski zvon* 52. 237–240, 306–308, 370–372, 490–492.

PREŽIHOV Voranc, 1973: Pariz. *Zbrano delo* 9. Ur. D. Druškovič. Ljubljana: DZS. 306–341.

RUDOLF, Branko, 1938/39: Štirinajst dni v Parizu. *Modra ptica* 10. 78–89.

SEMOLIČ, Peter, 2002a: Luksemburški park. *Krogi na vodi*. Ljubljana: Študentska založba. 25.

SEMOLIČ, Peter, 2002b: Šest vprašanj o smislu. *Krogi na vodi*. Ljubljana: Študentska založba. 34.

STRITAR, Josip, 1953: Popotne pesmi. *Zbrano delo* 1. Ur. F. Koblar. Ljubljana: DZS. 31.

STRITAR, Josip, 1954: Zorin. *Zbrano delo* 3. Ur. F. Koblar. Ljubljana: DZS.

TURNER, Pavel, 2001: Spomini iz mojega življenja. *Studia Historica Slovenica* 1. 165–247.

VALÉRY, Paul, 1960: Présence de Paris. *Oeuvres*. Ur. J. Hytier. Paris: Gallimard. 1111–1115.

ŽIGON, Avgust, 1904: *Zapuščinski akt Prešernov*. Ljubljana: Kleinmayr & Bamberg.

ŽUPANČIČ Oton, 1957a: Zaprti park. *Zbrano delo* 2. Ur. J. Vidmar, D. Pirjevec. Ljubljana: DZS. 21–22.

ŽUPANČIČ, Oton, 1957b: Pogled na Montmartre. *Zbrano delo* 2. Ur. J. Vidmar, D. Pirjevec. Ljubljana: DZS. 41.

Literatura

DRUŠKOVIČ, Drago, 2005: *Prežihov Voranc: pesnik in politik*. Celovec: Drava.
INKRET, Andrej, 2004: Opombe k osmi knjigi. Kocbek. *Zbrano delo* 8. Maribor: Litera. 359–535.
MAHNIČ, Jože, 1998: *Oton Župančič*. Ljubljana: DZS.
SMOLEJ, Tone, 2005: Podoba Francije pri Janezu Ciglerju. *Podoba tujega v slovenski književnosti. Podoba Slovenije in Slovencev v tuji književnosti. Imagološko berilo*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 131–137.
STIERLE, Karlheinz, 1993: *Der Mythos von Paris. Zeichen und Bewußtsein der Stadt*. München, Wien: Carl Hansen Verlag.
TAVZES, Janko, 1929: *Slovenski preporod pod Francozi*. Ljubljana.

Matjaž Uršič
Fakulteta za družbene vede, Ljubljana
UDK 314.727(497.4=163.6)

»Povej mi, kje bi živel, in povem ti, kdo si!« Odnos Slovencev do življenja v mestu

Urbanizacija ne označuje le naraščanja števila prebivalstva na urbanih območjih in spremembe v načinu zaposlitve (deagrarizacije), temveč predpostavlja tudi t. i. »urbanost«, ki vključuje razširitev družbenih in vedenjskih značilnosti urbanega življenja. Po podatkih iz raziskav Slovenci kljub relativno intenzivnim procesom urbanizacije po drugi svetovni vojni še vedno kažemo precejšen odpor do življenja v mestu in dajemo prednost življenju na manj gosto naseljenih območjih. V prispevku bomo skušali predstaviti tako pozitivne kot negativne vidike specifičnega odnosa Slovencev do življenja v mestu in podati nekatere zaključke, ki kažejo na potrebe po spreminjanju dosedanjih bivalnih vzorcev.

Urbanisation means not only the growth of the population of urban areas and changes in employment patterns (deagrarianisation) but assumes an »urbanity« that includes the widening of the social and behavioural characteristics of urban life. Despite the relatively intense process of urbanisation following the Second World War, surveys show that Slovenes still display considerable resistance to life in towns and prefer less densely populated areas. In this contribution we shall present both the positive and negative aspects of this specific Slovene attitude to urban life, and draw some conclusions that point to the need to change current residential patterns.

1 Uvod – urbanizacija še ne zagotavlja urbanosti kot načina življenja

Urbanizacija združuje vrsto zapletenih pojavov in procesov, ki so posledica velikih sprememb v načinu življenja in dela. Je izredno dinamičen proces, ki vključuje vedno nove elemente. Pri tem ne preseneča, da obstaja vrsta razlag urbanizacije, ki se medsebojno dopolnjujejo. Urbanizacija se pogosto opisuje kot proces razraščanja mest in naraščanja mestnega prebivalstva. V takem kontekstu je razumljena kot »statistično merilo deleža ali števila prebivalstva, ki živi v mestih ali naseljih, določenih po različnih političnih, kulturnih ali administrativnih kriterijih« (Jary, Jary 1995: 710). K tej skopi opredelitvi urbanizacije je potrebno dodati pojasnila, ki skušajo opredeliti oziroma ločiti mestna od nemestnih območij po načinu organizacije dela in bivanja. Zgolj naraščanje in koncentracija prebivalstva na določenem območju namreč še ne predstavljata nujno tudi procesa urbaniziranja oziroma pomestenja.

Urbanizacija je širši pojem, ki predpostavlja tudi določen način življenja in določeno kakovost družbenih odnosov, ki jih nekateri klasiki sociologije označujejo z urbanostjo oziroma »urbanostjo kot načinom življenja« (Wirth 2000).[1] Lefebvre (1991) opisuje urbanost oziroma urbano centralnost kot širok nabor elementov, ki obsegajo visoko pogostnost srečevanj, kulturno in etnično raznolikost, umetnost oziroma umetniške artefakte, nepredvidljivost, igrivost, izmenjavo različnih impulzov, občutenje prostora z uporabo vseh čutil. Podobno mesta prikazujeta Bunting in Fillion (2000), ki jih opisujeta kot prostore intenzivne družbene interakcije in izmenjave med tujci. Življenje v mestu omogoča načrtovane in nenačrtovane, naključne komunikacije in zmanjša stroške interakcij (v

1 Louis Wirth (2000: 98) opisuje mesta kot »velika, gosta in relativno trajna naselja družbeno heterogenih ljudi«.

času, naporu in denarju). Simmel (2002) opisuje mesto kot območje bolj zadržanih in nekoliko otopelih (blaziranih), brezčutnih posameznikov, a obenem ugotavlja, da je to bolj posledica nadvse bogatih in raznolikih impulzov, ki jih mesto ponuja na vsakem koraku.[2] Urbanost zadeva prostor kot družbeno dimenzijo in zajema emocije, naključnost in možnost, kompleksnost in različnost, skratka, soobstoj protislovij na istem prostoru.

Avtorji, kot so Lindauer (1970), Ruppert in Schaffer (1973) urbanizacijo pojasnjujejo v smislu širjenja »napredka« oziroma mestnega načina življenja iz središča (mesta) proti periferiji. Zlasti v obdobju pred drugo svetovno vojno se je z urbanizacijo poudarjala razlika med mestnim in ruralnim načinom življenja, ki je bilo pojmovano kot manj »uglajeno« in nenapredno. Kako močno je bila klasična dihotomija urbano/ruralno zasidrana v predstavah ljudi med 16. in 19. stoletjem, pojasnjuje Williams (1973). Dihotomija, ki je ponazarjala dva različna družbenokulturna sistema, se je po Williamsovem mnenju ohranila vse do konca druge svetovne vojne. Po drugi svetovni vojni, ko je sledil močan industrializacijski sunek, pa je prišlo zaradi oblikovanja vse večjih območij, ki so prevzemala mestne značilnosti, do postopnih sprememb v pojmovanju odnosov med mestom in podeželjem. Proces industrializacije, ki se je v ekonomsko bolj razvitih državah (npr. Angliji) začel že konec 19. stoletja, je pomenil ogromen preobrat v razvoju mest in drugih urbanih pojavov. Sprožil je velike populacijske premike in hitro rast industrijskih mest. Mesta so v obdobju industrializacije prerasla mnoge vasi v bližini, vpliv mesta pa se je poznal tudi na bolj oddaljenih podeželskih območjih, ki so vsaj delno občutila značilnosti mestnega življenja.

Relativno hitro spreminjanje odnosov med mestom in podeželjem ter oblikovanje novih urbanih območij, v katerih prihaja do zgoščevanja prebivalstva, prerazporejanja proizvodnih enot, virov in človeških potencialov, kaže na veliko dinamičnost procesa urbanizacije v obdobju industrializacije. V današnjem času lahko o urbanizaciji kot enosmernem procesu naraščanja urbanega prebivalstva (od nizke proti visoki stopnji) govorimo zgolj na globalni ravni,[3] medtem ko v nekaterih ekonomsko razvitih državah prihaja tudi do upadanja stopnje urbanizacije oziroma nelinearnega urbanega razvoja.

Popolne oziroma natančne opredelitve urbanizacije pravzaprav ni. To pa zato, ker urbanizacija ni zgolj prostorski proces, pač pa gre tudi za kompleksen preplet družbenih in ekonomskih dogajanj. Urbanizacija se močno povezuje z lokalnimi značilnostmi, ki določajo njeno dinamiko, zato je bolj smiselno govoriti o posameznih urbanizacijah. Značilnosti urbanizacije na nekem območju lahko močno odstopajo od urbanizacije na drugem območju, ki ima drugačne specifike (število ljudi, gostota poseljenosti ljudi, ekonomska razvitost, kulturne značilnosti, morfološke značilnosti, geostrateški položaj in tako dalje). Zaradi kompleksnosti povezav med urbanim razvojem, razvojem industrije in širitvijo prometnih infrastrukturnih omrežij (železnice, ceste) je težko podrobneje določiti obseg in vpliv urbanizacije v posamezni državi.

---

2 Simmel (2000: 160) pojasnjuje, da je hitro in nepretrgano spreminjanje zunanjih in notranjih vtisov »psihološki temelj, nad katerim se dviga velemestni tip individualnosti«.

3 Število ljudi, ki živijo na urbanih območjih, se po poročilih Združenih Narodov (UN 1996) nenehno povečuje.

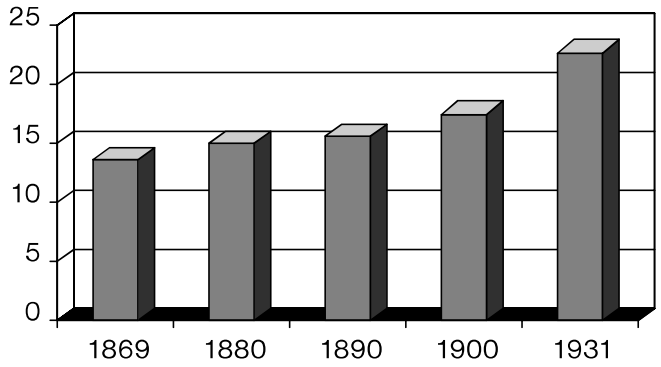
2 Kratek oris zgodovine urbanizacije na Slovenskem

Tudi pri najbolj očitni zvezi med industrializacijo in urbanim razvojem, ki se kaže v primeru večine evropskih držav, je potrebno opozoriti na kompleksnost odnosov, ki izhajajo iz lokalnih posebnosti oziroma specifičnih družbenozgodovinskih situacij. Urbanizacija je odvisna od lokalnih dejavnikov, ki lahko bodisi zavirajo ali pa podpirajo oziroma pripomorejo k hitrejši rasti urbanih območij. V primeru urbanizacije Slovenije je potrebno omeniti, da jo zaznamuje odsotnost velikega mesta (milijonskega mesta) in velike strnjenosti (zgoščenosti) poseljenih območij, kar bi pospeševalo njeno dinamiko. Urbanizacija Slovenije je vezana na bolj razpršen vzorec poselitve in bistveno manjša urbana območja oziroma poteka drugače kot v državah, ki imajo velika metropolizirana območja in so prebivalstveni tokovi bolj dinamični. V nadaljevanju bomo skušali te lokalne dejavnike podrobneje predstaviti, saj je za Slovenijo značilna posebna, manj intenzivna oblika urbanizacije glede na primerljive države v istem obdobju.

V obdobju, ko je v ekonomsko razvitih državah potekala intenzivna industrijska urbanizacija, je v Sloveniji zaradi različnih razlogov prišlo do zamud v urbanem razvoju. Vzroke za zamudo pri industrijski urbanizaciji delno pojasnjujemo s tedanjo politično situacijo (vpliv avstro-ogrske monarhije), ki je zaviral bolj neodvisen razvoj slovenskih dežel. Za monarhijo je območje Slovenije sprva predstavljalo predvsem pomembno tranzitno območje, po katerem potekajo prometne povezave med večjimi urbanimi središči v Evropi (Dunaj, Budimpešta, Milano, Trst in tako dalje), medtem ko je bil razvoj industrije in urbani razvoj šele drugotnega pomena. Zaradi zapostavljanja ekonomskega razvoja ter politične in administrativne delitve oziroma razkosanja Slovenije na posamezne ozemeljske enote, ki so bile vezane na urbana središča v drugih državah (dežela Kranjska, Štajerska, Primorska), je prišlo do zamud pri razvoju industrije in deagrarizaciji, ki bi morali predstavljati osnovo urbanizacije Slovenije v predvojnem obdobju.

2.1 Urbanizacija Slovenije v obdobju pred drugo svetovno vojno

Če je bila industrializacija v drugih evropskih državah in ZDA ključna za intenzivno urbanizacijo na koncu 19. stoletja, pa je v primeru Slovenije industrializacija potekala precej manj intenzivno. Počasna rast industrije se je odražala tudi pri počasnejšem naraščanju urbanega prebivalstva. Stopnja urbaniziranosti Slovenije je leta 1869 znašala približno 14 odstotkov, leta 1880 približno 15 odstotkov, leta 1890 16 odstotkov in na prelomu stoletja leta 1900 le 17 odstotkov (Klemenčič 2001: 10) (graf 1).

Graf 1: Delež urbanega prebivalstva Slovenije v predvojnem obdobju

Na počasno naraščanje urbanega prebivalstva je vplivala tudi slaba »urbana podlaga« (majhno število mest[4] in nizka stopnja urbaniziranosti pred začetkom industrializacije), ki je zavirala boljše povezovanje procesov industrializa-

4 Na slovenskem ozemlju je bilo med obema vojnama uradno priznanih le enaintrideset mest (Lah 1999: 14).

cije in urbanizacije, kot je bilo to značilno za druge ekonomsko razvite države v Evropi. Manjše število mest in mestnega prebivalstva je pomenilo tudi manjšo kritično maso podjetnikov, obrtnikov in drugih gospodarskih sektorjev, ki bi lahko sodelovali v akumulaciji kapitala in pripravi na industrijsko urbanizacijo. Tudi v obdobju prvega industrializacijskega sunka po prvi svetovni vojni zaradi zamud pri pripravi terena za industrializacijo v Sloveniji ni prišlo do izrazitega naraščanja urbane populacije (leta 1931 je ta znašala približno 23 odstotkov).

Kljub velikim spremembam, ki jih je industrializacija vnesla na slovensko območje, nikoli ni prišlo do oblikovanja zares velikih industrijskih, proizvodnih obratov, ki bi vzpostavili še močnejše povezave med mestom in zaledjem. Slovensko prebivalstvo na podeželju je v obdobju industrializacije zadržalo določeno zadržanost do mest, v katerih je prevladoval pretežno tuj kapital, kar je omejilo procese intenzivnejšega razvoja industrije in urbanizacijo. Ti procesi »zadržanega« urbanega razvoja so značilni tudi za obdobje po drugi svetovni vojni.

2.2 Urbanizacija Slovenije v obdobju po drugi svetovni vojni

V modernih državah je v obdobju po drugi svetovni vojni prevladoval trend metropolizacije, za katero je značilna koncentracija prebivalstva, ekonomskih dejavnosti v glavnih mestih in hitra širitev urbanih območij. V Sloveniji je bil ta trend dosti manj izrazit, nadomestil pa ga je (delno politično usmerjen) koncept policentričnega urbanega razvoja in industrializacije podeželja. Procesom zmanjševanja kmetijske dejavnosti (deagrarizaciji) ni sledil ustrezen proces intenzivne urbanizacije na območjih večjih slovenskih mest. Kljub začetnim procesom socialistične modernizacije (veliki načrti, gradnja večjih urbanih projektov, blokovskih naselij in tako dalje) slovenski prostorski sistem ni nikoli dosegel visoke stopnje urbanizacije,[5] temveč je obdobju kratkotrajnega porasta koncentracije ljudi in kapitala na urbaniziranih območij sledilo zaviranje rasti urbanega prebivalstva in selitev dejavnosti ter prebivalcev izven mestnih območij.

V Sloveniji je v obdobju po drugi svetovni vojni sicer prišlo do sprememb v načinu zaposlitve prebivalstva in širjenja urbanih območij, vendar ob tem (delno tudi zaradi neuresničene metropolizacije) ni prišlo do obsežnejšega urbaniziranja, ki označuje razširitev družbenih in vedenjskih značilnosti urbanega življenja na prebivalstvo. Pomembno skupino prebivalcev, ki se ni preselila v mesta, so tako predstavljali tudi tako imenovani polkmetje in polobrtniki, ki so del svojega delovnega časa preživeli v industrijskih obratih, del pa na kmetiji ali v obrti. V Sloveniji je bilo, kljub temu da je spadala med ekonomsko najrazvitejše dele bivše Jugoslavije, naraščanje urbane populacije v mestih počasnejše kot v drugih jugoslovanskih republikah (na primer v Bosni in Hercegovini, Makedoniji, Hrvaški), večina prebivalstva pa je tudi po obdobju intenzivne industrializacije zadržala določen odpor do življenja na gosto naseljenih urbanih območjih.

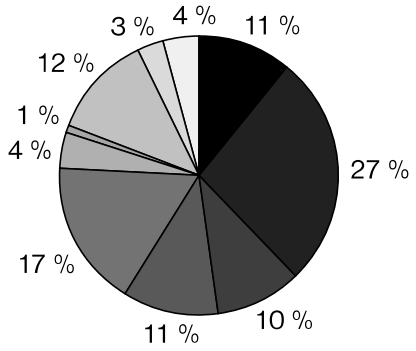
Ob tem se poraja vrsta vprašanj o razsežnostih in vplivih, ki jih ima specifičen potek slovenske urbanizacije na sedanji način življenja v mestih in drugih naseljih. Kakšen je torej odnos Slovencev do življenja v mestu in kakšne urbane spremembe se dogajajo na relaciji mesto-zaledje, oziro-

5 Odstotek urbane populacije v Sloveniji konec 1990 znaša približno 55 odstotkov, medtem ko je odstotek populacije v nekaterih državah zahodne (npr. Belgija – približno 97 odstotkov, Nemčija – 96 odstotkov, Velika Britanija, Nizozemska – 90 do 93 odstotkov) in vzhodne Evrope (npr. Češka – približno 74 odstotkov, Slovaška – 69 odstotkov, Poljska – 61 odstotkov) precej višji (za podrobnosti gl. Klemenčič 2001, Paccione 2001, UN 1996).

ma do kakšnih povezav in mešanja družbeno-kulturnih vlog prihaja na stičiščih obeh prostorskih enot. Ali v Sloveniji sploh še lahko govorimo o delitvi na podeželska in mestna območja ali je ustrezneje, če govorimo o enem velikem osrednjem urbanem območju, kjer imajo prebivalci podoben način življenja? S pomočjo podatkov iz različnih raziskav bomo skušali ugotoviti, ali v primeru Slovenije sploh lahko govorimo o t. i. »urbanosti kot načinu življenja« in koliko k temu pripomorejo prostorske vrednote prebivalcev.

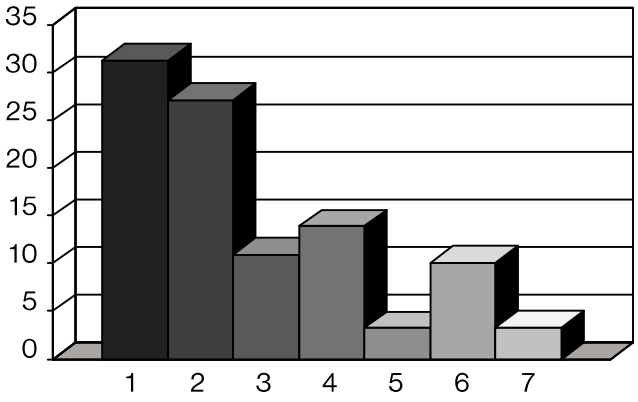
3 Analiza vrednot o prostoru

Sodobne raziskave o prostorskih vrednotah v Sloveniji kažejo specifičen »domačijski«[6] odnos prebivalcev do urbanega. Kako globoko so elementi domačijstva zakoreninjeni med prebivalstvom in predvsem kakšen vpliv imajo na prostorski razvoj ter življenjski utrip v mestih v obdobju po osamosvojitvi, bomo prikazali s pomočjo analize odnosa prebivalcev Slovenije do življenja v mestu. Ena izmed razširjenih prostorskih vrednot, ki kažejo odnos prebivalcev Slovenije do življenja v mestu, je priljubljenost bivanja v manj gosto naseljenih, podeželskih območjih in odpor do bivanja v gosto naseljenih, urbanih predelih. V raziskavah *Vrednote prostora in okolja* (2004) in *Socialno prostorski vplivi avtocest v Sloveniji* (CPS, 2002) smo anketirance spraševali, kje bi najraje živeli, če bi imeli možnosti izbire (graf 2 in graf 3).

Graf 2: Kje bi najraje živeli? (Slovenske bivanjske preference v letu 2004)

11 % na samem, zunaj naselja
27 % v majhni vasici
10 % v večji vasi
11 % v večjem podeželskem kraju
17 % v manjšem mestu
4 % v večjem mestu
1 % v velikem mestu
12 % na obrobju mesta
3 % v glavnem mestu države, v Ljubljani
4 % vseeno mi je

Graf 3: Slovenske bivanjske preference v letu 2002

1 na podeželju, kjer prevladujejo kmetije
2 v manjšem kraju, kjer večina prebivalcev niso kmetje
3 v večjem kraju ali manjšem mestu (do 20.000 prebivalcev)
4 v predmestju večjega mesta
5 v mestnem središču večjega mesta (z nad 50.000 prebivalcev)
6 vseeno kje, samo, da so dobre prometne povezave
7 vseeno mi je, neodločen

6 Domačijstvo lahko opišemo kot pretirano pozitivno vrednotenje podeželja oziroma idilično prikazovanje življenja v domačem, kmečkem, podeželskem okolju. Domačijstvo se pogosto povezuje z ideologijami »rodu (Blut) in grude (Boden)« (Rotar 1985), ki so oznaka za pretirano navezanost na domače okolje, tradicijo in dosledno zavračanje kakršnihkoli tujih kulturnih elementov.

Odgovori anketirancev iz obeh raziskav izražajo precejšnjo nenaklonjenost življenju v mestu. V grafu 3 največji delež predstavljajo anketiranci, ki so odgovorili, da bi najraje živeli zunaj velikih mest – na podeželju, kjer prevladujejo kmetje (31 odstotkov). Kljub velikemu deležu anketirancev, ki bi si izbrali življenje v urbanih območjih (v manjših krajih, kjer večina prebivalcev niso kmetje (27 odstotkov), večjih naseljih oziroma manjših mestih (11 odstotkov) in predmestju večjega mesta (14 odstotkov)), pa je dejansko število tistih, ki bi radi živeli v gosto naseljenih območjih res majhno (le približno 3 odstotki vprašanih bi živeli v mestnem središču večjega mesta z nad 50.000 prebivalci).

Da večina anketirancev kaže odklonilen odnos do življenja v mestu, ki vključuje predvsem strah pred večjo gostoto poselitve, se potrjuje tudi pri vprašanjih o odnosu posameznikov do milijonskih mest. Po podatkih iz raziskave *Vrednote prostora in okolja* (2004) velika večina anketiranih zavrača tezo, da se v velikih mestih človek počuti bolj sproščeno in svobodneje (79 odstotkov). Prav tako največ vprašanih meni, da je dobro, da Slovenija nima velikih mest, ker bi bili ljudje tako še bolj odtujeni drug od drugega (81 odstotkov). Večina tudi zavrača tezo o Sloveniji kot podeželski deželi, ki potrebuje veliko mesto (82 odstotkov), nemajhen delež vprašanih pa velika mesta dojema kot nevarna območja, saj je po njihovem mnenju že Ljubljana preveliko mesto, da bi se človek v njem počutil varnega (53 odstotkov).

Večina anketirancev bi tako najraje ohranila dosedanji način bivanja oziroma neformalno podpira gradnjo razpršenih naselij hiš, ki so dobro povezane z infrastrukturo in storitvami (promet, socialna oskrba, šole, bolnišnice, trgovina, prostočasne dejavnosti[7] in tako dalje), obenem pa meni, da jim bivanje na gosteje naseljenih področjih ne ponuja bistvenih prednosti. Rezultati raziskave odražajo predvsem potrebo ljudi po ugodnostih, ki jih prinaša življenje na urbanih območjih (boljša preskrba s storitvami, dostop do raznovrstnih prostočasnih dejavnosti in tako dalje), obenem pa ti isti ljudje niso pripravljeni na življenje v gosteje naseljenih območjih, ki predpostavljajo drugačen – bolj urbani način življenja. Podobno je odpor do kakršnihkoli sprememb in novosti v mestnem središču Ljubljane eden izmed tipičnih kazalcev nepripravljenosti na življenje v mestu. Ob poskusu prenovitve Prešernovega trga leta 1988 so prebivalci Ljubljane izrazili močan odpor do uvajanja novosti v mestno središče. V analizi 3.000 pripomb (gl. članek *Če bo vodnjak, bo tudi bomba! O segmentih ruralne ideologije v Ljubljani* – Gantar, Kos 1993) so prebivalci v približno 80 odstotkih primerov izrazili protest proti predlagani ureditvi Prešernovega trga.

Podoben odnos, kot ga anketiranci kažejo do poskusov uvajanja novosti v mestno središče Ljubljane, se kaže tudi pri doživljanju hrupa, prometa, gneče in pestrega nočnega življenja, torej pri postranskih učinkih delovanja velikih mest. Naštete značilnosti večjih mest so v Sloveniji pogosto dojete kot izrazito negativni elementi, ki jih ni potrebno tolerirati oziroma vzeti v zakup kot stranske učinke urbanosti, temveč za vsako ceno odstraniti. V raziskavi *Reurban Mobil – Reurbanizacija stanovanjskih območij v mestnih jedrih* (2004) smo protiurbane elemente zasledili tudi pri prebivalcih mestnega središča Ljubljane.

---

7 Kako močna je povezava med bivanjskimi preferencami in potrebo po priključenosti na ključne infrastrukturne sisteme, je razvidno tudi iz raziskav (za podrobnosti gl. Uršič 2003), ki kažejo povečevanje avtomobilskih potrošnikov v multifunkcionalnih nakupovalnih središčih na obrobju Ljubljane (BTC, LeClerc).

Ob vprašanju »Ali po vašem mnenju v središču Ljubljane kaj manjka?« je velika večina anketirancev odgovorila pritrdilno (82 odstotkov). Ob nadaljnjem vprašanju »Kaj je tisto, kar manjka?« je približno 73 odstotkov vprašanih pojasnilo, kaj po njihovem mnenju manjka v središču Ljubljane. Najpogostejši odgovori so bili povezani s problemi, ki jih povzroča gostota avtomobilskega prometa v mestnem središču (pomanjkanje parkirnih prostorov, garaž, prometne konice ob določenih urah dneva, regulacija prometa), vendar so veliko skupino predstavljali tudi anketiranci, ki so pojasnjevali, da mestno središče postaja vse bolj »kaotično« in »umazano«. Ta skupina bi, če bi ji oblasti to dopuščale, uveljavila bistveno več nadzora nad lokali, ki so odprti pozno v noč. Prebivalcev ne moti toliko hrup, ki prihaja iz barov, nočnih klubov in restavracij (lastniki so večinoma poskrbeli za zmanjšanje hrupa v zaprtih prostorih), temveč predvsem hrup z ulice oziroma ulično življenje, ki je povezano z delovnim časom omenjenih dejavnosti. Velik del anketirancev je odklonilen odnos do nočnih dejavnosti v središču mesta izrazil tudi ob vprašanju »Kako pogosto se v vašem stanovanjskem okolju pojavljajo naslednji moteči pojavi?« (tabela 1).

Tabela 1: Kako pogosto se v vašem stanovanjskem okolju pojavljajo naslednji moteči pojavi? (*ReUrban Mobil* 2004)

	Neprestano	**Pogosto**	**Včasih**	**Nikoli**	**Ni moteč dejavnik**
Prometni hrup	24,7 %	24,2 %	30,2 %	6,8 %	14 %
Hrup proizvodnih dejavnosti	1,7 %	5,7 %	23,7 %	42,8 %	26,1 %
Smrad in izpusti plinov	19,4 %	23,9 %	35,3 %	11,6 %	9,8 %
Hrup sosedov	4,1 %	12,4 %	46,5 %	21,6 %	15,5 %
Hrup mimoidočih	9,2 %	22,9 %	36,3 %	16,7 %	15 %
Hrup iz trgovin, restavracij in klubov	10,2 %	15,7 %	30,9 %	26,3 %	16,8 %
Grafiti na zidovih	8,7 %	16 %	37,7 %	18,7 %	18,9 %
Vandalizem	9,3 %	21,7 %	51,4 %	12,8 %	4,8 %
Onesnaženje ulic (na primer smeti, pasji iztrebki)	19,8 %	32,9 %	39,9 %	3,6 %	3,8 %
Vlomi in kraje (tudi poizkusi)	5 %	21,6 %	55 %	13,7 %	4,7 %

Prebivalce najbolj moti onesnaževanje ulic zaradi sprehajalcev, obiskovalcev (približno 52 odstotkov – obe kategoriji odklonilnih odgovorov sta združeni), sledi prometni hrup (49 odstotkov) in smrad na ulicah (43 odstotkov), hrup mimoidočih na ulicah mestnega središča (32 odstotkov) ter vandalizem (32 odstotkov). Mesto kot gosteje naseljeno urbano območje avtomatično vključu-

je tudi določeno mero kaotičnosti in umazanije, kar pa večina anketirancev v raziskavah *Vrednote prostora in okolja* (2004) in *Re-urban mobil* (2004) slabo prenaša. Odpor do gosteje naseljenih območij, kjer je nujen stik z večjim številom ljudi in prihaja do intenzivnih družbenih interakcij, izraža dokaj individualistično in ruralistično naravnanost prebivalcev Slovenije.

Povsem jasno je, da na prostorski razvoj Slovenije pomembno vplivajo prostorske vrednote prebivalcev Slovenije. Sodeč po podatkih iz raziskav, večina anketiranih v Sloveniji večje mesto vidi kot neprimeren kraj za življenje, saj se v njem počutijo manj varno in neprijetno. Protiurbane vrednote vplivajo na življenjski utrip slovenskih mest, v katerih prihaja do poskusov oblikovanja prostorov, ki bodo skladnni z merili podeželskega okolja. Pri tem se večkrat uvaja drastične ukrepe glede zmanjšanja hrupa, obratovanja nočnih lokalov, trgovin, prometa in tako dalje. Med primere, ki dobro ponazarjajo vpliv protiurbane naravnanosti današnjih prebivalcev slovenskih mest, lahko uvrstimo tudi dolgoletne spore med stanovalci Kersnikove ulice v Ljubljani in obiskovalci kluba K4 v isti ulici. Klub K4[8] je od svoje ustanovitve leta 1989 naprej ena ključnih lokacij študentske kulture in zabave v Sloveniji. Na zahtevo stanovalcev so morali predstavniki kluba K4 večkrat začasno zapreti klub, saj naj ne bi ustrezal meritvam hrupa.[9]

V zadnjem obdobju prihaja do poskusov povečevanja nadzora življenjskega utripa v slovenskih mestih. S tem, ko se v mestu briše heterogenost in postavlja »kalupe«[10] (Roszak 1981), po katerih naj bi posameznik sprejemal urbane izkušnje, mesto izgublja tudi zmožnost izoblikovanja novih ali ohranjanja obstoječih alternativnih urbanih prostorov,[11] ki so nasprotni pol nadzorovanih prostorov in služijo za ohranjanje ravnovesja v mestu. Donald (1999) ob tem opozarja na možnost, da se je ravnotežje med apolonijskimi (dionizičnimi) in disciplinarnimi dimenzijami v modernosti razdrlo in močno nagnilo na stran slednjih, ki skušajo v mestu čimbolj zabrisati sledi o konfliktu, agresivnosti in paranoji, ki prav tako predstavljajo del urbane izkušnje. Sennett (1996) v zvezi s tem omenja, da »telo oživi šele, ko je soočeno s težavami« in ko prihaja do močnih uporov v ustaljenih shemah delovanja. Občutki konfrotacije in stresa so nujen element stimulacije, prebujanja čutov pri posamezniku, ki mu je šele prek procesov dialogizacije in pogajanj omogočeno nabiranje specifičnih individualnih življenjskih izkušenj, ki mu služijo za samoidentifikacijo. Očiščeni oziroma neheterogeni prostori lahko le do določene mere izzovejo občutke stimulativnega stresa (adrenalina), ne morejo pa omogočiti resničnih izkušenj konfrontacije, nečistosti, težavnosti in oviranja, ki jih posameznik potrebuje za družbenokritično obravnavo sprememb v svojem vsakda-

---

8 Dejavnosti K4 temeljijo na neprofitnem programu podpiranja razvoja neuveljavljene, eksperimentalne, alternativne kulture (vsa sredstva, pridobljena z dejavnostjo kluba, so namenjena bogatenju klubske programske ponudbe).

9 Kljub naporom predstavnikov K4, ki so poskrbeli za dodatno zvočno izolacijo prostora, ureditev klimatskega sistema, zazidanje vseh odprtin na plesiščih in uvedbo strožjih varnostnih ukrepov v klubu in pred njim, so stanovalci Kersnikove ulice dosegli ponovno zaprtje kluba z omejitvijo njegovega delovanja do polnoči (za podrobnosti gl. članka *K4 zapira ventile*, 2004, in *Potiskanje v ilegalo*, 2004).

10 Roszak v delu *Person/Planet: The Creative Disintegration of Industrial Society* (1981) govori o nevarnosti vzpostavljanja t. i. identitetnih škatel, kalupov, ki naj bi razlike med posamezniki zreducirali na nekaj značilnih, vnaprej opredeljenih modelov delovanja v družbi.

11 Tako območje je na primer Metelkova, kjer gre za »(organiziran) poskus fizične umestitve drugačne socialne in kulturniške prakse v urbano strukturo, za projekt urbanega paralelnega prostora, ki bi omogočil prostorske pogoje za odvijanje alternativne kulturniške in socialne prakse, v precejšnji meri neodvisne od formalnih institucionalnih vzorcev družbenega delovanja« (Kos 1999: 26).

njem življenju. Mesta z urbanim načinom življenja so z vidika prebivalcev, ki upoštevajo prevladujoče kulturne norme in pravila obnašanja, sicer pogosto predstavljena kot kaotični in umazani prostori, vendar so obenem paradoksalno pogosto zamišljena tudi kot prostori želje in svobode, saj omogočajo tiste dejavnosti in servise, ki se jim družba uradno odreka, vendar jih obenem naskrivaj sprejema in dopušča.[12]

3.1 Dejavniki spodbujanja protiurbanih ideologij

Rotar (1985: 87) ugotavlja, da objektivnih vzrokov, ki bi pojasnjevali, zakaj je v Sloveniji prišlo do izoblikovanja odpora do urbanega načina življenja in nastanek izrazito domačijsko naravnanih nacionalnih ideologij, ni mogoče točno določiti. Lahko pa razberemo nekatere ključne relacijske vzroke, ki so postavljali temelje za nastanek ideologij »rodu (Blut) in grude (Boden)« (Rotar 1985: 87). Ideologije rodu in grude so v slovenskem prostoru nastajale oziroma so se izkristalizirale v razmerju do opredeljevanja skupnega sovražnika, ki so ga predstavljali tuji kulturni elementi, ki so se znašli na ozemlju Slovenije. Zaradi nezmožnosti vzpostavljanja ustreznih nacionalnih političnih oblasti[13] je v Sloveniji ob razvoju nacionalnih ideologij rodu in grude prišlo do osredotočenja na notranje razmere in poskusov oblikovanja ideologij, ki slonijo na doktrini varovanja (jezika, običajev, izraza, posebnosti). Zaradi vase zaprtega, omejenega razvoja ideologij rodu in grude je prihajalo kvečjemu do »kulturnega izolacionizma in kulturnega protekcionizma« (Rotar 1985: 220), v najslabšem primeru pa do pretirane povezave med domačijstvom in nacionalno identiteto.

Prevlada konzervativne različice nacionalizma v Sloveniji je pomenila tudi manjšo »prepustnost« zunanjih elementov, ki bi lahko sodelovali pri modernizaciji države. Meščanstvo je imelo bistveno premajhno vlogo v procesih izoblikovanja slovenske nacionalne zavesti, kar je vplivalo tudi na stališča o življenju v mestu. Še več, urbanost – ali urbani način življenja – je bila dojeta kot tujek in element ogrožanja »slovenske kulture«. Prikrito zaviranje procesov gospodarskega razvoja zaradi ideologij rodu in grude je imelo posledice tudi v prostorskem razvoju Slovenije. Preprečevanje vdora tujih kulturnih elementov je delno oviralo urbanizacijo, saj so bile podeželske skupnosti za razliko od mest (kjer je bilo veliko nemško govorečega prebivalstva) predstavljene kot osnovne družbeno-kulturne enote, na katerih temelji slovenska kultura. Elementi domačijstva so ostali zakoreninjeni v slovensko narodno zavest vse do danes in še vedno pomembno vplivajo na (odklonilen) odnos prebivalcev Slovenije do življenja v mestu ter tako posredno usmerjajo prostorski razvoj Slovenije.

Nenazadnje lahko v današnjem času potegnemo tudi vzporednice med domačijstvom in hitrim vzponom novih prostorov potrošnje na mestnem obrobju. Debord v *Družbi spektakla* (1992) nakupovalna središča na mestnih obrobjih poimenuje za »psevdo-podeželske« urbane prostore in jih

---

12 Nekatere bolj liberalne družbe take prostore uradno dopuščajo in jih skušajo le v manjši meri regulirati. Kot primer lahko navedemo območje Red Light District v Amsterdamu (Nizozemska), kjer je dopuščena prodaja nekaterih drog in je prostitucija pod strogim zdravstvenim in policijskim nadzorom. S tem ko je ponudba prepovedanih dejavnosti vključena v uradno, zakonsko shemo, je tudi stopnja stigmatizacije pregovorno »umazanih« prostorov in dejavnosti bistveno manjša.

13 Lahko bi govorili tudi o onemogočanju vzpostavljanja ustreznih nacionalnih političnih oblasti s strani različnih tujih političnih sil v zgodovini (rimski imperij, Avstro-Ogrska itd.). Slovenija je bila zaradi svoje geostrateške lege v zgodovini pomembno ozemlje, ki so si ga lastile različne državno-politične strukture.

cinično označi kot »momente nedovršene reorganizacije mestnega tkiva« (Debord 1992: 116). V tem psevdo-podeželju se izgubljajo tako »naravni odnosi starega podeželja kot tudi neposredni družbeni odnosi zgodovinskega mesta« (Debord 1992: 117). Ti prostori so očiščeni večine primesi, ki soustvarjajo urbanost v mestu[14] in ponujajo institucionalizirano, standardizirano obliko »potrošnje izkustev in zadovoljstva« (Featherstone 1998). Pri tem slabijo klasično (zgodovinsko) vlogo mesta kot ponudnika najrazličnejših storitev in prostočasnih aktivnosti.[15] Zdi se, da se novi prostori potrošnje na obrobjih slovenskih mest dobro skladajo s prevladujočimi prostorskimi vrednotami Slovencev in delujejo v smeri zaviranja razvoja urbanosti v slovenskih mestih. Večina prebivalcev Slovenije je prek novih infrastrukturnih povezav (avtocest) zelo dobro povezana z velikimi nakupovalnimi središči, ki so v obdobju po osamosvojitvi doživela pravi razcvet. Nasprotne trende pa je opaziti v središčih večjih mest, ki se zaradi slabe dostopnosti, nerazvitega javnega prometa in manjše ponudbe prostočasnih dejavnosti zdijo Slovencem precej manj privlačna.

4 Zaključek – »urbano-ruralni način življenja« kot podlaga za optimalen prostorski razvoj Slovenije?

Prebivalci Slovenije so identitetno močno povezani s podeželjem, zato bi bilo nesmiselno postavljati popolnoma nove in izrazito urbane bivalne zahteve. Lomljenje obstoječih razmerij po principu izključevanja obstoječih prostorskih vrednot bi lahko sprožalo neproduktivne, konflikte situacije, ki bi škodile nadaljnjemu prostorskemu razvoju. V tem kontekstu se zdi najbolj smiselno povezovanje obeh načinov bivanja in počasno uvajanje bolj urbanih življenjskih praks. Prilagoditev dosedanjih trendov prostorskega razvoja in oblikovanje »urbano-ruralnega načina življenja« se zdi najbolj ustrezna rešitev glede na želje prebivalcev, da bi živeli na manj gosto naseljenih območjih. Ob tem se je potrebno zavedati, da težnje po ohranjanju dosedanjih bivanjskih značilnosti, ki se izražajo v razpršeni poselitvi, ne moremo vnaprej označiti za napačne. Ohranjanje domačijskosti in povzdigovanje podeželja kot idealnega bivalnega okolja je v prejšnjih obdobjih imelo za Slovenijo tako pozitivne kot negativne učinke.

Relativno razpršen poselitveni sistem z velikim številom manjših naselij, ki je nastal v obdobju pred drugo svetovno vojno, je delno pripomogel k ohranjanju slovenske kulturne identitete. Zaradi različnih razlogov so imeli zunanji oziroma tuji ekonomski subjekti velik vpliv v večjih mestih, medtem ko je večina razpršenega poselitvenega sistema (manjših mest, vasi in zaselkov) ostala zunaj njihovega vpliva. Razpršen poselitveni sistem, ki se je ohranil tudi v obdobju socializma, je pripomogel k omilitvi socialnih razlik med prebivalci. Gradnja velikega števila samostojnih hiš na slovenskem podeželju je pripomogla k dvigu bivanjskega standarda, povečanju relativno majhnega števila stanovanj in znižanju stroškov gradnje novih stanovanj na urbanih območjih. Program

---

14 Gre za »psevdojavne (poljavne)« prostore, ki so v privatni lasti (Soares 2002). S tem je onemogočeno določeno delovanje, ki je v javnih prostorih dovoljeno in tolerirano. Človekove pravice v določeni meri tu ne veljajo, saj v njih ni prostora za »družbeno nezaželene« obiskovalce (Soares 2002) – brezdomce, nezaposlene, alternativne subkulture in druge osebe, za katere se zdi, da ogrožajo »urejenost skrbno konstruirane iluzije suspenza, ki jo od publike zahtevajo vse gledališke predstave« (Mitchell 2000: 137).

15 Kako so mesta oziroma trgi in mestna središča v preteklih obdobjih vedno igrala vlogo ključnega infrastrukturnega vozlišča in ponudnika najrazličnejših dejavnosti, lepo opisuje Mumford v delu *Mesto v zgodovini* (1969).

policentričnega razvoja, ki so ga podpirale oblasti v socializmu, se je skladal s razpršenim poselitvenim sistemom Slovenije in bivanjskimi preferencami prebivalcev Slovenije. Prav skladnost procesov policentričnega razvoja, deagrarizacije in specifičnih prostorskih vrednot Slovencev je eden izmed pomembnih vzrokov, ki je pripomogel k hitremu ekonomskemu razvoju v okvirih tedanje Jugoslavije.

Posamezne značilnosti urbano-ruralnega načina življenja Slovencev bi bile lahko v pomoč pri ohranjanju (izboljševanju) kakovosti življenja v Sloveniji tudi v obdobju po osamosvojitvi. Zaradi zagotavljanja optimalnega prostorskega razvoja Slovenije bi bilo smiselno skleniti nekakšen »bivanjski kompromis« oziroma povezati zahteve posameznikov, ki zagovarjajo ohranjanje obstoječega (razpršenega) poselitvenega vzorca in zahteve po oblikovanju bolj ekoloških, trajnostno naravnanih bivalnih vzorcev. Če se ohranja primeren odnos do rabe prostora in varujejo naravni viri, lahko želje po bivanju v manj gosto naseljenih območjih povežemo s dolgoročnim prostorskim razvojem. Velik delež ljudi, ki bi radi živeli z ugodnostmi urbanega načina življenja (tj. imeli dober dostop do servisov in storitev, ki jih ponuja mesto) in hkrati imeli tudi neposreden dostop do ohranjenega naravnega okolja, je lahko v kombinaciji z ustreznim prostorskim načrtovanjem (sistem gradnje po načelih dekoncentrirane koncentracije prebivalstva) pozitiven trend, ki služi za enakomeren razvoj vseh območij v Sloveniji. V nasprotnem primeru pa naveza urbano-ruralnega načina življenja lahko deluje kot dejavnik spodbujanja negativnih trendov razpršene suburbanizacije, ki postopoma uničujejo naravno okolje in ovirajo uveljavljanje bolj ekološkega, policentričnega sistema poselitve.

Viri in literatura

An urbanising world, 1996. Oxford: United Centre for Human Settlements, Oxford University Press.

BUNTING, Trudi, FILLION Pierre, 2000: *Canadian Cities in Transition*. Oxford: Oxford University Press.

DEBORD, Guy, 1999: *Družba spektakla. Komentarji k družbi spektakla*. *Panegirik*. Ljubljana: Koda, Šou.

DONALD, James, 1999: *Imagining the Modern City.* Minneapolis: University of Minnesota Press.

FEATHERSTONE, Mike, 1998 [1991]: Mestne kulture in postmoderni življenjski stili. *Časopis za kritiko znanosti* 26/189. 189–206.

GANTAR, Pavel, KOS, Drago, 1993: Če bo vodnjak, bo tudi bomba! O segmentih ruralne ideologije v Ljubljani. *Vesela znanost: O hišah, o mestih, o podeželjih*. Ljubljana: KUD France Prešeren.

HOČEVAR, Marjan idr., 2004: *Vrednote prostora in okolja: 3. fazno in končno poročilo*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Center za prostorsko sociologijo.

JARY, David, JARY, Julia, 1995: *Collins Dictionary of Sociology*. Glasgow: Harper Collins Publishers.

KLEMENČIČ, Vladimir, 2001: Process of Deagrarization and Urbanization of Slovene Rural Areas. *Rural Areas at the Millenium Shift – Challenges and Problems*. Ur. M. Klemenčič. Ljubljana: Department of Geography, Faculty of Arts, University of Ljubljana.

KOS, Drago, 1999: Paralelni urbani prostori – projekt »Mreža za Metelkovo«. *Metamorfoze Agore Metelkove*. Ur. M. Hren. Ljubljana: Društvo za razvijanje preventivnega in prostovoljnega dela.

LAH, Avguštin, 1999: Mesta so zgodovina in prihodnost. *Mest in urbanizacija*. Ljubljana: Svet za varstvo okolja Republike Slovenije.

K4 zapira ventile, 2004. Http://www.mladina.si/dnevnik/41537/ (28. 3. 2004).

LEFEBVRE, Henri, 1991 [1974]: *The production of space*. Oxford, Cambridge, Mass.: Blackwell.

LINDAUER, Gerhard, 1970: *Beiträge zur Erfassung der Verstädterung in ländlichen Räumen mit Beispielen aus dem Kochertal*. Stuttgart.

MITCHELL, Don, 2000: *Cultural Geography: A Critical Introduction*. Oxford: Blackwell.

MUMFORD, Lewis, 1969: *Mesto v zgodovini* 1. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

PACCIONE, Michael, 2001: *Urban Geography – A Global Perspective*. London: Routledge.

Reurbanizacija stanovanjskih območij v mestnih jedrih (skupni raziskovalni projekt Re-Urban Mobil): Zaključno poročilo, 2004. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede (IDV) in Mestna občina Ljubljana (Oddelek za urbanizem).

ROSZAK, Theodore, 1981: *Person/Planet: The Creative Disintegration of Industrial Society*. New York: Doubleday.

ROTAR, Braco, 1985: *Risarji – učenjaki. Ideologije v urbanizmu in arhitekturi*. Ljubljana: Delavska enotnost.

RUPPERT, Karl, SCHAFFER, Franz, 1973: *Sozialgeographische Aspekte urbanisierter Lebensformen*. Hannover: Jänecke.

SENNETT, Richard, 1996: *Flesh and Stone: The Body and the City in Western Civilization*. New York: W.W. Norton & Company.

SIMMEL, Georg, 2002 [1901]: *The Metropolis and Mental Life*. Http://www.scholars.nus.edu.sg/writing/uwc2101d/metropolis.html (20. 2. 2002).

SOARES, Joseph, 1996: *Shopping Malls. Mall of America. The Social Life of Cities*. Http://www.yale.edu/socdept/slc/mall/mallframe.html (21. 3. 2002).

Socialno prostorski vplivi avtocest v Sloveniji 2002, 2002. Ljubljana: Center za prostorsko sociologijo, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

ŠULJIĆ, Tomica, 2004: *Potiskanje v ilegalo*. Mladina 9, 1. 3. 2004. Http://www.mladina.si/tednik/200409/clanek/kul--zivljenski_slog-tomica_suljic/ (15. 11. 2004).

URŠIČ, Matjaž, 2003: *Urbani prostori potrošnje*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

WILLIAMS, Raymond, 1973: *The country and the city*. New York: Oxford University Press.

WIRTH, Louis, 2000 [1938]: Urbanism as a Way of Life. *The City Reader – Second Edition*. Ur. R. T. Le Gates, F. Stout. New York, London: Routledge.

Damjan J. Ovsec
Ljubljana
UDK 316.343.62(497.4)(091)

Nekaj o razvoju in pomenu meščanstva

Brez meščanstva ne bi bilo ne slovenskega naroda ne samostojne države Slovenije. Meščanstvo ima za seboj dolgotrajen razvoj in se je v zgodovini spreminjalo in nadgrajevalo, dokler ni postalo v družbi vodilni in zelo kompleksni sloj. Meščanstvo predstavlja liberalizem, določeno formo, standarde, že zdavnaj (v renesansi) potrjene vrednote, kvaliteto, predstavo in samozavest o sebi, etiketo in hkrati notranji odnos do načina življenja: kaj se spodobi in kaj ne. Gre za ekonomsko vsaj srednje dobro stoječ sloj, ki nikoli ni predstavljal ekstremne finančne moči. V psihološkem smislu zaznamujejo meščanstvo trije »i-ji«: individuum, individualizem in individuacija. Čeprav je socialistična ideologija meščanstvo uničila, tako da pri nas ne predstavlja nobene kategorije več, lahko rečemo, da ga je nekaj vendarle preživelo v fizični obliki (arhitektura, spomeniki ...) in v nekaterih (zasebnih) idejah. Kredo meščanstva je še vedno živ, saj je meščanski način življenja tak, da omogoča kvalitetno življenje tako individuumu kakor kolektivu. Njegov herojski vidik sta morala in avtoriteta.

Without the urban middle class there would be neither a Slovene nation nor an independent Slovene state. The bourgeoisie experienced a long development and, over time, changed and developed until it became the leading and most complex social stratum. The bourgeoisie represents liberalism, a specific mode of behaviour, standards, values affirmed as early as the Renaissance, quality, self-awareness and self-confidence, etiquette, and at the same time an internalised attitude to life: what is appropriate and what is not. Economically, it is an at least solidly placed class, which never represented the extremes of financial power. In psychological terms, the bourgeosie is marked by »three i's«: the individual, individualism and individuation. Although socialist ideology negated the bourgeosie, so that in Slovenia it no longer represents a social category, it can only be said to have survived in physical form in architecture, monuments and so on, and in certain (personal) ideas. The bourgeois credo is still alive, as the bourgeois lifestyle is such that it enables quality of life to both the individual and the collective. Its heroic aspect is its morality and authority.

V Sloveniji lahko opazujemo splošen neodnos do meščanstva. Ker pa je Slovence kot sodoben narod konstituiralo meščanstvo, brez njega pa ne bi imeli niti samostojne države, se sprašujem: zakaj se že 35 let ukvarjam z meščanstvom? Odgovor ni težak. Z njim se ukvarjam zato, ker sem ugotovil, da je meščanski način življenja tak, da omogoča kvalitetno življenje tako individuumu kakor kolektivu. Meščani imajo tisto duševno sproščenost, ki je potrebna zaradi kreativnosti. Meščan je človek večne renesanse. Meščanstvo je bilo sinonim za kvaliteto na vseh ravneh življenja. Kljub temu da je meščanstvo na videz propadlo, ker ga je uničila neka druga ideologija, je v njem še veliko stvari, ki nikakor niso preživete. Tisto kar me pri meščanstvu še vedno fascinira, je njegov herojski vidik: morala in avtoriteta.

Pota razvoja meščanske družbe so bila zapletena in dolgotrajna, polna padcev in vzponov, pozitivnega in negativnega, levega in desnega, spodnjega in zgornjega, sijajnega in obskurnega, pritlehnega in majestetičnega, moči in nemoči, spominov in pozabe, ljubkosti in ostrine; polna priklenjenega in osvobojenega, prikritega in razkritega, pritrditve in zanikanja, svetovljanskega in provincialnega in tako naprej, v dvojicah – v nedogled. Ambivalentnost te družbene plasti kaže

prav na njeno kompleksnost.[1] To je celota, ki so jo utrjevala tudi nasprotja in stranpoti, za vse pa se ima zahvaliti »izumu« mesta, tega (nekdanjega) simbola sveta, za katerega Claude Levi-Strauss pravi, da je pravzaprav biografija človeškega rodu, objekt narave in subjekt kulture.[2]

Naše meščanstvo je glede na sosede imelo nekatere značilnosti, med njimi to, da sta v mnogih mestih živeli dve narodnosti, Nemci in Slovenci, kar je povzročalo svojevrstno, tudi neprijetno psihodinamiko, hkrati pa prav zaradi nacionalnega naboja recimo v Ljubljani niso bile tako zelo vidne razlike med višjim, srednjim in nižjim slojem prebivalstva. Na Slovenskem so bili nemški meščani na splošno manj številni, bili pa so politično in zlasti gospodarsko vplivni. Vloga slovenskih meščanov v kulturnem življenju je bila upoštevanja vredna, postopno dosti bolj kakor vloga nemškega meščanstva, tako pri sprejemanju kulturne ustvarjalnosti kakor pri njenem podpiranju in pospeševanju.

Od razsula avstro-ogrske monarhije leta 1918 pa se je število nemškega meščanstva na naših tleh bistveno zmanjšalo. Njihov vpliv se je ohranil le še v gospodarstvu, pa še tu se je v naslednjih desetletjih precej zmanjšal. Slovenski kapital se je namreč čedalje bolj krepil in dosegel največjo moč v rokah posameznikov in korporacij tik pred drugo svetovno vojno. Po letu 1945 nemškega meščanstva ni bilo več.[3]

Pojmovanje meščanstva v preteklosti in njegov razvoj

Zavedati se moramo, da je za nastanek meščanstva potreben dolg razvoj. Ta razvoj je poseben in kompleksen ter prav zaradi tega predstavlja posebno nacionalno vrednoto. Vsekakor smo svojo meščansko družbo v določeni meri in obliki dosegli in razvili tudi Slovenci. Od drugih evropskih mest pa nas ločijo nekatere posebnosti. Če se omejimo zgolj na Ljubljano, omenimo dejstvo, da ustanovitelji mesta niso bili Slovenci (čeprav je bil kraj prej na ozemlju izumrle slovenske rodbine Breže-Seliških), ampak nemški Spanheimi. Ker so, kot vemo, Nemci predstavljali vodilni sloj, je bila nemščina dolga stoletja uradni jezik, ob njej pa se je v določenih obdobjih kot jezik trgovanja uveljavljala tudi italijanščina; v mestu je bilo vedno tudi veliko drugih tujcev (viri omenjajo Italijane, Francoze, Špance, Angleže, Švede, Dance ...),[4] medtem ko so bili domačini, ki so bili sicer v večini, dninarji, rokodelci, mali trgovci – skoraj vsi so govorili slovensko – in gostači. To posebno kategorijo mestnih prebivalcev je poznala Ljubljana v 17. stoletju. Gostači (Inwohner) so bili brez svoje hiše, vendar so smeli opravljati meščansko obrt in so se v tem ločevali od nižjih slojev, npr. dninarjev.[5] Niso bili torej meščani, pa tudi najnižji sloj ne.

---

1 D. J. Ovsec, Živi svet meščanstva, v: *Gledališki list MGL* 68/5, sezona 1999/2000, 72–84.
2 Isti, O meščanstvu kot zgodovinskem, etnološkem in posebej – psihološkem pojmu. Interdisciplinarna interpretacija, *Etnolog* 40/4 (1994), 35.
3 A. Baš, S. Vrišer, Meščan, v: *Slovenski etnološki leksikon*, Ljubljana, 2004, 321.
4 Prim. J. V. Valvasor, *Slava vojvodine Kranjske*, 6. knjiga, Nürnberg, 1689; Vrhovec, *Ljubljanski meščanje v minulih stoletjih*, Ljubljana, 1886, 17; D. J. Ovsec, *Oris družabnega življenja v Ljubljani od začetka 19. stoletja do 2. svetovne vojne*, Ljubljana, 1979, 7–20.
5 S. Vilfan, *Enciklopedija Slovenije* (ES) 7, Ljubljana, 1993, 96; V. Melik, Mesto (civitas) na Slovenskem, *Zgodovinski časopis* (ZČ) 26 (1972), 299–316; J. Curk, *Trgi in mesta na slovenskem Štajerskem*, Maribor, 1991.

Omeniti velja tudi slovesno meščansko prisego, ki je imela v prejšnjih stoletjih posebno vlogo.[6] Znano je tudi, da velik del prebivalstva mest in trgov ni imel meščanskega položaja (npr. duhovščina, deželnoknežje, deželno in drugo uradništvo s svojim osebjem, služinčad, svobodni dninarji, berači in podložniki, ki so imeli v mestnem obgradju podložna zemljišča, ter Judje).[7] Sicer pa so bila slovenska tla vselej področje majhnih naselij ter trgov. Pri tem je imela vsaka od dežel, na katere je bil ta teritorij razdeljen, svoje posebne značilnosti. Še posebej so bile opazne razlike med obmorskimi mesti z drugačnim razvojem in zgodovino ter mesti v notranjosti.

Pot do meščana in njegova vloga sta se s časom zelo spreminjali. Zgodnjesrednjeveška vloga mesta je pravna. Idealno podobo srednjeveškega mesta določata dva pola: združevanje in omejevanje, zrak, ki ga meščan diha, pa »osvobaja«. Podložnik, ki je v mestu prebil določen čas, ne da bi ga njegov gospod pogrešal ali zahteval njegovo vrnitev, je postal svoboden.[8] O sprejemu meščana je odločal mestni svet. Praviloma so zahtevali, da mora kandidat imeti hišo in zagotovljen obstanek (obrt, trgovina). Kljub temu da meščanska pravica ni bila dedna, so imeli meščanski sinovi prednost za pridobitev pravice pred tujci.

Ko so se v 19. stoletju začela meščanska naselja po pravnem statusu izenačevati z drugimi in ko je po marčni revoluciji prevladala zahteva po enakopravnosti, je meščanstvo postalo bolj gospodarsko-socialni kot pravni pojem, kar je veljalo ob njegovem nastanku. Še naprej je bila zanj značilna neagrarna dejavnost, omejena na uglednejše poklice, pri katerih ni bilo potrebno fizično delo. Njegova sestava je bila zelo raznolika: poleg maloštevilnih podjetnikov (med njimi je bilo celo nekaj kapitalistov) in drugega gospodarskega meščanstva (trgovcev in višjega trgovskega osebja, posojilodajalcev, zakupnikov graščin) se je vedno močneje uveljavljalo izobraženo meščanstvo (državni uradniki, svobodno poklici, zdravniki, inženirji). V vseh teh skupinah se je povečal pritok s podeželja. Tudi meščani – ki jim je že prodaja državnih gospostev od konca 18. stoletja naprej lajšala nakup gosposčin – so še bolj kakor prej vlagali denar v gradove, zemljiške rente in po zemljiški odvezi celo v kmečka zemljišča. Posebno na Kranjskem, recimo, je bilo v meščanskih rokah precej gradov.[9]

V svetu in v habsburški monarhiji so dolgo časa veljala načela, da štejejo za mesta samo kraji, ki imajo več kakor dva tisoč prebivalcev. Kako počasi je vse skupaj šlo, nam kaže na primer ljudsko štetje, ki so ga izpeljali slabih šestdeset let po ljubljanskem kongresu Svete alianse (1821): omejeno številčno mejo je presegla samo tretjina naših okrajnih središč, prav toliko pa jih ni doseglo niti tisoč prebivalcev. Vendar je tudi v majhnih krajih, ki so bili sedeži okrajnih glavarstev, živelo meščanstvo.[10] In to je bistveno, ne glede na to, koliko je bilo provincialno in za časom in koliko

---

6 Prva ohranjena je iz leta 1599 (gl. I. Vrhovec, n. d., 13); A. Svetina, Pogoji za sprejem v meščanstvo in pravni položaj ljubljanskih meščanov od 16. do 18. st., v: *Iz starejše gospodarske in družbene zgodovine Ljubljane*, ur. S. Vilfan, Ljubljana, 1971, 166–170.

7 S. Vilfan, n. d., 96.

8 N. d., 96; isti: *Pravna zgodovina Slovencev od naselitve do zloma stare Jugoslavije*, Ljubljana, 1961. Prim. še I. Žmuc, *Ko je bilo meščanstvo privilegij, v: Podobe ljubljanskih meščanov. Katalog*, Ljubljana, 1992, 11.

9 S. Vilfan, ES 7, 96.

10 F. Zwitter, *Starejša kranjska mesta in meščanstvo*, Ljubljana, 1929; isti: K predzgodovini mest in meščanstva na starokarantanskih tleh, ZČ 6–7, 1953, 218–245; V. Melik, Središča, provinca in meščani, v: *To in ono o meščanstvu v provinci*, ur. T. Badovinac, R. Fugger Germadnik, Celje, 1995, 7–9.

ne, v razcvetu ali politično in gospodarsko indisponirano, ne glede na to, da sta v mnogih mestih in trgih živeli druga ob drugi dve meščanski družbi, nemška in slovenska, z odnosi, ki so se močno spreminjali, ter ne glede na to, da je prišlo sčasoma do razcepitve meščanskih skupin, povrhu pa še do narodne razcepitve.

Važno je, da je meščanstvo bilo. Posebej važno pa je, kar naglašamo, da je naše meščanstvo imelo zavest o sebi. Vsak (mestni) kraj je imel tudi svojo samozavest, svojo strukturo meščanstva oziroma prebivalstva.

Klasična (stara) definicija meščanstva

Omenjeno je vodilo h klasični, a pomanjkljivi definiciji meščanstva, ki pravi, da je le-to vodilna plast v mestih in trgih oziroma da meščanstvo označujejo določene poklicne dejavnosti, premoženjska sestava, miselnost in način življenja. Sicer pa so poklicna dejavnost, gosta naseljenosti in druge okoliščine vplivale, da se je meščanstvo tudi po načinu življenja ločevalo od plemstva, revnejših mestnih prebivalcev in seveda kmetov. To se je sprva kazalo v večji pismenosti, posebej pa je bilo vidno v oblačenju. Bogato meščanstvo se je skušalo izenačevati s plemstvom, čim so se ob prehodu iz srednjega v novi vek začele rahljati meje med družbenimi skupinami. Izenačevanje so skušali preprečiti s policijskimi redi, a se vse skupaj, kot ponavadi, ni obneslo. Na drugi strani pa je postajal vpliv meščanske kulture čedalje močnejši in se je širil na podeželje. V 18. stoletju se je nadaljevalo prenašanje kulturnih dejavnosti iz samostanov, gradov in plemiških dvorcev tudi v meščanske kroge, tako da je bila nastajajoča socialna kultura v dobršnem, celo največjem delu meščanska.[11]

Kultura bidermajerja

Meščanski način življenja je začel sčasoma, zlasti v prvi polovici 19. stoletja, oblikovati kulturne vzorce oziroma standarde. Ti so se izkristalizirali v posebni kulturi, ki jo poznamo kot bidermajer. Kultura bidermajerja ponazarja zavest o samem sebi pri meščanstvu, ki so mu postali poslovni uspeh, družina, občutje in narava temelj identitete. Bidermajer je srednjeevropska meščanska kultura, vezana predvsem na nekdanjo Avstrijo in Nemčijo pred dunajskim kongresom (1815) in marčno revolucijo. Njegovi odmevi se kažejo do konca 19. stoletja, ki ga ne imenujemo zastonj (klasično) stoletje meščanstva. Bidermajer niti ni slog z določenimi stilnimi značilnostmi, ampak kulturnozgodovinski pojem. Ponazarja namreč razmerje do življenja, je, kot rečeno, življenjsko občutje, ki se kaže v likovni umetnosti – zlasti v umetni obrti in slikarstvu – pa tudi v slovstvu in glasbi. S sociološkega vidika je bidermajer omejen na srednje in malo meščanstvo in izraža njegove življenjske norme ter ideale, kot so patriarhalno družinsko življenje, pa njegov intimni, dobrodušni ter naivni domačnostni svet.[12]

Razcvet meščanske kulture je, logično, vplival na vedenje in način življenja plemstva. Le-to je pozneje, kljub temu da je ohranilo nekatere lastne pojme o primernem življenju, zlasti v material-

---

11 S. Vilfan, n. d., 97; A. Baš, *Oblačilna kultura na Slovenskem v Prešernovem času*, Ljubljana, 1987, 144–162.

12 D. J. Ovsec, Živi svet meščanstva, 76; prim. še E. Bruckmüller, Nove raziskave zgodovine avstrijskega meščanstva, ZČ 45/3 (1991), 369–391.

ni kulturi, posnemalo meščanstvo, dokler ni meščanska kultura med vojnama postala splošni ideal, ki se mu je zdaj začela pospešeno prilagajati tudi kmečka kultura, na primer s prevzemanjem predmestnega stanovanjskega ideala. S tem pa je meščanska kultura začela izgubljati dotedanjo socialno utemeljeno svojskost.

Če ostanemo pri »oblikovnih« plateh meščanstva, je potrebno zapisati, da se zdi, da je za »novo meščanskost« dolgo prevladoval skupni pojem »srednji stan«, tisto, čemur Nemci pravijo »Mittelstand«. Iz teh pojmovnih predstav se je kasneje razvil zdaj že globalni pojem »srednji razred«. Sicer pa so meščanstvo nekoč imenovali tudi »tretji« in pri nas celo »četrti stan«. K temu dodajmo, da meščanstvo ni bilo nikoli enotna masa ali skupina. Po številu so bili meščanski razredi vedno v manjšini. Bržkone moremo na splošno zapisati, da je mogoče meščanske razrede po njihovem izvoru tem manj regionalno določati, čim »višje« se povzpnemo: nadregionalna mobilnost in izvor iz zelo različnih območjih se zdi prav tista značilnost, ki določa t. i. »meščanskost«. Pomembno možnost vzpona v meščanskost so nudile izobraževalne ustanove – torej gimnazije in univerza.[13]

Slovenski izrazi mesto, meščanstvo, meščanskost se razlikujejo od drugih južnoslovanskih. Ločnica med meščanstvom in državljanstvom

Važno je povedati, da je slovenski izraz *mesto* podobno kot v poljščini in češčini nastal po nemški besedi Stadt (v prvotnem pomenu Statt, Stätte, kraj, mesto), v drugih slovanskih jezikih pa je nastal iz oznake za utrjen kraj (grad) ali pa pod vplivom madžarskega izraza vár, város. To dokazuje, da so Slovani in Slovenci spoznali mesto kot novo naselbinsko zvrst v zahodni soseščini, kjer so uporabljali za pojme tudi latinske izraze civitas, municipium in urbs.[14] Za Slovence je to samo še en razlog več, da odpravimo kompleks in se zavemo svojega evropejstva.

Močnejši izraz za meščanstvo je *buržoazija* (burgus, francosko bourg pomeni grad, mesto). Ta izraz je splošno razširjen po vsem svetu, vendar je sčasoma dobil zlasti v politični rabi slabšalni prizvok, posebno kadar naj bi označeval (velike) kapitaliste. Tudi izraz *malomeščanstvo* je pejorativna oznaka za različne, ne natančno opredeljene načine mišljenja in življenja.

Znano je, da slovenščina, drugače kot mnogi drugi jeziki (ki izhajajo iz latinskega civis v pomenu rimskega meščana), loči med meščanstvom in državljanstvom. V fevdalni dobi gre pri meščanstvu za pravni in socialni pojem.[15] Občinska zakonodaja pa je od leta 1862 dalje urejala domovinstvo kot pripadnost občini enotno za vse občine.[16] Pojem meščanstva je še ohranila v mestih in trgih. V meščanstvo je bil sprejet, kdor je plačal takso. S tem je imel pravico do uživanja storitev tistih meščanskih ustanov in zavodov, ki so bili včasih namenjeni zgolj meščanom.[17] Takso je bilo treba plačevati do razpada Avstro-Ogrske. V kraljevini Jugoslaviji je ostalo pri meščanstvu kot posebni, izjemni vrsti domovinstva, sicer pa ni bilo več posebna pravna kategorija. Ostalo je še kot gospodarsko-socialna kategorija. V socialistični Jugoslaviji je bilo meščanstvo odpravljeno.

---

13 D. J. Ovsec, n. d. 77; gl. tudi op. 12.
14 S. Vilfan, n. d.; V Melik, n. d.; J. Curk, n. d.
15 F. Zwitter, n. d.
16 I. Vrhovec, n. d.
17 Prav tam, 8.

Meščanstvo, največji sovražnik komunizma

Menim, da je zelo potrebno razmisliti o naslednjem: med nekaterimi srednjeevropskimi in vzhodnoevropskimi narodi smo Slovenci še posebej izgubili svoje meščanstvo. »Nova elita« v resnici v zgodovinskem kontekstu ni več elita. Zato ima kompleks sovražnosti do tradicionalnega meščanstva. V resnici je to nepotrebno in smešno, vendar vemo, kaj kompleks pomeni v psihološkem smislu. Za Scotta Lasha[18] je nova elita zgolj »množica, to je del množic«. Zato smo pri nas ves povojni čas o meščanih govorili kot o mestnih prebivalcih, občanih. Ko se je po osamosvojitvi Slovenije stari termin »meščan« vrnil, ni pomenil več istega. Meščani so samo še prebivalci nekega mesta, medtem ko je zgodovinska meščanska kontinuiteta izgubljena v etru. V pričujočem članku se s tem ne mislimo ukvarjati, na problematiko bi radi le opozorili. Podobno se ne bomo na tem mestu spopadali s t. i. »meščansko dekadenco«, ki je pri nas razvojno in zgodovinsko sploh ni moglo biti, niti ne bomo pisali o »meščanski krizi«, kajti tudi do nje, na višku meščanstva, sploh ni prišlo. Lahko bi govorili o malomeščanstvu in njegovih izpeljankah, kar smo na specifičen način lahko spoznavali tudi pri nas, vendar spada to k drugi zgodbi. Vsekakor pa je za razumevanje današnjega stanja, ki smo mu priča v mestih, posebej še v metropoli, potrebno zapisati, da nas je veliko stalo, ker smo svoje meščanstvo izgubili. Posledice se namreč kažejo na vsakem koraku.

Tudi Slovenci smo namreč največjo družbeno diferenciacijo v psihološkem, če že ne v materialnem smislu dosegli z meščanstvom, in to ne glede na nekatere razvojne posebnosti. Svoj meščanski vrh smo dosegli v tridesetih letih preteklega stoletja, tik pred drugo svetovno vojno. Ta vrh bi gotovo presegli in nadgradili, če ne bi prišlo do socialistične revolucije. Socializem in komunizem sta, kot je splošno znano, v meščanstvu (buržoaziji) spoznala najhujšega razrednega sovražnika in temu primerno proti njemu tudi ukrepala. Meščanstvo in t. i. meščanske vrednote, lahko zapišemo tudi kvalitete, so bile najprej nezaželene, nato postavljene na stranski tir in sčasoma docela uničene.[19]

Stare vrednote smo pri nas uničili do te mere, da so skoraj propadle, novih pa (še) nismo ustvarili. Najprej jih nismo smeli, po dolgih desetletjih zatajevanj teh vrednot in pozabljanja nanje pa jih niti ne znamo več ustvariti, tudi če bi hoteli.

Za določene kvalitete ni bilo več institucionalnih (npr. ekonomskih, pravnih) podpor, ki meščanstvo omogočajo. To je seveda specifično za vse t. i. vzhodnoevropske (socialistične) države, vendar z opaznimi razlikami. Največje so razlike med zahodnimi (bivšimi) socialističnimi (katoliškimi) in vzhodnimi (pravoslavnimi) deželami.

Meščanstvo je torej po svoji slavni in pomembni zgodovini (v Zahodni Evropi je še vedno najvišji ideal) prišlo na zatožno klop, oziroma so ga čez noč sankcionirali kot pojem in kot kategorijo, z željo, da bi ga ukinili. To je tem »trendom« uspelo, vendar ne zgolj s socialistično ideologijo, ampak tudi s pomočjo frustracij nove parvenijske »elite«, ki sicer nastopa z donečimi demokratičnimi gesli, željami po napredku itn., vendar tudi s prejšnjo, nespremenjeno mentaliteto in odporom do posebnih zahtev, ki jih je postavljal meščanski svet. Prav te zahteve, povezane z načinom življenja, pa so meščanski svet konstituirale in mu dale svojo specifično težo.

---

18 S. Lash, *Sociologija postmodernizma*, Ljubljana, 1993. Poglavje Modernizem in meščanska identiteta, Berlin, 201–235.
19 D. J. Ovsec, *O meščanstvu kot zgodovinskem, etnološkem in posebej – psihološkem pojmu*, 37.

Meščanstvo torej pri nas ne predstavlja nobene kategorije več, zato ga teoretično ni več. Meščanstvo eksistira, kolikor ga je pač še uspelo preživeti, le še v fizični obliki in nekaterih (zasebnih) idejah.[20]

Kredo meščanskosti

Meščanskost naj bi v prvi vrsti pomenila »kulturo«, nekakšen kulturno izoblikovan habitus, skupno prizadevanje določenega načina mišljenja in vedenja. Socialna konfiguracija se je približno ujemala s privilegirano volilno pravico v mestih in trgih po letu 1861. Sem so sodili – omenjali smo jih že – bankirji in veletrgovci, industrijski podjetniki, tehniki in inženirji, advokati, zdravniki, profesorji, učitelji, vodilni nameščenci, uradniki, umetniki. Njihova enotnost se je izražala v skupnem kredu, ki je v bistvu temeljil na razsvetljenstvu, iz njega izhajajoči tradiciji in v veri v racionalno razlago in obvladljivost sveta. Meščanski habitus posreduje predstave o sebi in samozavest, ki jo definira posest materialnih dobrin, odnos do miselnih vrednot ter uporaba kulturnih vedenjskih vzorcev. Vse skupaj tvori celoto življenjskega sveta. Meščanska kultura se na zunaj izraža v svojih lastnih oblikah in normah, »kulturi« pa pripisuje dvojno funkcijo. Pojavlja se kot model identitete, pa tudi kakor sredstvo razlikovanja.[21]

Slovence so oblikovali meščani

Slovence so kot moderen (politični) narod oblikovali meščani.[22] Brez meščanstva se ne bi mogli osamosvojiti in ustanoviti samostojne države. Kljub temu, kakor kaže, iz raznih razlogov, in ne le zaradi desetletja trajajočega socializma, tega nimamo dovolj v zavesti. Najprej imamo opraviti z dejstvom, da je v zvezi z meščanstvom tako pri nas kakor tudi v svetu veliko neraziskanega. To je morda posledica orientacije evropskega družboslovja. To se je po letu 1968 precej levo orientiralo in je do meščanskega sloja gojilo takšen pogled, ki je razčlenjeval predvsem negativne produkte, manj pa se je ukvarjalo z zajetno sedimentacijo, ki jo je ta razgibana družbena plast ustvarjala, preden se ni, vsaj pogojno, če uporabimo besede Stefana Zweiga, znašla sredi »včerajšnjega sveta«. Posamezne stroke in znanosti so se in se ukvarjajo z vsem, kar je ta sloj prispeval v zakladnico svetovne civilizacije, manj pozornosti pa se, še posebej pri nas, posveča temu, koliko je prav meščanstvo samo progresivno vplivalo na različne »izdelke duha«.

O meščanstvu je manj znanega, kakor bi lahko bilo, tudi zato, ker je le-to, morda tudi zaradi občutka, da bo »večno trajalo«, ker je bilo pač priviligirano, vodilno, superiorno, najbogatejše itn., le pičlo ali komaj kaj samoreflektiralo, če s tem mislimo njegovo povprečje. Vendar: kakor drži znana misel, da demokracija ni dobra, ker ima kup pomanjkljivosti, čeprav je še vedno najboljša družbena ureditev (prava demokratičnost je namreč po Carlu G. Jungu ena od osnovnih lastnosti duše) velja tudi za meščanstvo, da ga ni presegel noben družbeni razred, čeprav ima takšno, kot je bilo, veliko pomanjkljivosti. A kot sistem je meščanstvo omogočalo razvoj osebnosti. Evrop-

---

20 Prav tam, 56.
21 A. Studen, Meščanska stanovanjska kultura; v: *To in ono o meščanstvu v provinci*, Celje, 1995, 11.
22 I. Grdina, Meščanska kultura med literaturo in glasbo, v: *To in ono o meščanstvu v provinci*, 49.

ske družbe, ki so imele v preteklosti nerazvito ali slabo razvito meščanstvo, še danes stojijo na glavi, se opotekajo in se ne znajo oblikovati ali pa se oblikujejo kaotično.

Žal meščanska identiteta, na njeno veliko škodo, tudi danes ni približana slovenski nacionalni zavesti. Celi segmenti slovenske zgodovine in posledično slovenske identitete še vedno obstajajo tako, kakor da nam jih nekako sploh ni mar. Danes je boj za preživetje gotovo drugačen, kot je bil v obdobju meščanstva. Je bolj zapleten in z določenega vidika tudi večji. Premagovanje težav in trpljenja je pri človeku primarno in v vseh obdobjih povezano z energetičnim delom karakterja, ki ga psihologija definira kot temperament, medtem ko je karakter določen z osebnostnimi strukturami. Svet,v katerega smo rojeni, je surov in krut, hkrati pa božansko lep. Vera v to, kaj prevladuje, nesmiselnost ali smiselnost, je stvar temperamenta. Če bi popolnoma prevladal nesmisel, bi z višjim razvojem vedno bolj in bolj izginjala smiselna izpolnjenost življenja. Meščanstvo je živelo v svetu, kjer je imel Eros še precej prostora. Eros kot »kosmogonos«, kot »stvarnik« ali »oče-mati« vse zavesti. Zato pa spoznanje o človeku ni bilo še nikoli tako skrhano, kakor po prvi oziroma drugi svetovni vojni. Svet, predvsem pa Evropa, je utrujen.

Velika večina nas živi v mestih, zato bi nas morale meščanske vsebine zanimati, enako pa bi nas morale zanimati lastne psihične vsebine. Za vsakega človeka, mestnega prebivalca še posebej, je pomembna identiteta. Segmenti meščanske identitete slonijo na meščanskih vrednotah. Izhajajo iz meščanskih lastnosti in idealov, ki pa jih niso izumili meščani sami, ampak so v dobršni meri, kot rečeno, povzeti iz razsvetljenskega izročila.

Meščanstvo je »futuristična« gonilna sila sveta

Kar nas, recimo v Ljubljani, pritegne, najsi gre za arhitekturo, parke, posebne ambiente, vedute, urbanistične domislice, atmosfero in podobno, je delo meščanskega uma. Meščanstvo je stoletja gradilo mesto zase, zato se je z njim močno identificiralo. Še posebej za arhitekturo je pomembno, da ima svoj »genius loci«. Genius loci je tista krajevna posebnost, ki ločuje to mesto od drugih mest, ki mu daje identiteto, ga dela domačega prebivalcem-meščanom, kar mu daje enkratnost. Časovno in prostorsko kontinuiteto ter čitljivost zagotavlja le takšna arhitektura, ki je mestotvorna. To je tista arhitektura, ki se predvsem navezuje na mesto in šele iz te zavezanosti dobi polet za individualno arhitekturno umetniško pripoved in izpoved. Prihodnost je pač zapisana v preteklosti.[23]

Meščanstvo v psihološkem smislu pomeni oziroma izraža »ustvarjalni kompleks človeštva«. To je tudi njegova središčna lastnost. Zdaj pa se podrobneje vprašajmo, kaj je še, v pozitivnem smislu, meščanstvo.

Meščanstvo najprej predstavlja določeno formo, standarde, že zdavnaj potrjene vrednote, etiketo in hkrati notranji odnos do načina življenja: kaj se spodobi in kaj ne. Meščan je vsekakor tudi človek takta. Nekoliko hudomušno, po Cocteauju, bi zapisali, da taktnost pomeni vedeti, kako daleč gremo lahko predaleč. Po našem mnenju takt intonira meščana, čeprav ga odlikuje še vrsta

23 Isti, *Pomen mestnega prostora v Ljubljani nekdaj in danes: Interdisciplinarna etnološka interpretacija. Zbornik* (Posvetovanje psihologov Slovenije v Portorožu I. 1979), Ljubljana, 1980, 172.

drugih lastnosti.[24] Takt je povezan z bontonom, ki v mestu močno olajšuje medsebojno komuniciranje – to je popolnoma drugačno kakor na podeželju – hkrati pa pomanjkanje obojega življenje v mestu otežuje ali pa ga celo greni. Bonton nikakor ne pomeni praznih vedenjskih vzorcev ali puhlic, saj je imel v meščanskem svetu drugačno, posebno vlogo. Bonton ni predvsem šola vedenja, ampak šola za značaj in osebnostni razvoj. Na Zahodu v zadnjih letih prihaja v zvezi z bontonom do pravega preporoda. Teoretično in praktično se z njim ukvarja vrsta raziskovalcev, ljudje pa »nove« ali posodobljene normative z veseljem sprejemajo.

V meščanskem svetu je po »pravilih igre« več, kot bi rekli Angleži »don'ts« kot »do's«, torej več ozirov in zavor, seveda pozitivnih, kot najrazličnejših svoboščin v poseganje življenja in delovanja drugih. Značilno nemeščansko je, da človeka spregledaš kot posameznika, da ne spoštuješ njegovega dela, delovanja in mišljenja, da povsod vtikaš svoj nos, da vsakomur vsiljuješ svoja mnenja in mišljenje, da povsod in vsakogar popravljaš in podobno.[25]

Meščanstvo zaznamujejo trije »i-ji«

Po našem mnenju zaznamujejo v psihološkem smislu meščanstvo trije »i-ji«: individuum, individualizem in individuacija.[26] Prva dva pojma sta najbrž precej jasna. Kaj pa pomeni tretji?

Meščanstvo je najustreznejša družbena kategorija, ureditev, ki širšo skupino ljudi lahko prisili v psihološki razvojni proces, ali z Jungovo besedo, individuacija. Mesto, nekoč simbol sveta, je ustrezen »biotop« za uresničenje individuacije ali samouresničitve. Tako bi lahko rekli, da je psihološka definicija meščanstva naslednja: meščanstvo je edina preverjena, resnična oblika individuacije.

Mesto je torej ustrezen »biotop« za realizacija individuacije. Individuacija pomeni samo psihološki razvojni proces, ki izpolnjuje dane individualne opredelitve; drugače povedano: iz človeka naredi prav tega določenega posameznika, kakršen pač je. Meščanstvo z vsemi svojimi težnjami, cilji, posledicami akcij in interakcij naredi posameznika, kakršen pač je. Vplivi mesta so ogromni: zgodovinski spomin, arhitektura, ceste, ulice, šola, univerza, cerkev, industrija, trgovina, obrtniki, zabava ... O vplivih umetnikov in znanstvenikov menda ni treba razpravljati. Mesto da torej vsakemu neizbrisen pečat. Industrializacija in globalizacija to sicer izpodjedata, socializem je pri nas to izpodjedel skoraj docela, ampak možnosti se še iščejo. Jasno je, da so tu tudi izgube, »luzerji«, ki bi radi »igrali meščane«, vendar ti pač ostanejo individualni egoisti. Sicer pa meščan s svojim bistvom in ravnanjem služi kolektivu – meščanstvu. Namen individualizacije ni nič drugega kakor osvobajanje Sebstva iz napačnega ogrinjala persone, po drugi strani pa osvobajanje od sugestivnih moči nezavednih podob. Individuacija pomeni osvobajanje od svoje socialne vloge, od umetne osebnosti. Individuacija pomeni tudi boljše in popolnejše izpolnjevanje kolektivnih čl-

---

24 D. J. Ovsec, Živi svet meščanstva, 80; prim. še D. J. Ovsec, Ljubljanska meščanska kultura, *Ljubljana* 2/3 (1997); isti: Meščanstvo je dolgotrajen proces, *Ljubljana* 2/4 (1997); isti: Meščan je človek večne renesanse, *Ljubljana* 2/6 (1977).

25 Isti, Iz zgodovine bontonov, ki so jih brali naši predniki. Pregled od konca 18. stoletja do druge svetovne vojne, v: *Družabno življenje v Ljubljani in na to nanašajoča se kulturna zgodovina mesta od začetka do druge svetovne vojne,* Ljubljana: MOL, 1997, 282–321.

26 Isti, Paralele med psihološko individuacijo in meščanstvom, v: *O meščanstvu kot zgodovinskem pojmu*, 49–51.

vekovih opredelitev. Ker pa upošteva tudi lastnosti individuuma, omogoča več možnosti tudi za socialni uspeh, kakor pa če se osebne lastnosti zapostavljajo ali celo potiskajo. Individuacija torej pomeni postati posamezno bitje; in kolikor individualnost razumemo kot našo najintimnejšo, poslednjo in neprimerljivo enkratnost postati svoje sebstvo (Selbst). Zaradi tega bi lahko individuacijo prevedli kot »samoostvaritev« ali kot »samoizpolnjenje«. Možna soznačnica je tudi »samorealizacija«, čeprav gre tu najbrž za preveč spiritualen termin. Vsekakor individuacija širi človekovo zavest in samo široka zavest gre lahko v svet, ga sprejema in »osvaja«, se z njim povezuje.

Za krotenje destruktivnega individualizma je obstajal strog bonton. Meščan-kavalir ima toliko nalog in težavnih dolžnosti, da ga v tem prekaša morda le še meščanska dama. Meščanstvo je prepredeno s super-egom; je super-ego človeštva, hkrati pa meščansko pomeni nevrotično, tisto, kar je nasproti naravnemu ali tistemu, kar pač najdemo na podeželju. Mesto rojeva individuume, ker zahteva konkurenco duhov. Tu je vsa infrastruktura in seveda skušnjave, da se izrodiš. Verjetno ni naključje, da so včasih tako poudarjali disciplino (in red). Mesto kot poseben konglomerat »pojavov in oblik« je zahtevalo, da se ljudje psihično in materialno (kulturno, civilizacijsko) diferencirajo oziroma »psihično razvijajo«. Morda bi morali uporabiti izraz »osebnostni razvoj«.

Mesto premore najrazličnejše »iznajdbe«, ki stimulirajo duha. Omogoča skupinsko delo, možnost preverjanja in izmenjavo mnenj. Seveda pa so mestne iznajdbe po drugi strani tudi posledice prisile; okolje pritiska na človeka z vsem mogočim, od zahtev do konkurence. Zato pa mesto ustvarja državo, ustvarja narod. Vsak narod je odvisen od svojega meščanstva, zato bi se Slovenija zaman osvobajala na podeželju.

Kaj še pomeni biti meščan?

Lastnosti, ki jih v meščanskem svetu ne moremo spregledati, so v grobem naslednje: manj strahu, samozavest, večja gotovost (meščanstvo splošno izraža močno željo po varnosti), občutek za čast, samospoštovanje, neagresivnost, strpnost, liberalnost, demokratičnost, razgledanost, učinkovitost, ambicioznost, iniciativa, podjetnost, operativnost, delavnost, »dril«, občutek odgovornosti in dolžnosti, zglednost, poštenost, skromnost, varčnost, volja do učenja, določen življenjski cilj, demokratičnost, liberalnost kljub konzervatizmu, upoštevanje sočloveka – in kar je zelo pomembno – materialno mora meščan biti vsaj nekje na sredi družbene lestvice. To namreč omogoča meščanski položaj. Finančna neodvisnost je meščanska podlaga. Meščanstvo je hkrati, kot rečeno, srednji sloj in ne predstavlja ekstremne finančne moči. Ekonomska stabilnost pomeni ukvarjanje z duhom, s plemenitostjo. Meščan je vlagal v trajnost, ne pa v hipnost, trenutnost, razen seveda v svojih dekadentnih obdobjih. Meščan ni pričakoval, da bo dosegel vse v okviru ene generacije, kar pogosto niti ni bilo mogoče, ker v splošnem njegov pogled na svet ni bil tak. Hitrost ali hlastanje do druge svetovne vojne nista pomenila solidne kvalitete.[27]

Vsekakor je meščan tudi človek identitete. Zakaj naj bi človek imel identiteto? Zato, ker brez nje ni solidnega psihičnega zdravja. Identiteta daje človeku občutek varnosti in je eden od pomembnih mehanizmov za ohranjanje psihične stabilnosti. Predolgo paranoidno stanje, pa naj gre za posameznika, sloj ali narod, povzroči težave z identiteto. Identiteta je torej orodje, pripomoček,

---

27 Isti, Segmenti meščanske identitete, *Traditiones* 26 (1997), 216.

za iskanje smisla življenja, kriza identitete pa je vedno povezana s pomanjkanjem libida in smisla, ki ga polnovredno, produktivno življenje ima. Ni čudno, da je zato meščan v prvi vrsti človek tradicije, s katero se močno identificira.[28] Identificira pa se seveda tudi z ožjim in širšim okoljem. Posebno važen element meščanske identitete je bila družina, družinsko življenje, skrita privatnost, kjer je bil dom meščanova trdnjava in kamor ni mogel zaiti kdorkoli. V okviru tega je bilo meščansko stanovanje »kvinteesenca« meščanskega sveta. Meščanskih identitet je seveda cela vrsta.[29] Skoraj vse, kar je ostalo povezanega z meščanstvom, identiteta, lastnosti, spomin, način življenja (človek ni močan, ker je idealiziran, ampak je močan le takrat, kadar ve, kdo je), je potonilo v vijuge nezavednega. Od nas samih je odvisno, ali bomo to potopljeno, v stoletjih in s težavami ustvarjeno bogastvo kdaj spet potegnili nazaj v zavest. To bi bilo skoraj nujno, saj nam v Evropi lahko hitro spodrsne prav zaradi tega, ker nam manjka »meščanski prijem«. Meščanstva v nekdanji obliki seveda ne bo nikoli več, zato za tem ne smemo jadikovati, vendar pa ne smemo pozabiti na njegove iznajdbe, med katerimi pomislimo, med drugim, na kvaliteto! Ne pozabimo, da je meščan človek večne renesanse, ki obvladuje detajl in celoto.

Karkoli je v mestu protiorganskega, predstavlja to sovražnika številka ena. Organskost je tista, ki zavaruje življenje. Življenje mesta, kulture itn. Ne moremo živeti od samih uspešnih neologizmov, pa od kopičenj česarkoli v mestu, za čimer stojijo zgolj interesi in kapital.[30] Vse to ubija duha. Z mestom ne znamo več živeti. Znamo ga le imeti.

Mesto mora za nas dobiti vlogo nove domovine.[31] Ko bomo to dojeli, utegnemo zavestno živeti bolje.

---

28 Prav tam, 217.
29 Prav tam, 217–218.
30 P. Sloterdijk, Zukunft Stadt, *Zeit Magazin Hamburg*, 10. 6. 1994, 20.
31 D. J. Ovsec, Vprašanja kontinuitete mesta Ljubljane in meščanstva: Problemi s slovensko metropolo, *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 37/3, 2–6.

Andrej Studen
Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana
UDK 711.8:628.4(497.4 Ljubljana)"18/19"

»Sproščal se je oster, bestialen vonj ...« K zgodovini higienizacije in dezodorizacije Ljubljane pred prvo svetovno vojno

Danes se vse premalo zavedamo, koliko je bilo potrebno storiti, da ljubljanske ulice in trgi ne smrdijo več kot gnojne jame, in da so bile mnoge reči, ki se nam dandanes zdijo nekaj samoumevnega (npr. angleško stranišče, moderna kopalnica) pred nekaj več kot 100 leti še prava redkost in predvsem privilegij bogatih. K modernizaciji bivanja, večji higieni in razsmrajevanju mesta sta seveda odločilno prispevala vodovod in kanalizacija, simbola napredka, ki smo ju v pričujoči razpravi postavili pod drobnogled.

Today, we are too little aware of how much had to be done to prevent the streets and squares of Ljubljana smelling like cess pits and that many things we now take for granted (such as water closet and modern bathrooms) were a century ago a rarity and primarily the preserve of the privileged rich. A decisive contribution to a more modern lifestyle, to increased hygiene and the deodorisation of the city was made by water mains and sewers, symbols of progress that we shall look at more closely in this paper.

Ključ za razumevanje današnjega bivanja v mestnih stanovanjskih naseljih, za razumevanje današnjih samoumevnosti, običajev in navad, tiči v poznavanju predzgodovine sodobne stanovanjske kulture in življenjskega stila. Modernizirani prostori stanovanja, kot so npr. televizijska soba, kopalnica z vsemi higienskimi standardi ali pa angleško stranišče na vodno izplakovanje, se zdijo današnjim stanovalcem pač nekaj povsem samoumevnega. Vse preslabo pa se zavedajo, da so ti moderni bivanjski in higienski standardi, ki so bili v mestih na Slovenskem deloma začrtani že na prelomu 19. in 20. stoletja, pred svojo dokončno uveljavitvijo, preden je torej dejansko nastopila epoha kopalnic, stranišč na vodno izplakovanje, pralnih strojev in drugih novotarij, ki so posodobile bivanje, morali prehoditi še dolgotrajno pot. Bolj udobno bivanje in zvišanje življenjskega standarda v današnjih mestnih okoljih, za katera je sicer značilna anonimnost, mobilnost ter nemiren in hiter vsakdanjik, ni nastopilo preko noči. Precej dolgo je namreč trajalo, da so se ti standardi znotraj daljšega civilizacijskega procesa dokončno uveljavili in postali samoumevni del načina življenja.[1]

Tudi stanovalci Ljubljane, ki jo bomo v pričujoči razpravi vzeli pod drobnogled, se dandanes vse preslabo zavedajo, da je minilo komaj nekaj več kot sto let, odkar je današnje glavno mesto Slovenije dobilo sodobno kanalizacijsko omrežje in napeljavo modernega mestnega vodovoda, s tem pa kajpak tudi oskrbo z neoporečno pitno vodo. Skorajda nihče med njimi tudi ne pomisli,

1 Prim. W. Kaschuba, »Deutsche Sauberkeit« – Zivilisierung der Körper und der Köpfe, v: G. Vigarello, *Wasser und Seife, Puder und Parfüm: Geschichte der Körperhygiene seit dem Mittelalter*, Frankfurt/Main: Campus Verlag, 1988, 292–326; A. Studen, »Samoumevna« čistoča telesa nekoč in danes, v: G. Vigarello, *Čisto in umazano: Telesna higiena od srednjega veka naprej*, Ljubljana: Založba /*cf., 1999, 291–313.

da sta kanalizacija in vodovod pravzaprav pomembni, še zdaleč pa ne od nekdaj samoumevni novotariji, ki sodita med največje tehnične in socialne dosežke 19. stoletja.[2] Preslabo se pač zavedajo dejstva, koliko je bilo treba storiti, da mestne ulice in trgi še zdaj ne smrdijo kot kuga. Ob današnjih vsakdanjih higienskih praksah niti ne pomislijo na strategije higienizacije in dezodorizacije, na rastočo skrb za večjo higieno in zdravstveno politiko, ki je privedla do številnih sanacijskih del. Ne pomislijo tudi, da je proces higienizacije vplival na novo, sodobnejšo podobo današnjega življenjskega prostora, zlasti mest, skupaj z njihovim pozidanim jedrom, prometnim omrežjem in kroženjem vode. Zaznamoval je torej podobo mest prejšnjega, 20. stoletja. Izgradnja podzemnega »kapilarnega sistema«, sestavljenega iz vedno več vodovodnih cevi in kanalov in vpeljava vodovodnih in kanalizacijskih priključkov v hiše, je popolnoma preoblikovala (tako podzemne kot nadzemne) strukture mest. Voda je bila pri tem zagotovo eden najpomembnejših faktorjev in je revolucionirala mehanizme oskrbe in »dihanje« urbanih središč. Poleg preskrbe z vodo je bil seveda glavni problem mestnih oblasti tudi odvoz smeti in odstranjevanje odplak, ki so se z naraščanjem števila prebivalstva vedno bolj kopičile. Čistoča je s tem sooblikovala podobo mesta in njegovih tehnologij, čeprav so se proti izgradnji podzemnega »kapilarnega sistema« sprva porajali številni in ponekod zelo dolgotrajni odpori. Čistoča je torej vključevala imaginarij mest, njihovo tehnologijo, pa tudi njihovo upiranje, da bi bila prepredena s cevmi. V modernih evropskih mestih je prispevala k dezodorizaciji, k odstranjevanju neprijetnih vonjev in zaudarjajočega smradu, k bolj dišeči atmosferi.[3]

Današnji stanovalci Ljubljane tudi ne pomislijo, da so vsi posegi na področje mestne higiene pravzaprav povezani s t. i. »iznajdbo urbanega vprašanja«. Nove strategije zdravstva in higiene so s posegi v urbani prostor namreč odslej zahtevale trajnejše rešitve in jim ni bil več dovolj samo »epizodičen karakter, ki je bil zanje značilen v času velikih epidemij«.[4] Od začetka 20. stoletja lahko tako na splošno govorimo tudi o modernejših ukrepih in posegih družbe na razna področja mestne higiene (preskrba z neoporečno pitno vodo, odstranjevanje odplak). Čiščenje ulic, pa tudi odstranjevanje smeti, nalogi, za kateri so bili nekoč odgovorni hišni posestniki, je tako na svoja pleča prevzela mestna občina. Mestne oblasti so s t. i. »higiensko politiko« začele izvajati higienizacijo mest. Uvajale so razne novotarije, poostrile so nadzorovanje meščanov, kršitelje pa kaznovale. Vendarle pa so k higienizaciji evropskih mest največ prispevale prav številne epidemije, zlasti epidemije kolere, ki je vzbujala največ groze in strahu. Poleg tega pa je higienizacija mest tudi eno tistih področij, kjer so novotarije, ki jih je s seboj prinesel proces urbanizacije, še zlasti vidne in dokazljive, če urbanizacijo seveda pojmujemo kot del ali pa celo kot eno temeljnih gibalnih sil sodobne zgodovine civilizacije. Gre za desetletja trajajoč proces, v katerem so se izoblikovale norme vedenja in ravnanja ter mentalitete, ki so določale življenje mestnih industrijskih družb 20. stoletja.[5]

---

2 Prim. J. von Simson, *Kanalisation und Städtehygiene im 19. Jahrhundert*, Düsseldorf: VDI Verlag GMBH, 1983, 4.

3 Glej npr. G. Vigarello, *Čisto in umazano*, 288; P. Payer, *Der Gestank von Wien: Über Kanalgase, Totendünste und andere üble Geruchskulissen*, Wien: Döcker Verlag, 1997, 61–68; A. Studen, *Stanovati v Ljubljani*, Ljubljana: Institutum studiorum humanitatis, 1995, 63–66.

4 A. Corbin, *Pesthauch und Blütenduft: Eine Geschichte des Geruchs*, Frankfurt/Main: Fischer Taschenbuch Verlag GmbH, 1992, 121.

5 I. Behnken (ur.), *Stadtgesellschaft und Kindheit im Prozeß der Zivilisation: Konfigurationen städtischer Lebensweise zu Beginn des 20. Jahrhunderts*, Opladen: Leske u. Budrich, 1990, 7–8; J. Reulecke, Die Politik der Hygienisierung:

V času današnjih samoumevnosti se torej vse premalo zavedamo, da so procesi higienizacije mestnih aglomeracij (podeželje je v tem pogledu še dolgo zaostajalo), to je prizadevanj, da se z različnimi predpisi in posegi v urbano okolje izboljšajo zdravstvene razmere mestnega prebivalstva, presenetljivo nov zgodovinski fenomen. Tudi prizadevanja za večjo higieno so se seveda od mesta do mesta razlikovala, ponekod so potekala hitreje, drugod pa le počasi. Uvajanje novosti moderne mestne higiene, ki so jih priporočali predvsem takratni naravoslovci, je bilo seveda odvisno od finančnih zmogljivosti mestne občine, od pripravljenosti občinskih mož, da bi mesto modernizirali tudi na področju higiene, in ne nazadnje tudi od osebnih pobud in zgledov v drugih evropskih mestih.[6]

Kraljestvo nesnage in smradu

Današnji opazovalec si torej le težko predstavlja, kakšne so bile higienske razmere v Ljubljani v 19. stoletju. V glavnem mestu dežele Kranjske, katerega število prebivalstva je od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne počasi, a vztrajno naraščalo,[7] sta kraljevala nesnaga in smrad. Higienske razmere se vse do devetdesetih let 19. stoletja praktično niso bistveno razlikovale od srednjeveških. Do vidnega izboljšanja zdravstvenih in higienskih okoliščin na ljubljanskih ulicah in trgih ter v hišah in stanovanjih in posledično tudi do postopnega razsmrajevanja mesta je prišlo šele po katastrofalnem velikonočnem potresu, ki je prizadel Ljubljano 14. aprila 1895. Močan potres predstavlja tudi glavni mejnik v razvoju Ljubljane, saj je mnogo prispeval k pospešeni modernizaciji mesta. V popotresnem času je Ljubljana naredila velik korak naprej. Začel se je pravi preporod mesta.[8]

Nekaj dni zatem, ko je usodni potres razmajal Ljubljano, je mesto obiskal tudi dopisnik nemškega časnika *Frankfurter Zeitung und Handelsblatt* dr. Heinrich Kanner ter v podlistku *Podprto mesto* opisal »žalostno znamenitost« Avstrije. Čeprav mesto, kot pravi, morda »ne bi bilo povšeči prebivalcem velemest in svetovnim popotnikom«, pa naredi velik vtis na kmečko prebivalstvo, ki ga obišče. Dr. Kanner je izrazito provincialno mesto slikovito označil z besedami »malo mesto, velika vas, oboje skupaj«. Krasile so ga sicer lične, vendar »ozke ulice, stare, nizke in preproste hiše z obsežnimi dvorišči«, ki jih je prekrivala rdeča strešna opeka. Vmes je bilo prav malo modernih stavb, ki so pričale o počasnem, a vendar opaznem razvoju. Mestno obrobje je bilo značilno periferno, marsikje še kmečko.[9]

Ljubljana je že v prvi polovici 19. stoletja doživela nekatere posege v urbani prostor, ki jih je med drugim omogočilo tudi podrtje mestnega obzidja in zasutje jarkov v zadnjih dveh desetletjih 18. stoletja; to je odpravilo tradicionalne omejitve in mestu omogočilo razraščanje in širjenje v

---

Wandlungen im Bereich der kommunalen Daseinsvorsorge als Elemente fortschreitender Urbanisierung, v: I. Behnken (ur.), *Stadtgesellschaft und Kindheit im Prozeß der Zivilisation*, 13–25.

6 A. Studen, *Stanovati v Ljubljani*, 36–37.

7 Leta 1869 je Ljubljana štela 22.593 prebivalcev, leta 1880 26.284, 1890 30.505, 1900 36.547 in leta 1910 41.727 prebivalcev. – L. Pipp, Razvoj števila prebivalstva Ljubljane in bivše vojvodine Kranjske, *Kronika slovenskih mest* 2/1, 1935, 69–70.

8 V. Melik, Ljubljana pred prvo svetovno vojno, v: *Pozdrav iz Ljubljane: mesto na starih razglednicah*, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1986, 26; G. Ogrin, Ljubljana pred in po potresu, *Kronika slovenskih* mest 2/1, 1935, 40.

9 H. Kanner, Feuilleton – Eine »gestützte« Stadt, *Frankfurter Zeitung und Handelsblatt* 39/126, 7. 5. 1895.

predmestja.[10] S padcem najpomembnejše ovire za razvoj mesta je Ljubljana pridobila nekaj trajnih izboljšav, ki so prispevale ne samo k lepšemu in bolj odprtemu, ampak tudi nekoliko čistejšemu videzu mesta. V času znanega kongresa Svete alianse leta 1821 so npr. uredili današnji Kongresni trg in park, po kongresu pa se je začel tudi nekoliko hitrejši razvoj povezovanja mestnih predelov. Hitreje je potekala tudi ureditev cestnih kanalov, tlakovali so cestne površine, ponovno so se lotili osuševanja barja in poglabljanja struge Ljubljanice. Mesto je v dolgem stoletju meščanstva pridobilo tudi z južno železnico, ki je dosegla Ljubljano leta 1849, in s plinsko razsvetljavo v šestdesetih letih. Tako železnica kot plinska razsvetljava sta simbolizirali napredek, bili sta novosti, ki sta vplivali na ritem in način življenja Ljubljančanov.[11]

Toda navkljub naštetim posegom v urbani prostor so bile mestne ulice in trgi, kot poročajo ohranjena zdravstvena in policijska poročila, v glavnem še vedno hudo umazani, nemarni in so zaudarjali kot gnojne jame. Poročila o naravnost katastrofalnih higienskih razmerah in smradu so priplavala na plan zlasti ob izbruhih različnih bolezni. Ljubljano so npr. večkrat obiskale epidemije kolere,[12] okrutne in strašne bolezni, ki jo zaradi njenega hitrega širjenja in velike smrtnosti lahko označimo za »velikega reformatorja na področju zdravstva« v 19. stoletju.[13] Strah pred miazmami je namreč vzpodbudil tudi razmišljanja o rešitvi obupnih higienskih razmer, ki so takrat vladale v mestih in na podeželju. Poleg kolere so seveda k tem razmišljanjem prispevale tudi številne druge bolezni kot so jetika, davica, ošpice, škrlatinka, griža, črne koze, legar, spolne bolezni, trahom, garje.

Kljub temu pa je imela kolera med vsemi naštetimi boleznimi posebno mesto, saj so mnoge evropske države ravno zaradi njenih groznih učinkov začele posvečati več pozornosti splošni javni skrbi za zdravje. Po drugi večji epidemiji v letih 1854 in 1855 je, kot nam v svojem opisu škandaloznih higienskih razmer v Ljubljani iz leta 1875 poroča mestni fizik dr. Wilhelm Kovatsch, v Evropi nastopila nova doba v boju proti epidemijam. Najpozneje po tretji veliki epidemiji kolere v letih 1865 in 1866 pa so tudi najbolj trdovratni dvomljivci končno spregledali, da mestna higiena potrebuje korenite in odločne spremembe. V svojem zapisu je dr. Kovatsch kot enega glavnih vzrokov za vse večjo smrtnost navedel slabe sanitarne razmere v mestu. Opozoril je na številne šibke točke ljubljanske mestne snage, od neprimerno urejenih greznic in kanalizacije do neustreznih vodnjakov za pitno vodo in javnih kopališč ter nezdravih, torej vlažnih, temačnih, zatohlih in premalo ogrevanih stanovanj. Potem ko je po smrti ljubljanskega mestnega fizika dr. Colloretta julija 1872 postal nadomestni mestni fizik, se je poleg običajnih pregledov posodja v kavarnah, sadja, rib in drugih živil na trgu z vso vnemo lotil predvsem vprašanja greznic. Skoraj dvajsetletna zdravniška praksa ga je namreč prepričala, da so ravno greznice eno glavnih žarišč za usidranje in razširitev nevarnih epidemij. Dr. Kovatsch si je ogledal greznice kakšnih 600 hiš in si pri mest-

---

10 V. Valenčič, *Zgodovina ljubljanskih uličnih imen*, Ljubljana: Zgodovinski arhiv in Partizanska knjiga, 1989, 33. Glej tudi: J. Reulecke, *Geschichte der Urbanisierung in Deutschland*, Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1985, 15.

11 A. Studen, Beli Ljubljani se limbar poda: Nekaj drobcev iz ljubljanskega vsakdanjika pred prvo svetovno vojno, v: *Od Maribora do Trsta: Zbornik referatov*, ur. D. Friš, F. Rozman, Maribor: Pedagoška fakulteta, 1997, 252.

12 Epidemije kolere so prizadele Ljubljano v letih 1836, 1849, 1850, 1855, 1866, 1886 in 1910.

13 J. Reulecke, *Die Politik der Hygienisierung*, 18.

nem magistratu prizadeval za odpravo še posebno umazanih in nemarnih greznic mnogih hišnih posestnikov. Njegova prizadevanja niso imela veliko uspeha.[14]

Človeški odpadki so še vedno »padali v odprte greznice, da je dehtelo daleč naokrog, in ker so bile te greznice izvečine le prav slabo izdelane, se je redka nesnaga iz njih kaj lahko razlezla po zemlji«.[15] Še slabši kot greznice je bil sistem odvažanja njihove vsebine. Fekalije so odvažali v lesenih in odprtih sodčkih (Sailerjev – graški sistem odstranjevanja odpadkov) kmetje iz bližnje okolice. Odvažanje je bilo, kot je leta 1875 poročal dr. Kovatsch, nesistematično in »divje«, kmetje so odvažali vsebino greznic, »kadar so za to imeli voljo in čas, zato so prekomerno napolnjene greznice spadale med najbolj običajne neprijetnosti« deželnega stolnega mesta Ljubljane.[16] Mestni fizik dr. Kovatsch je priporočal, da naj bi odtlej greznice redno izpraznjevali vsakih deset dni, hkrati pa je v isti sapi odsvetoval uvedbo modernega angleškega izplakovalnega sistema, ki se je v večini angleških mest sicer izkazal za izredno koristnega, saj je korenito vplival na tamkajšnje zdravje in sanitarne razmere. Za mesto bi bil namreč ta kanalizacijski sistem menda predrag in zato kajpak neizvedljiv, poleg tega pa bi imel še to slabo lastnost, da bi šli po gobe vsi odpadki, ki so tako koristni za okoliško poljedelstvo.[17]

Šele konec sedemdesetih let so mestni občinski možje po dolgem in neresnem odlašanju naposled vendarle začeli misliti na sanacijo škandaloznih zdravstvenih razmer kranjske prestolnice. Predvsem so se začeli zanimati za greznice in stranišča in so poskušali najti način, kako jih prazniti in odvažati njihovo vsebino. Fekalije naj bi odslej odvažali v dobro zaprtih sodčkih, nikakor pa ne v vozovih z lestvami (lojtrami), in to ob točno določenih nočnih urah (pozimi ne pred deveto in poleti ne pred deseto ponoči). V ulicah in trgih notranjega mesta so morali stranišča pred izpraznjevanjem razkužiti z mešanico železne galice in karbolne kisline, hišni posestniki pa so bili odtlej zaradi strožjega nadzora dolžni naznaniti dan praznjenja nadzorniku mestne policijske straže. Za kršitelje je bila predvidena kazenska globa od 1 do 100 goldinarjev ali od 6 ur do 14 dni zapora.[18]

Razkuževanje greznic je bilo v navadi do leta 1890, ko je mestni magistrat to početje odsvetoval, saj naj se s tem ne bi dosegla dezinfekcija greznice, temveč le povzročil oduren smrad, popolnoma razkuženi gnoj pa bi bil končno »za polje prej škodljiv nego koristen«. Predlagal je, naj hišni posestniki skrbijo za to, da so greznice v dobrem stanju, da drže tekočine in da so tako pokrite, kakor zahteva postava.[19]

Greznice sicer niso imele vse mestne hiše; iz nekaterih so vsebino stranišč in odpadkov speljali neposredno v cestni kanal, ki se je iztekal v Ljubljanico. Cestni kanali so bili tako tesni in tako malo nagnjeni, da je nesnaga le slabo odtekala in ob slabem vremenu se je pogosto zgodilo, da se je dvignila na ceste in trge in razširjala neznosen smrad. Poleg cestnih kanalov so mesto »kra-

---

14 W. Kovatsch, *Denkschrift des Laibacher Stadtphysikates betreffend die sanitären Uebelstände der Landeshauptstadt Laibach zur diesbezüglichen raschen und billigen Abhilfe*, Laibach: Kleinmayr & Bamberg, 1875, 25–26.
15 F. Kobal, O koleri na Kranjskem, *Zbornik Slovenske matice* 13, 1911, 91.
16 W. Kovatsch, *Denkschrift des Laibacher Stadtphysikates* ..., 38–39 .
17 Prav tam, 40–41.
18 Zgodovinski arhiv Ljubljana (dalje: ZAL): REG I/fasc. 1038, fol. 141.
19 ZAL: REG I/fasc. 1038, fol. 141.

sile« še številne smrdljive, umazane, ozke in nepokrite »komunske uličice« med dvema hišama oz. v ozki ulici med več hišami, kamor so imela odvode tudi številna stranišča.[20] Lesene cevi stranišč so kar prosto visele v slabo zidane kanale, ki so komunske uličice povezovale s cestnim kanalom, po katerih se je nato nesnaga odvajala v Ljubljanico. Seveda so z gnilobnimi snovmi nasičene tekočine, ki so zastajale v komunskih uličicah, okuževale zrak ter močile in razjedale zidovje hiš.

O naravnost grozljivem stanju ljubljanskih stranišč je že leta 1834 poročal ljubljanski mestni zdravnik dr. Lippich, ki v svoji topografiji pravi, da so se stranišča Ljubljančanov nahajala na dvoriščih, v odprtih preddverjih in na hodnikih. Dohod k njim pogosto ni bil dovolj zavarovan, zato je po njih lezla osupljiva množina podgan.[21]

Neko drugo poročilo pa pravi: »Iz lesa skupaj zbita, gnijejo zaeno s svojo vsebino. Dobe pa se grozna stranišča, ki niso samo polna nesnage, ampak od nje celo čez in čez pokrita, tako, da se do njih pride le skozi cele sklade blata in cele gnojne mlakuže, da je torej treba reči, da nesnaga ni samo v njih, ampak da so tudi ona v nesnagi.«[22] Izpraznjevanje zanemarjenih stranišč z lesenimi cevmi in večkrat celo z odprtim padcem (»na štrbunk«) se je izvajalo zanikrno in površno, v ozračju pa se je razširjal neznosen in sila neprijeten vonj.

V mestu so mnogi stanovalci v tem oziru kazali hudo malobrižnost in se niso preveč zmenili za to, da dan za dnem vdihavajo smrdljiv in kužen zrak. Nekatere pa so neznosne razmere vendarle motile. O tem nas prepričajo ohranjene pritožbe Ljubljančanov na mestni magistrat, kot tudi številni prekrški zoper higienske predpise, ki so jih zabeležili mestni policijski stražniki. Stanovalci nekaterih hiš so imeli npr. grdo razvado, da so v stranišča metali »vso mogočo nesnago in hišne odpadke, od smeti, kurjega perja, cunj in drugih tvarin«. Oster, bestialen vonj se je zlasti v toplejših mesecih razširjal ne le iz gnojnih jam in primitivnih stranišč, temveč tudi iz kupov smeti in odpadkov, ki so se kopičili na hišnih dvoriščih, iz kurnikov in odprtih sodov, v katerih so se nabirale pomije. Prebivalci so se pritoževali, da zaradi hudega in neznosnega smradu ne morejo odpirati oken in zračiti stanovanj. Strahoten smrad je vel tudi okrog umazanih mesarskih dvorišč v Poljanskem predmestju, kjer so klali predvsem drobnico in prašiče.[23]

Posebno nemarna so bila tudi stranišča, ki jih je skupaj uporabljalo po več stanujočih strank. Eno samo stranišče je tako ponekod uporabljalo tudi po 30 in več oseb. Premajhno število stranišč je bilo značilno predvsem za staro mestno jedro. Nesnažna in ogabna stranišča so imele tudi številne gostilne in kavarne. Kot zanimivost tako omenimo, da se je nad neznosnim smradom in umazanijo v straniščih kavarne Austria leta 1900 pritožil na mestni magistrat nek anonimnež, ki se je na dopisnico podpisal »ein Cafehausbesucher, der Ordnung und Reinlichkeit liebt«, torej kot mož, ki tudi v kavarnah nadvse ljubi red in čistočo.[24]

Po mnogih kotih ljubljanskih ulic in trgov pa se še posebno ob sončnem vremenu ni pretakala samo gnojnica, temveč se je »razprostiral tudi neznosen smrad od urina«.[25] Zlasti številni pijan-

---

20 A. Studen, *Stanovati v Ljubljani*, 43–44.
21 Dr. Fr. W. Lippich, *Topographie der k. k. Provinzialhauptstadt Laibach, in Bezug auf Natur- und Heilkunde, Medicinalordnung und Biostatik*, Laibach: Joseph Blasnik, 1834, 75.
22 F. Kobal, O koleri na Kranjskem, 134.
23 A. Studen, *Stanovati v Ljubljani*, 45–46 in 54–59.
24 ZAL: REG I/fasc. 1038, fol. 384.
25 ZAL: REG I/fasc. 1266, fol. 371.

čki so opravljali malo potrebo kar v javnosti ter s svojim nemoralnim početjem povzročali zgražanje javnosti. Po urinu so ogabno zaudarjali zlasti okoliši neposredno ob gostilnah in v njihovi bližini. V starem mestnem jedru so zavoljo neprijetnih vonjav konec 19. stoletja celo opustili in zazidali Starinarsko stezo, uličico, kjer je bila nekoč žganjarska gostilna. Uličica je bila namreč »na obeh straneh navadno strašno onesnažena od urina, tako da se je gabilo tam mimo hoditi« in zato si »boljše stranke« v tamkajšnjih hišah niso hotele najeti stanovanj.[26]

K smradu pa je prispevala tudi grda razvada zlivanja vsebine nočnih posod in nesnažne vode iz škafov na ulice, ki je ogrožala tudi nakljućne, mimoidoče Ljubljančane. Izdelovalka klobas in hišna posestnica na Starem trgu Marija Urbas je 13. oktobra 1909 mestnemu policijskemu stražniku npr. prijavila, da jo je ob popolnoma jasnem vremenu nenadoma doletela ploha posebne vrste. Na običajnem sprehodu ob Ljubljanici je okrog osme ure zvečer sedla na klop, da bi se odpočila. »Kar naenkrat prileti od drugega balkona umazana voda na njo, da je bila vsa mokra.«[27]

Karikatura, objavljena leta 1889 v humorističnem listu *Brus*, št. 5, str. 36.

V predpotresnem času, torej pred letom 1895, je mestna občina vso problematiko mestne snage večinoma obravnavala le občasno in neresno. Vsa nujna vprašanja neznosnih higienskih razmer v mestu so namreč priplavala na dan in ponovno postala aktualna zlasti v času divjanja raznih epidemij, ki so grozile mestu, toda občinski možje so jih reševali prepočasi in neučinkovito.[28] Ko je npr. leta 1886 mesto ponovno obiskala epidemija kolere, je kranjski deželni predsednik baron Andrej Winkler oštel ljubljanski mestni svet, »da se je z zdravstvenimi vprašanji pečal le akademično, da je vodovodno vprašanje skozi leta in leta zastalo, da se je izpraznjevanje jam po

26 ZAL: REG I/fasc. 1146, fol. 15. Glej tudi: V. Valenčič, *Zgodovina ljubljanskih uličnih imen*, 63.
27 ZAL: REG I/fasc. 1317, fol. 215. Več poročil o tem najdemo tudi v fasciklih številka 1266, 1637 in 1638.
28 A. Studen, *Stanovati v Ljubljani*, 64.

pnevmatični poti kot nalašč vseskozi odlašalo, za izgradnjo epidemične bolnice se pa nihče zmenil ni«. Poudaril je, da se Ljubljana z ozirom na svoje zdravstvene pomanjkljivosti »med vsemi deželnimi mesti odlikuje z žalostnim svojstvom, da je že dolgo časa pravo in nezatrljivo gnezdišče kolere in njeno izhodišče za vso deželo in morda za še obsežnejši krog«.[29]

Mestna občina je storila prve korake k naprednejši in modernejši kanalizaciji po letu 1890, ko je po splošnem kanalizacijskem načrtu praškega inženirja Hraskyja na levem in desnem bregu Ljubljanice začela graditi cestne kanale iz betona, ki so bili jajčaste oblike, kar je povečalo njihovo prehodnost. Ker občina ni razpolagala z zadostno vsoto denarja, da bi lahko izvedla splošno kanalizacijo mesta, je morala do nadaljnjega kanalizacijo dopolnjevati tudi s starimi kanali, zgrajenimi že v osemdesetih letih, ki pa jih zaradi premajhnega prereza in preplitve lege vendarle ni bilo mogoče uporabiti pri splošnem kanalizacijskem načrtu iz leta 1898. Vzporedno z razmahom gradbene dejavnosti v popotresni dobi, ki je povzročila nastanek novih ulic in hiš, se je okrepila tudi izgradnja kanalov. Tudi popotresni splošni kanalizacijski načrt je izdelal profesor praške tehniške visoke šole Jan Hrasky. V svojem načrtu je za Ljubljano predvidel odvod vseh padavin, odpadnih in podtalnih vod ter fekalij po enem, in to izplakovalnem sistemu, kar je bilo po napeljavi vodovoda in vpeljavi angleških stranišč, ki jih je bilo mogoče izplakovati z vodo, gotovo najprimerneje. Vse odplake je bilo po njegovem mnenju najbolje spuščati v Ljubljanico pod mestom, kajti menil je, da bi uporaba čistilnih naprav onesnaževala zrak, kar se mu je zdelo nevarneje »od relativno majhnega in hitro odpravljujočega onesnaževanja reke«.[30]

Tudi Ivan Hribar, dolgoletni popotresni župan (od 1896 do 1910), ki ima velike zasluge za modernizacijo mesta, je menil, da je »dobra kanalizacija glavni predpogoj za urejene zdravstvene razmere«. Zavedal se je tudi prednosti, ki jih moderno podzemno kanalizacijsko omrežje prinaša meščanom, kajti razbremenilo bi jih gradnje dragih in nepropustnih betoniranih greznic, ki jih je predpisoval strogi popotresni gradbeni red iz leta 1895, obenem pa bi jih razbremenilo tudi dragega pnevmatičnega izpraznjevanja greznic, ki po mnenju župana Hribarja tudi ni več ustrezalo higienskim zahtevam časa. Moderno podzemno odvajanje odplak in fekalij je namreč preprečevalo, da bi se okužila podtalnica in širil smrad iz mnogih odprtih greznic. Sistem nove, moderne kanalizacije je Ljubljana torej dobila šele leta 1898. Šele takrat so začeli uporabljati nove tehnološke prijeme, kot na primer betonske kanale in »mešalni sistem« ter moderno pnevmatično izpraznjevanje greznic. Sistem modernejše kanalizacije se je nato počasi in postopoma širil in leta 1910 je bilo na mestno kanalizacijsko omrežje priključenih že 605 hiš (34,2 %), več kot polovica hiš (907 ali 51,3 %) je še vedno imela greznico, 17 hiš je odstranjevalo fekalije in odpadke po starem sistemu s sodčki, za 240 hiš pa način odstranjevanja odpadkov ni znan.[31]

Od »vode s primesmi« do zdravstveno neoporečne vode

Preden je Ljubljana premogla vodovod, so njeni prebivalci dobivali pitno vodo iz zasebnih in javnih vodnjakov ter studencev v okolici mesta. Za druge potrebe so vodo zajemali iz Ljubljanice.

---

29 F. Kobal, O koleri na Kranjskem, 148–149.
30 ZAL: Reg I/ fasc.1233, fol. 411.
31 *Oesterreichische Statistik*, Neue Folge, 4. Bd., 1. Heft, Wien 1914, str. 81.

Pitna voda iz vodnjakov je bila pogosto oporečna in škodljiva zdravju. Poleg tega je bilo pitne vode iz vodnjakov premalo za potrebe prebivalstva, katerega število je neprestano naraščalo. Zaradi slabe preskrbe z vodo je bilo veliko pritožb.[32]

Mestna občina je zato že v šestdesetih letih 19. stoletja začela razmišljati o izgradnji splošnega mestnega vodovoda. Toda županu Mihi Ambrožu zaradi šibkih mestnih financ in neregulirane Ljubljanice tega načrta ni uspelo uresničiti. 20. maja 1870 so nato ustanovili posebno komisijo za pregledovanje vodnjakov, ki pa je še leta 1876 izboljšanje razmer povezovala z ureditvijo novega javnega vodnjaka na Marijinem trgu, v katerega naj bi napeljali vodo s Tivolskega hriba, vendar do izvedbe zamisli ni prišlo. Razprave v mestnem svetu o možnostih modernejše preskrbe mesta s pitno vodo so šele leta 1881 prerasle iz ideje o uvajanju novih javnih vodnjakov v razmišljanje o vpeljavi splošnega vodovoda.[33]

Na seji občinskega sveta 21. decembra 1882 je bil izvoljen vodovodni odsek, ki je bil dokončno odločen za izpeljavo projekta ljubljanskega vodovoda in je imel nalogo preučevati vse vidike izgradnje. Ideja o izgradnji centraliziranega sistema za preskrbo deželnega stolnega mesta Ljubljane z zdravo pitno vodo in vodo za potrebe gospodinjstev od tedaj ni več zamrla. 23. maja 1883 je bil za predsednika vodovodnega odseka izvoljen občinski svetnik Ivan Hribar. Razprave o rešitvi perečega vodovodnega vprašanja seveda niso minile brez žolčnih trenutkov. Ivan Hribar se spominja, da se je mestni občinski svet okoli vprašanja mestnega vodovoda, ki naj bi bistveno prispeval k izboljšanju zdravstvenih razmer v mestu ter preprečil izbruh in širjenje nevarnih epidemij, v osemdesetih letih vrtel »kakor mačka okoli vrele kaše«.[34] Presenečali so ga tudi naravnost predpotopni nazori nekaterih strokovnjakov. Večina Ljubljančanov, med njimi celo zdravniki, je bila v osemdesetih letih 19. stoletja namreč proti Hribarjevi zamisli o ureditvi modernega vodovoda. Zdravnika dr. Karel Bleiweis in dr. Wilhelm Kovatsch sta na primer še vedno zagovarjala stari sistem vodnjakov, sporen pa je bil tudi kraj zajetja vode.[35]

Ivan Hribar pa je na sejah vodovodnega odseka vztrajal in ugotavljal, da Ljubljana nima dovolj zdrave pitne vode, da so tla pod mestom zaradi pomanjkljive kanalizacije okužena in da je voda mnogih vodnjakov zato polna gnilobnih snovi, da zaudarja in da je škodljiva. Tudi c. kr. profesor dr. Baltazar Knapič, ki je v osemdesetih letih opravil številne kemijske preiskave o užitnosti vode v ljubljanskih vodnjakih, je ugotavljal, da je voda mnogih vodnjakov popolnoma neužitna, da vsebuje gnilobne snovi, amoniak in druge primesi, ki pričajo o močnem prodiranju »scalnice« v podzemno vodo in od tam v vodnjake.[36] Podobno kot Hribar se je tudi dr. Knapič zavzemal za izgradnjo centraliziranega vodovoda, ki bi pitno vodo pripeljal iz okolice Ljubljane in izboljšal zdravstvene razmere v mestu. Ta draga investicija bi se tako po mnenju Hribarja kot dr. Knapiča Ljubljani kmalu obrestovala, saj so to pokazale že izkušnje drugih mest (Dunaj, Gradec, Zagreb) in prebivalstvo bi kmalu spoznalo njene prednosti. Dr. Knapič je svoje prepričanje še podkrepil z besedami:

---

32 A. Studen, *Stanovati v Ljubljani*, 45.
33 T. Tominšek Rihtar, Pili smo vodo, polno škodljivega mrčesa: H kulturni zgodovini ljubljanskega vodovoda in kanalizacije pred prvo svetovno vojno, *Zgodovina za vse* 4/1 (1997), 37.
34 I. Hribar, *Moji spomini* 1, Ljubljana: Slovenska matica, 1983, 100.
35 Prav tam, 102.
36 ZAL: REGI/fasc.2041, fol. 25–30.

»Dolgotrajna in natančna opazovanja so namreč utemeljila prepričanje, da se nekatere nalezljive bolezni, npr. kolera in tifus, širijo s pitno vodo. /.../ Razni strokovnjaki so z raziskovanji prišli do zaključka, da voda, ki jo uživamo, nikakor ne sme biti onečiščena z živalskimi odpadki.« Tako kot Hribar je tudi dr. Knapič omenil izkušnje mest, ki so že preskrbljena s pitno vodo iz vodovoda: »V mestih, ki so jih preskrbeli s čisto studenčnico, so se zdravstvene razmere zelo izboljšale; nalezljive bolezni so odnehale, ali pa vsaj zgubile svoj nevarni značaj.«[37]

Ljubljana je sredi osemdesetih let štela 917 hiš, ki so se oskrbovale z vodo iz 12 javnih in 305 zasebnih vodnjakov. Po opravljenih analizah so ugotovili, da so dokaj dobro pitno vodo premogli le štirje javni vodnjaki, v preostalih pa je bila voda »polna škodljivih mrčesov«. Tudi voda v zasebnih vodnjakih je bila praviloma izredno slaba. Poročilo vodovodnega odseka iz leta 1886 pravi, da »so se večine vod iz vodnjakov spoznale za nepitne in nezdrave in vidi se torej kaka velika nevarnost preti ljubljanskemu prebivalstvu o priliki kake kužne bolezni, kakor sedaj preti kolera. Mestni magistrat bode tedaj moral iz zdravstvenih ozirov zapreti mnogo vodnjakov, tedaj pa bode primanjkovalo vode, neizmerno važnega faktorja za kuhanje in čiščenje.« Leta 1886 je, kot smo že omenili, res izbruhnila epidemija kolere in mestni magistrat je moral ukrepati tudi na področju preskrbe z vodo. Hudo pomanjkanje vode pa so stanovalci občutili tudi zaradi sušnega obdobja, saj je takrat presahnil marsikateri vodnjak.[38]

Da je voda v mnogih ljubljanskih vodnjakih bakteriološko oporečna, neužitna, da zaudarja, da je inficirana z gnilobnimi snovmi in da je ponekod »polna različnih živalic in drugih priklav«, so pokazale tudi kasnejše raziskave Kmetijsko kemijskega preskuševališča iz let 1897–1899, ko so se pod mikroskopi pojavile drobne pošasti, ki so ogrožale zdravje. Vodo iz smrdljivih vodnjakov so marsikje lahko uporabljali samo še za škropljenje vrtov.[39]

Med prebivalci deželnega stolnega mesta so se navkljub temu, da je bila voda iz vodnjakov marsikdaj oporečna, pojavljali številni odpori proti napeljavi modernega vodovodnega omrežja. Ljudje v tem prehodnem času modernizacije mesta namreč določenih stvari še niso dojemali na način, kot jih dojemamo dandanes. Vodo so do izgradnje vodovoda dobivali neposredno iz narave, s problemom, zakaj je ali ni pitna, pa se več ali manj niso ukvarjali. Zanimalo jih je le dejstvo, da voda je in da ne predstavlja nobenega stroška. Ker so se bali previsokih cen za vodarino, so prebivalci raje vztrajali pri starih vodnjakih. Med ljudmi so se širile tudi govorice, da vode ne bo dovolj, dolgo je bil med njimi zakoreninjen strah, da voda iz vodovoda ne bo dobra. Ljudje so se spraševali, kako bodo v hiše napeljali cevi in tudi to – poleg strašno drage vodarine – povezovali z ogromnimi stroški.[40]

Po mnogih posvetovanjih s strokovnjaki je leta 1888 padla odločitev o zajetju podtalnice na Ljubljanskem polju v bližini Kleč. Jeseni istega leta (25. septembra 1888) so začeli z gradnjo pod vodstvom inženirja Oskarja Smrekarja iz Mannheima in pod nadzorom vodovodnega odseka z

---

37 Prav tam.

38 T. Tominšek Rihtar, Pili smo vodo, polno škodljivega mrčesa, 33.

39 Prav tam, 33–36.

40 Prav tam, 42. Dolgoletni odpori proti napeljavi modernega vodovoda so se, kot so pokazale raziskave, pojavljali tudi v drugih mestih na Slovenskem – npr. v Kranju, Radovljici, Škofji Loki, Mariboru, Celju. Več o tem: A. Studen, Higienizacija urbaniziranih naselij, v: *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992* 1, Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, 114.

mestnim inženirjem Jaroslavom Hanušem na čelu. Glavno cev so položili od Kleč do Dunajske ceste, pri čemer so prečkali ozemlje občin Ježica in Spodnja Šiška, katerima so morali plačati odškodnino za uničene ceste in njive. Pri oddajanju del za mestni vodovod se je mestna občina, če je le šlo, najprej obračala na domačo ali avstrijsko obrt in industrijo.[41]

Leta 1890 je končno tudi Ljubljana dobila moderni mestni vodovod. Voda se je prvič pretakala po mestu 17. maja 1890, 29. junija, na dan sv. Petra in Pavla, pa so vodovod slovesno otvorili in izročili javni uporabi. Ivanu Hribarju so za izredne zasluge podelili naslov častnega meščana.

Po svečani otvoritvi se je počasi in postopoma začelo priklapljanje hiš na glavne cestne cevi, za kar je dobilo koncesijo podjetje *Laibacher Actiengesellschaft für Gasbeleuchtung*, torej ljubljansko podjetje, ki je skrbelo tudi za plinsko razsvetljavo. Pri priklapljanju hiš na mestni vodovod se je bilo treba držati posebnega pravilnika.[42]

Ob prvih priključitvah hiš na mestni vodovod pa so se začeli pojavljati tudi prvi problemi. Uprava mestnega vodovoda je namreč že julija 1890 poročala, da nekateri ljudje puščajo pipe odprte vso noč in zahtevala, da mestni magistrat to prepove. Stanje se po tej pritožbi ni kaj dosti spremenilo tudi v naslednjih letih, saj so se prav take pritožbe ponekod pojavljale tudi še v letih 1907 in 1908, na splošno pa v sušnih poletnih mesecih, ko je začelo primanjkovati vode. Tako je ravnatelj ljubljanskega mestnega vodovoda Šubic v sušnem času junija leta 1906 npr. poročal, da se »ta teden mestne ulice in ceste niso škropile, ker je primanjkovalo vode. /.../ Gospod ravnatelj Šubic pravi, da se tudi potrati veliko vode, ker imajo stranke odprte pipe. Sam je vprašal nekdaj nekega strežnika, ki je imel vedno odprto pipo, ko je prišel g. ravnatelj pozno ponoči domov, zakaj ne zapre pipe. Odgovoril mu je, da imajo gospod zjutraj frišno vodo.«[43]

Večji porabi vode so botrovale tudi tehnične napake, na primer pokanje cevi, predvsem v zimskih mesecih zaradi nepazljivosti lastnikov. Vidimo torej lahko, da se je zlorabljanje vode pojavilo sočasno s privajanjem na prednosti vodovoda, tj. na možnost preskrbovanja z zdravo pitno vodo neposredno v hiši. Upraviteljstvo mestnega vodovoda se je proti temu skušalo boriti tako, da je v časopisju objavljalo »svarilne in poučljive članke glede ravnanja z vodo«, kar pa ni obrodilo zaželenih sadov.[44]

Na splošno pa lahko rečemo, da so vsi nasprotniki vodovoda utihnili, ko je bil, kot piše v svojih spominih Pavel Rasberger, »v vsako hišo napeljan bister studenček«.[45] Vodovod je v primerjavi z vodnjaki, od koder so vodo za potrebe umivanja in gospodinjstva morali nositi v škafih, gotovo pomenil ogromen napredek in olajšanje. Polagoma se je zasidral v nepogrešljiv del vsakdanjika. V *Slovenskem narodu* iz leta 1896 tako že lahko beremo: »V vodovodu imamo Ljubljančani tehniško zgradbo, ki se lahko glede sigurnosti in uspešnosti meri s prvimi tacimi napravami na svetu. Koliko je bilo opozicije v prvih časih proti vodovodu. Danes naj pride kdo z nasvetom, da se odpravi – zadel bi ob ogromno opozicijo in povzročil pravcati ›punt‹ v mestu«.[46]

---

41 T. Tominšek Rihtar, Pili smo vodo, polno škodljivega mrčesa, 36–40.
42 Prav tam, 38.
43 *Slovenec*, 20. 6. 1906.
44 T. Tominšek Rihtar, Pili smo vodo, polno škodljivega mrčesa, 40.
45 P. Rasberger, *Moji spomini*, Ljubljana: Mestno gledališče ljubljansko, 1965, 15.
46 *Slovenski narod*, 5. 6. 1896.

Vodovodno omrežje se je v letih po otvoritvi postopoma razširilo in leta 1910 je bilo na mestni vodovod priključenih že 1368 ali 77,3 % ljubljanskih hiš. Vodovod in kanalizacija sta omogočila tudi ureditev modernih angleških stranišč z vodnim izplakovanjem, pa tudi kopalnic, vendar so z njimi v popotresni Ljubljani, torej po letu 1895, posodobili le redka stanovanja. Statistični podatki za leto 1910 nam namreč povedo, da je bilo v Ljubljani in njenih predmestjih (Zgornja in Spodnja Šiška) samo 6,1 % stanovanj opremljenih s kopalnico.[47] Moderna kopalnica je bila torej privilegij bogatih. Srečamo jo le v redkih luksuznih stanovanjih najpremožnejših meščanov, bolj pogosta pa je bila v imenitnih meščanskih vilah, v katerih je na prelomu 19. in 20. stoletja stanovala meščanska elita.

Sklep

Naraščanje števila prebivalstva Ljubljane je od mestnih oblasti zahtevalo reševanje številnih problemov. Z neprestanim priseljevanjem se je na primer večala stanovanjska stiska, poleg vprašanj glede pomanjkanja majhnih in cenenih stanovanj pa je bilo potrebno reševati tudi vprašanja preskrbe, prometa in seveda tudi higiene. Tako procesi higienizacije kot procesi dezodorizacije so bili torej tesno povezani s procesom urbanizacije. Tako moderni vodovod kot tudi kanalizacija, novosti, ki sta v dolgem stoletju meščanstva simbolizirali napredek in sta v pričujoči razpravi postavljeni v središče pozornosti, sta bili gotovo temeljna pridobitev za popotresno, t. i. Hribarjevo Ljubljano. V tem času so se s strožjimi zdravstvenimi, gradbenimi in tudi policijskimi predpisi ter konkretnimi posegi v urbano okolje izboljšale zdravstvene razmere mestnega prebivalstva. V dobi, v kateri izboljšave na področju mestne higiene niso bile, kot rečeno, samoumevne, se seveda pokaže, da moramo ta civilizacijski proces pojmovati tudi kot vzgojni postopek družbe. Za resničen uspeh procesa higienizacije je treba nujno »očistiti tudi človeške glave«. Mestne prebivalce je bilo potrebno navaditi na snago, zato so mestne oblasti s strožjim nadzorom in discipliniranjem zatirale nekatere prakse in navade iz prejšnjih časov (npr. nemarno izpraznjevanje nočnih posod na ulico). Ta proces je bil seveda dolgotrajen, stare in nedopustne prakse so le počasi izginevale. Modernizirane norme vedenja in ravnanja, ki jih je zahteval mestni način življenja, so se – kljub nekaterim odporom – morale uveljaviti in ljudje so se jih morali navaditi in se jih naučiti, preden so v vsakdanjem življenju meščanov postale nekaj ustaljenega in normalnega. K temu so največ prispevale moralne kampanje (npr. proti nesnagi), pravni predpisi (npr. gradbeni predpisi o varnosti in higieni), začetki reklame (npr. za pranje perila z milom), pa tudi načrtovanje prostora (npr. zelenih površin mesta), uvajanje tehničnih novosti (npr. elektrifikacije) ter modernizacija stanovanj, ki so se je lotili arhitekti (npr. graditve moderniziranih delavskih stanovanj). Tako so se torej počasi, vendar vztrajno vse bolj uveljavljali novi pogledi na čistočo in zdravje. V procesih higienizacije se je pravzaprav skrivalo široko področje družbene prevzgoje, v katerem so bili zasidrani novi standardi mestne higiene, povezani z ravnanjem z lastnim telesom in boleznimi, pa tudi s sanacijo mestnega prostora.[48]

Ljubljana se je v letih pred prvo svetovno vojno torej opazno modernizirala. Mestni občinski možje so se tako leta 1910 v posebni spominski knjigi Ljubljana po potresu pohvalili, da se je

---

47 A. Studen, *Stanovati v Ljubljani*, 26.
48 Prim. A. Studen, *Stanovati v Ljubljani*, 63–66.

razvila »v resnično modernem smislu« in da je popotresna Ljubljana z novimi pridobitvami »najzdravejše mesto«, ki si zasluži, »da se vsakomur priporoča prebivati v njem«.[49]

Že desetletje prej je na modernejšo podobo Ljubljane opozoril tudi zgodovinar Peter von Radics, ki je v turistični vodnik po južni železnici s konca 19. stoletja zapisal: »Od potresa je mesto spet popolnoma obnovljeno in je z novim vodovodom, elektrarno, z novimi visokimi stavbami in drugimi modernimi napravami postalo eno najmodernejših mest Avstrije.«[50]

Morda pa je za Ljubljano po potresu resnično napočil čas, ko je končno postala »bela«, torej lepa Ljubljana, kot ji je v petdesetih letih zaklical pisatelj Jernej Lenček. Morda se res lahko strinjamo, da je ravno v času enega najzaslužnejših ljubljanskih županov, torej Ivana Hribarja, postala »naše slavne Atene, bela Ljubljana«, kot je mesto označil pisatelj Fran Levstik. Morda je ravno takrat za pisatelja Ivana Cankarja »postala simbol vsega nedoseženega in vsega, po čemer je hrepenel«. Najlepša podoba Cankarjevih »mladih sanj« je skratka tako za domačine kot tujce postajala vedno lepša v svoji notranji in zunanji podobi, postala je mesto, ki se mu poda bela lilija, torej mesto, ki ga krasi simbol čistosti in belosti.[51]

---

49 F. Govekar/M. Zarnik, *Ljubljana po potresu 1895–1910*, Ljubljana: Mestni občinski svet, 1910, 100 in 103.

50 *Die Südbahn und ihr Verkehrsgebiet in Österreich-Ungarn*, Brünn: Rudolf M. Rohrer, 1899, 104–105.

51 Podrobneje o tem: A. Studen, Symbols of Progress: The Waterworks and Sewage System in Ljubljana Before World War I, v: *Urban Symbolism and Rituals, Proceedings of the International Symposium Organised by the IUAES Commission on Urban Anthropology, Ljubljana, June 23–25, 1997*, ur. B. Jezernik, Ljubljana: Županičeva knjižnica, 1999, 25–26.

Bogo Zupančič
Arhitekturni muzej Ljubljana
UDK 721(497.4 Ljubljana):930.85"19"

Trije stavbni tipi in z njimi povezane zgodbe

Prispevek se skozi predstavitve nekaterih meščanskih zgodb ukvarja s tremi stavbnimi tipi: nebotičnikom, stanovanjskimi vilami in kavarnami oziroma klubi, pomembnimi prostori urbanega življenja. V glavnih zgodbah se prepletajo usode pesnika Otona Župančiča in literarnega kritika Josipa Vidmarja, zgodba pisatelja Vladimira Bartola pa je nekoliko umaknjena v ozadje. V zgodbah se pojavljajo še arhitekta Vladimir Šubic in Janko Omahen, pa stavbenik Adolf Dukič, ekonomist Evgen Lovšin, slikarja Veno Pilon in Walter Bianchi ter drugi meščani iz obdobja med obema vojnama in deloma tudi po njej. Zgodbe se odvijajo v Ljubljani in nas včasih ponesejo v manjša mesta, kot je Ajdovščina, ali velemesta, kot je Pariz. Slovenski literati v preteklosti niso bili navdahnjeni samo z naravo, ampak tudi z mestom in njegovimi (ekscentričnimi) meščani, kar dokazujejo številne pripovedi. Tudi danes je tako: ni je dobre (meščanske) zabave (ali zgodbe) brez dobrega škandala, kot je to nekoč bila, na primer, Dukičeva ciganka v Ljubljani.

Through certain urban tales this paper deals with three architectural types – the skyscraper, the villa and the cafe or club – that are important to urban life. The main stories involve the poet Oton Župančič and the literary critic Josip Vidmar, while the story of writer Vladimir Bartol is somewhat pushed into the background. The stories also feature the architects Vladimir Šubic and Janko Omahen, as well as the builder Adolf Dukič, the economist Evgen Lovšin, the painters Veno Pilon and Walter Bianchi, as well as other urban residents in the inter-war years and partly after World War 2. The stories unfold in Ljubljana, but also sometimes take us to smaller places such as Ajdovščina or a metropolis such as Paris. As a number of stories show, in the past the Slovene *literati* were inspired not only by nature but also by the city and its (eccentric) citizens. That is still the case today: there is no good (urban) party (or story) without a good scandal, as once was, for example, Dukič's gypsy woman in Ljubljana.

Uvod

Tema tokratnega seminarja z naslovom *Mesto in meščani v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi* je kompleksna, zato je v tako kratkem prispevku nemogoče opisati bogato meščansko življenje, povezano s kulturo pri nas. Menim, da številne povezave še niso dovolj raziskane. V mojem prispevku se bom omejil na tri stavbne tipe v Ljubljani: nebotičnik, vile in kavarne ter z njimi poveza ne arhitekte, meščane in literate. V prispevku se bom osredotočil na zgodbe in podatke iz mojih treh knjig[1] ter jih popestril z drugo literaturo. V prvem delu prispevka je v ospredju arhitekt Vladimir Šubic (1894–1946) in njegov Nebotičnik ter vila Šubic s svojim povojnim družabnim utripom, v drugem delu se predvojna zgodovina vile Dukič prepleta z usodo gradbenega podjetnika Adolfa Leona Dukiča (1887–n. p.) ter po drugi svetovni vojni s književnikom Josipom Vidmarjem (1895–1992), v tretjem delu pa so v ospredju kulturniki, ki so obiskovali eno od številnih ljubljanskih kavarn ali povojni Klub kulturnih delavcev. Časovno sem se s temi tremi stavbnimi tipi pa tudi

1 *Ljubljanski Nebotičnik – denar in arhitektura*, Ljubljana: Urbanistični inštitut RS, 2001; *Arhitekt Josip Costaperaria in ljubljansko moderno meščanstvo*, Ljubljana: KUD Polis, 2004; *Usode ljubljanskih stavb in ljudi* 1–24, Ljubljana: KUD Polis, 2005.

njihovimi prostori omejil na slovensko meščanstvo med prvo in drugo svetovno vojno ter povojno obdobje. Z Nebotičnikom je nekoliko povezan pesnik in prevajalec Oton Župančič (1878–1949), ki je bil doma iz Vinice v Beli krajini, v vili Dukič je po drugi svetovni vojni več kot 40 let živel literarni kritik Josip Vidmar, ki je bil Ljubljančan, v kavarnah in klubih pa so se poleg njiju srečevali mnogi književniki, med drugim tudi pisatelj Vladimir Bartol (1903–1967), ki je bil Tržačan in je v Ljubljano prišel po prvi svetovni vojni, ko so Italijani zasedli dobršen del slovenskega etničnega ozemlja.

I

Ljubljanski Nebotičnik – urbani Triglav

Mladi arhitekt Vladimir Šubic se je – za razliko od Bartola – po končani Visoki tehnični šoli vrnil iz Prage in se leta 1922 zaposlil kot profesor na Srednji tehnični šoli v Ljubljani, kjer je začel sanjati o novem stavbnem tipu. K temu ga je gotovo spodbudil mednarodni natečaj za časopisno stavbo *Chicago Daily Tribune* v Chicagu, ki je bil razpisan v istem letu. Od porojene misli do slavnostnega odprtja kavarne na vrhu Nebotičnika je minilo več kot deset let, kar govori o težavah, ki so jih imeli protagonisti »velemestne« Ljubljane. Nebotičnik so gradili v istem času kot *Empire State Building* v New Yorku, zato predstavlja prvi »amerikanizem« v Ljubljani in je stavba številnih zanimivih usod. Povezan je z mestnim erosom in tanatosom, 13 nadstropij visok stolp predstavlja moški princip, bližnja pasaža pa ženskega. Ko je bil vrh Nebotičnika še javno dostopen, je bil odskočna deska tistim, ki so se naveličali življenja.

Mestna občina Ljubljana in njena uprava danes kažeta do Nebotičnika mačehovski odnos in ne storita dovolj za ureditev razmer ne na Nebotičniku ne okoli njega, saj je simbol predvojne Ljubljane zanemarjen, kavarna in terasa na vrhu Nebotičnika pa sta zaprti. Ko so Nebotičnik zgradili in ga predali v uporabo, je bil celo ena najvišjih stavb v Evropi, gotovo pa v Srednji Evropi in dolgo časa na Balkanu. V jugoslovanskih časopisih so dolgo poudarjali, da je najvišja stavba na Balkanu, kar je Slovenijo potiskalo v drug kulturni prostor, na prvi amerikanizem pri nas pa se je rado pozabljalo. Kmalu po zgraditvi so ga prehitele druge visoke stavbe v evropskih velemestih, ki pa niso bile tako elegantne. Nebotičnik ima trinajst nadstropij, tloris meri 20 krat 20 metrov, z glorijeto in jamborom vred pa je visok

Nebotičnik in kavarna Nebotičnik, iz arhiva Boga Zupančiča

natanko 70 metrov in 35 centimetrov. Stavbo so začeli graditi leta 1929, dokončana pa je bila leta 1933. Na vrhu Nebotičnika je bila kavarna, ki je bila dolgo pojem nočnega življenja v Ljubljani, vse do tranzicijskih časov, ko so se tudi v zvezi z Nebotičnikom začeli spori glede lastništva in drugih zadev. Nebotičnik je zasnoval arhitekt Vladimir Šubic, potem ko je bil končan javni natečaj in naložbeniki niso bili zadovoljni z nobeno ponujeno natečajno rešitvijo. Kulturna dogajanja, povezana z Nebotičnikom, so pestra, kot so pestre tudi težave z gradnjo, vendar slednjih ne bom našteval, opis kulturnega življenja na »terasi Ljubljane« pa še čaka na zapis.

Ljubljanski Nebotičnik je postal mestna ikona, simbol urbanosti, ki se je zgledoval po velemestih onkraj luže, ter ponos vzpenjajočega se slovenskega meščanstva in kapitalizma med obema vojnama. Nebotičnik je gotovo največkrat fotografirana stavba Ljubljane, kar se vidi po številnih razglednicah in plakatih, na Nebotičniku so bili posneti številni igrani in dokumentarni filmi. Omeniti velja, da so prav po končani gradnji Nebotičnika pri nas prevladali holywoodski filmi nad nemškimi, kar govori o čedalje večjem vplivu ameriške kulture, ki je počasi, vendar vztrajno prihajala k nam. Vpliv stila art deco, ki je prišel k nam iz Francije, in pojav prvega modernističnega bloka, imenovanega Šahovnica, ki ga je zasnoval arhitekt Josip Costaperaria, je minil – za razliko od gradnje Nebotičnika – skoraj brez odmeva, fotografije o Šahovnici pa so prava redkost.

Blok Šahovnica, iz zbirke Zmaga Tančiča

Šubic je naredil načrte za vilo v Rožni dolini podpredsedniku Pokojninskega zavoda za Dravsko banovino in Dalmacijo Evgenu Lovšinu (1895–1987), ki je bil protagonist vertikalnega koncepta razvoja Ljubljane. Ker je bil plezalec in planinski pisatelj, je visokogorski svet nedvomno toliko vplival nanj, da se je zavzel za »urbani Triglav« sredi Ljubljane. Lovšin je v propagandne namene h gradnji Nebotičnika pritegnil tudi pesnika Otona Župančiča – takrat edinega živečega člana moderne, ki je napisal verz, s katerim je pospremil svečanost ob polaganju temeljnega kamna za Nebotičnik in se je glasil: »Da naše zrno bo imelo leho[2] in nam bo letina pod varno streho«.

Oton Župančič je bil na svečanosti dne 18. aprila 1931 verjetno zato, ker je bil daljni sorodnik Evgena Lovšina. Lovšin ni bil le diplomant dunajske akademije za svetovno trgovino, ampak tudi olimpionik v Parizu, predvsem pa prostozidar, kar je očitno pomagalo v boju za gradnjo najvišje stavbe med Beogradom, Zagrebom in Ljubljano. Oton Župančič je bil pri tem nedvomno koristen, saj je bil pomembna literarna osebnost v obdobju med obema vojnama, Josip Vidmar je bil osrednja kritiška osebnost, Vladimir Bartol pa njun sopotnik, ki je po svoji smrti z romanom *Alamut* doživel večje priznanje kot za časa življenja. Vidmar v knjigi *Obrazi* (1979) namenja celo poglavje Otonu Župančiču, kjer opisuje njune medsebojne odnose, Bartola pa navaja le trikrat in to mimo-

2 Njivo.

Oton Župančič, Iz Kartografske in slikovne zbirke NUK

Josip Vidmar, Iz Kartografske in slikovne zbirke NUK

Vladimir Bartol, Iz Kartografske in slikovne zbirke NUK

grede. Večkrat omenja kavarne in gostilne, kjer so se srečevali literati in se pogovarjali o literaturi in drugih vprašanjih, vendar kavarne v Nebotičniku ne opisuje. Ko je Bartol živel v Ljubljani (menda v bližnji Beethovnovi ulici), je redno obiskoval kavarno na Nebotičniku, z njim se je Vidmar v šolskem letu 1926/27 večkrat srečal v Parizu, kjer sta bila oba na študijskem izpopolnjevanju. Takole pravi Vidmar (1979: 227):

> V tem letu se je razmerje med Župančičem in menoj zelo izboljšalo. Nekoč sem mu omenil, da bi rad šel za daljši čas v Pariz. Rekel mi je, naj vložim prošnjo, on pa da bo že govoril s Tesnièrom, ki je bil tedaj vodja Francoskega inštituta v Ljubljani in lektor za francoščino na univerzi. Štipendijo za leto 1926–27 sem dobil in sem prišel v Pariz na silvestrov večer, kjer sem slučajno takoj naletel na slovensko družbo. Bili so to dr. Bartol, Ivan Mrak, Valter Bianchi, Pilonov rojak.

Vidmar v drugih poglavjih *Obrazov* opisuje še druga srečanja z slovenskimi pisatelji v Parizu, na primer Cirilom Kosmačem, Prežihovim Vorancem in Borisom Kidričem, vendar kaj več o velemestnem vrvenju in boemskem utripu ne izvemo, saj so bili Kosmač, Voranc, Kidrič in Vidmar predvsem družbeno angažirani pisci. Družabni krog okoli Tržačana Vladimirja Bartola in dveh Ajdovcev, Walterja Bianchija ter slikarja in fotografa Vena Pilona, je bil drugačen, nedvomno pa bolj boemski. Za Bartola in Bianchija velja, da bila sta bila takoj po prvi svetovni vojni tudi sošolca na naravoslovnem oddelku Filozofske fakultete v Ljubljani, bila sta teozofsko navdahnjena in sta preučevala psihoanalizo, posebno Freuda in Junga. Pariško življenje je podrobneje opisal Pilon v knjigi *Na robu* (1965), po drugi strani pa Bianchijev roman, ki ga je napisal v francoščini in ima delovni naslov *Lilian Fisk*,[3] še čaka na prevod in objavo. Pilon je tudi prevajal v francoščino, Bianchi pa je

3 Lilian Fisk je bila ameriška slikarka, ki je ustvarjala na Montparnassu. Tipkopis in deloma rokopis v francoščini iz literarne zapuščine Walterja Bianchija hrani Pilonova galerija Ajdovščina.

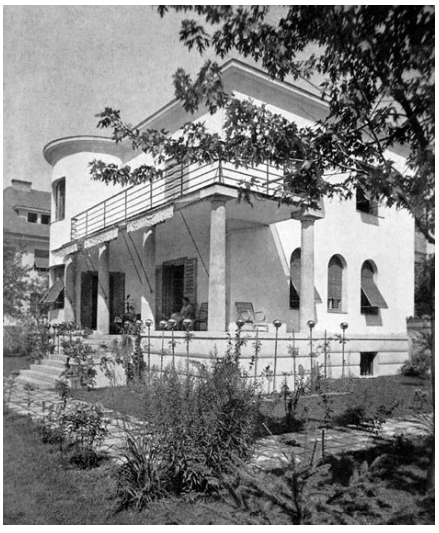
Veno Pilon, Nora in Walter Bianchi v Parizu, iz kataloga Walter Bianchi 1897–1983

pisal pesmi. Nekaj več o bogatem pariškem življenju naših kulturnikov lahko preberemo še v katalogu o slikarju Venu Pilonu (2002) in Walterju Bianchiju (2006), ki je od leta 1945 do 1976 stanoval v vili Šubic v Ljubljani.

Bianchija, Bartola in Jelačine povezuje Bartolova knjiga *Al Araf*, za katero je knjižno opremo napravil Bianchi, založil jo je leta 1935 Ivan Jelačin, brat Šubičeve žene Elce, izšla pa je v zbirki *Modra ptica*.

Od vile Šubic do rezidence ruskega veleposlanika

V elitni ljubljanski četrti Vrtača sta si zgradila razkošno vilo v psevdomodernističnem slogu z bazenom na velikem vrtu Elca in Vladimir Šubic. Šubic je bil iz ugledne ljubljanske meščanske družine, Jelačini pa so bili ena od najbogatejših trgovskih družin v Ljubljani. Vladimir Assejev ml. mi je povedal, da je njegova babica Elca imela tri velike ljubezni. Prva je bil Fritz Reiner, ki je kasneje zaslovel kot dirigent Metropolitanske opere v New Yorku, druga je bil arhitekt Vladimir Šubic, tretja nesojena pa nekdanji ljubljanski župan dr. Vilko Baltič. Elca je imela z Reinerjem dve hčeri – Evo in Berto, ki so jo klicali Tussy. Pri Jelačinovih na današnji Emonski 8 je v dvajsetih letih, ko se je vrnil iz študija v Pragi, kot najemnik stanoval arhitekt Šubic – tam se je tudi začela druga velika ljubezen Elce Jelačin. Vilo na Vrtači sta leta 1929 zgradila s skupnimi močmi: parcelo je kupil Elčin oče Ivan st., načrte je napravil njen novi mož, za gradnjo pa sta najela kredit pri Pokojninskem zavodu. Njun zakon ni bil srečen, zato sta se kmalu, že leta 1935, ločila. V vili Šubic je po ločitvi živela Elca s hčerkama Evo in Tussy; slednja se je poročila z ruskim emigrantom Vladimirjem Assejevim st., ki je pribežal k nam pred oktobrsko revolucijo. Po menjavi najemnikov in lastnikov je zdaj v vili Šubic rezidenca ruskega veleposlanika.

Vila Šubic z vrtne strani, iz arhiva Vladimirja Assejeva

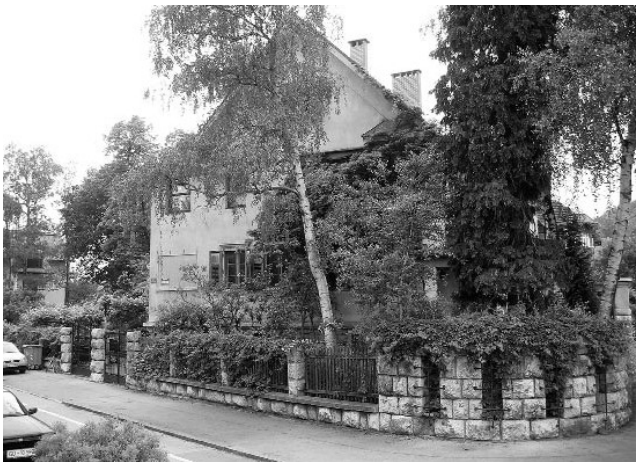
Vladimir Assejev ml. se spominja, da so imeli pri njih, torej v vili Šubic, in pri Moskovičevih, Piccollijevih, Pirkmajerjevih in Tomšičevih na vrtu bazen. Dodaja, da so se po vojni pri Assejevih v vili Šubic zbirali kulturniki, saj je bila njegova mama Tussy igralka v Mrakovem gledališču. K njim so prihajali dramatik Ivan Mrak, kiparka Karla Bulovec Mrak, slikar Ivan Čargo, pisatelj Vladimir Bartol, slikarja Veno Pilon in Walter Bianchi, ki je pred tem, do poroke z vdovo Marijo Čargo leta

1976, celo dalj časa stanoval pri njih. Vladimir Assejev ml. mi je povedal, da je na Vrtači stanovala vrsta z glasbo povezanih ljudi: balerina Pia in baletnik Pino Mlakar, skladatelj Fran Šturm, pianistka Dubravka Tomšič, dirigent Bogo Leskovic. Od pisateljev je na Vrtači živel Venčeslav Winkler, med vojno pa je v bloku Šahovnica pri sestri bival pisatelj Vladimir Bartol, dve nadstropji nižje pa arhitekt Janko Omahen. Ta je po vojni delal na SAZU, ki ji je takrat predsedoval Josip Vidmar. Predvsem pa je v bližini vile Šubic mrgolelo zaslužnih revolucionarjev in politikov, ki so se vselili v vile bogatih ljubljanskih družin, npr. družine Pirkmajer, Pavlin, Moskovič, Hrovat ipd.

II

Ciganka v Dukičevi postelji

V bližjo Dukičevo vilo na robu Vrtače se je takoj po vojni vselil Josip Vidmar; bila je prazna, saj je njen lastnik pobegnil. Ekstravagantni stavbenik rimskokatoliške vere Adolf Leon Dukič, je bil edinec, rojen leta 1887 v Trstu očetu Franu, ki je bil dvorni svetnik in doma iz Kastva pri Opatiji, ter materi Josipini, roj. Mosettig, iz Gorice. Diplomiral je na Tehnični visoki šoli na Dunaju leta 1914. Leta 1920 je ustanovil Gradbeno podjetje ing. Dukič in drug, leta 1931 družbo z istim imenom, posedoval je podjetje za gradnjo železnic in cest. Leta 1931 si je devetnajst let prej kupil zgrajeno Skabernetovo vilo na začetku Rožne doline ter jo nekoliko predelal in razširil. Živel je v zgornjih nadstropjih, spodnje je imela v najemu judovska družina Bader. Bil je tudi član elitnega Ljubljanskega kluba in Rotary cluba Ljubljana. Njegovo podjetje je poleg edinih blokov v prestolnici, ki se imenujejo po stavbeniku, torej Dukičevih blokov, zgradilo še Mariborski dvor v Mariboru, palačo nekdanje zavarovalnice Dunav, prenovilo vilo Ebenspanger ter zgradilo številne druge stavbe.

Vila Dukič, iz arhiva B. Z.

Dukičevi bloki so desno od Nebotičnika, iz arhiva B. Z.

Iz linkolna metala denar

V predvojnem času, ko je Dukič gradil in veseljačil, se je Vidmar boril proti unitarizmu in jugoslovanstvu, leta 1932 pa je napisal knjigo *Kulturni problem slovenstva*. Kakšen je bil Dukič, najbolje pove grafik Marijan Pogačnik v spominih (Komelj 2005) z opisom spalnice na ljubljanskem velesejmu, ki jo je kupil mogotec:

Najimenitnejše je bilo pohištvo za spalnico iz dragocenega rožnatega lesa vrtnic, ki so jih gojili z debelimi stebri za pohištven les. To spalnico je kupil podjetnik Dukič za svojo ljubico ciganko, ki je bila s svojimi opicami in papigami prava ljubljanska znamenitost, odkar se je znani mogotec zaljubil vanjo in s svojo nenavadno zvezo poskrbel za slikovito zanimivost v ljubljanskem mestu. Njegova ciganka se je vozila po mestu z oblečeno opico na rami v avtu linkolnu, tedaj edinem te vrste v mestu, in je metala ciganom, če je nanje naletela na ulici, denar; opice in papige are pa so bile tudi na domačem balkonu Dukičeve vile in so, kot so Pogačniku pripovedovali obiskovalci, v notranjščini pogrizle vse pohištvo.

Po okupaciji naj bi po besedah Žive Vidmar, ki je to zgodbo slišala od očeta in posredno od osebnega Dukičevega šoferja, Dukič ciganko poročil z enim od svojih delavcev in potem naj bi odšla v Kraljevico. Po kapitulaciji Italije je z italijansko ljubico, ki je bila zagreta fašistka, pobegnil v Italijo. Po vsem tem ne preseneča, da je bil v socialističnih časih pri nas v nemilosti in obsojen na osem let zapora, potem pa je izgnan odšel v Avstrijo, v Wiener Neustadt, kjer je umrl v revščini. Vidmar je Dukiča v pogovorih rad omenjal in se zanj tudi zavzel pri tedanjem predsedniku vlade Stanetu Kavčiču, vendar, kot pravi njegova hči, brez uspeha.

Metal ključe v zrak

Josip Vidmar (1895–1992), ki je po vojni v Dukičevi vili z družino živel več kot štirideset let, je skupaj z vilo dobil še rdečo in zeleno papigo ter zlate ribice v ribniku na vrtu. Vidmar izhaja iz premožne meščanske družine, ki se je ukvarjala z proizvodnjo dežnikov in pletenjem nogavic. Poleg Josipa so znani tudi dr. Milan Vidmar, olimpionik Stane Vidmar, arhitektka Živa Vidmar Kališnik idr. Zaradi ekonomske neodvisnosti je bil Vidmar pokončen literarni in družbeni kritik, ki je ob tuji agresiji vstopil v partizane in ob informbiroju leta 1948 demonstrativno tudi v Komunistično partijo. V socialističnih časih napačno razumljenega jugoslovanstva je bil odločen pri ohranitvi slovenskega jezika. Po drugi strani ni bil naklonjen modernizmu in je bil trn v peti številnim mladim ustvarjalcem. Njegova hči Živa pravi, da sta po partizanski poroki mama in oče sanjala, kje bi po vojni stanovala: »Mama je rekla, da je najlepša Dukičeva vila. Funkcionar Boris Kidrič jo je odklonil, češ da je pretemna. Nekega dne je oče prišel v kavarno Union in metal ključe v zrak. ›Kateri ključi so to?‹ je vprašal mamo.«

Iz dveh prostorov so naredili salon in še večjo – sprva – jedilnico, nato knjižnico, kjer se je tudi kartalo. V salonu so se zbirali kulturniki Dubravka Tomšič Srebotnjak, Lovro Matačić, Lili Novy, Bojan Štih, Jože Javoršek in drugi. Salon je bil središče kulturnega življenja, v njem je vladalo prijetno razpoloženje, čeprav so se o določenih vprašanjih pogosto kresala mnenja. Arhitekt Miloš Vidmar je leta 1947 vilo nekoliko povečal, leta 1975 pa jo je preuredil arhitekt Janko Omahen. Pohištvo je zasnoval arhitekt Vinko Glanz. Danes stanujejo v vili Vidmarjevi potomci in sorodniki. Živa Vidmar je pred leti v salonu v vili organizirala več tematskih večerov, v njej je Ženski klub, vendar je vila ostala tudi ob 110-letnici rojstva Josipa Vidmarja, torej leta 2005, brez obeležja velikanu slovenske samobitnosti.

III

Kresala so se mnenja

Josip Vidmar je redno zahajal tudi v Društvo slovenskih pisateljev (DSP) na Tomšičevi 12, vendar klubskega življenja v svojih spominih ne omenja. V spominih na svoje sodobnike v delu z naslovom *Obrazi* iz leta 1979 med drugimi omenja gostilno Pri kolovratu, Pri fajmoštru, kavarne Emona, Evropa, Zvezda, Union in druge. Elitnega Ljubljanskega kluba v Kazini, kjer sta bila člana njegov brat, slavni šahist in strokovnjak na področju elektrotehnike Milan Vidmar, ter stavbenik Dukič, prav tako ne omenja. Intelektualna elita se je v dvajsetih in tridesetih letih prejšnjega stoletja nadvse rada družila v tedanjih kavarnah, ki so bili esenca družabnega meščanskega življenja in drugi dom številnih umetnikov. Po drugi svetovni vojni pa je bilo kavarn in klubov navkljub vse večji urbanizaciji bistveno manj kot pred vojno.

Stavbenik Adolf Dukič je na začetku tridesetih let prenovil vilo trgovca Oscarja Ebenspangerja na Knafljevi ulici (danes Tomšičevi 12), ki je bila v elitni četrti Ljubljane tik ob promendi in blizu Tivolija. Med drugo svetovno vojno so vilo zasedli okupatorji, v vili Ebenspanger so stanovali nemški vojni zdravniki, ki so ob neki priložnosti – ko so se napili – streljali s pištolami v lesen strop. Eva-Maria Miklič, ki skupaj z možem Marjanom vodi klub, pa pripoveduje, da se je po vojni iz taborišča vrnila le Adela Ebenspanger, ki je potem živela v skromnem stanovanju tik ob pivovarni Union. Po osvoboditvi hiša ni bila nacionalizirana, pač pa so jo lastniki, ki so med okupacijo sodelovali z OF, dali v najem vladi SR Slovenije (kako prostovoljno, ne vemo več). Najprej je v njej živel predsednik vlade Boris Kidrič z družino, nato pa kulturni minister Boris Ziherl, dokler je ni leta 1957 dobilo v uporabo DSP. Trideset let pozneje je DSP odkupilo tretjino prostorov v stavbi, pozneje pa še druge. V vili imajo danes prostore DSP, Društvo slovenskih prevajalcev in Slovenski center PEN, zato je nekdanja vila Ebenspanger tista lupina in družbeno-družabni milje, v katerem so se odvijali za slovenski narod usodni dogodki. Pisatelj Peter Božič v krajšem eseju *Iz zgodovine DSP ...* opisuje znameniti polemični dvoboj o položaju kulture in jezika posameznih narodov Jugoslavije med slovenskim filozofom dr. Dušanom Pirjevcem in srbskim književnikom Dobrico Ćosićem ter druge pritiske politike in takratne ideologije na kulturno in družbeno dogajanje v Sloveniji. Javnih razprav nekoč ni bilo, zato se je toliko več dogajalo na neformalnih srečanjih; tisto v književnih krogih je kmalu postalo barometer širšega družbenega dogajanja. Nemogoče pa je na kratko

Vila Ebenspanger (DSP), iz arhiva B. Z.

Vaclav Havel na obisku v DSP, foto Igor Zaplatil

omenjati vse podrobnosti in številne posameznike ter dramatične dogodke vse od šestdesetih let naprej do danes. Vila Ebenspanger je bila »štab« slovenske osamosvojitve in z njo povezanih dogodkov. Božič pravi, da se je v prostorih vile rojeval poglavitni vsebinski program dogodkov, ki so vodili do osamosvojitve.

Od leta 1967 imata gornje prostore vile v najemu Eva-Maria in Marijan Miklič. Vodita Klub kulturnih delavcev in sta duši lokala, ki je edini v mestu še ohranil nekaj nepotvorjenega meščanskega ozračja in odličnosti. S srcem se posvečata izboru hrane, pijače in ugodju gostov. Gospa Miklič je povedala, kar je pravzaprav paradoksalno, da so v socialističnih časih za manj dela in hitreje iztržili več, kakor iztržijo danes. Gostje so bili nadvse odlični in zanimivi, redni gosti so v polpreteklih časih bili Josip Vidmar, pisatelj Jože Javoršek, Vitomil Zupan, glasbenika Bojan Adamič in Jože Privšek, slikar Bard Iucundus ter številni ljubljanski arhitekti. Klub so obiskali tudi slikar Zoran Mušič, Jože Tisnikar, Noam Chomsky in Lawrence Klein, Carlos Kleider in drugi. V lokal nenehno zahajajo novorevijaši, Peter Božič, Dimitrij Rupel in drugi. V restavraciji Kluba kulturnih in znanstvenih delavcev so bili dramatik Eugene Ionesco, pisateljica Han Suyin, igralka Yoko Ono, hrvaški pianist Ivo Pogorelić in književnik Miroslav Krleža. Prav tako zanimivo zgodovino imajo ljubljanske kavarne, ki pa zadnje čase spreminjajo svojo namembnost.

V Evropi izgubili kavarno Evropa

Hotel s kavarno v pritličju na križišču ceste Marije Terezije (danes Gosposvetske) in Dunajske ceste je postavil hotelir Luka Tavčar. Stavbo v historičnem slogu je zasnoval dunajski arhitekt Carl Tietz leta 1867, zgrajena pa je bila v naslednjih dveh letih. Čez pet let so se v palačo vselili uredniki časopisa Slovenski narod, med njimi Josip Jurčič, s tiskarno vred. V stavbi so se nekoč zbirali mladi kulturniki in narodnjaki, kot so bili Valentin Zarnik, Fran Šuklje, Janko Kersnik, Josip Vošnjak in drugi. Kdaj je kavarna dobila ime, ni povsem jasno. Vnukinja kavarnarja Antona Tonejca, Mirjana Medved, ki je živela nad kavarno od leta 1941 do 1964, pravi, da je njen »papa« imel kavarno Evropa v najemu več kot 40 let, nekako od leta 1905 do svoje smrti leta 1948, kavarno in stavbo pa so nato nacionalizirali.

Kavarna Evropa je na vogalu nekdanjega hotela.
Iz arhiva B. Z.

Soba za igranje biljarda v kavarni Evropa, iz zasebnega arhiva

Dopoldne so kavarno dunajskega tipa obiskovale gospe in upokojenci, ki so radi prelistali domače in tuje časopisje, čeprav tudi trgovcev in odvetnikov ni manjkalo. Popoldne, po 17. uri, so prišli posedet v kavarno stalni gostje, ki so se zbirali za stalnimi omizji, kjer so kartali, igrali biljard ali pa kegljali. Kegljišče je bilo v kleti in je bilo rezervirano teden dni vnaprej. Po večerji doma so se številni gostje vrnili še na pijačo. V kavarni je bilo zaposlenih 34 ljudi v dveh izmenah, rivalstva med kavarnarji ni bilo, saj je vsaka kavarna imela svoje okrožje in goste. Ob vroči čokoladi, kakavu, punču, grogu so ponujali še angleški in dunajski zajtrk ter »šinken« žemljice, hrenovke, pecivo in sladice, znani pa so bili tudi po domačem sladoledu. Duša kavarne je bil njen kavarnar, ki je vodil, nabavljal, nadzoroval in sprejemal goste. Tudi zunaj je bilo živahno, saj se je pred kavarno ustavljal tramvaj. Od znanih osebnosti se Tonejčeva vnukinja spominja književnika Josipa Vidmarja in njegovega brata Cirila, inž. Stanka Bloudka, pravnika dr. Stanka Lapajneta, slikarjev Gojmirja Antona Kosa, Mihe Maleša in Staneta Kregarja, unikatnih oblikovalcev Dane Pajnič in Milana Cvelbarja, predvsem pa arhitekta Jožeta Mesarja, ki je stanoval v nadstropju in je imel cel kup plošč, ki so jih mladoletniki hodili poslušat k njemu.

Tik pred drugo svetovno vojno, ko je Ljubljana imela okoli 60.000 prebivalcev, je bilo v njej okoli 25 kavarn, potem pa je njihovo število kavarn upadati. Po vojni je kavarna zgubila meščanski bliščˇ, dobila je nove upravljavce in obiskovalce. Iz arhivov Službe državne varnosti in Udbe bi bilo mogoče rekonstruirati tedanje »bogato« kavarniško življenje, saj so »demokratične« prostore nadzorovali. V šestdesetih letih je kavarna Evropa dobila oblikovno drzen plastični nadstrešek oblikovalca Saše Mächtiga. Nekaj časa je bila zaradi »proletarske« klientele celo na slabem glasu, vendar je socializem še nekako preživela. Novodobnega kapitalizma pa očitno ne bo, saj so mladi gostinci v njej naredili restavracijo brez prave duše in ambienta. V kaj vse so se preoblikovale nekdanje ljubljanske kavarne, kot so bile Narodna kavarna in kavarne Kazina, Prešeren, Bellevue, Metropol, Slon, Tivoli, Tabor, lahko raziščete sami. Kavarna Nebotičnik je zaprta, levi trakt kavarne Union zaseda trgovina z igračami, v nekdanji kavarni Emona je tekstilna multinacionalka itn.

Nekaj misli o mestu in meščanstvu za konec

Stereotip o Sloveniji in njenih prebivalcih, ki da so močno povezani z naravo, krajino, predvsem pa gorami, nedvomno drži in se deloma odraža tudi v literaturi, vendar obstajajo tudi drugačni zapisi, kar na primer dokazuje Pilonova življenjska epizoda v Parizu. Slovenski arhitekt akademik Savin Sever (1927–2003) je nekaj mesecev pred smrtjo v pogovoru v galeriji Dessa povedal, da se Slovenec v mestu počuti tujec. Razlog za to je – po Severjevem mnenju – iskati v preteklih zgodovinskih okoliščinah. V mestih na današnjem ozemlju Slovenije so nekoč, predvsem v času avstro-ogrske monarhije, vodilne funkcije v upravi mest in dežele imeli tujci, predvsem Nemci pa

tudi Italijani, čeprav je bil slovenski živelj na obrobju in v zaledju mest prevladujoč. Medtem se je – po obdobju vojn, nacionalnih ekonomij, revolucij in novih držav – marsikaj spremenilo: prišlo je do osamosvojitve Slovenije, do Evropske unije, globalizacije in razvoja novih tehnologij itn. Dandanes vse več ljudi širom po svetu živi v mestih, urbanost pa postaja prevladujoča oblika bivanja, ki ji ne moremo uiti. Kako je z jezikom, literaturo in kulturo, težko sodim.

Slovenija ne pozna diskontinuitete glede razvoja mest, ima pa velike črne lise glede meščanstva in meščanskih elit. Številne meščanske zgodbe – tudi v literaturi – so bile iz strahu zamolčane. O meščanih in njihovih vilah se v polpreteklem socialističnem obdobju od leta 1945 do začetka devetdesetih let preteklega stoletja v Sloveniji ni veliko in javno govorilo z odobravanjem, saj sta takrat dominirala proletariat in njihova ideološka elita s komunisti na čelu. Meščani iz bogatih družin so v skladu s tedanjo ideologijo imeli status grešnih kozlov in so bili simbol kapitalističnega izkoriščanja. Priseljevanje ljudi iz podeželja pa tudi drugih jugoslovanskih republik je bilo veliko, Ljubljana in Slovenija sta se z razvojem industrije počasi urbanizirali in s tem tudi proletarizirali. Nekdanje meščanske elite so nadomestile politične, kulturne in druge, ki so imele ideološki predznak.

Po družbenih spremembah in osamosvojitvi Slovenje leta 1991 je tema meščanstva in novih elit postala ponovno aktualna, vendar je čas v meščanstvo vendarle zasekal skoraj polstoletno vrzel. Med nekdanjimi meščanskimi družinami je bilo precej levo politično opredeljenih, nekaj družin pa je preračunljivo razpršilo svoje otroke na vse politične opcije. Številni meščani so pobegnili, drugi so tragično končali, bili preganjani, zato so se številni potomci nekdanjih bogatih meščanov potuhnili. Danes številni novi bogati podjetniki zaman iščejo svojo meščansko identiteto, ki bi jim še kako prav prišla v poslovno-družabnem življenju, ki je medijsko vse bolj na očeh. Zgodovina maloštevilnega slovenskega meščanstva je tragična. V tem kratkem prispevku pa sem želel predvsem opozoriti na bogato in neraziskano meščansko tradicijo pri nas, s katero se ukvarjam kot kustos v Arhitekturnem muzeju Ljubljana.

Za konec pa še to. Prestižni boj, kdo je (naj)pomembnejši za razvoj slovenstva, se je v zadnjem desetletju in več zrcalil tudi na bankovcih, na katerih sta upodobljena arhitekt Jože Plečnik (bankovec za 500 tolarjev), ki je zaslužen za oblikovanje nacionalne prestolnice z vrsto stavb in je danes gotovo najbolj znan Slovenec, in pesnik France Prešeren (bankovec za 1000 tolarjev), ki ima zasluge za oblikovanje jezika in s tem narodne zavesti. S prvim januarjem 2007, ko Slovenija vstopa v evropski denarni sistem z novo valuto, evrom, bo problem odpravljen. Za slovenske arhitekte vem, da jih čaka veliki izziv oblikovanja nove prestolnice. Ali bo to urbana metropola ali razpršeno vrtno mesto, pa je že drugo vprašanje.

Literatura

KLANČNIK ILICH, Breda, 2002: *Veno Pilon (1896–1970)*. Ljubljana: Moderna galerija.
KOMELJ, Milček, 2005: *Kronika Marjana Pogačnika o zaljubljencih v umetnost*. Ljubljana: KUD Logos.
MISLEJ, Irena, LOKAR, Aleš, 2006: *Walter Bianchi 1897–1983*. Ajdovščina: Pilonova galerija.
PILON, Veno, 1965: *Na robu*. Ljubljana: Slovenska matica.
VIDMAR, Josip, 1979: *Obrazi*. Ljubljana: DZS.
ZUPANČIČ, Bogo, 2001: *Ljubljanski Nebotičnik – denar in arhitektura*. Ljubljana: Urbanistični inštitut RS.
ZUPANČIČ, Bogo, 2004: *Arhitekt Josip Costaperaria in ljubljansko moderno meščanstvo*. Ljubljana: KUD Polis.
ZUPANČIČ, Bogo, 2005: *Usode ljubljanskih stavb in ljudi* 1–24. Ljubljana: KUD Polis.

Božidar Jezernik
Filozofska fakulteta, Ljubljana
UDK 725.94:930.85(497.4 Ljubljana)"18/19"

»Vedno zvesta Slovenija.« Javni spomeniki ljubljanski in družbeni spomin

Ljudje ne le pomnimo skupaj, temveč tudi pozabljamo kolektivno. Družbeni spomini so pogosto urejeni okrog različnih artefaktov, spomenikov itd. Postavitev spomenika tako daje podlago za ohranjanje spomina, njegova odstranitev pa podlago za pozabo na določeno zgodovinsko osebo ali obdobje. V 19. stoletju so mestne oblasti v Ljubljani začele postavljati javne »narodne spomenike«, ker so hotele napraviti vidno in s tem resnično tisto, česar tedaj ni bilo: distinktivno zgodovino in kulturo slovenskega naroda. V skladu z orwellovskim pogledom na preteklost so slovenske elite gledale na zgodovino kot na vir gradiva za politično apropriacijo, katere pravi cilj je bil nadzor nad sedanjostjo. To so poskušale dosegati s konstrukcijo in/ali dekonstrukcijo »herojev našega časa« (»Mi smo taki, kot so oni.«) in njim posvečenih spomenikov, s katerimi so jih »ovekovečili«. Ker so se slovenske elite 19. in 20. stoletja dobro zavedale moči spomina in še bolj premoči pozabe, so veliki politični prelomi pomenili tudi spremembo herojev in simbolov, pri čemer so včerajšnji heroji postali padli heroji (»Mi nismo taki, kot so oni.«).

People not only remember together but also forget collectively. Collective memories are often organised around various artefacts, monuments and so on. Erecting a monument thus offers a foundation for the preservation of memories, while its removal offers grounds for forgetting a particular historical person or period. In the 19th century, the Ljubljana town authorities started erecting »national monuments« as they wanted to make visible and real that which then did not exist: the distinctive history and culture of the Slovene nation. In line with an Orwellian view of the past, the Slovene elite looked upon history as source material for a political appropriation in the present, the true goal of which was control over the present. They tried to achieve this through the construction and/or deconstruction of »the heroes of our time« (»We're like them.«) and of the monuments dedicated to them, which »immortalised« them. As the Slovene elites of the 19th and 20th century were well aware of the power of memory and even more of the preponderance of oblivion, great political changes also meant a change of heroes and symbols, with yesterday's heroes becoming fallen heroes (»We're not like them.«).

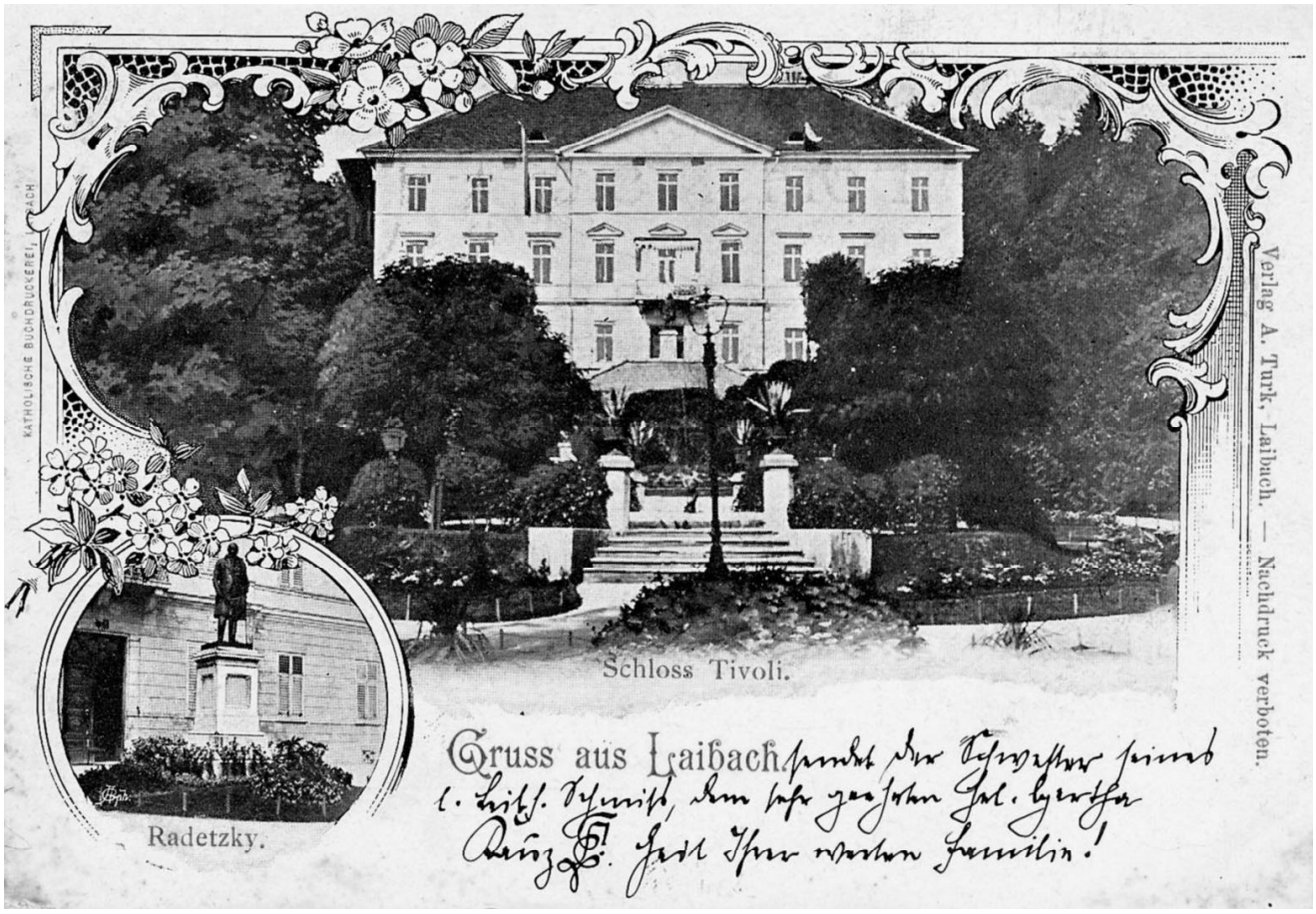
Javni spomeniki, to se pravi kipi oziroma skupine kipov, narejeni v spomin na določen zgodovinski dogodek ali osebo in postavljeni na javnem mestu, so pomemben, če ne celo nujen inventar modernega naroda. Poleg šol, muzejev in gledališč predstavljajo uradno kulturo določene države v urbanem okolju ter pomagajo konstruirati kolektivni spomin njenih prebivalcev. S prezentiranjem določenih osebnosti in dogodkov določajo, kateri izmed njih so širšega družbenega pomena, s tem pa vplivajo na to, kako posamezne družbene skupnosti vrednotijo svojo kulturo. »Do nedavnega,« pravi David Lowenthal, »so spomeniki večinoma opozarjali na vrednote, v čast katerih so bili postavljeni; ljudi so spomnili, v kaj naj verujejo in kako naj ravnajo« (Loewenthal 1985: 322).

Stari Grki so za »spomenik« uporabljali besedo *μνμείο*, ki izvira iz besede *μνήμη*, kar pomeni »spomin« (Yalouri 2001: 17). Podobno je tudi v latinščini *monumentum* (od tod italijanska in španska beseda *monumento* oziroma angleška in francoska *monument*) povezan z besedo *moneo*, »spominjam se«, medtem ko je nemški termin *Denkmal* povezan z *denken*, »misliti« (Brown 1905: 18; gl. tudi Čopič 2000: 17). Povezava med »spomenikom« in »spominom« je očitna tudi v slovenščini in drugih slovanskih jezikih. V slovenščini sta prvotna pomena izrazov *pomen* in *spomin* »tisto, (na) kar mislimo (po tem)« (Ledinek 2002: 54).

Spomenik določeni zgodovinski osebnosti ali dogodku, postavljen na javnem mestu, služi kot materializacija družbenega spomina določene družbene skupnosti; ta pa je temeljni element identitete posameznikov in družbe. Brez spomina ne vemo, ne kdo smo ne od kod prihajamo. Če ne vemo tega, pa ne vemo niti, kam gremo. Hkrati pa spomenik in prostor, na katerem spomenik stoji, živita svoje življenje v spremenljivih časih. Z novimi generacijami delita spremenljivo politično usodo: zgodovinske spremembe imajo lahko za posledico spremembo simboličnega pomena tako spomenika kot osebnosti, ki jo spomenik predstavlja. Politični simboli namreč odražajo in predstavljajo vladajočo ideologijo in njene spremembe, zato se zlasti ob revolucionarnih prevratih rado zgodi, da se določeni spomeniki ne skladajo s spremenjenim zgodovinskim in ideološkim kontekstom v določenem družbenem okolju.

»Radecký je en prav' gospod«

Prvi spomenik avstrijskemu feldmaršalu grofu Janu Jozefu Václavu Radeckemu z Radče (1766–1858), je bil tesno povezan z deželo Kranjsko. Leta 1798 se je poročil s kranjsko deželanko, grofico Frančiško Strasold, leta 1807, ko je dobil v posest Režiško graščino, pa je prejel kranjske deželne pravice. Ljubljanski mestni odbor ga je 30. maja 1852 iz hvaležnosti in spoštovanja izvo-

Kip Radeckega v Tivoliju

lil za častnega meščana (Potočnik 1938: 234). Feldmaršal Radecký je bil zelo priljubljen med slovenskimi vojaki. Pod njegovim poveljstvom so avstrijske vojske 25. julija 1848 pri Custozzi premagale »osamosvajajoče« se Italijane, pri čemer so se izkazali tudi polki iz tedanjih slovenskih dežel. Njegovo junaštvo so opevale ljudske pesmi, na primer: »Radecký je en prav' gospod / On bo premagal zmir povsod« (Mal 1928: 714).

Ljubljanski meščani so mu hoteli postaviti spomenik že leta 1852, torej v času Bachovega absolutizma, in sicer v naravni velikosti in maršalski uniformi. Spomenik je bil izdelek dunajskega kiparja Adama Rammelmayerja. Leta 1851 je bil kip nagrajen na industrijski razstavi v Londonu. Napisi na podstavku so pojasnjevali, da je bil upodobljen v času spopada z Italijani leta 1849 pri Novari, medtem ko kip sam prikazuje maršala, kako hrabri vojake z obljubo, da bo bitka kratka (Potočnik 1938: 234). Po feldmaršalovi smrti leta 1858 so mestni možje ugotovili, da ta kip ni primeren za dostojen spomenik, ker je samo odlitek. Zato so pri znamenitem dunajskem kiparju Antonu Dominiku Fernkornu naročili novega, to pot doprsni kip Radeckega, kip v naravni velikosti pa so umaknili v mestno shrambo, kjer je ostal vse do leta 1882. Tistega leta, to je v zadnjem letu županovanja zadnjega nemškega ljubljanskega župana Laschana, so kip ponovno postavili pred tivolski grad, tedaj imenovan Villa Radetzky, po svojem uglednem stanovalcu (Potočnik 1938: 234). Nov, skoraj dva metra visok doprsni kip je bil odlit iz brona. Feldmaršala je upodobljal strogo realistično, prav tako njegova oblačila z odlikovanji vred, manjkalo pa ni niti romantičnega zanosa, saj je imel upodobljenec okoli glave lovorov venec kot simbol zmage in slave. Spomenik so postavili v najlepši del mesta, v park Zvezda, ki so ga videli kot edini možno lokacijo za prvi reprezentativni javni spomenik (Potočnik 1938: 234; Čopič, Prelovšek, Žitko 1991: 24–25).

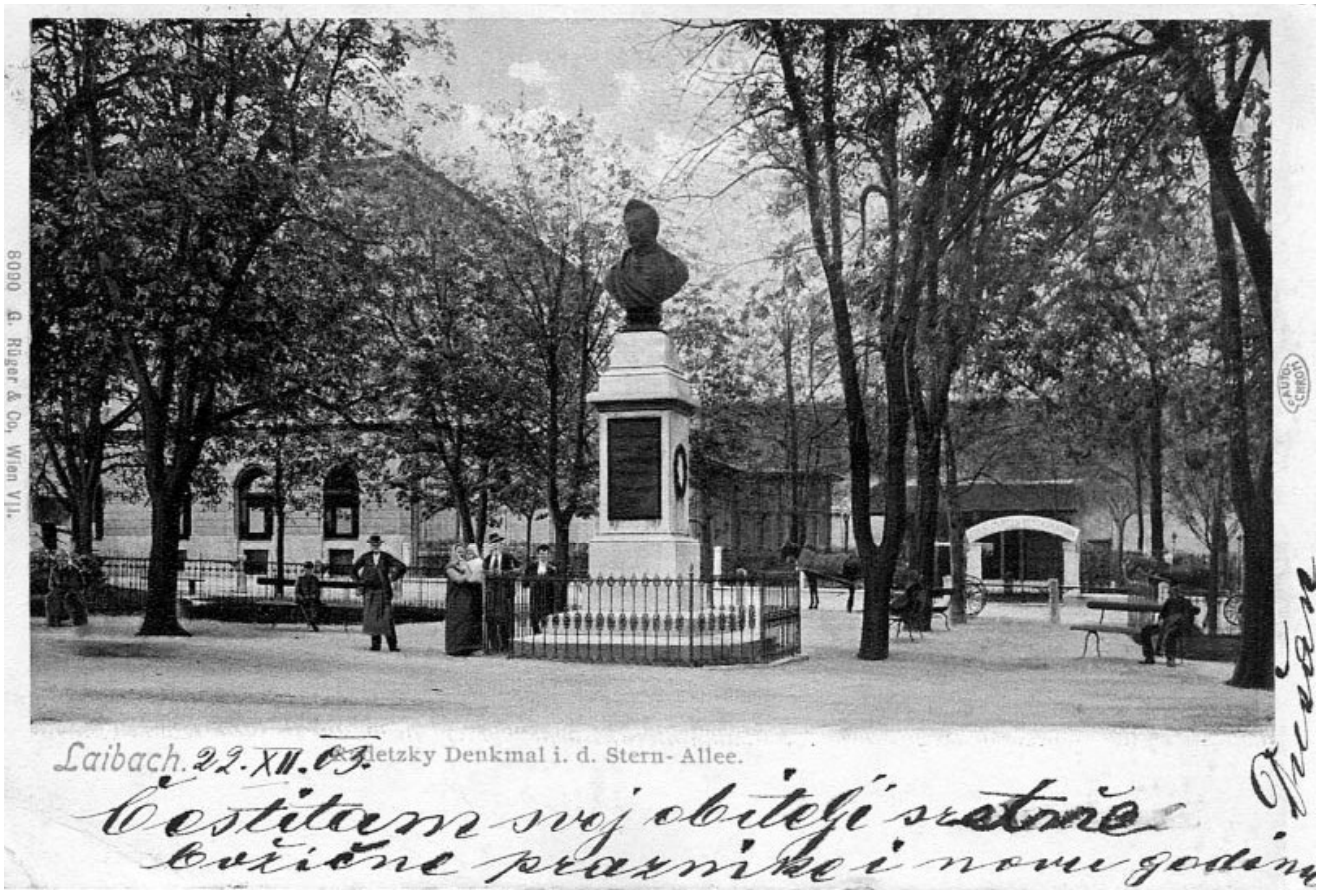
Doprsni kip feldmaršala Radeckega so po sklepu mestnega odbora slavnostno odkrili 19. marca 1860. Slovesnost ob odkritju spomenika je presegala vse, kar je bilo moč videti v Ljubljani od obiska cesarja in cesarice. Glasili so se slovesni govori, spomenik so okronali z lovorjevim vencem in hrastovimi listi. Slavnostni bliščˇ in pomp otvoritvene slovesnosti pa je avtor rubrike Iz Ljubljane v *Novicah* popisal takole:

> Ob 10. uri dopoldne se je začela slovesnost s sv. mašo v nunski cerkvi, kjer se je snidla pod vodstvom svetlega nadvojvoda Ernesta in prezvišenega deželnega poglavarja grofa Chorimskiga obila množica vojaških častnikov, med njimi tudi sin rajnkega maršala general-major Radecki, civilnih višjih uradnikov in druge gospode, višjih duhovnih gospodov, mestnih odbornikov z župana – namestnikom na čelu in magistratskimi uradniki, vodjev in učenikom ljubljanskih šol itd. Krog drevoreda so stale kardela tukajšnjih vojakov v paradi. Po maši se je cela množica zbrala na mestu svečanosti – v okinčani sredi drevoreda na kongresni ali kapucinski planjavi, kjer je spominek postavljen, ki pa je zdaj še zagernjen bil. Ko je gospod Guttman, župana – namestnik, krepko zloženi posvečovavni ogovor blizu do konca izgovoril, se je po besedah: »Odgerni se spominek, in pokaži nam prijazno obličje našega visoko spoštovanega somestnjana!« pokazala podoba slavnega maršala, ki jo je dunajski mojster Fernkorn (tudi danes tukaj pričujoč) iz brona res izverstno vlil, da je živemu vsa podobna, naš domači mojster Toman pa iz karškega kamna podnožje tako lepo izdelal, da se delo ujema v vseh razmerah. Ko je bil spominek odgernjen, je stopila zala punčika Ambroževa Otilka pred spominek in serčno govorila, od gosp. prof. Melcerja v dostojni besedi zloženi govor, položivši nazadnje slave venec mu na podnožje. Ko je bilo vse to končano,

so vse vojaška kardela marširale memo spominka. Ob dveh popoldne je bilo na mestnem strelišču kosilo napravljeno 100 vojakom; zvečer je bila okolica spominka razsvitljena; v strelišču pa je bila veselica s tombolo v prid kranjskim invalidom.

Pomembna družbena vloga spomenikov je javno in trajno prezentiranje vladajočega družbenega reda, zato so postavljeni na najbolj vidnih javnih mestih in izdelani iz »večnih« materialov. Tako izpostavljeni vsakdanjim pogledom mimoidoče ne le spominjajo na preteklost, temveč vzbujajo vtis njene pomembnosti in naše izgube, ker je za vedno minila (Lowenthal 1985: 324). Vendar javnosti in trajnosti prezentiranja vladajočih idealov ni moč zagotavljati zgolj s postavitvijo spomenikov. Za ohranjanje določenih idealov kot trajnih vrednot družbenih skupnosti so potrebne spominske slovesnosti (Shackel 2001: 660). V tem je imel spomenik feldmaršala Radeckega prominento vlogo tudi pozneje, saj so ob njem potekale maše na prostem ob pomembnih datumih, kot je bil na primer 18. avgust, cesarjev rojstni dan.

Feldmaršalova podoba naj bi reprezentirala ponos glavnega mesta vojvodine Kranjske in simbolizirala njeno lojalnost habsburški kroni, zato je bil spomenik prizorišče dogodkov in dejanj, ki so potrjevali imenitnost Ljubljane in trajno lojalnost njihovih meščanov habsburški kroni. Prav zaradi te svoje kvalitete pa je postal tudi priljubljeno zbirališče raznih »veselih dijaških družb«, ki

Poprsje Radeckega v parku Zvezda

so tam napravile ponoči »marsikatero šalo«. Tako so nekoč znesli v Zvezdi vse klopi okoli spomenika Radeckega, da sta dva lahko zlezla na kip, zajezdila vsak eno ramo starega avstrijskega feldmaršala in ga klofutala vsak od svoje strani. Drugi so bili gledalci. Ko so zaslišali, da se bližajo stražniki, so jo seveda pobrisali (Tuma 1937: 62).

V evropskih državah je vzpostavljanje demokratičnih sistemov v večini primerov pomenilo, da so bili stari simboli monarhije zavrženi (Firth 1973: 328–367). Temu primerno je bila tudi usoda Radeckega kot slovenskega junaka kratkega veka. Po koncu prve svetovne vojne in razpadu avstro-ogrske monarhije so »rodoljubi« v noči na 31. december leta 1918 kip Radeckega pred Tivolskim gradom podrli. Takrat so odstranili tudi feldmaršalov doprsni kip v parku Zvezda (Potočnik 1938: 234–235).

Dol z rožami in venci!

Spomenika Radeckega v parku Zvezda in pred Tivolskim gradom sta izražala avstrijski patriotizem slovenskega in nemškega prebivalstva Ljubljane. V tem pogledu se je položaj v Ljubljani močno spremenil z naslednjim spomenikom, posvečenim Anastasiusu Grünu, Antonu Alexandru grofu Auerspergu (1806–1876), pesniku in politiku, čigar začetno naklonjenost Slovencem je na stara leta zamenjala podpora prevladi nemškega jezika in kulture v vseh avstrijskih deželah. Slovenci so se začeli zbirati ob spomeniku Valentina Vodnika, Nemci pa ob spomeniku Anastasiusa Grüna. Leta 1862, ko so Nemci še vedno imeli večino v mestnem svetu, je bil Grün razglašen za častnega meščana Ljubljane, toda do leta 1886 se je položaj precej spremenil in takrat je mestni svet zavrnil sodelovanje na proslavi ob obletnici njegove smrti. Mestni svetniki so sicer izrazili spoštovanje do Anastasiusa Grüna kot pesnika, toda hkrati izjavili, da ni pravih razlogov za njihovo sodelovanje na proslavi v čast njegovega političnega delovanja (Čopič, Prelovšek, Žitko 1991: 28; Kos 1997: 14).

Ko so ljubljanski Nemci, organizirani v telovadnem društvu Turnverein, leta 1886 na vogalu zidov Križank nasproti palači grofov Turjaških na Gosposki ulici postavili Grünov spomenik, so Slovenci poslali protestno spomenico ministrskemu predsedniku grofu Taaffeju. Postavljalci spomenika so namreč z njim pokazali svojo protislovensko naravnanost in željo po utrditvi nemške hegemonije v Avstriji. Razumljivo je tedaj, da so Slovenci ta spomenik sorazmerno slabo spreje(ma)li.

Ker se sami vedno določamo v odnosu do drugih, je naša identiteta v odvisnosti do teh drugih in njihove identitete. Ko so v družbi v igri pomembna vprašanja in interesi, lahko delitve med Nami in Njimi vodijo v nasprotja in konflikte, dejanja pa največkrat sledijo miselnim procesom identifikacije (Mach 1993: 10). V prid temu je tudi dejstvo, da pri poudarjanju lastnih vrlin vedno namigujemo na slabosti drugih. Dejansko so ob različnih priložnostih Nemci Grünov spomenik okrasili z rožami in venci s trakovi v nemških nacionalnih barvah; Slovenci so tovrstna dejanja razumeli kot izzivanje njihovih narodnih čustev in so nanje občasno odgovorili z mazanjem spomenika z nesnago. Ljubljanski časopisi so poročali o več tovrstnih dejanjih (glej npr. *Slovenec*, 14. marec 1904, 11. april 1906 in 17. september 1908; *Slovenski narod*, 11. april 1906). Kmalu po koncu prve svetovne vojne in propadu dvojne monarhije je bil Grünov relief umaknjen, leta 1924 pa je Nemški viteški red ob prvem Marijanskem kongresu v Ljubljani prazno mesto zapolnil z basreliefom Device z detetom, ki je še vedno na tem mestu (Čopič, Prelovšek, Žitko 1991: 28).

»Cel svet je lahko sram ...«

Znotraj državnih okvirjev habsburške monarhije je bilo slovensko liberalno meščanstvo v 19. stoletju ekonomsko in politično prešibko, da bi lahko oblikovalo nacionalne institucije in javno kazalo težnje po oblikovanju svoje države. Zato je slovenski nacionalizem prevzel navzven izrazito apolitično podobo, njegovo napori so bili usmerjeni predvsem v skrb za slovensko kulturo. Vendar je bil to zgolj videz. Dejansko je slovensko liberalno meščanstvo zavestno uporabljalo slovensko kulturo kot del strategije, s katero so želeli ljudi, ki so bili do leta 1848 politično neopredeljeni, prepričati v obstoj njihove posebne narodne identitete. Pri izbiri osebnosti, ki so jih počastili s postavitvijo javnega spomenika, so zato dajali prednost literatom, ki so svoja dela napisali v slovenskem jeziku. V Ljubljani so bili to prvi slovenski pesnik, Valentin Vodnik (1758–1819), najpomembnejši slovenski pesnik, France Prešeren (1800–1849), ter utemeljitelj slovenske pisane besede, Primož Trubar (1508–1586).

Tako imenovani narodni spomeniki so za narod predstavljali oprijemljivo vez z zgodovinsko pomembnimi osebnostmi. Brez njih bi bili Slovenci kot »narod brez zgodovine«, kajti domnevno bi bili brez občutka lastne identitete in predstave o časovni soodvisnosti dogodkov. Narodni spomeniki so potemtakem ljudem pomagali oblikovati njihov odnos do preteklosti in jim dajali občutek zgodovine. Ali kot je zapisal Davorin Trstenjak:

> Tudi mi moramo pokazati, da kakor drugi narodi tudi mi častimo može, kteri so s svojim bistrim duhom in svojo mogočno besedo segnili v dušo svojega naroda, da se je zavedel in slavno razvijati začel svoje dušne moči. Zapomnite si narodno prislovico: Kdor se nepoštuje sam sebe, ga tudi ne poštujejo drugi. (Trstenjak 1858: 1–2.)

Zagovorniki postavljanja spomenikov velikim ustvarjalcem v slovenskem jeziku so preteklost uporabljali tako za doseganje svojih ciljev kot za svoje vodilo. Predstavili so nove ideje in vrednote ter jih napolnili s čustvi. S tem pa so ustvarili novo podobo sveta, ki je nato služila kot podlaga za razumevanje sveta in delovanja v njem. S pomočjo narodnih spomenikov so bili »najboljši sinovi slovenskega naroda« spremenjeni v podobo naroda, ki jo je mogoče občudovati, se iz nje učiti in se zanjo, navsezadnje, tudi boriti.

Ker se je sredi 19. stoletja slovenski narod šele začel oblikovati, med javnimi spomeniki seveda ni moglo biti takih, ki bi bili posvečeni velikim političnim kraljem in vojakom. Znani ameriški vojni poročevalec, William Shirer, ki je 10. marca 1938 obiskal Ljubljano, v Ljubljani z izjemo kipa kralju Petru I. Karađorđeviću, postavljenega na stopnišču mestne hiše, ni mogel videti nobenega javnega spomenika, posvečenega kakemu vladarju. Zato je Ljubljano poimenoval za »mesto, ob katerem je lahko cel svet sram«, češ da je v njej »polno kipov, a niti eden vojaka. Ta čast je bila izkazana samo pesnikom in mislecem.« (Shirer 1988: 95.)[1]

Shirer se v Ljubljani očitno ni zadržal dovolj dolgo, da bi se mogel poučiti, kako ponosni so bili nekoč Ljubljančani na znamenitega avstrijskega feldmaršala ter na zmagovito moč habsburškega orožja, njegovemu očesu pa sta ušla tudi dva spomenika, posvečena cesarju Francu Jožefu I., ki sta bila odstranjena dve desetletji pred njegovim obiskom Ljubljane.

---

1 Za opozorilo na odlomek se zahvaljujem ddr. Igorju Grdini.

»Vedno zvesta Slovenija«

V Ljubljani se je tekom let zbralo mnogo naslikanih vladarskih portretov, ki so bili v lasti deželnih oblasti, mestnih uprav in fevdalnih zasebnikov, medtem ko so bili kiparski izdelki bolj redki. Mestni možje ljubljanski so nameravali postaviti spomenik cesarju Leopoldu, vendar je bil te časti deležen šele Karel VI., katerega heroizirano poprsje je upodobil Francesco Robba (Vrišer 1967: 3). Največ sreče s tem pa je imel cesar Franc Jožef I. (1830–1916), kateremu je Simon Gregorčič ob njegovem prihodu v Gorico 4. aprila 1875 posvetil sledečo izpoved »vedno zveste Slovenije«:

> Stoletja naše so zvestobe priče,
> Je priča zgodovine slednji glas,
> Ponosno lehko dansi Ti zakliče
> Slovensko mesto vsako, vsaka vas:
> Kraljestva so se majala in mesta,
> Slovenija je stala vedno zvesta!
> (Dolgan 1989: 66–67.)

Za postavitev prvega javnega spomenika cesarju Francu Jožefu I. v Ljubljani se je leta 1908 zavzel župan Ivan Hribar, in sicer ob šestdesetletnici cesarjevega vladanja. Kot je ljubljanski župan zapisal v svojih spominih, je bila temeljna misel pri postavitvi tega spomenika »zainteresovati cesarja za slovenski narod in ga napraviti pokroviteljem slovenskih narodnih teženj«. Po izračunu, ki ga je sam naredil nekaj let pozneje, pa se ta misel nikakor ni izplačala. Franc Jožef, »ki ni imel nikdar darežljive roke za naše narodne težnje«, je namreč že v dobi, ko je ta spomenik stal, podaril 10.000 kron za izgradnjo stavbe nemškega gledališča, »te bojevne postojanke po Kranjski hranilnici umetno vzdrževanega nemštva v deželi«. Čeprav je bila po finančni plati gesta »pravzaprav bogatega cesarja beraško darilo«, pa je vendar jasno pokazala, »koliko je bila vredna vedno in vedno ponavljana fraza, da (cesar) vse 'svoje' narode enako ljubi« (Hribar 1984: II, 114–115). Že dan po proslavi cesarjevega rojstnega dne leta 1910, ki se je izvršila pred spomenikom, je bil Ivanu Hribarju vročen dekret, da ga proslavljeno Veličanstvo ni »blagoizvolilo« potrditi več za župana (Hribar 1984: II, 115).

»Aut Cesar aut nihil!«

Misel na spomenik Francu Jožefu I. se je porodila že v potresnem letu 1895, ko je cesar obiskal porušeno mesto. Ljubljanski občinski svet ga je takrat sklenil postaviti »v spomin na tolažilni prihod Njegovega Veličanstva« in v ta namen določil vsoto 20.000 kron. Na shodu slovenskih županov 18. avgusta 1898 so sklenili, naj k stroškom za ta spomenik prispevajo vse slovenske občine na Kranjskem, Štajerskem, Koroškem in Primorskem, »da se tako dá duška slovenskega naroda čutilom hvaležnosti do onega vladarja, pod čegar žezlom se je ta narod probudil k novemu življenju« (Hribar 1903: 1). Do 15. aprila 1899 je svoj prispevek poslalo 256 občin, zato je župan Hribar pet dni pozneje naslovil na slovenske občine dopis, v katerem je ugotavljal, da se »do danes ni še moglo izvršiti soglasno in z velikim navdušenjem sprejetega predloga, da naj se s prispevki vseh slovenskih občin postavi v Ljubljani spomenik Njegovemu Veličanstvu cesarju Francu Jožefu I., ker se kljub dvakratnej mojej prošnji doslej niso še odzvale vse občine s pripošiljatvijo prispevka«. Zato

je pozval tiste občine, ki tega še niso storile, naj to zanesljivo store do cesarjevega rojstnega dne, torej do 18. avgusta 1899, češ da »zahteva čast slovenskih občin, da vsaj v tej eminentno patriotičnej stvari pokažejo popolno složnost« (Hribar 1899). Mestni magistrat je od slovenskih občin (največ s Kranjske, medtem ko je s Koroške svoj prispevek poslala le občina Blato pri Pliberku) prejel 10.474 kron prispevkov, ki so jih sproti nalagali v Mestni hranilnici ljubljanski.

Leta 1903 je ljubljanski občinski svet sklenil razpisati natečaj za cesarjev spomenik, ki naj bi ga postavili na strošek glavnega mesta in raznih mestnih in kmetskih občin na Kranjskem, Štajerskem, Primorskem in Koroškem. Natečaja se je udeležilo dvanajst kiparjev. Odbor za natečaj je podelil prvo nagrado Svitoslavu Peruzziju, ki je predlagal precej preprost spomenik: Cesarjevo poprsje je bilo postavljeno na prizmatičen podstavek. Pred cesarjem kleči ženska podoba – alegorija mesta Ljubljane, ki se z levico opira na ploščo, na kateri je mestni grb, z desnico dviga lovorjev venec proti svojemu vladarju. Ob straneh sta dva orla, na hrbtni strani pa reliefna kompozicija, ki kaže na ljubljanski potres. Pred stoječo moško figuro je na tleh mati z otrokom, na njeni desni spet figura.

Odločilna pri razsodbi mestne občine oziroma njene žirije za izbiro spomenika pa ni bil umetniški vtis osnutka, temveč določba razpisa, ki je zapovedovala, da stroški spomenika ne smejo preseči vsote 35.000 kron. Kot je zapisal pisec poročila o razstavi konkurenčnih načrtov za cesar-

Spomenik cesarju Francu Jožefu I.

jev spomenik v *Slovanu* leta 1904, pa se za ta denar »seveda ne da postaviti nič velikega in posebnega«. Številni sodobni ocenjevalci so menili, da so se mestne oblasti preprosto odločile za najcenejšo ponudbo. Dne 8. marca 1904 je nepodpisani pisec v *Slovencu*, razočaran komentiral:

> Mali narod smo z žalostno usodo. Književnosti nam nečejo priznati nasprotniki, zdaj naj jim pa še sami potisnemo orožje v roko, da nam tudi umetnosti ne bodo, s tem, da zavržemo dobro delo, ki bi nam bilo pred tujci v čast in ponos – ter da stavimo kipce, ki kažejo vso našo revščino tudi poznejšim rodovom. Ali ne bi kazalo vklesati v vsak naš spomenik: Ta je tako žalosten, ker je bila le tako beraška svota na razpolago! Tudi v umetnosti velja: aut Cesar aut nihil!

Kljub hudemu nezadovoljstvu tako zaradi izbire kipa kakor tudi zaradi njegove postavitve pred sodno palačo, pa je bilo odkritje cesarjevega spomenika izredno slovesen dogodek. *Slovenec* je 2. decembra 1908 o odkritju spomenika poročal takole:

> Spomenik se je odkril danes ob pol 1. uri popoldne. Po slavnostni seji občinskega sveta se je peljal občinski svet v kočijah pred spomenik. Med potjo srečamo voziček, ki pelje muzikalije vojaške godbe in ga spremljajo trije vojaki s puškami. Pred spomenikom so zastopane cerkvene, civilne in vojaške oblasti, ljubljanski občinski svet, požarna bramba, filharmonija, pazniki justične uprave. Med dostojanstveniki opazimo knezoškofa Jegliča, dež. predsednika Schwarza, dež. glavarja pl. Šukljeta, stolnega prošta Sajovica, dekana Kolarja, generalnega vikarja Flisa, župnik p. Hugolina Sattnerja itd. Veliko je častnikov, na čelu jim dva generala in nekaj dijaštva. Župan Ivan Hribar slavi v daljšem govoru vladarja Franca Jožefa I. Ko nas je našel v tugi potres, je počil s cesarskega Dunaja glas, da nas obišče Njegovo Veličanstvo, ko so se nas vsi ogibali. Prišel je 9. majnika ob potresu v Ljubljano. Nismo ga pozdravili s takimi slavnostmi, kakor leta 1883. In v tugi nam je dal poguma cesarjev glas: »Ljubljani se mora pomagati.« V znak hvaležnosti se je s pomočjo več slovenskih umetnikov postavil ta spomenik. Prosi deželnega predsednika, naj da ukaz, da pade zavesa. Deželni predsednik T. Schwarz, ki naglaša med drugim, da pogled na one čase stiske vzbuja tudi druge vesele spomine, ko sta obe narodnosti tekmovali v prospeh mesta. Gospod deželni predsednik nemško pozivlja k slogi in skupnemu delu. Konča, da pomeni spomenik dobrodošli jubilejni dar in ukaže, naj pade zavesa. Zavesa pade. Na županov poziv zakliče množica trikrat slava. Godba zaigra cesarsko pesem, na gradu se strelja. Ko godba doigra, so si dostojanstveniki ogledali spomenik. Udeležba pri odkritju je bila precejšnja. Nekateri so gledali slavje celo s strehe justične palače.

Pred cesarjevim spomenikom na Sodnem trgu oziroma pozneje na Slovenskem trgu so nato vsako leto slovesno proslavljal cesarjev rojstni dan (Hribar 1984: II, 114). Leta 1909 pa je nastopil še v predvolilni tekmi. Dne 17. aprila je dr. Šuštaršič govoril na shodu Slovenske ljudske stranke v Unionski dvorani. Sodeč po povzetku njegovega govora v *Slovencu* naslednji dan, so bili spomeniki najboljše znamenje, kaj so liberalci naredili v Ljubljani:

> Poglejmo cesarjev spomenik! Če bi bil jaz vlada, bi bil prepovedal, da se našemu cesarju tak spomenik postavi (Res je! To je škandal!) Ta spomenik je razžaljenje cesarja! (Tako je! Res je!) Ali je to cesar? Jaz sem enkrat poznal nekega starega postreščka, ki je bil podoben tistemu »cesarju«, ki so ga liberalci postavili pred justično palačo. (Velika veselost.) Če bodo naši vnuki ta spomenik gledali, bodo imeli čisto

napačno predstavo o tem, kakšen je bil naš cesar. Eden prvih predlogov v bodočem občinskem svetu bo moral biti, da se »cesarjev« kip, ki se zdaj nahaja pred justično palačo, odstrani in postavi v muzej. To bo Hribarjev kot v muzeju! (Burna veselost.) Pod kip bo treba postaviti tablo z napisom: Tega »cesarja« so v Ljubljani napravili, ko je bil župan Ivan Hribar. (Velikanska veselost.)

Cesarjev spomenik je razvnemal politična in narodnostna čustva tudi pozneje. V nemirnih časih so spomenik radi uporabljali kot medij za svoja sporočila tisti, ki so menili, da imajo povedati kaj pomembnega v zvezi s položajem v deželi. Tako so leta 1910 ob cesarjevem rojstnem dnevu (18. avgusta) zgodnji vstajalci ljubljanski na njegovem spomeniku našli nočno posodo oziroma »svojevrstno vazo«, kot se je izrazil župan Hribar v svojih spominih (1984: II, 115). Za izražanje mnenj o avstrijskem cesarju in ogrskem kralju v eni osebi nočna posoda ni bila več dovolj povedna. Po razpadu avstro-ogrske monarhije je bilo tudi hvaležnosti cesarju dokončno konec: kmalu po koncu prve svetovne vojne so cesarjevo poprsje sneli s podstavka in ga uskladiščili. Vendar spomenika niso porušili v celoti, temveč so ga samo obglavili. Pri tem je bila glava na več mestih poškodovana: ima odbit nos, okrušen je tudi del nad levim očesom (Hudales Kori 1970: 177). Namesto nje so na podstavek postavili kamnito cvetlično vazo in tak spomenik je nekaj let stal pred sodno palačo kot spomenik minljivosti cesarske slave.

Potem so leta 1926 nanj postavili novo glavo: poprsje Frana Miklošiča (1813–1891), jeziko slovca in rektorja dunajske univerze, delo kiparja Tineta Kosa. Kamnosek je namesto cesarjevega imena vklesal ime »velikega slavista«, ki so ga imeli sodobniki za največjega slovničarja 19. stoletja.

Miklošičev spomenik

Slovencem povojne dobe pa je bil posebej pri srcu, ker se je za življenja potegoval za združitev vseh Slovencev in za jezikovno enakopravnost v šolah in uradih. Takšno ravnanje ima sicer že dolgo zgodovino, saj že v stari Grčiji in Rimu niso zgolj spreminjali napisov, temveč so spomenikom snemali glave in jih zamenjevali z drugimi. Na Rodosu je bil celo običaj, da so posvetili isti kip več različnim osebam zapored; preprosto so odstranili originalni napis in vklesali drugega. Zaradi »njihove zavržne varčnosti« so jih sodobniki večkrat grajali (Dodwell 1819: I, 311). Pomisleki o okusnosti in sprejemljivosti takšnega ravnanja so se pojavljali tudi v slovenski kulturni javnosti. Ko so hoteli ob neki drugi priložnosti (ob postavljanju Ilirskega stebra) postopek ponoviti, so se nekateri takemu početju odločno uprli in namen preprečili. Miklošičev kip pa je vendarle ostal na podstavku, ki je bil nekoč cesarjev.

»Za vse večne čase«

Drugi spomenik cesarju Francu Jožefu I. je bil postavljen na ljubljanskem gradu sredi prve svetovne vojne, ko je cesar praznoval svoj šestinosemdeseti rojstni dan. Postavitev tega spomenika je v danih okoliščinah med sodobniki vzbujala še globlja patriotična čustva. Časnik *Slovenec* je 18. avgusta 1916 obširno poročal o proslavljanju cesarjevega 86. rojstnega dne v Ljubljani in odkritju cesarjevega spomenika na ljubljanskem Gradu:

> Tretje leto v vojni smo praznovali danes 86 letni rojstni dan ljubljenega vladarja, brez posebnega šuma, a s tem globokejšimi notranjimi čustvi in s ponosom. Da, s ponosom, da smo Avstrijci, sinovi države, ki ima, kakor nobena druga čudovito moč za vse njene narode, spajajoč jih v obrambi habs. načela: »pravica je temelj kraljestev«, tako kot je cesarju ob nastopu njegovega vladanja proroško zapela cesarska pesem: »trdno dajmo se skleniti ... zoper vse sovražnike«.
>
> Ljubljana, središče naroda, čigar sinovi so na bojnih poljanah pridobili nešteto najodličnejših pohval svojih poveljnikov, praznuje danes cesarjev rojstni dan vsa odeta v cesarske in deželne zastave. Včeraj zvečer je tisočglava množica napolnjevala ljubljanske ceste in občudovala za cesarjev rojstni dan naravnost prekrasno dekorirane in razsvetljene izložbe ljubljanskih trgovcev. Ljubljanski Grad je plaval v morju lučij, spredaj pred Gradom pa so žarele cesarjeve črke F. J. I. in ob njih svetli:
>
> »Živio!«, »Hoch!«, »Ejlen!« Žaromet pa je svetlo svojo luč sipal na grajsko zidovje, da se je videlo nad mestom svetlo, srebrno kot v pravljici. Spodaj pa je stala množica in v duši je tisočkrat in tisočkrat ponavljala »Živio, živio, cesar!« ... Po Prešernovi ulici pa so takrat zadoneli zamolkli koraki. Zopet je korakalo skozi mesto in skozi vrste praznično vshičene množice po Marijinem trgu na stotine laških ujetnikov, za njimi tudi nekaj fanatičnih prijetih Italijank. Grad, kamor so jih vodili, pa se je svetil nad njimi, kakor je svetla pravična naša stvar proti nizkemu verolomstvu. Ta sprevod je bil bolj merkanten in je množico bolj napolnil z večim navdušenjem in zaupanjem, kakor če bi po mestu svirala cela vrsta godb. Ljudstvo je videlo, da je armada na uspešnem delu za cesarja ...
>
> Okolu spomenika so vihrale na drogu zastave: cesarska, avstrijska, deželna, mestna, ogrska, zastava nemške države, Turčije in Bolgarije. Ob spomeniku je stala častna vojaška straža. Pred spomenikom so se zbrali presvetli knezoškof dr. A. B. Jeglič, namestnik dež. glavarja monsignor dr. Evgen Lampe z dež. odbornikoma dr. Peganom in dr. Trillerjem, dež. predsednik grof Attems z dvornim svetnikom Lascha-

nom in vlad. svetnikom Kressetom, tukajšnji stac. poveljnik polkovnik pl. Kleinschrodt s polkovnikom Pogačnikom in z mnogimi drugimi vojaškimi dostojanstveniki ter številnimi gg. častniki, župan dr. Tavčar z občinskimi svetniki in načelniki mestnih uradov, dvorni svetniki Kliment, Pajk, Schmitz, ravnatelj drž. policije ... Stoječ pred grajskim obzidjem je nagovoril major vitez pl. Kern zbrano odlično družbo: »Visoki gostje! V težkem času sem Vas naprosil, visoki gostje, da pridete na Grad in se udeležite svečanosti, pri kateri hočemo iznova pokazati našo ljubezen do našega najmilostljivejšega cesarja in kralja ter našega Najvišjega vojnega gospoda. Vsem udeležencem se zahvaljujem za njihov prihod. Danes, na rojstni dan našega zvesto ljubljenega vladarja, ko smo že prekoračili prag 3. vojnega leta, ko se že nad leto dni borimo proti besedolomnemu bivšemu zavezniku Italiji, stoji naša železna brambna moč trdno sklenjena na mejah monarhije nasproti neštetim sovražnikom in upa na končno zmago.

Visoki gostje! Kmalu poteče dve leti, odkar se je v tem gradu postavilo poveljstvo, kateremu je pripadla naloga, da sprejme na varno pomagalce prisegolomnega kralja. Na tisoče naših sovražnikov s soške fronte je že našlo tukaj streho. Neštete izpovedi ujetih sovražnikov potrjujejo vedno in vedno, da so naši bojniki ob Soči junaki in mojstri tako v napadu kakor v obrambi. In tako sem se odločil, da ravno na tem mestu postavim spomenik, ki naj – poveličan po osebi Nj. Veličanstva – spominja na železni čas in na naše junaške brate ob Soči. Dalje naj bo glavnemu mestu Kranjske, v čegar roke izročam s tem spomenik, – pomnik težkih vojnih let, ki jih je morala dežela doživeti« ...

Spomenik je lepo delo iz umetnega kamenja. Na primernem podstavku stoji kip, spredaj na podstavku so cesarjeve črke F. J. I., zadaj v nemščini: »Postavljen od poveljnika c.kr.kvar. postaje, majorja Karola viteza pl. Kern 1916«, ob straneh besede cesarjevega manifesta z dne 28. jul. 1914 v nemščini: »Zaupam v avstroogrsko hrabro in s požrtvovalno navdušenostjo prešinjeno brambno silo« ter v nemščini »Zaupam v Vsemogočnega, da bo Mojemu orožju podelil zmago«. Spomenik obkrožajo železne verige kot znamenje železne naše volje v železnem času.

Ljubljanski župan dr. Tavčar je sprejel spomenik v varstvo mestne občine in izjavil v slovenščini in nemščini naslednje: »V imenu deželnega stolnega mesta Ljubljane izjavljam, da sprejme naša občina ta na njenem svetu postavljeni spomenik, na katerem pa se naj napravi tudi primeren slovenski napis, v svojo oskrbo, ter obljubljam, da bode mesto nad tem pomnikom dinastične zvestobe prebivalstva te vojvodine z ljubeznijo in vestnostjo vse večne čase čuvalo.«

Odlična družba si je na to ogledala spomenik, ki zre na prekrasno panoramo, ki jo nudi očesu ljubljanski Grad, na zemljo, ki hoče vedno zvesta biti svoji stoletja in stoletja neomadeževani prisegi zvestobe habsburškemu prestolu, na zvesti rod Slovencev, katerih domovina je njihov pesnik prorok posvetil cesarju Frančišku Jožefu I. z besedami:

»In ob miru biser bo Ti, in ob vojski krepak meč!«

Kot je zabeležil *Slovenec* 21. avgusta 1916, je vitez Kern na cesarjev rojstni dan na vojaško pisarno njegovega veličanstva poslal naslednjo brzojavko o odkritju drugega cesarjevega spomenika v Ljubljani: »Ob nepopisni radosti je padla zavesa. Stoteri ›Bog ohrani našega cesarja‹ je oril proti nebu.«

Boj med dobrim in zlim

V vsaki družbi je več konkurenčnih skupin, ki se borijo za družbeno premoč, zato v vsaki izmed njih obstaja tudi več kolektivnih spominov na zgodovinske osebnosti in dogodke. Ti konkurenčni spomini niso nekaj statičnega, temveč so proces, v katerem ves čas prihaja do pomembnih sprememb »smiselnega« in »nesmiselnega« gradiva. Različne socialne skupine in posamezniki namreč po svoje vidijo preteklost in pri njenem uzgodbenju vključujejo predvsem tista »dejstva«, ki potrjujejo njihova pričakovanja in stališča. Ohranjanje narativne podobe oseb in dogodkov iz preteklosti je tako proces nenehnega določanja pomena posameznih zgodovinskih oseb in dogodkov, v zgodbah samih pa odsevajo ideološke, politične, etične in druge koncepcije, v luči katerih se interpretira in vrednoti, kaj je še aktualno in kaj je že preteklost, kaj je pomembno in kaj ni več (gl. Jezernik 1979: 239). Zato se spomini, povezani z zelo opaznimi predmeti, nenehno na novo oblikujejo, spreminjajo in zbujajo dvom. Razumljivo je, da je »nepopisno veselje«, ki je napolnjevalo slovenska srca še sredi prve svetovne vojne, izginilo v trenutku, ko je bilo sovražnosti konec. Neznani domoljubi so spremembo svojega čustvovanja izkazali tako, da so cesarski spomenik z Ljubljanskega gradu za vedno umaknili neznano kam.

V 19. in 20. stoletju je bil namen mestnih mož ljubljanskih s postavljanjem spomenikov napraviti iz nevidnega vidno in iz neobstoječega obstoječe: specifično slovensko zgodovino. Čeprav so javne spomenike v Ljubljani vedno znova izrecno proglašali za sredstvo, s katerim se spominjamo zgodovinskih oseb in dogodkov, in so se mestne elite dobro zavedale moči spomina, so poznale tudi premoči pozabe. »Tisti, ki nadzoruje preteklost, nadzoruje prihodnost; tisti, ki nadzoruje sedanjost, nadzoruje preteklost.«, je zapisal George Orwell (1984: 34). Med drugim so to počeli z odstranjevanjem tistih javnih spomenikov, ki so jih sami svečano odkrivali in katerim so ob svečanostih javno prisegali »večno zvestobo«. Z uzgodbenjem resnice o preteklosti kot resnice o sedanjosti so jo tisti, ki so jo oblikovali, tudi sami spreminjali, hkrati pa jo predstavljali kot nespremenljivo. Pri javnih spomenikih, posvečenih herojem včerajšnjega dne, je to pomenilo, da so bili odstranjeni iz javnih prostorov ali sploh uničeni. Aktualni oblastniki so tako izbrisali spomine na svoje prisegaanje »večne zvestobe« včerajšnjim vladarjem in vrednotam, ki so jih ti predstavljali, ter se kljub prevratnim razmeram lahko še naprej predstavljali kot jasnovidni in verodostojni voditelji. To so potrjevali s predstavljanjem preteklosti kot linearnega in jasnega boja med dobrim in zlim, katerega srečni izid je bil, da so današnji junaki (»mi smo kot oni«) nadomestili stare junake, ki so postali včerajšnji zločinci (»mi smo drugačni od njih«).

Literatura

BROWN, G. Baldwin, 1905: *The Care of Ancient Monuments*. Cambridge: At the University Press.

ČOPIČ, Špelca, 2000: *Javni spomeniki v slovenskem kiparstvu prve polovice 20 stoletja*. Ljubljana: Moderna galerija v Ljubljani.

ČOPIČ, Špelca, PRELOVŠEK, Damjan, ŽITKO, Sonja 1991: *Outdoor Sculpture in Ljubljana*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

DODWELL, Edward, 1819: *A Classical and Topographical Tour through Greece*. London: Rodwell and Martin.

DOLGAN, Marjan, 1989: *Slovenska muza pred prestolom. Antologija slovenske slavilne državniške poezije*. Ljubljana: Univerzitetna konferenca ZSMS.

FIRTH, Raymond, 1973: *Symbols. Public and Private*. London: George Allen & Unwin.

HRIBAR, Ivan, 1899: *Slavno županstvo!* Tipkopis v Zgodovinskem arhivu Ljubljana, Reg. I., fascikel 2021 Spomenik Francu Jožefu, folia 205.
HRIBAR, Ivan, 1903: *Stavbnemu odseku in odseku za olepšavo mesta občinskega sveta v Ljubljani*. Tipkopis v Zgodovinskem arhivu Ljubljana, Reg. I., fascikel 2021 Spomenik Francu Jožefu, folia 397.
HRIBAR, Ivan, 1983/84: *Moji spomini*. Ljubljana: Slovenska matica.
HUDALES KORI, Bojana, 1970: Kipar Svetoslav Peruzzi. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 7. 165–199.
JEZERNIK, Božidar, 1979: Zgodovina v zgodbah ustne tradicije. *Časopis za kritiko znanosti* 33–34. 239–277.
KOS, Janez, 1997: *Glejte ga, to je naš Prešeren!* Ljubljana: Kiki Keram.
LEDINEK, Špela, 2002: (Etnološki) spomenik. *Glasnik SED* 1–2. 54–58.
LOEWENTHAL, David, 1985: *The Past Is a Foreign Country*. Cambridge: Cambridge University Press.
MACH, Zdisław, 1993: *Symbols, Conflict, and Identity. Essays in Political Anthropology*. Albany: State University of New York Press.
MAL, Josip, 1928: *Zgodovina slovenskega naroda*. Celje: Družba sv. Mohorja.
ORWELL, George, 1984: *Nineteen Eighty-Four*. Harmondsworth: Penguin Books.
POTOČNIK, Alojzij, 1938: Tivolski grad in park v Ljubljani. *Kronika slovenskih mest* 4. 231–235.
SHACKEL, Paula, 2001: Public Memory and the Search for Power in American Historical Archaeology. *American Anthropologist* 3. 655–670.
SHIRER, William L., 1988: *Berlin Diary. The Journal of a Foreign Correspondent 1931-1941*. Boston: Little, Brown and Company.
TRSTENJAK, Davorin, 1858: Novoletnica. *Novice* (6. 1. 1958). 1–2.
TUMA, Henrik, 1937: *Iz mojega življenja: Spomini, misli in izpovedi*. Ljubljana: Naša založba.
YALOURI, Eleana, 2001: *The Acropolis*. Oxford, New York: Berg.

Sarival Sosič
Mestna galerija Ljubljana
UDK 7(497.4):061.4(497.4)"18/19"

Razstava kot vizualni nagovor

Večplastno razumevanje današnjih razstavljalskih perspektiv je posledica celotne zgodovine razstavljanja na Slovenskem. Temu razvoju lahko sledimo od srede 19. stoletja dalje, predvsem v večjih slovenskih mestih, torej tam, kjer so se organizirale vse pomembnejše galerije. Skozi celotno 20. stoletje raznolikost sodobne umetnosti lahko spoznavamo tudi preko razstav, saj so prav razstave njen najustreznejši medij. Niso samo prikazovanje umetniških del, projektov in njihovih udeležencev, pač pa so zapleteni sistemi ter diskurzi umetnosti, ki zahtevajo razmišljanje o postavitvenih načinih in soustvarjanju umetnosti. Postavitev razstave v galeriji je gotovo že od nekdaj pomenila privilegiran način recepcije, ko se gledalec neposredno sooči z umetniškim delom in prav za ta neposredni (primarni) stik je pomembna postavljenost eksponatov v razstavnem prostoru.

The current multi-layered understanding of what is an exhibition is a consequence of the whole history of exhibiting in Slovenia. Its development can be traced from the mid-19th century onwards, primarily in larger Slovene towns – in other words, where the most important galleries operate. Throughout the 20th century the diversity of contemporary art could be appreciated through exhibitions – the most appropriate medium for art. These are not only displays of works of art, of projects and those taking part, but are also complex systems and discourses that demand reflection on how they should be set up and on how art is co-created. Gallery exhibitions have long represented a privileged method of reception in which the visitor comes into direct contact with works of art and it is precisely for this direct, primary contact that the setting up of the exhibited works in the gallery space is important.

Razstava je tisto ključno dejanje, ki zaokrožuje ustvarjanje likovnega umetnika. Šele s postavitvijo svojih umetniških del dobi likovni ustvarjalec možnost nastopiti v javnosti in doživeti potrditev ali odklonitev umetniškega dela. Za razumevanje procesa razstave oziroma postavitve bom v članku najprej na kratko predstavil razumevanje besede razstava ter njeno praktično pojmovanje. Poudaril bom pomen prostora skozi celotno 20. stoletje ter izpostavil vse pomembne slovenske galerije, ki so se organizirale v večjih slovenskih mestih, saj je razstava del mestne organizacije kulturnega življenja in običajno zaživi v svoji vizualni moči le v večjih mestih. V analizi slovenskih razstav me bo zanimala tipologija ter vloga vseh akterjev, ki sodelujejo pri postavitvah različnih razstav, poudaril bom tudi začetke organiziranega razstavljanja pri nas (od 19. stoletja dalje) ter nakazal vse bistvene vizualne značilnosti teh prvih postavitev. Zaradi lažje preglednosti bom razvoj postavitev v sklepnem delu članka analiziral po desetletjih tako, da bom predstavil njihove značilne vizualne poudarke vse do konca 20. stoletja.

Raznolikost sodobne umetnosti lahko spoznavamo preko razstav, saj so prav razstave njen najustreznejši medij. Niso samo prikazovanje umetniških del, projektov in njihovih udeležencev, pač pa so zapleteni sistemi ter diskurzi umetnosti, ki zahtevajo razmišljanje o postavitvenih načinih in soustvarjanju umetnosti. Izdelani modeli razstavljanja običajno pomenijo sklenjene celote, z izrazitim poudarkom na samostojnem vizualnem nagovoru oziroma sporočilu razstave.

Večplastno razumevanje današnjih razstavljalskih perspektiv je seveda posledica celotne zgodovine razstavljanja na Slovenskem. O njej nam zgoščeno pripoveduje že sama raba besede razstava. Pomen besede razstava v smislu javne postavitve umetniških del in prostora, kjer se postavitev nahaja, izhaja nedvomno iz 19. stoletja. Besedo in njen pomen smo Slovenci povzeli od Nemcev. Že leta 1711 zasledimo stavek, ki ugotavlja, da je razstavljanje postavitev v nekakšen red: »Orden in ordung stellen«. »Restáviti, naravnáti v órdengo poſtáviti« (Hipolit 1711–1712). Kasneje, leta 1804, Valentin Vodnik v *Slovenskem besednjaku* pravi: »Aussortiren, noch den Sorten in Ordnung bringen, raſtávlam, raſtávim« (Vodnik 1804–1806), pri čemer se zopet izraža zahteva po urejevanju, postavljanju v red. Nato Anton Murko (1833) pod »Ausſtellen« ugotavlja, da beseda pomeni razstaviti in ven postaviti, hkrati pa tudi dati od sebe, popraviti, odnašati in odlagati. Kasneje Matej Cigale (1860) še bolj poglobi pomen besede »Ausſtellen«, ki se razširi na: izpostaviti, izpostavljati, na ogled postaviti, postavljati. V povezavi z drugimi besedami pa se aktivni pomen poudari z besedami: dati, dajati od sebe, izdati, izdajati, nastaviti, postavljati pred oči, razstavljati na ogled, razpostaviti. To pa so že pojmi, ki zajemajo bistveno idejo razstave in se povezujejo z umetniško dejavnostjo.[1] Pojma razstava in razstaviti sta v sredini 19. stoletja že pridobila svoj trden in jasen ter predvsem opredeljen pomen. Z njima so lahko v Sloveniji natančno opredeljevali javne umetniške prikaze. To nam dokazuje tudi ena prvih dokumentiranih razstav iz leta 1889, in sicer razstava priznane slovenske slikarke *Ivane Kobilce* v ljubljanski realki.[2] Postavitev je dokazovala umetničino razumevanje razstave kot vizualno skladne celote, ki se je izražala v pretanjenem občutku za skladno postavitev.

Moderni odnos do vizualnega pomena razstave se je v tujini izoblikoval na rednih salonih, ki so se odvijali pod okriljem Francoske akademije in pozneje tudi londonske Kraljeve akademije. Francoski saloni, ki so se po letu 1890 spremenili v vsakoletni pariški dogodek, v tistem času niso bili znani pod nazivom salon (kot jih danes imenujemo). Sodobniki so jih vedno imenovali *L'exposition*, se pravi razstava (Bann 1998).[3] V tem tradicionalnem razvoju razstavljanja, potomcu racionalistične miselnosti, vodenem z akademskimi normami različnih nacionalnih pogledov in šol vse tja od poznega 18. in predvsem 19. stoletja, lahko vidimo smer razvoja razstavljanja, ki je v 20. stoletju pripeljala do modela t. i. bele kocke (O'Doherty 1999)[4] oziroma galerije z jasno

---

1 Tudi Anton Janežič (1867) razlaga »Ausſtellen« kot razstaviti, razpostaviti, na ogled postaviti, izložiti, razpoložiti, razstavljati, razpolagati, izdati, izdajati; »Ausſtellung« pa kot razstava, izložba, kar leta 1894 povzame tudi Maks Pleteršnik v *Slovensko-nemškem slovarju* 1–2 (1895).

2 Fotografsko gradivo hrani dokumentacija Narodne galerije.

3 Zgodnja raba besede razstava je tesno povezana z verskim besednjakom. Citat iz leta 1663 pravi: »The ancient exhibition of gracious promise« (starodavna razstava božanske obljube). Citat iz leta 1692 je podoben: »the exhibiton of the Messiah« (razstava mesije). Razvoju postavitev pa lahko sledimo tudi z »zgodovino« osvetlitve razstav. Mogoče prav uporaba svetlobe pogojuje razvoj postavitev. Že v zgodnjem 19. stoletju se pojavi izraba naravne svetlobe, ki prihaja od zgoraj (Louvre) ali od strani, podobno kot v nekaterih cerkvah, in daje občutek božje svetlobe. Toda v 20. stoletju se zaradi velikih umetnostno-kulturnih sprememb različni svetlobni učinki izrabljajo drugače, na primer različno barvno osvetljeni prostori, malo ali skoraj nič osvetljeni prostori, svetloba, ki pada pod različnimi koti ali se celo širi iz tal. Svetloba ali njena odsotnost v 20. stoletju simbolično določata pogoje percepcije.

4 Brian O'Doherty je pisal o pojavu bele kocke, ki mu je pomenila moderni galerijski prostor, zgrajen po strogih pravilih, kakršna so veljala za izgradnjo srednjeveške cerkve. Zunanji svet vanj ne sme vstopiti, umetnost pa je prosta in svobodna. Gre za preprost, neokrašen prostor z belimi zidovi in svetlečim se parketom. Slike visijo zelo narazen, le v eni liniji, kipi so umeščeni v center galerije, okoli njih je veliko prostora. Eksponati so enakomerno osvetljeni, navadno s

izpostavljenimi belimi stenami ter funkcionalno izdelanim in izrabljenim razstavnim prostorom, ki dopušča stroge, večinoma motivno ali kronološko usmerjene postavitve. Na drugi strani pa se skozi vse stoletje razvijajo osebni, veliko bolj ustvarjalni modeli razstavljanja, povezani s trenutnimi družbeno-estetskimi in ekonomsko-tehničnimi pogoji. Ustvarjalni, lahko bi jim rekli avtorski modeli ali koncepti postavitev so se razvili predvsem v 20. stoletju (po letu 1918) in dosegli vrhunec v nekonvencionalnih postavitvah prav v zadnjem desetletju 20. stoletja.

Že v sedemdesetih letih 20. stoletja se začneta pojavljati nova občutljivost in zavest, ki iščeta prenovljeni jezik izražanja in oblikovanja razstav. Prenovljena zasnova postavitve razstave je na začetku vztrajala na radikalni avtonomiji in napetosti do tradicionalne kulture in umetnosti. Postajala je bolj dinamična in celovitejša umetniška oblika izražanja. Hkrati pa je razstava tudi s spremljajočo funkcijo umetniške in postavitvene katarze razreševala določene napetosti, ki so se pojavljale na ustvarjalnem oziroma kulturnem področju. Postala je vidna nadgradnja, a hkrati tudi bojišče različnih idej, lahko izrazito dinamičnih, agresivnih in spreminjajočih se, ali pa tradicionalnih, umirjenih in uravnoteženih podob. Ob koncu 20. stoletja se še bolj izpostavi sprememba prostorskega razumevanja postavitve in prav problem subjekta postane osrednji umetnostni vizualni princip, saj v središču oblikovanja razstav prevladuje njegova posredna ali neposredna vloga. »Subjekt je postal terminalna končna postaja številnih omrežij,« ugotavlja Jean Baudrillard (Gržinić 1996: 16). Tako je človeško telo postalo prostor različnih deformacij in posredovanj. Estetizacija vsakdanjega življenja je spremenila samo naravo umetnosti, ki postaja vedno bolj vsakdanja (del običajnega življenja), a na pogled zanimiva (Erjavec 1995: 203). To se kaže prav v razstavah, ki so se oblikovale v zadnjih tridesetih letih, torej v času, ko se je začel modernizem umikati postmodernizmu in je v ospredje postavitev prihajala nova tehnologija (video, televizija in v zadnjem času internet). Walter Benjamin je ugotavljal, da se je z osamosvojitvijo posameznih umetniških vej iz območja rituala (v kateri prevladuje kultna vrednost umetnine) povečala tudi možnost za razstavljanje. Razstavnost umetnin, ki se lažje prenašajo, je večja kot razstavnost umetnin, ki so vezane na določen prostor. Z različnimi metodami tehnične reprodukcije umetniških del se je torej povečala razstavnost in povzročila poleg kvantitetne tudi kvalitetno spremembo v umetnosti (Benjamin 1981). Vse večji poudarki na postavitvah so tako povečevali koncentracijo gledalcev. Gledalec začne z umetniškimi deli sodelovati, ponekod postane del njih in celo posega v strukturo samega dela. Razstava se razvija v polje čutno intenzivnejših in stimuliranih umetniških del, takšnih, ki ostro posegajo v prostor ter povabijo gledalca k zahtevnejši in večplastni recepciji. Janez Strehovec (1994: 151–152) je ugotavljal, da recepcija takšnih del postane aktivna kompleksna interakcija. Razvija pa se še vedno v galerijskem prostoru, ki ima ohranjene simbolične razsežnosti in podpira predvsem razstave z veliko ambientalno sporočilnostjo in premišljeno manifestacijo občutkov.

Način razstavljanja v 20. stoletju je uokvirjen z galerijskim prostorom, s spremembami v njem in z gledalčevo percepcijo. Danes je naš recepcijski nivo takšen, da najprej zagledamo prostor in

---

snopnimi reflektorji, ki visijo s stropa, ali s prostorsko neonsko lučjo. Značilnost takšnega prizorišča je, da se umetniška dela prikazujejo in učinkujejo nedotaknjena s časovnega vidika in časovnih sprememb. Prostori v ideji bele kocke so prikazani kot čisti, absolutni prostori, ki se zdijo zgrajeni izključno za nemoteno prezentacijo umetnosti.

ne več samo umetnosti, kajti potreba po raziskovanju prostora se pojavi že s samim prihodom v galerijo. Tako prav razvoj čistega, belega, a hkrati s stenami omejenega prostora, lahko, celo bolj kot likovna umetnost sama, predstavlja dokončno vizualno podobo razvoja razstavljanja v 20. stoletju. Le-to pa najbolj aktivno zaznamuje zid kot podlaga prezentacije, omejevalec globine prostora, kot cezura, ki omogoča postavitvene poudarke. Leta 1929 je Kandinsky objavil teoretično delo, ki je zid poveličevalo kot nosilca za prikaz umetnosti: »Goli zid ...! Idealni zid, na katerem ni ničesar, ki nič ne nudi, na katerem ne visijo slike in ne vidimo ničesar. Egocentrični zid, ki živi zaradi sebe, ki potrjuje sebe, neomadeževan zid. Romantični zid. Tako ljubim goli zid ...« (Celant 1996). Zid (stena) je spremenil svojo funkcijo, iz pasivne podpore za umetnost je postal kraj estetske moči, kjer se umetnost ambientalno podaja. Povzročil je aktivno razmerje z dinamično postavitvijo umetniškega dela in izrazno nevidnostjo podlage, na kateri delo eksistira. Umetniško delo v galeriji je izolirano pred vsem, kar bi nas lahko zmotilo ob našem ovrednotenju razstavnega predmeta, in komunikacija z njim se razvija skozi ponavljanje sistema predstavitve. Percepcijsko polje sil znotraj razstavnih prostorov je običajno tako močno, da se lahko umetnost, pa čeprav je že izzvenela, povrne na posvečeni status. Eksponati postanejo umetnost v prostoru, kjer se izrazne sile postavitve osredotočijo nanje ter se razvijejo v medij, skozi katerega se izpostavijo ideje, ki ponujajo veliko tem za analize. Pretok energije med arhitekturo prostora, ki se v galerijah in muzejih izpostavlja z umetniškimi deli oziroma prav s premišljeno postavitvijo umetniških del, se potrjuje tudi v arhitekturi, namenjeni čim boljši prezentaciji umetnosti.

Razstavni prostori kot tisti deli razstave, ki so več ali manj arhitekturno dani in nespremenljivi, tudi začrtujejo in sooblikujejo razstave, zato je vsaka razstava odvisna od galerijskega prostora, ki je na voljo. Tudi slovenski likovni teoretiki, zgodovinarji in kritiki so večkrat poudarili pomen prostora za kompleksno podobo razstave. Tako je Stane Bernik, slovenski umetnostni zgodovinar, ugotavljal, da »je poglavitna skrb arhitekta usmerjena k oblikovanju likovnega okolja, katerega polna prostorska vrednost se bo mogla izraziti le v sintezi z umetninami, katerim je namenjena. Tako se kaže postavitev (prezentacija) v svoji idejni zasnovi kot izhodišče v ustvarjanju prostora in je dejansko njegov sestavni del« (Bernik 1966: 438). To dokazuje tudi pregled arhitekture večjih galerij v slovenskih mestih. Slovenske galerije so arhitekturno različne, hkrati pa omogočajo raznolike postavitvene modele oziroma razgibane vizualne možnosti.

Moderna galerija v Ljubljani (zgrajena 1948, zasnovana že leta 1940) ima razstavne dvorane v eni nadstropni ravnini. Organizirane so in dostopne iz srednje (največje) dvorane, ki hkrati pomeni centralni prostor ter povezuje ostale razstavne prostore. Največja dvorana je prostor, ki se ga da najbolj razčleniti za potrebe postavitve, predvsem s predelnimi stenami, kar poveča raznolikost postavitve, individualnost posegov v interpretacijo ter ritmičnost ogleda razstave. Razstavne dvorane so pravokotne, z visokimi stropi, od koder prihaja svetloba na bele gladke stene (Ravnikar 1940). Le-te so poleg globine prostora tudi glavni nosilci razstave in omogočajo širino postavitve ter koncentracijo umetniških del v posameznih prostorih. Galerijo zaznamuje prožnost obravnavanja likovnih postavitev in, kot je spoznaval Bernik, široka, pregledna členitev tlorisa z učinkovito stransko in stropno osvetlitvijo ter smiselno povezanostjo pomožnih prostorov z razstavnimi prostori ter monumentalno zunanjostjo (Bernik 1966). Takšna notranja arhitekturna podoba je naslednica ideje bele kocke, ki jo lahko zasledujemo v večini slovenskih galerij.

Narodna galerija v Ljubljani (1918–1919) je danes razdeljena na stari del, kjer so razstavni prostori razporejeni okoli centralnega, največjega prostora, povezanega s stopniščem in novim razstavnim krilom. Razstavne dvorane so manjše in omogočajo pregledno, ne preveč zgoščeno postavitev, z vzpostavljanjem čustvenega, celo kontemplativnega odnosa med umetninami in gledalcem. Linija ogleda poudarja vzdolžno kontinuirano pot, kar omogoča doživeti celostni vizualni vtis. Novo razstavno krilo Narodne galerije je povezano s starim delom z veliko kubično stekleno avlo, ki služi kot večnamenski prostor in vhod v galerijske prostore v prvi etaži. Ti prostori nadaljujejo kontinuirano percepcijo prostora z možnostjo členjene postavitve po posameznih dvoranah. Prav ta členitev na manjše postavitvene segmente (postavitev le nekaj slik v vsakem prostoru) gledalcu omogoča poglobljeno predstavo in svečan odnos do umetnosti. Tudi razstavni prostor v pritličju galerije ohranja poudarjen odnos arhitekture do umetnosti. Kot enovit prostor brez členitev omogoča kompaktno postavitev, običajno nekega obdobja ali pa avtorja z njegovimi najboljšimi deli. Tu je postavitev najbolj zgoščena in zahteva od gledalca večjo zbranost. Prehajanje iz ene razstavne dvorane v drugo s poudarkom na kontinuiteti ogleda ohranja tudi **Umetnostna galerija** v Mariboru (1954), kjer si razgibano sledijo manjši in večji prostori v etažah in omogočajo obsežnejše, na primer retrospektivne ali skupinske postavitve.

Posebnost **Koroške galerije likovnih umetnosti** v Slovenj Gradcu (1954) je velik, centralno organiziran razstavni prostor, ki omogoča postavitve umetniških del velikih dimenzij ali pa postavitve, ki že pri vhodu ponujajo celovit enoten pogled. Ta prostor se lahko razčleni z vrsto pregrad, ki prinašajo različne vidne poudarke. Enoten, velik razstavni prostor ima tudi **Galerija Murska Sobota** (1965), kjer se predvsem kiparska dela lahko aktivneje pomaknejo v prostor in kjer je že pri vhodu v dvorano omogočen celostni pogled na postavitev. Takšen celostni vtis razstavnega prostora le z nekaj manjšimi arhitekturnimi prostorskimi zamiki ponuja tudi **Galerija Cankarjev dom** v Ljubljani (1989 – kot je razvidno iz prostorskih zamikov in določenih nefunkcionalnih sten za obešanje slik, ni bila tipsko izdelana za potrebe galerije), kjer se razgibanost postavitve prilagodi določeni razstavi in običajno gradi na zgoščenosti eksponatov, ki z vseh strani obkrožajo obiskovalca. Zgoščenost eksponatov in hkrati možnost postavitve v sredino prostora omogočata tudi **Galerija Loža** (1963) v Kopru in **Mestna galerija Piran** (1961). Obe galeriji odlikujejo močna naravna svetloba ter široke stene, primerne tudi za dela večjih dimenzij.

Široke stene enovitega prostora, pregrajenega s stebri, ki dodajajo dinamičen in celo sakralen značaj, pa ima galerija **Equrna** v Ljubljani (1982). Primerna je predvsem za postavitev enega avtorja. Nekoliko manjše galerije, ki omogočajo pregledne razstave z bolj intimno idejo ogleda umetniških del, so še Galerija **Miklova hiša** v Ribnici (1991), **Pilonova galerija** v Ajdovščini (1973), **Galerija Zveze društev slovenskih likovnih umetnikov – ZDSLU** v Ljubljani (1981), **Galerija Mestne hiše** v Kranju (1964) in **Bežigrajska galerija** v Ljubljani (1976). Te galerije imajo nekaj manjših razstavnih soban, kjer postavitev izhaja iz kronološke ideje pregledne razporeditve ali pa iz prikaza zadnjih del nekega avtorja. Manjša galerija je tudi **Mala Galerija** v Ljubljani (1959), sestavljena iz enotnega prostora (bele kocke), ki pa ima za razliko od Moderne galerije tudi veliko naravne dnevne svetlobe. Galerija je primerna za postavitev del enega umetnika, kar se je v pregledu razstav sproti potrjevalo. Ker prostor ni velik, postavitev običajno temelji na enotnem pogledu (enotnem postavitvenem sistemu), ki se hitro in sistematično organizira.

Dinamična postavitev je pogosto odvisna od notranje ureditve razstavišča. Velik odstop od klasičnih postavitev omogočata **Galerija Škuc** v Ljubljani (1978) in **Galerija Kapelica** v Ljubljani (1995). Nobena od njiju ni tipsko zasnovana, pač pa ima Galerija Škuc razgibane prostore različnih višin. Ti prostori so majhni in omogočajo zelo neposreden, že taktilni stik z umetnostjo. Dajejo občutek, da je gledalec pogostokrat soudeležen pri razstavi, ki si jo ogleduje. Takšno neposrednost razvija tudi Galerija Kapelica, kjer en sam temačen prostor, delujoč kot bunker, omogoča predvsem razstave, ki se izogibajo sliki ali kipu v klasičnem smislu. V tej galeriji prednjačijo novi mediji (internet, računalnik) ter avantgardni instalacijski pristopi s primesmi body arta, happeninga, konceptualizma, skratka postavitve, ki zahtevajo večjo angažiranost samega umetnika in tudi gledalca. Nasprotje omenjenima galerijama pa je **Mestna galerija** v Ljubljani (1963), ki jo sestavljajo tri nadstropja. Je nekakšen prehoden tip med belo kocko in nekoliko bolj razgibanimi razstavnimi prostori, ki učinkujejo z razstavnimi stenami in možnostjo poudarka na vzdolžnem veznem sistemu razporeditve umetniških del. Vsak posamezen prostor sicer pomeni tip bele kocke, stene so poudarjeno bele, na tleh je parket in strop je nosilec svetlobe (poleg dnevne je tu še umetna svetloba). Toda razgibana razporeditev prostorov omogoča pestro in slikovitejšo postavitev.

Vezni postavitveni sistem, ki sledi nizu manjših svetlih soban imata tudi **Mednarodni grafični likovni center Tivoli** v Ljubljani (1986) in **Likovni salon** v Celju (1963), medtem ko **Jakopičevo galerijo** v Ljubljani (1979) zaznamuje velik enoten prostor s postavitveno linijo slik v vodoravni niz, kipov pa v središče razstavne dvorane. Postavitev gledalec začuti že pri vhodu v galerijo, saj jo praktično zaobjame z enim pogledom. Nekoliko nenavadni razstavni prostor pa ponuja **Galerija Božidar Jakac** – samostanska cerkev v Kostanjevici na Krki, kjer je razstavni prostor prenovljena gotska cerkev (v prezbiteriju baročna). Ta že s svojo sakralno arhitekturo odstopa od modela bele kocke in omogoča pestre, vizualno izredno privlačne in razgibane razstave, predvsem razstave uveljavljenih domačih umetnikov, ki z obsežno postavitvijo lahko zelo poglobljeno razvijajo svoje postavitvene oziroma vizualne ideje.

V trenutku, ko je razstava postavljena, pridobi tudi na subjektivnosti, ki jo imenujemo – gledalec. O'Doherty ugotavlja, da se običajni gledalec pogosto drži v ozadju, ustavi se pred eksponati in gleda, njegov odnos je vprašujoč, njegovo poznavanje umetnosti je povezano z razvojem modernizma. Zdi se, da je v galeriji postal del slike in da ga vedno vleče nazaj v prostor želja, kjer si želi ogledovati umetnost (O'Doherty 1999). Prav gledalčeva aktivna vloga v opazovanju umetnosti je pospešila sedanjo osvobojenost od dvodimenzionalnih predstavitev (spredaj/zadaj; vertikalno/horizontalno) in je spremenila enosmerno gledanje, osnovano na frontalnosti zidov. Pojavljati so se začele številne postavitve, kjer so bili umetniški predmeti razstavljeni na/v vse strani in so zahtevali različno gibanje in smer ogleda. Prezentacija oziroma izpeljana postavitev pa se je povezovala tudi s specifičnimi možnostmi in omejitvami, ki jih prinašajo posamezni tipi razstav.

Da bi lahko razumeli odnose med arhitekturo razstavnih prostorov, razvojem postavitev in sodelujočih akterjev, pa je potrebno poudariti tudi tipologijo razstav, ki jih poznamo. Glede na **vsebino** razstavljenih del ločimo slikarske, kiparske, arhitekturne, oblikovalske, fotografske, grafične, video, interaktivne in internetne oziroma računalniško posredovane ter multimedijske razstave. Vse pa se lahko pri postavitvi združujejo v kombinirane razstave. Pri razstavah je pomembno tudi

število umetnikov, ki razstavljajo, zato ločujemo med samostojnimi in skupinskimi postavitvami ter posebnimi samostojnimi razstavami, na katerih lahko sodelujeta dva, trije ali več umetnikov, ki so predstavljeni kot izrazito samostojni razstavljalci. Kot tretji razlikovalni segment je pomemben **koncept razstave**, ki ga ima razstava in ga običajno izdela kustos razstave (tudi več kustosov), lahko pa avtor razstave[5] oziroma sam umetnik, ki razstavo postavlja. Glede na to merilo razlikujemo pregledne, tematske, monografske, retrospektivne, zgodovinske in dokumentarne razstave. Glede na **obdobje** oziroma **čas ponovitve** postavitev posameznih razstav pa poznamo še vsakoletne razstave (*zimski salon*, *majski salon*), bienalne (*BIO*, *mednarodni grafične bienale*), trienalne (U3) in razstave, ki se ponovijo na več let (pri nas takih razstav ni, v tujini pa je vsakih pet let na primer Documenta v Kasslu).

Galerija je torej prostor komunikacije med javnosti izpostavljeno umetnostjo in obiskovalci, pri čemer je velikega pomena prav učinek, ki ga ustvari postavitev. Postavljalci razstav morajo biti pozorni na stimulacijo razuma, domišljije in čustev pri gledalcih. Estetsko doživljanje kot osebna izkušnja je osnova zadovoljstva, ki ga gledalec začuti pri soočanju z umetnostjo. Prav pri oblikovanju razstav se estetskost ne pojavlja več samo v dani obliki umetniškega dela, ampak tudi v materialnih možnostih uresničenja vizualnega dela (postavitve) in v procesu možnosti recepcije (optične, motorične, semantične). Poudarek na ambientalni interpretaciji ureja jasno prostorsko podobo, ki v marsičem presega predstavljeno umetnost, in se osredotoča na ambientalni interpretaciji, ki celostno prizadeva in zaposluje gledalca. Gledalčeva vloga se pri gledanju razstav premakne od primarnega meditativnega sprejemanja zaznavne ponudbe k objektivnemu sodelovanju, nadaljnjemu razmišljanju in spontanemu kombiniranju.

Poglobljeno razumevanje postavitve razstave zahteva pregled odnosa med udeleženci razstavne postavitve, ki se v prezentaciji kaže prav kot postavitev. Pri postavitvah razstav je pomembno, kdo in kako razstave postavlja oziroma jih umesti v prostor in iz vidnega »govora« razstave ustvari njeno bistveno ter prepoznavno podobo. Tako lahko razstavo postavlja sam umetnik, ki je v tem primeru postavljalec in lastni oblikovalec. Take postavitve se običajno uveljavijo pri samostojnih razstavah. Razstavo postavlja tudi kustos razstave, ki je lahko hkrati postavljalec in oblikovalec postavitve. Običajno kustos deluje pri različnih skupinskih in prenosnih (samostojnih ali skupinskih) razstavah z določeno temo ali izbranimi umetniki. Deluje lahko tudi pri obsežnejših zgodovinskih, preglednih in retrospektivnih razstavah. Če razstavo postavlja avtor razstave, je lahko postavljalec in hkrati oblikovalec postavitve. Avtor razstave je razumljen kot tisti, ki razstavo tematsko pripravi in jo usmeri na nek ustvarjalni problem, predstavljen v razstavi. Ločujem ga od kustosa, čeprav sta si po določenih funkcijah podobna. Razlikujeta se v tem, da kustos pogosto nastopa znotraj galerije, kot njen institucionalni člen, avtor razstave pa je velikokrat zunanji sodelavec; razstave, ki jih pripravlja, so pogostokrat monografske ali pa usmerjene na izbrano temo oziroma vsebino. Razstavo lahko postavlja tudi oblikovalec, ki se vključuje pri različnih tipih razstav ter je tako postavljalec in oblikovalec postavitve hkrati. Če je razstava zahtevnejši in obsežnejši

5 Avtor razstave je izraz, ki se v Sloveniji pojavi v sedemdesetih letih 20. stoletja, predvsem pri monografskih razstavah. Uporablja se vzporedno z izrazom kustos, saj označuje podobno dejavnost, kot jo opravlja kustos, podkrepi pa pomen ustvarjalnega, osebnega t. i. avtorskega pristopa k razstavi in njene priprave za javnost v galeriji.

zgodovinski projekt, sodelujejo pri njeni postavitvi umetnik, kustos (avtor razstave) in oblikovalec, ki kot ekipa ustvarijo njeno celostno podobo.

Razvoj postavitev kot sporočilno celostnih vizualnih organizmov je v Sloveniji potekal kontinuirano in prehajal od tradicionalno zgoščenih in kronološko ali vsebinsko zaokroženo oblikovanih razstav k bolj odprtim in v prostoru razširjenim postavitvam, ki so zavzele celoten razstavni prostor (zglede lahko najdemo pri obsežnejših postavitvah – pri nas na primer *bienale industrijskega oblikovanja* (*BIO*) in v tujini *milanski trienale* ter *beneški bienale*). Z uvajanjem konceptualne umetnosti, instalacij in nato video umetnosti oziroma v današnjem času interaktivne umetnosti (računalnik, internet) pa se ideja dobre postavitve združuje s poudarjanjem dinamičnosti v prostoru, poudarkov na zgoščenih vidnih efektih ali pa na razpršenosti eksponatov po galeriji. Ob takih razstavah se uspešno razvijajo tudi razstave, ki gradijo svojo izraznost (na primer monografske, tematske) na postavitvah del enega umetnika ali skupine umetnikov. Običajno so zgrajene na trdnem avtorskem konceptu kustosa; temeljijo na jasni vsebinsko, barvno pregledni postavitvi v širino ter globino razstavnega prostora, s premišljeno izrabo sten ali tal oziroma poudarjanju takšnega razstavnega tlorisa, ki bo od gledalca zahteval aktivno gibanje in zbrano ogledovanje.

V zadnjih dveh desetletjih 19. stoletja se je pri nas začela oblikovati bolj sistematična razstavna kontinuiteta, ki je sprva še navajala gledalce na izrazito zgoščen, deloma nepregleden postavitveni izraz, nato pa je vse bolj zviševala prezentacijske kriterije in, predvsem z razstavami v Jakopičevem paviljonu v Ljubljani, izbirala že mnogo bolj urejene postavitvene modele. Uveljavili so se kriteriji, kot so večja jasnost in preglednost postavitve, izbrani poudarki, ki izpostavijo boljše likovno delo, dekorativnost, ki ustreza času postavitve, nato tekoč vezni sistem ali pa navpična postavitev in iskanje določenega izraznega reda, ki gradi na izkušnjah postavljalca. Vse to je podkrepilo razstavno podobo in potrebo likovno in stilno vse bolj raznolike umetnosti. Tudi zahteve gledalcev so se vzporedno s tem večale, saj je prav likovno izobražen gledalec pospeševal razvoj razstavljanja in dvigoval zahtevnost prezentacijske dinamičnosti. Takšne postavitvene smernice so se nato potrdile na razstavah med letoma 1945 in 1960, predvsem v takrat najbolj dejavnih galerijah (Moderna galerija Ljubljana; Mala galerija Ljubljana; Umetnostna galerija Maribor; Jakopičev paviljon Ljubljana; Galerija likovne umetnosti v Slovenj Gradcu). Tako so prevladovale pregledne ali pa retrospektivne razstave posameznih avtorjev (na primer razstavi *Anton Gojmir Kos*, *Ivan Grohar*); običajno so prinašale trden razstavni koncept, ki je temeljil na prepoznavni osebni poetiki in razvoju. Postavitve teh razstav so bile praviloma pripravljene kronološko, vzdolžno v prostor – kar imenujem vezni sistem. Razgibanost razstavnega tlorisa so omogočile predelne stene, podobne nekakšnim cezuram; ustvarile so potrebno tlorisno členjenost, kar je omogočalo smiselno izpeljavo gledalčeve hojnice (poti skozi razstavo). Pri osebnih razstavah v manjših galerijskih prostorih (na primer razstave *Drago Tršar*, *Stane Kregar*, *Zoran Mušič*) pa je prevladovala nevsiljiva in ne preveč drzna postavitvena ideja, saj so umetniki povečini izhajali iz zmernih tokov modernizma. Svoje postavitve so oblikovali v smislu razgrnitve najnovejših del, kjer so le nekatera dela izstopala in izkoriščala večji galerijski prostor. Veliko razstav v tem obdobju pa je bilo tudi vsebinsko politično naravnanih, kar je že zaradi vsebine (socialistični realizem) onemogočalo drznejšo postavitev. Potrebno pa je poudariti začetek prve velike mednarodne razstave (*mednarodni grafični bienale*), ki je v organizacijskem in postavitvenem smislu vpeljala obsežnost razstave.

Uveljavila je koncept panoramne, po državah razporejene postavitve, sprva še izrazito zgoščeno postavljene, z veliko dekorativnih poudarkov (zaves, rož), kasneje pa sta se dekorativnost in zgoščenost umaknili večji preglednosti in poudarkom na samih delih.

V času med letoma 1960 in 1970 se je povečalo število razstav, saj se je odprlo nekaj novih galerij (Mestna galerija Piran; Galerija Loža Koper; Galerija Mestne hiše Kranj; Mestna galerija Ljubljana; Likovni salon Celje), hkrati pa sta se začela utrjevati vloga in pomen kustosa razstave. Tudi vloga oblikovalca razstave se je vse bolj izpostavljala. Razgibani postavitveni model je takrat začel načrtovano oblikovati arhitekt in oblikovalec Jože Brumen (na primer razstava *Gabrijel Stupica*), ki je s panoji pregradil prostore in jih tako aktivno razgibal ter jim odvzel enosmeren tekoč vezni sistem. Poleg spremembe organizacije razstavnih sten pa so pomembna novost tudi izbrane in premišljene prazne bele cezure, ki so poudarjale umetniška dela ter prefinjen vsebinski poudarek z občutkom barvnega ravnotežja, kar je prispevalo k harmoničnemu doživetju razstavne celote in sproščalo vizualno ugodje. Prav takšna postavitev z aktivnim oblikovalčevim posegom oziroma z izpostavljenim avtorskim oblikovanjem razstave nekega umetnika je takrat pomenila največji preskok in napovedovala aktivnejše sodelovanje med umetnikom in oblikovalcem razstave, postavljalcem, kustosom ali avtorjem razstave. Težnja po večji prezentacijski svobodi se je poudarjala tudi v takrat najprovokativnejši umetnosti pri nas – konceptualizmu. Razstave konceptualne umetnosti (pri nas skupina *OHO*) so galerijo spreminjale v prostor, kjer se ne ureja več samo »velika umetnost«; prostor ni bil več izbrano posvečen, pač pa je postal aktivno mesto komuniciranja med umetnikom, konceptualnimi eksponati in gledalcem. Razvijala se je določena pomenska igra in vizualna razgibanost celotnega prostora z aktivnim sodelovanjem umetnika skozi čas postavitve. Pomemben prispevek k razumevanju in novim idejam v postavitvah pa je prinesel tudi *BIO*. Pri oblikovanju postavitve je razstavo razširil z velikim številom eksponatov (tudi z združevanjem vizualno zelo raznolikih del) in začel uporabljati konstrukcije (kovinske, lesene), ki so bile uporabne pri izpostavitvi določenih del.

Razstava je postala prizorišče čutno intenzivnejših in spodbujajočih umetniških del, takšnih, ki vizualno močneje posegajo v prostor ter vabijo gledalca k zahtevnejši, večplastni recepciji. Če se pri vizualni podobi razstave upošteva oblikovna, čutno-materialna stran, potem je potrebno poudariti, da mora biti ta vsebinsko podkrepljena in smiselna – bolj ko je razstavljeni predmet vsebinsko poudarjen in prežet z obliko, bolj je vizualno izpostavljen. Posledica tega je razstava kot konkretna celovitost, ki obstaja in je neponovljiva, saj v vsakem prostoru deluje drugače. Po drugi stani je razstava kot celota gibljiva (organizem, ki se lahko stalno spreminja tudi v času postavitve). Očitno je lahko podobna vsakdanjemu življenju, saj nobena predstavljena prvina praviloma ni enoznačna, zato ni nikoli do konca eksplicitno obdelana. Ponuja več pogledov, saj je odprta za različna zaznavanja in razmišljanja. Razstava ima torej svojo neposredno čutno stran, ki je bolj ali manj odvisna od gledalca ter razmerij do različnih kulturno-civilizacijskih pogojev in norm doživljanja v nekem času in prostoru.

Poudarek na osebnih razstavnih zgodbah postaja vse bolj izpostavljen predvsem v desetletju 1970–1980, v katerem se izoblikuje tip kompleksne monografske razstave – model in pravzaprav začetek monografske razstave lahko poiščemo v avtorski razstavi *Arhitekt Milan Mihelič*. Razstava pomeni veliko prelomnico v odnosu do ustvarjalnosti nekega umetnika (posebej arhitekta), hkrati

pa uveljavlja raziskovalno dejavno vlogo avtorja razstave, ki je nastopil kot izraziti subjekt znotraj samega medija razstavljanja. Vloga avtorja razstave, ki je tako interpret kot sodelujoči pri postavitvi (skupaj z oblikovalcem), se okrepi ter strokovnemu in znanstvenemu pristopu doda aktivno intuicijsko vrednost. Tudi pri veliki zgodovinski razstavi (*Slovenska umetnost 1945–1978*) se je izkazala potreba po skupnem delu večjega števila soavtorjev oziroma kustosov (ki izrivajo oblikovalce); hkrati pa se je v sami postavitvi izpostavila prav delitev umetnosti (fotografije niso sprejeli v glavni okvir razstave), kar je povzročilo problem enakovrednega vrednotenja. Ta razstava je dokazala določene šibkosti široke umetniške prezentacije, kjer se posamezni umetniki zakrivajo ali celo izpadejo na račun drugih.

Če sta monografska in zgodovinska razstava pomenili velik ambientalni premik v odnosu do vsebine in prezentacije, pa so retrospektivne razstave (na primer *Frančišek Smerdu*, *Avgust Černigoj*) utrjevale pregledni razvojni, večinoma kronološki prikaz umetnosti, z izbranimi poudarki na izstopajočih delih, predvsem najpomembnejšega umetnikovega obdobja. V postavitvah retrospektivnih in skupinskih razstav (*Grupa 69*, *Grupa Junij*) se je nadaljevala nagnjenost k enovitemu, vzdolžnemu (veznem sistemu) preglednemu načinu predstavitve, ki temelji na kronološki (pri retrospektivah) in tematski (pri skupinskih) postavitvi. Vse več pa je bilo tudi arhitekturnih in oblikovalskih razstav, ki so prikazovale uporabnost in funkcionalnost eksponatov, prinašale novosti v poudarjeni sproščenosti do likovnega medija in hkrati razširjale strogo likovno usmerjene vsebinsko-tematske pristope. Te razstave so pravzaprav ponazarjale umetniškost zunanjega okolja, ki obdaja gledalce, in jo prenašale v galerijski prostor.

V naslednjem desetletju (1980–1990) pa so v Sloveniji prišle v ospredje individualne umetnostne poetike ustvarjalcev. Prav zato so najbolj izstopale samostojne razstave, kjer se je v postavitvi izpostavil značilni umetniški nagovor. Strategija postavitve je temeljila na zgoščenem prikazu slik (umetniška skupina *Irwin*), ki so bile ne samo obešene na stene, temveč so deloma visele nad gledalcem. Gledalec se je v slike vključil in začutil samega sebe kot v izpostavljeni perspektivi. Zgoščenost likovnih podob in simbolov je spominjala na postavitve še iz baročnih časov ali pa na postavitve avantgardnih razstav v začetku 20. stoletja. Zgoščenost prikaza je prinašala spremembe v ikonografiji slike – uporabo referenc/vsebin množične kulture. V prezentaciji pa so se spremembe pojavljale tudi kot predstavitve izven galerij (zasebna soba, gledališka dvorana, disco klub), kar je množično pritegnilo publiko in spreminjalo način zanimanja. Tako je razstava pomenila predstavitveno mesto, kjer se lahko dogajajo spremembe tudi v širšem družbenem, zgodovinskem in kulturnem smislu. Razstave so pospeševale dialog s prostorom, kjer se je poudarjala izrazita doživljajskost z vsemi problemi dinamike, ritma gledanja, prostorskih artikulacij posameznih in skupnih umetniških del v razstavnem prostoru (na primer razstave *Duba Sambolec*, *Marko A. Kovačič*, *Lujo Vodopivec*, *Matjaž Počivavšek*, *Mirsad Begić*, *Janez Boljka*, *Ivo Prančič*, *Emerik Bernard*). Natančnost izdelanega koncepta se je izpeljevala pri arhitekturnih (na primer *Jože Plečnik*, s poudarki na maketah, načrtih in natančnih fotografijah) in oblikovalskih (na primer *Tomaž Kržišnik*) razstavah, kjer se je izpostavljala grafična izraznost. Pri fotografskih razstavah (*150 let fotografije na Slovenskem*) je prednjačila vizualna raznolikost, kjer se je v dolgi vzdolžni postavitvi, v smislu veznega sistema, izpostavil kompleksen fotografsko ustvarjalni razvoj. Tudi periodične razstave so se dokončno utrdile in postale tradicionalne (*BIO*, *mednarodni grafični bienale*, *mednarodni bienale male*

plastike in novost – *trienale Ekologija in umetnost*). Te razstave so izrazito razširjale umetniške vsebine in prikazovale velike postavitve s številnimi eksponati, prav močna zgoščenost v vsebinsko kompaktne vizualne sklope pa je spodbujala dinamično postavitveno igro.

V zadnjem desetletju 20. stoletja (1990–2000) pa je izbor razstav najobširnejši, saj je za to obdobje značilna največja razstavna dejavnost v vseh obravnavanih galerijah, hkrati pa je tudi pestrost načina razstavljanja postala osnovno vodilo za ambientalno izdelane razstave. Galerije so vse bolj poudarjale in iskale postavitvene možnosti, kvalitetno izrabo razstavnih prostorov, prav tako pa je z uveljavitvijo novih izraznih medijev (multivizije, videa, računalnika, telekomunikacij, interneta) in predvsem s spretno uporabo le-teh prišlo do razširitve pojma razstavljanje. Ta je tako pridobil veliko delovnega postavitvenega prostora za oblikovanje razstav, iskanje prenovljenih poti prezentacije in končno za uveljavitev misli o razstavi kot samostojni vizualni enoti znotraj umetniškega ustvarjanja. Postavitev razstave je postala aktivni del umetnosti, zato jo lahko razumemo kot skupek tehničnih in vsebinskih ter simbolno emocionalnih modelov, ki zgradijo vizualno kompozicijo oziroma postavitev v nekem prostoru. Vsaka vizualna zaznava je povezana s strukturo (kako je nekaj postavljeno), oblika in prikaz pa medsebojno poglabljata moč vizualne zaznave. Ritem in gibanje razstave vplivata na njeno energijo odražanja, različne vsebinske konotacije ter mnogovrstnost oblik in zmožnosti raznolikih postavitev v različnih galerijah oziroma omejenih prostorih.

Obsežne skupinske razstave (na primer *Slovenske Atene, 1991–1907*; *Poetike 80-tih v slikarstvu in kiparstvu*; *Slovenski slikarski akt*; *Moja Altamira*; *TANK*) so nagovarjale kot izrazito vizualne in ambientalne umetniške akcije v zadnjem desetletju 20. stoletja. Imele so trden vsebinski koncept, kjer je prav možnost primerjav med številnimi umetniki omogočala analitične poglede in teoretična razmišljanja o umestitvi likovne umetnosti v galerijski prostor. Postavitve so gradile na členjenosti in veliki mrežni razporeditvi del, polni sočasnih likovnih odnosov, kjer je premišljena postavitvena orientacija omogočala prehajanje od enega umetniškega dela k drugemu. Osebne strategije postavitve pa so v zadnjem času poudarjale številne samostojne razstave (na primer *Mirsad Begić*, *Rene Rusjan*, *Lujo Vodopivec*, *Matjaž Počivavšek*, *Dragica Čadež*, *Jakov Brdar*, *Mojca Smerdu*, *Marjetica Potrč*, *Emerik Bernard*, *Žarko Vrezec*, *Lojze Logar*, *Ivo Prančič*, *Tadej Pogačar*, *Damijan Kracina*, *Darij Kreuh*, *Marko Peljhan*, *Srečo Dragan*, *Nataša Prosenc* in *Miha Vipotnik*). Prinašale so nekakšno ritualnost, veliko individualne energije in različne vizualne ritme, od krožne postavitve, tekočega veznega sistema ali horizontalnih poudarkov do zgoščenih prikazov večjega števila del v manjšem prostoru in razpršenih razporeditev po celotni galeriji. Poudarjala se je jasnost pristopa k likovnemu mediju in galerijskemu prostoru, ki ni le fizični/objektivni prostor prisotnosti, temveč predvsem pomenski prostor (prezentacije misli) umetnosti. Pri nekaterih razstavah je galerijski prostor krepil koncept odprtega ambienta z mobilnimi in raztegljivimi mejami postavitve. Razstavni prostor se je postopno oblikoval v model združene energije umetniškega dela kot takega v sozvočju z ambientom galerije in predvsem dinamiko razporeditve oziroma postavitve umetnosti. Prav pri tipičnih avtorskih razstavah (na primer *Milan Mihelič*, *Veno Pilon*, *Uroš Vagaja*, *Slovenski plakat devetdesetih let*, *Jože Spacal: Televizijska scenografija*, *Mestno Pohištvo – Oprema javnega prostora*, *Ljubljana 1800–2000*) so se tako premišljen koncept avtorja razstave ter njegovi osebni vplivi in pogledi na izbrano umetnost združili v enoten vizualni nagovor ter pripravili zahtevno, že z znanstvenim pristopom organizirano razstavo. Prepoznavni značilnosti postavitev

sta postali tudi kompleksnost in intermedijskost, s poudarjenim raziskovanjem odnosov med ambientom (prostorom) in gledalcem. Meje med posameznimi umetniškimi panogami in praksami se pri nekaterih razstavah razblinjajo (*U3*, *mednarodni trienale Ekologija in umetnost,* tudi *mednarodni grafični bienali* v zadnjih letih), saj je postala pomembna povezanost oziroma prepletanje gledalčevih čutil in okoliščin, ki jih ponuja vsak posamezni prostor prezentacije. Postavitev postaja tesen preplet različnih umetniških postopkov, materialov in medijev, ki se med seboj tako razporejajo, da vpeljujejo gledalca v že kar dramaturško izdelano likovno pripoved. Osamozaveščanje razstav se je krepilo skozi celotno analizirano obdobje, pri čemer so se postavitve razkrivale kot kompleksni organizmi, ki izrisujejo dinamiko likovnega razvoja v našem prostoru.

Postavitev razstave v galeriji je gotovo že od nekdaj pomenila privilegiran način recepcije, v kateri se gledalec neposredno sooči z umetniškim delom in prav za ta neposredni (primarni) stik je pomembna postavljenost eksponatov v razstavnem prostoru. Razpravljanje o postavitvah razstav torej kaže na spremembo v razumevanju umetnosti, saj le-ta s poudarjanjem postavitve in oblikovanja razstav spreminja odnos do umetnin, ki sedaj postajajo del soodvisnih medsebojnih povezav in ne več le individualne ustvarjalne energije. Le takšni – med seboj povezani eksponati – lahko danes vizualno učinkujejo in nam omogočajo estetski užitek in zadovoljitev.

Viri in literatura

BANN, Stephen, 1998: Razstavljanje skozi čas. *Teorije razstavljanja. Theories of display: Tečaj za kustose sodobne umetnosti*. Ljubljana: Zavod za odprto družbo, Sorosov center za sodobno umetnost. 19–20.

BARKER, Emma, 1999: *Contemporary Cultures of Display*. New Haven & London: Yale University Press.

BENJAMIN, Walter, 1981: Umetniško delo v času svoje tehnične reproducije. *Misel o moderni umetnosti: Izbrani eseji in odlomki*. Ur. J. Vrečko. Ljubljana: Mladinska knjiga. 73–74.

BERNIK, Stane, 1966: Arhitektura beograjskega Muzeja sodobne umetnosti. *Naši razgledi* 15/2. 438.

BERNIK, Stane, 1992: *Pogledi na novejšo slovensko arhitekturo in oblikovanje*. Ljubljana: Park.

BREJC, Tomaž, 2000: *Iz modernizma v postmodernizem* 1, 2. Piran: Obalne galerije.

CIGALE, Matej, 1860: *Deutſch- Sloweniſches Wörterbuch*. Laibach: Gedruck bei Joſsef Blasnik.

DEAN, David, 1994: *Museum Exhibition: Theory and Practise*. London: Routledge.

EAGELTON, Terry, 1992: Capitalism, Modernism and Postmodernism. *Art in Modern Culture: An Antology of Critical texts*. Ur. F. Franscina, J. Harris, London: Press Limited.

ERJAVEC, Aleš, 1995: *Estetika in kritična teorija*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

GREENBER, Reesa, 1996: The Exhibited Redistributed: A case for reassesing space. *Thinking about Exhibitions*. Ur. R. Greenberg, B. W. Ferguson, S. Nairne. London, New York: Routledge.

GRŽINIĆ, Marina, 1996: *V vrsti za virtualni kruh: Čas, prostor, subjekt in novi mediji v letu 2000*. Ljubljana: Znanstveno publicistično središče.

HALL, Margaret, 1987: *On Display: A Design Grammar for Museum Exhibitions*. London: Lund Humphries.

HENDON, S. William, 1979: *Analyzing an Art Museum*. New York: Preager Publishers.

HIPOLIT (Geiger, Adam Janez), 1711–1712: *Dictionarium trilingue Latino-germanico-slavonicum: Germanico-slavonico-latinum*. Rokopis, Dict. II, 138.

JANEŽIČ, Anton, 1867: *Deutſch- ſloweniſches Taſchen-Wörterbuch für Schule und Haus*. Zweite, umgearbeitete und vermehrte Auflage. Klagenfurt.

MEDVED, Andrej, 1991: *Poetike osemdesetih let*. Piran: Obalne galerije.

MURKO, Anton, 1833: *Ṣlovénſko-Némſhko-Ṣlovénſki RÓZHNI BEṢÉDNIK. Ṣlovénſko-Némſhki-Dél; Deutſch-Sloweniſcher Theil*. V'Gradzi.

NEWHOUSE, Victoria, 1988: *Towards a New Museum*. New York: The Manacelli Press.

O'DOHERTY, Brian, 41999: *Inside the White Cube: The Ideology of the Gallery Space*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.

PLETERŠNIK, Maks, 1974: *Slovensko-nemški slovar* 1–2. V Ljubljani založilo in na svetlo dalo knezoškofijstvo. Reproducirani ponatis. Ljubljana: Cankarjeva založba.
RAVNIKAR, Edvard, 1940: Moderna galerija. *Kronika slovenskih mest* 7/2. 65–66.
SOSIČ, Sarival, 1997: *Avgust Berthold: Fotograf z začetka stoletja*. Ljubljana: Rokus, Mestna galerija.
SOSIČ, Sarival, 2006: *Vizualni nagovori. Postavitve likovnih razstav 20. stoletja v Sloveniji*. Ljubljana: Mestna galerija.
STREHOVEC, Janez, 1994: *Virtualni svetovi: K estetiki kibernetične umetnosti*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
ŠKRJANEC, Breda, 1993: *Zgodovina ljubljanskih grafičnih bienalov*. Ljubljana: Mednarodni grafični likovni center.
VODNIK, Valentin, 1804–1806: *Slovenski besednjak*. Rokopis, 13/ib.
ZABEL, Igor, 1998: Razstavne strategije v devetdesetih – nekaj zgledov iz slovenskega prostora. *Theories of display: Tečaj za kustose sodobne umetnosti*. Ljubljana: Zavod za odprto družbo, Sorosov center za sodobno umetnost.

Gojko Zupan
Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije
UDK 711.68(497.4)

Mestno pohištvo in Slovenija

Razprava predstavlja mestno pohištvo, vsem meščanom namenjeno opremo mesta. To so tisti vidni predmeti in strukture, ki so v mestni prostor postavljeni zaradi svojih funkcij in si brez njih ne moremo misliti značilnega mestnega življenja, čeprav jih skoraj ne opazimo. V razpravi je serijsko izdelano ali unikatno načrtovano mestno pohištvo razvrščeno v več skupin glede na namembnost: informacijska oprema, razsvetljava, oprema za čiščenje, ulično pohištvo in avtomati, kioski, zavetišča in govorilnice, tlaki in talna oprema, ograje in mejniki, unikatna oprema (spomeniki), oprema za vodo, oprema za rekreacijo. Preplet vsega tega najdemo na trgih treh »največjih« srednje velikih slovenskih mest, katerih opremljenost in pomembni dogodki so opisani na koncu: Kongresnem trgu, Trgu republike in Vodnikovem trgu v Ljubljani, Slomškovem trgu v Mariboru in Trgu Celjskih knezov v Celju.

The paper presents the street furniture and equipment characteristic of the urban environment, that is vital to it and yet goes almost unnoticed. These mass produced or one-off items are grouped according to their functionality: information equipment, lightning, cleaning, street furniture, vending and cash machines, kiosks, shelters and telephone boxes, pavements and ground equipment, fences and boundary stones, unique items (monuments), equipment for water, for recreation. All these feature in squares in the three Slovene towns, described through their specific equipment and important historical events: Congress Square, Republic Square and Vodnik Square in Ljubljana, Slomšek Square in Maribor, and the Square of the Celje Counts in Celje.

Meščanstvo v današnjem pomenu besede je bilo simbolno rojeno s francosko revolucijo, ki se je začela, ko so 14. julija 1789 napadli in kasneje podrli srednjeveško Bastiljo v Parizu. Na prostoru nekdanje trdnjave je danes odprt trg. Oblike stare trdnjave kaže samo barvasto tlakovanje.

V 19. stoletju so se v Evropi mesta živahno razcvetela. Njihova obzidja so podrli in mesta so se razlila v predmestja. Številna mesta so na širšem prostoru obzidij dobila široke ceste ali ringe. Rast je spodbudila razvoj prometa, najprej železnic in sto let kasneje motornih vozil. Javnega prostora v mestih je bilo premalo za vse in del prometa se je preselil pod zemljo ali nad njo. Rasti javnih prostorov in mest do konca 20. stoletja nismo zaustavili, niti z rušenjem Berlinskega zidu ne. Vsaj Evropa vstopa v novo stoletje nekoliko drugače.

Slovenske razmere so bile podobne, saj smo vzore iskali najprej na Dunaju in v drugih avstrijskih in evropskih mestih. Del tega razvoja so doživele tudi javne površine. Ozke ulice se so razširile, trgi so postali večji in parki niso bili le ograjeni paradiži za nekaj plemenitih. V javni prostor je bila postavljena posebej zanj narejena oprema. Včasih smo dele Slovenci opreme zaradi boljše kakovosti ali njenega posebnega pomena celo uvažali, npr. litoželezne izdelke, od ograj do kipov, in v drugi polovici 20. stoletja celo angleške telefonske govorilnice. Ob tem je Slovenija vedno imela lastne oblikovalce; s svojimi najboljšimi izdelki je segla celo v največje zbirke oblikovanja, v eno je npr. uvrščen Mächtigov plastični kiosk. Podobno velja za proizvajalce. Nekaj tega, kar je pri nas vsaj za odtenek drugačno, je potrebno opisati posebej.

V Sloveniji je uradno kar 5.981 naselij, čeprav so nekatera prazna in druga zraščena z mesti. Poslanci so s svojo voljo številna naselja preimenovali v mesta. Urbanisti navajajo, da je med vsemi le 1,2 % mestnih naselij, kar naj bi bilo 72 naselij. Mestno naselje je izraz, ki je zamenjal nekoliko nejasno funkcijo trških središč. Že izraz »trško naselje« pa pove, da so se tovrstna naselja razvila zaradi skupnih funkcij, trženja ali srečevanj na trgu, najbolj verjetno pa obojega.

Naša država ima zelo razpršeno mrežo naselij in sorazmerno nizko urbanizacijo, če jo primerjamo z zgostitvami Nizozemske ali Belgije, kjer v mestih živi vsaj tri četrtine prebivalcev. Naša urbanizacija ne presega bistveno 50 % (verjetno ne dosega niti 55 %), kar vpliva na višjo kakovost bivanja v državi. Slika poselitve ni popolnoma jasna, saj so številni ljudje prijavljeni na domačih naslovih iz nostalgičnih ali špekulativnih razlogov, od davčnih do družinskih. Izola gotovo nima toliko prebivalcev, kot kaže statistika, v Ljubljano se vozijo ali v njej med tednom bivajo številni ljudje iz vse Slovenije, od študentov do dnevnih migrantov (verjetno dobra četrtina prebivalstva), in Trzin je gotovo bolj predmestna četrt kot samostojno naselje. Tujih standardov, npr. ameriških, ki kot vplivna območja mest obravnavajo tudi 100 in več kilometrov oddaljene dele naselij in njihove prebivalce, pri nas ni mogoče upoštevati, ker bi na tak način skoraj vsa Slovenija sodila v območje ljubljanskih predmestij.

Kje se začenjajo ali končujejo mesta 20. stoletja? Verjetno bo popolnejši odgovor dalo novo stoletje, saj se je z zaustavitvijo rasti, posebej ob upadajoči nataliteti, trend v Sloveniji in Evropi obrnil in se jedra velikih mest praznijo. Meščani se običajno selijo na obrobja, ki so podobno urbanizirana kot nekdaj najožja mestna jedra. Presenetljivo je, da imamo v Sloveniji eno samo mesto, v katerem je več kot 100.000 ljudi, in celo nobenega, ki bi se približalo 300.000 prebivalcem. Kadar s posameznimi izbori »mest« pretiravamo v drugo smer, lahko rečemo, da se z nekdanjimi ali sedanjimi mestnimi pravicami ponaša več kot 60 naselij. Sam srednjeveških in drugih dodeljenih pravic[1] ne spoštujem preveč ter med mesta z meščanskim utripom štejem le naslednjih sedem naselij v naši državi (sploh če za cenzus velja najmanj 1 % prebivalcev države v enem naselju, s čimer je opredeljen nekoliko večji vpliv na poselitev in njeno gostoto):

Ljubljana	**255.722**	**258.873** (265.881)
Maribor	97.660	93.847
Celje	38.300	37.834
Kranj	**35.444**	**35.587**
Velenje	**26.353**	**26.742**
Koper	**23.520 (Izola 10.381, Piran 4.143)**	**23.726**
Novo mesto	21.890	22.415

Dobrohotnejši ocenjevalci mestnega utripa priznavajo, da že v Kopru določene dejavnosti manjkajo, vendar jih delno nadomesti obalno somestje. Pogojno bi lahko osnovnim sedmim mestom priključili še v petdesetih letih 20. stoletja postavljeno Novo Gorico, ki se vedno bolj staplja z jedrom starejšega, z mejo oddeljenega centra Gorico/Gorizio. Vendar nekatere meščanske

1 Nekatera uradna slovenska mesta s statusnimi listinami iz srednjega veka imajo manj prebivalcev kot vasi: Kostanjevica ima le 716 ljudi, Višnja Gora 815.

značilnosti in zlasti utrip mesta tudi v Novi Gorici manjkajo in se drobijo med obrobne občine in naselja. Posebej tipična za kar šest večjih mest pri nas je njihova tradicija strnjene poselitve, ki sega najmanj v srednji vek, pri večini v antiko. Celo pri popolnoma novem, edinem celostno načrtovanem mestu, Velenju, prave zaokroženosti 20. stoletja ni, saj stoji na eni strani renesančna grajska utrdba, na drugi pa ruševine srednjeveške fevdalne postojanke. Vsa večja mesta pri nas so regionalna središča.

Posamezniki, vajeni milijonskih mest, že v Ljubljani pogrešajo nekatere meščanske navade in razvade, saj se v njen spričo njene »velikosti« ni mogoče skriti v anonimnost. Mesto nikoli ne bo imelo prave podzemske železnice niti več velikih ali terminalnih železniških postaj, pomembnega rečnega ali morskega pristanišča. V nekaterih četrtih se mestnost nenavadno hitro prelije v predmestje ali celo v vaško okolje. Če ob Križankah prestopimo mejo srednjeveškega obzidja, smo takoj v predmestnih vrtičkih. Včasih samo skrito komunalno omrežje in vizualno izstopajoča mestna oprema kažeta, da smo še na mestnem območju.

Odgovor na osnovno vprašanje pa je, da se mesta 20. stoletja formalno začnejo in končajo ob informacijskih tablah z imenom mesta na večjih prometnicah. Do tam seže oblast župana, tam se začnemo obnašati drugače – vsaj hitrost potovanja in s tem dojemanje prostora prilagodimo naselju. S tem se nam spreminja način obnašanja in posebej opažanja.

Bistveni del meščanskega življenja se odvija v prostorih druženja: na javnih površinah in v posebej urejenih prostorih javnih ustanov, trgovskih centrov, športnih dvoran itd. Kljub vsem novim tehnikam in možnostim komunikacij je meščan družabno in socialno bitje, ki potrebuje javno sobivanje. Javne površine pa sooblikuje njihova oprema, mestno pohištvo.

Mestno pohištvo, nekateri ga imenujejo mestna oprema ali oprema mestnih pritličij oziroma javnih prostorov, nam lahko pomaga pri razpoznavanju in iskanju odgovarov na vprašanja, kaj je mesto, kje je mesto in kakšen je način življenja ter obnašanja meščanov. Bistvena in osnovna značilnost urbane opreme je njena množična pojavnost. Enako velja za meščane, ki prav s svojo kritično maso in načinom sobivanja postanejo meščani. Podobno kot meščana določajo način obnašanja, obleka in navade, tako mesto sodoloča oprema javnega prostora.

Mestno pohištvo je preplet različnih v prostor postavljenih in vidnih elementov, predmetov ali struktur ter njihove uporabe. Razvilo se je postopoma iz preprostih elementov javnega prostora, ki so danes nujni del sobivanja in meščanstva nasploh. Bivanja brez njih si ne moremo predstavljati, čeprav teh pomagal zaradi njihove vseprisotnosti pogosto niti ne opazimo, kaj šele, da bi jih analizirali. Na drugi strani pa oprema javnih prostorov včasih že prerašča samo arhitekturo. Tako se z velikostjo reklamnih tabel in s svetlobno opremo skuša vplivati na meščane in obiskovalce mest. Množičnost opreme se tako močno stopnjuje, da je v zadnjih dvesto letih prerasla v problem. Pregosto postavljena oprema postaja element polucije, saj je zaradi množičnosti nerazpoznavna, iz pomagala prestopa v moteč element bivanja in postaja nasprotje same sebe.

Pri obravnavah drobnih elementov mestnega pohištva se razhajamo že pri osnovah. Vsaka dejavnost ali strokovno področje si jih vsaj malo prisvaja ali pa si jih podajamo vsi, od urbanizma do arhitekture in oblikovanja, od sociale, komunale do prometa in jezikovnih razsodišč.

Umetniški ustvarjalci 20. stoletja ne morejo brez njih, pa naj gre za dekle, naslikano pod svetilko, za utrujenega cankarjanskega popotnika, ki sedi na kantonu, ali celo za pop art, ki je povzel

tako barve kot simboliko znakov in prometnih oznak. Spomnite se filmov, npr. *Top gun*, v katerem junak poseda na klopi v parku in grizlja bonbone. Zamislite si pločnik in svetilke in si predstavljajte znameniti prizor iz filma *Pojmo v dežju*, ali kultno Marylin, ko ji piš dvigne krilo nad rešetko podzemske železnice v trenutku, ko zdrvi mimo nevidni vlak. Celo v risankah, kjer npr. nastopajo različni mačkoni (*Top cat*), se mestno okolje kaže s smetnjaki, kandelabri, kanalniki. En sam kanalnik, njegova banalna oblika in še bolj običajna uporaba, s spretno idejo umetnika v Ljubljani preraste v spomenik Jamesu Joyceu in njegovemu Uliksesu, ikoni meščana in pohajkovalca skozi mesto in njegovo plastenje.

Da se ne izgubimo v brezbrežnosti oblik in pomenov, je nujno omejevanje in razvrščanje posameznih elementov. Čeprav je razporejanje v posamezne predale pogosto stvar dogovora, ker ima skoraj vsak element javne opreme več funkcij, je osnovna delitev koristna za bolj jasno obravnavo elementov, ki jih radi poimenujemo »mestni nakit«. Mestno opremo v njeni zunanji pojavnosti lahko ohlapno delimo v dve večji, okvirni skupini:[2] v **pohištvo mestnega pritličja**[3] in v **informacijsko opremo**[4] javnega prostora. Delitev je podobna Venturijevi denotaciji in konotaciji. Informacijska, denotativna, dekorativna oprema je pogosteje prilagojena pročeljem ali posameznim kosom pohištva in njihovi namembnosti. Pohištvu mestnega pritličja je posvečena večja pozornost.

Obravnave mestne opreme zahtevajo še natančnejšo razvrstitev. Po španskih vzorih in usklajeno z angleškim tezavrom[5] funkcijske skupine upoštevajo različne tipe opreme. Vsa podobna razvrščanja[6] delno kombinirajo namembnost opreme in njeno fizično prisotnost[7] ter oblikujejo naslednja poglavja: Informacijska oprema s podpoglavji Grbi, Kažipoti in druge ulične oznake, Izveski in reklamne table;[8] Razsvetljava (Svetila); Oprema za čiščenje;[9] Ulično pohištvo in avtomati[10] s Poštnimi nabiralniki in Omaricami; Kioski in nadstreški z Govorilnicami in Bencinskimi črpalkami;[11] Tlaki in talna oprema; Ograje in mejniki; Vodnjaki in vodovodi;[12] Oprema rekreacijskih površin s Parki in Igrali.[13] Posebno poglavje je Unikatna oprema (Spomeniki) – ta je utemeljena s španskim zgledom in delno tudi s slovensko razdelitvijo (Okras).[14]

---

2 Skupina zvočne opreme, ki je del javne opreme, presega obseg te raziskave. Zvočno opremo (zvonove, zvočnike) upoštevamo le posredno.

3 Angleži imenujejo ta del *street furniture*, španski izraz je *mobiliari urba*, francoski *mobilier urbain*. Gre za širši izraz.

4 Velik del informacijske opreme je pretežno namenjen javnosti, ožjim skupinam in zasebnosti so namenjene napisne table in reklame. Deleža sta nedeljiva, ker sta integralna celota.

5 Razvrščanje objektov v sistematiko English Heritage.

6 Slovenske rešitve izhajajo iz sheme iz leta 1976. Prof. za arhitekturo in urbanizem France Rihtar svoje razdelitve ne postavlja in se s klasifikacijo ne ukvarja. Natančen pregled virov in literature je v knjigi *Gojko Zupan, Ulično pohištvo, Urban Furniture, Mesto Ljubljana 1800–2000*, Ljubljana, 2000.

7 Glej slovensko študijo Marta Karlovšek Debelak, Dragoslav Kožul, *Prehrambeni kiosk v različnih okoljih*, 1980, 3–10.

8 Signalni in informacijski sistemi; segajo od hišnih tablic do reklam, ki so pogojno del mestne opreme. Obdelane so označevalne tablice hiš, kažipoti, izveski in zastave, reklamne table.

9 Čiščenje ali snaga; Smetnjaki.

10 Pohištvo pri Špancih sodi na področje parkovne opreme.

11 To imenujemo tudi Mala arhitektura, začasni objekti.

12 V španski razvrstitvi Voda.

13 Skupina zajema parkovno opremo in igrala.

14 V skupini so unikatno oblikovani izdelki, vključno z izbranimi drevesi.

Vsaka razvrstitev mestne opreme v ozko opredeljene skupine je koristna za analiziranje, vendar vedno stvar dogovora in od trenutka, ko entiteta opreme zaživi svoje lastno življenje, kompromis.[15] Različne sistemizacije se okvirno ujemajo v šestih sklopih in običajno ne presegajo ducata skupin. Poimenovanja poglavij pri različnih avtorjih niso vedno enaka, določajo jih smiselni sklopi. Ujemajo se Informacijska oprema, Ograje, Razsvetljava, Tlaki in talna oprema (Tehnični pripomočki), Čiščenje, delno Igrala in Okras. Ostaja nam del opreme rekreacijskih površin, ki ga Španci razvrščajo v posebno poglavje, imenovano Parkovna oprema.[16] Vrtovi, parki in igrišča so posebej zaščitene, namensko oblikovane in za rekreacijo rezervirane površine. Njihova oprema se pogosto načrtuje skupaj, saj ležijo na istih lokacijah.[17] Otroško igrišče Tivoli in park Tivoli predstavljata isto površino. Angleži imajo v razporedih posameznih elementov Igrala v skupini *Gardens, Parks and Urban Spaces* (Vrtovi, parki in urbani prostori). Nujna skupina, temelj vsakega mesta z dokazljivimi posebnimi značilnostmi, so Vodovodi in vodnjaki, ki s skritimi elementi tvorijo zaključen sistem. Vodo kot osnovni element življenja mest posebej obravnava Lewis Mumford. Preostali dve skupini v domačih razvrstitvah, Javni pripomočki in Javne usluge,[18] sta podobni Mestnemu pohištvu in Kioskom.[19] Poštni nabiralniki, ki naj bi bili med Javnimi pripomočki, so uvrščeni med pohištvo, govorilnice, ki niso edikule, pa med kioske.[20] Razporeditev je prilagojena mestni opremi in ne sistemom, ki obvladujejo večji prostor, npr. avtocestna, poštna, železniška. Upošteva opremo, prilagojeno vsem meščanom enako in ne posameznim posebnim skupinam, invalidom ali voznikom.[21]

Funkcionalne tipske skupine mestne opreme

Informacijska oprema

Skupina obsega elemente, katerih osnovna funkcija je vizualni način obveščanja in usmerjanja meščana v naseljih. V skupino sodijo kažipoti, izveski, obvestila, plakatni stebri, postajne table, reklamni napisi, elektronske table, signalizacije, spominske plošče.

Posebnost slovenskih krajev so napisi v slovenščini. V drugih deželah sveta so taki napisi redki, na Koroškem se zanje borijo že sto in več let, pa jih v večjih krajih – mestih – praktično nimajo.

---

15 Saša Mächtig v študiji *Urejanje okolja s sistemom cestne opreme in vizualnih komunikacij*, Ljubljana, RSS, 1976, obravnava deset skrbno izbranih funkcijskih skupin, imenovanih 1. Informacije, 2. Razsvetljava, 3. Vzdrževanje, 4. Javni pripomočki, 5. Javne usluge, 6. Tehnični pripomočki, 7. Omejitve, 8. Okras, 9. Videz osebja, 10. Igrala. V okviru Akademije za likovno umetnost so to delitev ponavljali in obdelovali študenti, gl. Bojan Klančar, *Cestna oprema v Ljubljani po 1945*. Izpuščene so uniforme in druge povezave s skupino 9. Videz osebja.

16 Večino elementov te skupine Mächtig razvršča v poglavje Okras.

17 Funkcionalna povezava v Ljubljani je podjetje Rast, ki skrbi tako za parke kot za mestna igrišča.

18 Razvrstitev Ljubljanskega urbanističnega zavoda ima pod poglavjem Javne usluge naštete poštne nabiralnike, telefonske govorilnice in kioske. Nabiralnike in govorilnice Mächtig uvršča med Javne pripomočke. Pri Špancih najdemo nabiralnike med pohištvom, govorilnice in kioske pri mali arhitekturi. Urbanistični inštitut ima Tehnične pripomočke napačno poimenovane Javni pripomočki. Kombinacij pri drugih sistemizacijah je še več.

19 To je arhitektura kratkega trajanja, v delu zakonodaje označena kot »začasni objekti«.

20 Mächtig je v *Urejanju okolja* (1976) napisal, da bo število funkcij, še posebej pa število vrst in tipov elementov cestne opreme v prihodnosti predmet nenehnega razvoja in dopolnjevanja.

21 Tlak, označen kot prostor za invalide ali za parkirišče, je v osnovni namembnosti še vedno tlak. Obvestilo za eno ali drugo skupino pa je informacijska oprema.

V pregledih najdemo napise, ki so stari celo stoletje, in druge, ki jih menjajo v nekaj letih, plakate vsak teden ali hitreje, elektronske napise še v krajših časovnih enotah.

Razsvetljava
Skupina obsega elemente, katerih osnovna funkcija je nočna razsvetljava javnih prostorov ali njihovih delov in opreme. Sem sodijo svetilke: konzolne, talne, viseče, svetilke na jamborih, žarometi, posebna svetila.

Ulice mest v Sloveniji so najprej razsvetljevali z oljenkami, v večjem obsegu s plinom, ko so bile svetilke prvič povezane s podzemnimi vodi za plin. Sledila je elektrika, ki prevladuje še danes. Škofji Loki, Kočevju in Ljubljani so sledili drugi slovenski kraji.

Oprema za čiščenje
Skupina obsega elemente, katerih osnovna funkcija je shranjevanje in odstranjevanje (trdnih) odpadkov iz javnega prostora. Mednje sodijo koši za smeti, smetnjaki, zabojniki in druga nepremična oprema mestnih čistilcev.

Uličnо pohištvo in avtomati
Skupina obsega elemente, ki z osnovno funkcijo olajšajo človeku življenje in delo v javnem prostoru in imajo obliko pohištva[22] – to so avtomati, klopi, nabiralniki, oglasne omarice, omarice, stojala, stojnice, table, tehtnice.

Kioski, zavetišča, govorilnice
Skupina obsega večje elemente uličnega pohištva (edikule), v katere človek vstopi, da zadovolji določene potrebe. V skupino sodijo govorilnice, kioski, nadstreški, manjši paviljoni, stranišča, trafike.

Tlaki in talna oprema
Skupina obsega elemente, ki pripomorejo k temu, da so tla urejena, človeku olajšajo ali omogočijo premikanje ter dela na tleh ali ob njih. To so kanalniki, klančine, mreže, pločniki, pokrovi jaškov, robniki, tlaki.

Ograje in mejniki
Skupina obsega elemente, ki razmejujejo javni prostor ali površine z različnimi funkcijami znotraj njih. To so konfini, mejniki, ograje, parapeti, pročelja, slepe stene, verige, zidovi, zapornice.

Unikatna oprema
Skupina obsega elemente, pri katerih prevladuje spominska ali okrasna funkcija. Izdelani so v majhnih serijah ali kot unikati za določen prostor. Tipičen primer so javni spomeniki in okrasni kipi, lahko pa tudi unikatni kioski.

Oprema za vodo
Skupina obsega elemente, katerih osnovna funkcija je oskrbovanje ali krašenje javnega prostora z vodo in odvajanje odvečne vode. To so bazeni, cevi, hidranti, pitniki, požiralniki, vodometi.

---

22 To so edikule, v katere človek načeloma ne more vstopiti.

Oprema za rekreacijo

Skupina obsega elemente, katerih osnovna funkcija je omogočiti ali olajšati človeku bivanje in sobivanje na zelenih površinah in na igriščih. V to skupino sodijo drevesa in druge rastline, ki so uporabljene kot mestna oprema, in igrala.

Natančno funkcijsko vrednotenje se ne zadovolji niti z namembnostjo niti z ozko estetskimi kriteriji. Koristne za samo razpoznavo so tudi valorizacije,[23] ki so v uporabi za kulturno dediščino in so v Sloveniji podobne kot pri vrednotenju Unescove kulturne dediščine. Poleg avtorskega merila je pri opremi koristno upoštevati še razvojno, tipološko, zgodovinsko pričevalno in kulturno civilizacijsko merilo. Sinteza more in mora obravnavati samo součinkovanje vseh elementov kot žive celote v konkretnem prostoru. Smiselno je zlasti obravnavanje simbioze urbane opreme na posameznih zaokroženih javnih prostorih, najbolj pogosto na trgih in v parkih, kjer motorni promet še ni povsem prevladal nad ostalimi uporabami.

Sprehodimo se po trgih treh mest, Ljubljane, Maribora in Celja. Najprej po ljubljanskem Kongresnem trgu in Trgu republike, zavijmo na Vodnikov trg, potem pa še na Slomškov trg v Maribor ter na Trg Celjskih knezov v Celju. Že sama imena so simbolna in povedna.

Za zgodovino Slovenije je Kongresni trg s parkom Zvezda najznamenitejši spremljevalec njenih prelomnih trenutkov. Najprej je označil propad Ilirskih provinc in restitucijo monarhij po Napoleonovem padcu pri Waterlooju. Po njem so paradirali vojaki in meščani ob najbolj »evropskem« dogodku, kongresu leta 1821. Avstro-Ogrska ni bila idealna država za Slovence in njihov jezik, zato so iz sence kostanjev v Zvezdi metali kamenje v privilegirano nemško Kazino in po prvi svetovno vojni množično proslavili ustanovitev prve južnoslovanske države. Na isti trg so kot najbolj reprezentativen del opreme namesto avstrijskega maršala Radetzkega postavili konjeniški kip jugoslovanskega kralja Aleksandra Zedinitelja.[24] Manj kot leto dni kasneje so kip razbili italijanski okupatorji. V stiskah vojne so meščani park Zvezda spremenili v krompirjevo njivo in se udeležili obveznega protesta proti komunizmu. Bolj spontano in v večjem številu so maja leta 1945 proslavili osvoboditev. Novo prelomnico na poti v samostojno Slovenijo je označilo protestno zborovanje na trgu 21. junija 1988, ko so zaprli četverico protiarmadnih upornikov (Janša, Borštner, Tasič, Zavrl). Takrat ni bilo na trgu nobenih izgredov, poškodovan ni bil noben količek, nobeno drevo in noben izmed štirih spomenikov, ki označujejo antično Emono, cerkev sv. Trojice, ženske proteste in priključitev slovenske obale. Trg z več kot 250 posameznimi elementi mestnega pohištva je ostal en in enovit.

Nov dan Slovenije pa je 25. junija 1991 zabeležil večji trg ob banki in veleblagovnici, ki se le redko osvobodi avtomobilske pločevine. Trg republike je bil zasnovan kot Trg revolucije in je do leta 1975 to tudi ostal. Na njem še stojijo nekoliko ostarel spomenik revoluciji in kasneje dodana bronast Kardelj ter v kocko ujet Cankar. Ker trg slabo vzdržujejo, ne vemo, da bi lahko bil najbolj reprezentativen trg, ki ga je mojstrsko oblikoval arhitekt Edvard Ravnikar s sodelavci. Pozabili smo tudi na granitno preobleko s Pohorja. Zatoki trga, prezentacije arheologije, drogovi z zastavami, posebne svetilke in smiselno razporejeno zelenje, vse to je skrito zaradi kraljevanja avtomobilov in zaradi last-

---

23 Gl. Jelka Pirkovič, *Osnovni pojmi in zasnova spomeniškega varstva v Sloveniji*, Ljubljana, 1993, 118.

24 Kip Lojzeta Dolinarja so postavili oktobra 1940 in ga podrli avgusta 1941.

ninjenja, ki še ni ugotovilo, ali je trg strop garaže ali pomembna ploščad pred parlamentom, na kateri vihra osrednja slovenska trobojnica in v premajhnem zabojniku cveti simbolna lipa.

Ljubljanski Vodnikov trg ima drugačen značaj. Malo kakovostne opreme ima, če odštejemo srednjeveški in baročni okvir stavb ter ohranjeni spomenik prvega poeta Kranjske Valentina Vodnika. Večji pomen te velike mestne tržnice poudarjajo Plečnikove pokrite tržnice vzdolž Ljubljanice, ki jih občuduje vsa svetovna arhitekturna elita. Delitev funkcij na glavno odprto površino, na tržnico z mlečnimi izdelki v arkadah semenišča, na cvetlični trg, kjer je skoraj skrito odlično Plečnikovo tlakovanje – vse je prilagojeno meščanom. Dovolj za živahno življenje so stojnice in nekaj sončnikov ter predvsem ljudje, tako branjevci kot kupci. Posebej ob sobotah pozabljamo, da je ta tržnica stara komaj dobrih sto let, saj se nam zdi, da je starejša od mesta samega.

Najbolj mešani občutki prevevajo človeka na Slomškovem trgu sredi Maribora. Urediti ga je poskušal najslavnejši arhitekt slovenskega porekla, Boris Podrecca. Na njem stoji mariborska katedrala, ob njem je večina pomembnih kulturnih ustanov v mestu, od Zavoda za varstvo dediščine do Gledališča in mariborske Univerze ter glavne slovenske pošte. Na trgu pa se znova soočajo avtomobili in preveč številni, toda ne posebej kakovostni spomeniki: blaženemu Slomšku, pomembnim štajerskim znanstvenikom in celo obisku papeža Janeza Pavla II. Na trgu so drevesa in fontana, klopi in še kakšen element mestnega pohištva, toda meščani se raje zbirajo na Lentu. Posebej ob nedeljah, ko se končajo maše in na univerzi ni študentov, trgu nekaj manjka. Je dokaz, da raznovrstno opremljanje ni vedno pogoj in temelj za živahno življenje mest in njihovih meščanov.

Celjski trg je oblikovalsko presenečenje. Gre za najsodneje okrašen večji trg v Sloveniji. Kakor pri drugih trgih so odgovorni tudi tukaj držali figo v žepu, saj zasnova ni bila izpeljana do konca. Osnovo, trikotno obliko, je arhitekt Nande Korpnik poudaril s kupolastimi baloni, ki so svetlobne »gobe«, okna, odprta v podzemlje antičnih najdb, največji gričeк pa je fontana. Kakor je to običajno, bi avtomobilisti na odprtem prostoru najraje videli zastonj parkirišče. Večja poslastica za sociologe so meščani, ki jih ureditev moti, češ da jim rahlo žuboreča voda moti spanec. Morda bi imeli pod okni raje hrupen gostinski vrt ali hrumenje motorjev adrenalinskih mladcev. Pri tem in pri vseh drugih trgih pa srečamo največjega nasprotnika mestne opreme – vandalizem, ki kaže odtujenost novih mestnih generacij.

Socialna slika mest poznega 20. stoletja je spremenjena zaradi velikega števila strnjenega prebivalstva, naseljenega v blokih ali stanovanjskih četrtih. Mladi in manj mladi se zato srečujejo ob trgih in na njih ter v lokalih iščejo alkoholno uteho. Ljudje niso več vpeti v poljedelsko kulturo dedov in delavske urnike očetov. Noč je dan in ljudje žive za zabavo, pa naj gre za nogometne tekme, popivanja ali raznolike zabave z vsemi mogočimi opojnimi snovmi. Tivolske luči vedo, kdaj košarkarsko ali hokejsko moštvo izgubi tekmo, zidovi vedo, kdaj se navijači, Green dragonsi,[25] z grafiti ali razbijanjem mestne opreme v svojih frustracijah znašajo nad javnim prostorom.

Kljub tovrstnim tegobam in zgodovini pa ostajajo mesta prav z dodanimi javnimi površinami in njihovo ureditvijo vedno večji magnet; tržnice, Poletje v stari Ljubljani, Festival Lent in številne druge prireditve kažejo neuničljivost mavrice življenja srednje velikih mest v Srednji Evropi.

---

25 Green dragons – Zeleni zmaji so imenovani po zelenem zmaju iz ljubljanskega grba. Zmaji so prav tako del mestnega pohištva, vsaj na Zmajskem mostu v Ljubljani.

Izbirni tečaji

Gorjanc

Pezdirc Bartol

Slovenščina kot drugi/tuji jezik

Pirih Svetina, Ferbežar

Parada mladih

Jarnovič

Šekli

Novak

Pemič

Dović

Perenič

Lokar

Žižek Urbas

Tucovič

Vojko Gorjanc
Filozofska fakulteta, Ljubljana
UDK 811.163.6'373.7:81'374.73:004.42 FIDA

O mestu in meščanih v jezikovnih virih za slovenščino

Jezikovni viri, kot so korpusi, leksikalne podatkovne zbirke, tezavri, prav tako pa tudi osnovna orodja za njihovo analizo, so danes potrebni tako za jezikovne opise kot tudi za razvoj različnih računalniških aplikacij. V članku v prvem delu na kratko predstavimo jezikovne vire za slovenščino, predvsem korpuse slovenskega jezika, v drugem pa z nekaj izbranimi zgledi pokažemo na možnosti povezave korpusa in sociolingvističnih analiz – z leksikalnopomensko analizo izrazov, povezanih z *mestom* in *meščani* v jezikovnih virih za slovenščino.

Language resources such as corpora, lexical databases and thesauri as well as basic language analysis tools are needed on the one hand for language description, and on the other hand for the development of various user applications. The first part of the paper briefly describes language resources for Slovene with an emphasis on corpora. The second part of the paper presents some case studies on corpora and sociolinguistics – lexical-semantics analyses of lexical items connected with *city* and *citizens* in Slovene language resources.

1 Uvod

Jezikovni viri danes niso le nepogrešljiv vir jezikovnih podatkov, na podlagi katerih jezikoslovci prihajajo do drugačnih in k uporabniku usmerjenih jezikovnih opisov, računalniški jezikoslovci pa na njihovi osnovi oblikujejo računalniške aplikacije, s katerimi se srečujemo v vsakdanjem življenju, npr. ko pišemo besedila v urejevalniku besedil ali SMS sporočila na mobilnem telefonu. Jezikovni viri služijo vsem, ki jih zanima jezik, saj so neizmeren vir jezikovnih podatkov, hkrati pa predstavljajo pomemben segment na znanju temelječe sodobne družbe.

> /K/orpusi, leksikoni, tezavri, označevalniki in druga orodja za obdelavo besedil ter široka paleta govornih tehnologij, nikakor ne služi/jo/ le jezikoslovcem, ampak predstavlja/jo/ bistveni del sodobne informacijske infrastrukture. Globalni delež jezikovnih podatkov v razmerju do numeričnih in drugih strukturiranih podatkovnih virov je po večini ocen med 70 in 80 odstotkov v prid prvih, zato jezikovne tehnologije odpirajo vrata do večine računalniško berljivega človeškega znanja (Vintar 2003: 86).

Jezikovni viri so raznovrstni, osrednji so prav gotovo besedilni korpusi, ob tem pa lahko omenimo že vse v zgornjem citatu naštete; gre torej tako za strukturirane podatkovne zbirke, kot tudi orodja za pridobivanje jezikovnih podatkov, njihovo hranjenje in strukturiranje ter analizo tako zbranih in shranjenih podatkov. Vsem je skupna računalniška berljivost in notranja urejenost, kar pomeni, da so jezikovni podatki v njih na tak ali drugačen način hierarhizirani.

V članku bomo na kratko predstavili nekatere jezikovne vire za slovenščino ter opozorili tudi na nekatere vrzeli v zvezi njimi. S pomočjo slovarskih in korpusnih podatkov bomo ob tem skušali stkati krajšo zgodbo o mestu in meščanih, kot jo lahko zasledujemo s pomočjo slovarskih in korpusnih podatkov.

2 Jezikovni viri za slovenščino

Omenili smo že, da so osrednji jezikovni viri besedilni korpusi. Za slovenščino jih imamo kar nekaj, večinoma nastalih v drugi polovici zadnjega desetletja 20. stoletja, med njimi sta največja enojezična korpusa. Prvi je 100-milijonski referenčni *Korpus slovenskega jezika FIDA*, nastal kot rezultat sodelovanja dveh raziskovalno-pedagoških in dveh industrijskih partnerjev, Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Instituta Jožef Stefan, založbe DZS in podjetja Amebis d. o. o. Korpus je bil oblikovan med letoma 1997 in 2000, dostopen pa je na spletnem naslovu http://www.fida.net, podjetje Amebis pa je za analizo korpusa razvilo tudi spletni konkordančnik ASP32 http://www.amebis.si. Za razliko od referenčnega korpusa FIDA drugi in trenutno največji korpus Nova beseda, velikosti nekaj nad 160 milijonov besed, na Inštitutu za slovenski jezik ZRC SAZU nima ambicije referenčnosti, največji del korpusa predstavljajo besedila časopisa *Delo* http://bos.zrc-sazu.si/s_beseda.html; je pa to trenutno največji prosto dostopni korpus slovenskega jezika. Kot široko zasnovan projekt korpusa slovenskega jezika z novimi besedili in novimi kriteriji za njihovo zajemanje v korpus se, deloma tudi s segmentom govornega podkorpusa http://gandalf.aksis.uib.no/tale/ssp/adgang.html, oblikuje nov obsežen referenčni korpus FidaPLUS http://www.fidaplus.net, ki vnaša v slovenski prostor tako glede kvalitete kot kvantitete pri gradnji jezikovnih virov vrsto novosti: njegova prednost bo poleg samega obsega besedil tudi uravnoteženost dela korpusa kot reprezentativnega vzorca slovenskega diskurznega prostora, nastalega na podlagi raznorodnih podatkov o slovenskem medijskem prostoru, predvsem o produkciji ter recepciji različnih tipov besedil v različnih medijih. Največji časovni vložek pri novo nastajajočem korpusu je bilo prav ciljno zbiranje in arhiviranje različnih tipov besedil. Med vzporednimi korpusi se kljub težnjam po njihovem oblikovanju z različnimi jezikovnimi kombinacijami zaenkrat pojavlja slovenščina le v paru z angleščino. V okviru evropskega projekta je nastal angleško-slovenski korpus ELAN http://nl.ijs.si/elan, podoben je korpusni projekt študentov prevajalstva na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani TRANS http://www-ai.ijs.si/~spela/trans-index.html, kot nadgradnja terminološke zbirke, nastale pri prevajanju evropske zakonodaje v slovenščino Evroterm pa je nastal vzporedni korpus, imenovan Evrokorpus http://www.sigov.si/ evrokor/.

V angleškem okolju je danes izjemno aktualna diskusija o spletu kot korpusu http://www.webcorp.org.uk. O tem bo tudi v slovenskem prostoru treba razmišljati, seveda ob vseh omejitvah, ki se jih v primeru slovenščine moramo zavedati, saj idej angleškega prostora enostavno ne moremo neposredno prenašati v slovenskega.

Med jezikovnimi viri za slovenščino imamo na voljo tudi vrsto slovarjev, in sicer tako splošnih kot specializiranih, eno- in večjezičnih (Krek 2003: 30–34). Pri tem gre pri obsežnejših slovarjih večinoma za prenos starih slovarskih podatkovnih zbirk v sodobno okolje, ki daje tovrstnim podatkom ob zavedanju njihove pomanjkljivosti zaradi neaktualnosti podatkov vendarle novo kvaliteto. Osrednji slovarski priročnik za slovenščino, tj. *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (SSKJ), je danes na voljo tako z vmesnikom ASP32, ki je neke vrste klasični slovarski vmesnik in omogoča vrsto enostavnih in tudi kompleksnejših iskanj po slovarski podatkovni zbirki, kot tudi na spletu, s sicer manj zmogljivim iskalnikom, a prostim dostopom in z dodanim izgovorom posamezne slovarske iztočnice http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html. Spletno mesto, ki ponuja povezave na vrsto tako slovarskih kot tudi drugih jezikovnih virov, je za slovenščino oblikoval M. Željko

http://www.sigov.si/slovar.htm. Avtor je zbral impresivno število povezav na različne jezikovne vire (ne le za slovenščino); ti na spletnem mestu niso hierarhizirani po kvaliteti, ampak so zaradi zavedanja dragocenosti včasih tudi manj ambiciozno in metodološko pripravljenih virov le našteti in povezani s spletno stranjo, na kateri je jezikovni vir na voljo. Bolj zaskrbljujoče je dejstvo, da najsodobnejši slovarski priročniki, kot je *Veliki angleško-slovenski slovar Oxford-DZS*, ob izidu zaradi komercialnih interesov založbe niso pripravljeni tudi v elektronski obliki, kar sicer vrhunske slovarske projekt v slovenskem prostoru oddaljuje od sodobne slovarske prakse v tujini.

Ko govorimo o jezikovnih virih, se v ozadju večkrat pojavijo tudi orodja za pripravo jezikovnih virov, njihovo hranjenje in označevanje. Kljub temu, da to niso širši javnosti namenjene aplikacije, pa so za celovitost jezikovne infrastrukture izjemnega pomena. Gre predvsem za orodja, ki so jezikovno specifična, kar pomeni, da jih je treba za slovenščino posebej oblikovati. Pri gradnji korpusov so to npr. lematizator, oblikoskladenjski označevalnik, parser itd. Pri tem bi bilo zaradi sinergijskih učinkov raziskovalne energije v slovenskem prostoru smiselno združiti in zainteresirani javnosti ponuditi čim bolj učinkovite aplikacije, ki bi seveda pripomogle tudi h kvaliteti jezikovnih virov.

3 Mesto in meščani v jezikovnih virih za slovenščino

Za izhodišče analize smo vzeli SSKJ, podatke pa nato primerjali s tistimi, ki jih pridobimo z analizo korpusa FIDA. Korpus kot jezikovni vir, kjer lahko opazujemo, kako se pomeni kreirajo v diskurznem prostoru, seveda daje drugačen tip podatkov. Zavedamo se, da je slovar leksikografska konstrukcija pomenov, ne glede na to, na kakšni osnovi je bil slovar zgrajen (Gorjanc 2006: 19). Izhajamo iz predpostavke, da je SSKJ na podlagi besedilnih izpisov verodostojno predstavil pomene, kot so bili glede na gradivo za slovar kreirani v takratni slovenski diskurzni skupnosti.

Če v SSKJ pri poimenovanjih integralnih delov mesta lahko najdemo le *stari*, *osrednji* oz. *centralni* ter glede na prevladujočo dejavnost še *poslovni del mesta*, je v korpusu FIDA kolokatorjev, ki označujejo dele mesta, cela vrsta. Poleg najpogostejših, ki označujejo geografske dele mesta (*vzhodni*, *zahodni*, *severni*, *južni*, *jugovzhodni* ...) in prevladujočo lastnost dela mesta (*temen*, *barvit*, *miren*, *bogat*, *puščoben*, *zakoten*, *nerazvit*, *moderen* ...), je izstopajoči niz kolokatorjev, ki govorijo o multikulturnosti sodobnih mest in označujejo njegove dele glede na opazno oz. prevladujočo populacijo dela mesta oz. njihovo izvorno etnično, geografsko ali versko pripadnost, npr. *srbski*, *albanski*, *španski*; *arabski*, *azijski*; *muslimanski*, *židovski*, *protestantski*, *katoliški*. Korpus izkazuje tudi že v slovarju opažene nize kolokatorjev, kot so *stari*, *zgodovinski*; *osrednji del mesta*, poleg tega pa še nize kolokatorjev, ki označujejo prevladujočo dejavnost v posameznem delu mesta, npr. *industrijski*, *glasbeni*, *poslovni*, *stanovanjski*, *trgovski*, *zabaviščni del mesta*, in dele mesta glede na njihovo lego ob nečem, npr. *pristaniški*, *obalni*, *nabrežni del mesta*.

SSKJ kot dokument časa delu besedišča z vidika družbenih okoliščin pripisuje pomenska kvalifikatorska pojasnila, ki podajajo informacijo o zunajjezikovnih okoliščinah (Vidovič Muha 1999: 15). Glede na čas nastanka slovarja se leksika, povezana z meščanskim okoljem, v SSKJ ne pojavlja kot sestavina družbeno aktualne leksike, ampak je označena s pomenskimi kvalifikatorskimi pojasnili, in sicer *v meščanski družbi* in *v meščanskem okolju*.

Pomensko kvalifikatorsko pojasnilo *v meščanski družbi*

	SSKJ pomen	slovarski zgled
antifeminizem	gibanje proti enakopravnosti žensk z moškimi	
feministka	ženska, ki si prizadeva za enakopravnost z moškimi	postala je vneta feministka
feminizem	gibanje žensk za enakopravnost z moškimi	pospeševanje feminizma

Glede na slovarske podatke se zdi, kot da bi meščansko družbo definiral predvsem feminizem, saj je v celem slovarju pomensko kvalifikatorsko pojasnilo pripisano le zgornjim trem elementom; ob tem pa je zanimivo, da se meščanska družba v drugih slovarskih zgledih pojavlja predvsem v negativnih kontekstih, npr. *amoralnost meščanske družbe*, *bičati licemerje meščanske družbe*.

Prav taka ja tudi slika v korpusu FIDA; kolokatorji, ki se pojavljajo ob besedni zvezi *meščanska družba*, so npr. *nemoralnost*, *izrojenost*, *protislovnost*, *gniloba*, *izprijenost*, *zlaganost*, *licemerje*; edini pozitivni je kolokator *civiliziranost*. Taka slika je predvsem posledica dejstva, da so besedila, ki govorijo o meščanski družbi, predvsem besedila, ki govorijo o zgodovini oz. o razvoju meščanske družbe, manj pa je tistih, ki govorijo o t. i. sodobnih meščanskih družbah.

Če je kvalifikatorsko pojasnilo *v meščanski družbi* pojasnilo, ki govori o družbenem sistemu, pa kvalifikatorsko pojasnilo *v meščanskem okolju* govori o leksiki, značilni za okolje mesta oz. meščanov. Že samo združen nabor leksike da zanimivo sliko o tem, kaj so leksikografi prepoznali kot leksikalne elemente oz. njihove pomene, značilne za mestno oz. meščansko okolje.

Pomensko kvalifikatorsko pojasnilo *v meščanskem okolju*

	SSKJ pomen	slovarski zgled
dama spoštljivo	naslov za odraslo žensko	dame so bile v dolgih večernih toaletah
gospa	žena, soproga	lepe pozdrave vaši gospe
gospod	mož, soprog	izročite, prosim, to vašemu gospodu
jour fixe	družabni sestanek ob določenih, stalnih dnevih	imeti jour fixe v kavarni

klanjati se kot pozdrav		klanjam se, gospa
klecniti nekdaj	napraviti majhen poklek, navadno pri pozdravu	služinčad je klecnila pred gospodinjo
maman	mama, mati	hči je podobna svoji maman
milostiv v vljudnostnem nagovoru		milostiva gospa
milostljiv v vljudnostnem nagovoru		milostljiva gospa
oma redko	stara mati, babica	otroci so imeli omo zelo radi
pači ljubkovalno	ata, oče	vsi so se zbrali okoli pačija
papa	ata, oče	ubogati papana
papaček starinsko	ata, oče	papaček in sinček
papači starinsko	ata, oče	za vse je papači dobro poskrbel
partíja	oseba glede na primernost, da postane zakonski tovariš koga	bila je bogata in je veljala za dobro partijo
poklon kot pozdrav		moj poklon, gospa
poljubljati kot nagovor		poljubljam vam roko
premilostljiv v vljudnostnem nagovoru		premilostljivi gospodar
priklecniti nekdaj	narediti priklek	deklica, služabnica je priklecnila pred gospodom
priklek nekdaj	upogib nog v kolenu, navadno pri pozdravu	pozdraviti koga s priklekom
priklekniti nekdaj	narediti priklek	deklica je prikleknila pred gosti
prvi: prva dama	naslov za žensko, ki po svojem položaju ali na področju svojega udejstvovanja presega vse druge	
salon	1. lepše urejen prostor, kjer se zadržujejo ljudje in sprejemajo gostje 2. družba, zlasti literarno-umetniška, ki se zbira pri kaki osebi	1. preuredili so jedilnico, spalnico in salon 2. baronica je ustanovila svoj salon

servus nekdaj, zlasti med prijatelji, znanci	izraža pozdrav	med seboj so se pozdravljali: servus
soareja v nekaterih deželah	večerna družabna prireditev	prirejati soareje
soprog	(zakonski) mož	naročil ji je pozdrave za soproga
soproga	(zakonska) žena	predstavil jim je svojo soprogo
spoštovanje kot pozdrav		moje spoštovanje
tata	ata, oče	daj tatu copate
tatek	atek, očka	tatka vprašaj za dovoljenje
tati	atek, očka	kam je šel tati
voliti spoštljivo, pri plesu	za enega ali več plesov imajo	
dame volijo	pravico si same izbrati plesalca	

Ugotovimo lahko, da je bila vrsta leksike, ki jo je slovar sicer predstavil, že takrat označena s kvalifikatorjem *starinsko* oz. kvalifikatorskim pojasnilom *nekdaj*, kar pomeni, da gre za leksiko, ki je bila že v času nastanka slovarja del slovenske zgodovine, kar je glede na družbene okoliščine, v katerih je nastajal slovar, pravzaprav razumljivo. V korpusu danes lahko ugotovimo, v kolikšni meri je ta leksika še aktualna oz. kako se je nasploh do danes spremenil posamezen leksikalni element. Kot primer si oglejmo leksikalni element *dama*, ki ga s kvalifikatorskim pojasnilom v SSKJ najdemo še v zvezah *prva dama* in *dame volijo*.

Leksikalni element *dama* s pomenskim indikatorjem, stalnimi zvezami, kolokatorji in zgledi rabe, pridobljenimi iz korpusa FIDA

dama

1. *ženska*

[mlada, stara/starejša, priletna, elegantna, fina, ugledna, privlačna, lepa] **dama**

Bruhniti poleg tako fine dame ne bi bilo preveč ugledno.

2. *igralna/vedeževalna karta*

[pikova, karova, srčeva, križeva] **dama**

Za njeno osebno karto sem izbrala karovo damo.

3. *igra*

[igrati] **damo**

Otroci na pekinški ulici igrajo damo.

4. *igralna figura*

Zamenja dame, potem pa igra s kraljem.

***

dvorna dama

1. *spremljevalka vladarice*

[biti] **dvorna dama**

Spodnje krilo in obleko ji je oblekla dvorna dama.

2. *vzvišena oseba*

[obnašati se kot] **dvorna dama**

On pa se je obnašal kot dvorna dama in se dolgo ni hotel odločiti.

prava dama

uglajena ženska

[biti, vesti se kot] **prava dama**

Ni niti trenila z očmi in niti z odtenkom glasu ni dala občutka, da bi ne bila prava dama.

dama sumljivega slovesa

prostitutka

Dame sumljivega slovesa si je mogoče na določenih mestih v Ljubljani pred uporabo celo ogledati.

prva dama

1. *predsednikova žena*

prva dama [ZDA, Rusije, Slovenije]

Pel je za predsednika in prvo damo in kot eden od zaslužnih zvezdnikov s portoriškimi korenini lahko ponosno koraka na letni praznični portoriški paradi v New Yorku.

1. *po statusu vodilna ženska*

prva dama [diplomacije, televizije, atletike, smučanja]

Med manjkajočimi je bila tudi prva dama televizije Slovenija.

druga dama

1. *predsednikova hčerka*

druga dama [ZDA, Ruske federacije]

Zaskrbljena dama za odrom je bila Tatjana Djačenko, zajeten možak pa njen oče, ruski predsednik Boris Jelcin. Bil je prvi dan politične kariere druge dame Ruske federacije.

2. *po statusu druga ženska*

druga dama [ZDA; predstave]

Janez Drnovšek je odhitel v ZDA, da bi se sešel z ameriško državno sekretarko Madeleine Albright. Med obiskom v ZDA v prvih dneh maja se je namreč prebil le do namestnika državne sekretarke in do obrambnega ministra, tokrat pa mu je druga dama ZDA omenila, da odločitev o širitvi zveze NATO še ni dokončna.

Cameron Diaz je bila lani druga dama komedije Moj bivši se poroči.

Glede na SSKJ je leksikalni element doživel spremembe predvsem na ravni tipičnih ubesediljenj, prav tako pa tudi razširitve pomena stalnih besednih zvez *prva dama*, ki se zdaj pojavlja predvsem v novem pomenu, tj. predsednikova žena, ter *dvorna dama*, kjer se prenese ena od pomenskih lastnosti *dvorne dame* kot spremljevalke vladarice na katerokoli osebo ne glede na spol. Pojavita pa se tudi dve novi stalni besedni zvezi: *prvi dami* se pridruži še *druga dama*, prav tako z dvema pomenoma kot *prva dama*, v pomenski okvir *dame* pa vstopi še *dama s sumljivim slovesom*.

Družbena razmerja, kot se kreirajo v diskurzu, lahko opazujemo tudi v poimenovanjih za ženske in moške osebe. Tudi tu vzemimo za primer leksikalna elementa, ki imata v SSKJ kvalifikatorsko pojasnilo *v meščanskem okolju*.

Leksikalni element *soprog* in *soproga* v korpusu FIDA

soprog
[bivši, pokojni] **soprog**
[vzoren, idealen] **soprog**

soproga
[predsednikova, županova, veleposlanikova] **soproga**
[bivša, bodoča, sedanja, pokojna] **soproga**
[lepa] **soproga**

Že drobna laksikalna analiza razkrije zanimiva razmerja. Pri poimenovanju za žensko se namreč izpostavi niz kolokatorjev, ki govorijo o svojilnem razmerju *soproge* do *soproga* glede na njegov družbeni položaj. Drug opazen element je pripis poimenovanja po videzu s kolokatorjem *lep* ob poimenovanju *soproga*, ki se nikoli ne pripisuje moškim v poimenovalnem paru, pri poimenovanju *soprog* se namreč pojavita kolokatorja *vzoren* in *idealen*, ki govorita o pozitivnih karakternih lastnostih.

4 Sklep

V besedilu smo na kratko predstavili jezikovne vire za slovenščino in z nekaj izbranimi zgledi na kratko pokazali na možnosti njihove uporabe v tematsko usmerjeni jezikovni analizi. Na jutranjem tečaju bodo jezikovni viri za slovenščino natančneje predstavljeni, prav tako pa tudi orodja za njihovo analizo in analitični postopki, s katerimi bomo skušali pokazati na možnosti izrabe jezikovnih podatkov za različne tipe jezikovnih študij.

Literatura

ARHAR, Špela, 2006: Gradnja specializiranega korpusa. *Jezik in slovstvo* 51/1. 53–67.

BIBER, Douglas, FINEGAN, Edward, 1991: On the exploitation of computerized corpora in variation studies. *English Corpus Linguistics*. Ur. K. Aijmer, B. Altenberg. London: Longman. 204–220.

BIBER, Douglas, CONRAD, Susan, REPPEN, Randi, 1998: *Corpus Linguistics. Investigation Language Structure and Use*. Cambridge: Cambridge University Press.

GORJANC, Vojko, 2000: Nekatere možnosti jezikoslovne izrabe enojezikovnih korpusov. *36. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Zbornik predavanj*. Ur. I. Orel. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta. 335–348.
GORJANC, Vojko, 2005: *Uvod v korpusno jezikoslovje*. Domžale: Izolit.
GORJANC, Vojko, 2006: Identitet: Kreiranje u diskurzu in konstrukcija u rječniku / Identity: Creation in discourse and construction in the dictionary. *20. znanstveni skup s međunarodnim sudjelovanjem »Jezik i identitet« / 20th international conference »Language and Identity«, Split 25.–27. 5. 2006*. Zagreb, Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku. 19, 61.
KREK, Simon, 2003: Jezikovni priročniki in novi mediji. *Jezik in slovstvo* 48/3–4. 29–46.
McENERY, Tony, WILSON, Andrew, 1996: *Corpus Linguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
VIDOVIČ MUHA, Ada, 1999: Čas in prostor, ujeta v slovenski slovar 20. stoletja. *35. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Zbornik predavanj*. Ur. E. Kržišnik. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta. 7–26.
VINTAR, Špela, 2003: Kaj izvira iz jezikovnih virov. *Jezik in slovstvo* 48/3–4. 77–88.

Slovarji

SSKJ – *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, 1970–1991. CD-ROM. Ljubljana (2000): SAZU, ZRC SAZU in DZS. Spletni dostop na http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html (2. 6. 2006).
Miran Željko: Prosto dostopni spletni prevajalski – viri http://www.sigov.si/slovar.html (2. 6. 2006).

Korpusi

Beseda – http://bos.zrc-sazu.si/main_si_l2.html (2. 6. 2006).
ELAN – http://nl.ijs.si/elan (2. 6. 2006).
Evrokorpus – http://www.sigov.si/evrokor/ (2. 6. 2006).
Korpus slovenskega jezika FIDA – http://www.fida.net (2. 6. 2006).
Korpus slovenskega jezika FidaPLUS – http://www.fidaplus.net (2. 6. 2006).
Multext-East – http://nl.ijs.si/ME/ (2. 6. 2006).
Nova beseda – http://bos.zrc-sazu.si/s_beseda.html (2. 6. 2006).
TALE korpus – pilotni govorni korpus slovenskega jezika – http://gandalf.aksis.uib.no/tale/ssp/adgang.html (2. 6. 2006).
TRANS – http://www-ai.ijs.si/~spela/trans-index.html (2. 6. 2006).

Mateja Pezdirc Bartol
Filozofska fakulteta, Ljubljani
UDK 821.163.6.09-22"19/20":316.343.62(497.4)

Videz in resnica (malo)meščanstva v najnovejši slovenski komediji

V prispevku analiziramo pet komedij petih reprezentativnih piscev, to so *En dan resnice* Toneta Partljiča, *Limonada slovenica* Vinka Möderndorferja, *Afrika ali Na svoji zemlji* Borisa Kobala, *Neskončno ljubljeni moški* Dese Muck ter *Goli pianist ali Mala nočna muzika* Matjaža Zupančiča. Naštete komedije prikazujejo slovensko družbeno-politično dogajanje v zadnjih desetih letih in tako na komičen način obravnavajo številna aktualna vprašanja današnjega časa. Komedije povezuje dejstvo, da so bile vse odrske uspešnice, da se dogajajo v mestu oziroma meščanskem stanovanju ter da je pri vseh petih razmerje med videzom in resnico temeljna determinanta tragikomičnega videnja sveta.

Five comedies by representative writers are analysed: *En dan resnice* by Tone Partljič, *Limonada slovenica* by Vinko Möderndorfer, *Afrika ali Na svoji zemlji* by Boris Kobal, *Neskončno ljubljeni moški* by Desa Muck and *Goli pianist ali Mala nočna muzika* by Matjaž Zupančič. These comedies describe Slovene socio-political events in the late nineties and thus in comic fashion deal with a number of contemporary issues. The works have in common that they were all stage successes that they take place in an urban environment or rather an urban apartment and that in all five the relation between appearance and reality is the basic determinant of the tragi-comic view of the world.

Slovenska komedija je tista dramska zvrst, ki je s svojimi motivi in temami kar najtesneje vezana na slovenski prostor in čas, saj na komičen način obravnava aktualna vprašanja današnjega časa in se tako sproti odziva na družbeno-politično dogajanje. Avtorji slovenskih komedij so v zadnjih desetih letih, torej v obdobju od 1996 do 2006, svojo satirično ost uperili v prikaz političnih razprtij (strankarski spopadi, predvolilni boji, želja po oblasti in različni ideološki pogledi na polpreteklo zgodovino so le nekateri od ponavljajočih se motivov), v prikaz vloge kapitala v družbi (npr. denar in mediji, denar in kultura, kapitalistična brutalnost novopečenih bogatašev, povzpetništvo), v prikaz odnosov med spoloma (ljubezenski zapleti, erotika, zakonolom, nove spolne prakse, spremenjena vloga moškega in ženske v družbi in družini) ter v prikaz stereotipov in predsodkov (pogosto vezanih na razmerja urbano – ruralno, središčno – obrobno, domače – tuje, znano – neznano), vse to povezano s prikazom splošnih človeških napak in slabosti ter univerzalnimi komičnimi situacijami. Še vedno pa ostaja eden temeljnih principov komedije razmerje med videzom in resnico oziroma neskladje med željami in resničnostjo, v katerih se znajde komedijski junak. V nadaljevanju bomo obravnavali pet komedij petih reprezentativnih piscev, to so *En dan resnice* Toneta Partljiča, *Limonada slovenica* Vinka Möderndorferja, *Afrika ali Na svoji zemlji* Borisa Kobala, *Neskončno ljubljeni* moški Dese Muck ter *Goli pianist ali Mala nočna muzika* Matjaža Zupančiča. Naštete komedije povezuje dejstvo, da so bile vse odrske uspešnice, da se dogajajo v mestu oziroma meščanskem stanovanju ter da je pri vseh petih razmerje med videzom in resnico temeljna determinanta tragikomičnega videnja sveta.

En dan resnice Toneta Partljiča (upr. Drama SNG Maribor, 1999/2000; knjiž. izdaja *Izbrane komedije* 3, 2003) je tisto komedijsko besedilo, ki pojem resnice postavlja že v sam naslov, skozi igro pa se resnica v enem samem dnevu razkrije kar trikrat. Hkrati pa je *En dan resnice* tudi tista igra, v kateri Partljič najbolj odkrito spregovori o položaju komedije na Slovenskem, o odnosu do humorja, predvsem pa prikaže odnos publicistov in kritikov do domačih avtorjev. Dramske osebe novinar Janez Kranjc, gledališki kritik Jože Novak ter njuni ženi gredo nekega večera na premiero nove slovenske komedije Laž ima kratke noge, resnica pa še krajše, ki jo takole pokomentirajo:

> Biba: Drek! Malo seksa, malo politike, malo vicev ... to je vse, kar ta slovenski komediograf Ribič zna. (63.)
>
> Novak: Za komedijo moraš biti samozavesten. Velik in močan, potem se lahko hecaš, razgaljaš napake, se delaš norca sam iz sebe. Majhen narod je hendikepiran. Ogrožen. Zato ne zmore lastne komedije. Celo Matiček je uspel le zato, ker je posnetek komedije velikega naroda ...
> Maša: A nam pa ostane jok in tarnanje?
> Biba: Ne, ampak resnost. (65.)
>
> Biba: Ljudje sploh ne hodijo v teater, da bi se smejali, jokali ali mislili. Sem gledala ono ... no ... s tretjega bloka v tej ulici ... Šnoflovo. Zakaj hodi ta v teater? Da se pokaže z zadnjim frajerjem, s katerim hodi po ločitvi. (65.)

Za lažjo avtorefleksijo Partljič uvede alteregovsko figuro v podobi komediografa Ribiča, ki prav na dan premiere svoje nove komedije umre. In ko se ta novica razširi, se časopisni kritiki in mediji, ki so še pred nekaj trenutki pljuvali po predstavi in jih v igri pooseblja gledališki kritik Novak, spremenijo v njegove največje občudovalce, ga slavijo, kujejo v zvezde in označijo za slovenskega Molièra. Partljič nas tako sprašuje, ali velja v Sloveniji za kvalitetnega avtorja le mrtev avtor, ki je »s tem osvobojen svoje individualnosti, dela pa se dvignejo kot telesa osvobojena duša naravnost v kanon, med za klasike rezervirane višave, med neprecenljive vrednosti in neprimerljiv vzor«, kot pravi v spremni besedi Matej Bogataj (2003:145). V posmeh vsem, ki čez noč zamenjajo svoje vrednostne kriterije, se izkaže, da komediograf Ribič sploh ni mrtev, saj je bila to le njegova promocijska poteza.

Druga resnica zadeva razmerje med kapitalom in mediji ter je prikazana skozi delo novinarja Janeza Kranjca, ki za časopis Slovenska vigred napiše šaljivo gloso na račun župana in občine, kar povzroči preplah v uredništvu, sam župan pa zahteva opravičilo in premestitev novinarja na novo delovno mesto. Šaljiva glosa je tako kljub svojemu fiktivnemu videzu odkrila resnico o koruptnem delovanju občinskih veljakov. Čeprav naj bi časopis neodvisno poročal, si neodvisnosti ne more privoščiti, saj je financiran iz taistih občinskih sredstev, s tem pa pristaja na dejstvo, da poročanje medijev usmerja kapital.

Tretja resnica je najbolj univerzalna in se nanaša na uresničitev želje male Katke, 7-letne Janezove vnukinje, s katero se dogovorita, da en dan ne bosta lagala. Posledica je, da Janez ženi prizna ljubezensko afero, v službi noče podpisati intervjuja, ki ga ni napisal, a ko mu obljubijo službo v Bruslju, si kljub obljubi vzame čas za razmislek. Tudi Katka ni zdržala in se je zlagala v vrtcu, ker ni hotela jesti riža.

Partljičev sklep je, da ima naše življenje že v samem temelju vgrajeno laž in da je konformizem lažja in udobnejša pot, kot pa da bi si vsakič znova zastavljali vprašanja morale, pravice in resnice.

Limonada slovenica Vinka Möderndorferja (upr. SLG Celje 1999/2000, knjiž. izdaja *Limonada slovenica: Štiri komedije*, 2003) sodi med številne slovenske komedije, ki prikazujejo dogajanje na slovenski politični sceni. Najuspešnejši pisec komedij s politično vsebino je nedvomno Tone Partljič (*Moj ata, socialistični kulak*, *Politika, ljubezen moja*, *Gospa poslančeva*, *Silvestrska sprava 2000*, *Denis in Ditka* idr.), z *Limonado slovenico* in komedijo *Truth story* pa se mu pridružuje tudi Vinko Möderndorfer (Pezdirc Bartol 2005: 54–57). *Limonada slovenica* je predvolilno razgibana komedija, katere osnovna zgodba je zelo preprosta: dve politični opciji iščeta primernega skupnega kandidata za predsednika. Za ustreznega se izkaže ekonomist in znanstvenik Vasilij, ki je 20 let živel v ZDA in se je ravnokar vrnil domov. Obe politični opciji si prizadevata, da bi ga pridobili na svojo stran, pri čemer ne izbirata sredstev: člani strank prihajajo na Vasilijev dom, ga prepričujejo, podkupujejo, ena od tajnic ga celo zapelje v ljubezensko razmerje. Ne vedo pa, da je Vasilij slep – to je priložnost za številne jezikovne dvoumnosti in komične zaplete, ves čas pa je slepota tudi prispodoba resničnejšega, globljega videnja. Vendar pa Vasilij ni smešen zgolj zato, ker je slep, temveč zato, ker verjame v dobro, verjame v človeško, zastopa humanistične vrednote, ki trčijo ob fraze in pozerstvo novodobnih oblastnikov. Razplet je pričakovan: Vasilij se na predstavitvi osmeši, njegovo slepoto vladajoča stranka izkoristi in tako stari predsednik postane novi, Vasilij pa se odpravi nazaj v Ameriko.

Poleg različnih asociacij na aktualno slovensko politiko za komične učinke poskrbi še Vasilijev tajnik Alan, ki je Američan in govori slovenščino s številnimi napakami, angleškimi interferencami, zraven pa enkrat vpleta brezhibne Prešernove verze, spet drugič pogovorne fraze in kakšno kletvico, kar njegovo jezikovno podobo zelo razgiba, besedilu pa doda tudi možnost za prikaz medkulturnih razlik in različnih stereotipov.

> Alan McConnell: Ampak jaz in love in slovenščina. Jaz najboljši student na slovenski seminar na univerza city u Čikago. (10.)

Alan je tudi tisti, ki prihaja od drugod, je tujec, ki izreka resnico o nas samih. Na koncu pride do ugotovitve, v čem je po njegovem mnenju glavni problem Slovencev, prav to je tudi povod za naslov igre.

> Alan McConnell (*zelo analitično in filozofsko*): Jaz sem zdaj končno razumel, kaj vi pravzaprav eni ljudje? In zakaj pri vas vse tako zares?
> Vasilij (*že kar malo naveličano*): No, zakaj?
> Alan McConnell: Ja, profesor, zaradi limonade! Vi bi vsi hoteli, da bi bila limonada sladka. Ampak limonada ni sladka. Limonada je zato, da je kisla. Vi bi radi kislo, ki pa mora biti sladko. Zelo sladko. To je ves vaš štos! Takšni ste vi ljudje! (85.)

Limonada slovenica je tudi tista komedija, ki se kar najtesneje navezuje na Cankarjevo komedijo *Za narodov blagor*. Skoraj sto let kasneje Möderndorfer obnavlja isto zgodbo o političnih veljakih, ki si na vse načine prizadevajo za naklonjenost tujca ter v narodovem imenu uresničujejo

svojo lastno zgodbo o uspehu. Namesto Gornika imamo Vasilija, namesto Grozda in Grudna sta tu dr. France Počivavšek in Vlado Kremžar, vlogo zapeljive Grudnove žene pa prevzame soimenjakinja sekretarka Helena. Odločilna oseba, ki pri Möderndorferju umanjka, pa je Cankarjev Ščuka, torej tisti, ki javno izpove resnico o navideznih narodovih idealih in narodovem blagru. Razlog za njegov manko je pojasnil že Taras Kermauner (1999/2000: 12): »Ščuke v današnji slovenski dramatiki ni, ker ni več vere, da bi bila mogoča kakšna drugačna socialno politična in moralna akcija, takšna, ki bi utemeljila novi svet.« Tudi politična kultura od Cankarjevih časov ni napredovala, saj se dandanes, kot nam kaže Möderndorfer, s politiko lahko ukvarjajo popolni amaterji. »In *Limonada slovenica* se na tej ravni loteva perečega problema, ki ni samo slovenski: razkola med razumevanjem resnične kvalitete, dobrega, in pristajanjem na navideznost, fingiranost, pozo. Junaki *Limonade slovenice* pristajajo na videz – Cankarjevi še ne.« (Dovjak 1999/2000: 9.)

Afrika ali Na svoji zemlji Borisa Kobala (upr. SSG Trst 1996/97, knjiž. izdaja *Afrika ali Na svoji zemlji*, 1997) se za razliko od naštetih komedij dogaja v slovenskem zamejstvu, v Trstu, in tako iz lokalne pozicije prinaša v skupni kulturni prostor drugačno problematiko in poglede na slovensko zdajšnost. Komedija je postavljena v čas splošne ekonomske krize v Trstu, ko zamejski Slovenci izgubljajo službe, propada banka in slovensko gospodarstvo, z njim pa tudi ideali in vrednote. Kobal na komičen način odgovarja na aktualna vprašanja, ki v dejanskem življenju z vso težo in bolečino pritiskajo na posameznika, ob tem proizvedeni smeh pa pomeni olajšanje in sprostitev. Komedija je doživela izjemen uspeh, zelo dobro pa je bila sprejeta tudi v matični domovini. V središče igre je postavljena družina Černigoj-Montenero in njeni člani treh generacij. Nono Stanko zastopa preteklost, z neprestanim gledanjem filma Na svoji zemlji oživlja legendarne partizanske čase. Sin Vinko predstavlja srednjo generacijo, deluje na lokalnem kulturnem in gospodarskem področju in je tako eden tistih, ki so krivi za nastalo stanje. Njegova žena Betka prihaja iz Ljubljane in v svojih pogledih zastopa matično domovino. Najmlajšo generacijo prikazujeta otroka Franko in Lučka. Franko je večni študent brez jasnih ciljev v življenju, Lučka pa močno verjame v usodo in ima vseskozi pozitiven odnos do življenja. Zato usoda prav Lučki pripelje naproti tujca, ki ga ta po nesreči zbije z avtom in zato pripelje domov. Izkaže se, da gre za črnca, ki na ulici prodaja afriške spominke, prihaja iz Burkine Faso in mu je ime Nkono.

Spopad različnih kultur, satira na aktualne dogodke, oživljanje partizanskih časov ter situacijski zapleti ustvarijo številne komične učinke. Dodatno pa besedilo bogati tudi natančno izdelana jezikovna podoba nastopajočih. Vinko, Lučka in Franko govorijo zamejsko tržaščino, Betka ljubljanščino, nono Stanko svetoivansko narečje, vodoinštalater Libero, ki predstavlja poglede italijanske večine, italijansko tržaško narečje, Nkono pa prepleta nekakšno slovenščino, italijanščino in lastno afriško narečje. Spodnji odlomek kaže, kako na primer osebe isto občutje, ki ga nakazujejo didaskalije, ubesedujejo vsaka v svojem govoru.

> *Vstopi Betka. Vidno neprespana, nejevoljna in s pošastnim glavobolom. Je že na pol odpravljena za službo.*
>
> Betka: Mater, me buli glava! Če ne spim durh osem ur, sem drug jutr k cunja. Mater, me buli glava!
>
> *Vstopi Vinko. Vidno neprespan, nejevoljen in s pošastnim glavobolom. /.../*

> Vinko: Dio povero, kako mi rumpa v glavi! In če samo pomislim, kaj me še čaka danes, mi še bolj rumpa! (20.)

Prihod revnega tujca, ki je v družini sprva sprejet z negodovanjem, družinskim članom postopoma odpira nove življenjske horizonte in jim vedno bolj kaže, da so kljub materialnim dobrinam v svojih srcih reveži. Kobal v nekem intervjuju pravi, da se je odločil za naslov Afrika, ker vsi ljudje v sebi nosijo željo, da bi nekam pobegnili od tod – torej beg kot rešitev, ki pa ni rešitev. In čeprav si družinski člani za trenutek želijo pobegniti drugam, je odločilni korak sposobna narediti le Lučka, saj je edina, ki si upa zapustiti svojo zemljo in skupaj z Nkonom slediti usodi.

Neskončno ljubljeni moški Dese Muck (upr. MGL 2005/06) podobno kot Kobalovo besedilo v središče postavlja slovensko družino, le da avtorice za razliko od Kobala ne zanima širši družbeno-politični prostor, temveč mikrokozmos, ali kot duhovito zapiše Max Modic (2005/06: 25) »psihopatologija gospodinjske vsakdanjosti«. V stanovanju dobro situirane meščanske družine se zgodi tragedija – Dušana je zadela kap, zato zdaj v komi leži v bolnišnici, doma pa se zbirajo osebe, ki so ga vse neskončno ljubile: žena Betka, hči Pika, mama Omica, ljubica Dragica in ljubimec Igor. Dušan v osrednjem dogajanju oziroma v okvirni zgodbi tako ne nastopa, se pa pojavlja v vloženih prizorih, ko osebe obujajo spomine nanj in na ključne odnose z njim. V igri nastopa tudi zbor mladcev, ki prevzame vlogo antičnega zbora in v odločilnih trenutkih napoveduje ali komentira dogajanje. Tako že v izhodišču napove središčno osebo, ki jo izraža tudi naslov igre:

> Oglej si zdaj, gledalec moj pravični, / kako skrivnostne so poti srca, / kako v ljubezni smo lahko sebični, / kako samotni strah nam oslepi duha. // Igrali zgodbo bomo vam vsakdanjo / o možu, ki so ljubili ga preveč. / Čeprav morda že slišali ste zanjo, / njen skrit poduk naj vam na bo odveč. (48.)

Podoba ljubeče družine je le navidezna, saj so odnosi med osebami popačeni in sprevrženi, družina pa se izkaže za disfunkcionalno. Breda se ves čas ukvarja le sama s sabo, zato je vedno brezhibno urejena in negovana, pozornost in sočutje okolice pa še dodatno izsiljuje z neprestanimi namišljenimi boleznimi. Dneve si krajša z ljubimcem in gospodovalnim odnosom do ostalih družinskih članov. Pika je brez lastnih pogledov in ciljev, prepisuje se s fakultete na fakulteto, vmes pa še po maminih navodilih išče fanta. Omica dneve preživlja na invalidskem vozičku, ves čas živi v preteklosti, njena demenca je sredstvo pobega iz stvarnosti, ki je ne želi videti. Dušan pa je slabič, podrejen svoji ženi, uteho išče pri ljubici in ljubimcu, a je že popolnoma izčrpan od vseh odnosov, v katere se je ujel, zato razmišlja o samomoru. Ključni moment za razumevanje celotne igre je Dušanov pogovor z materjo. Čeprav ves čas izgleda, da ima Dušan ljubezni še preveč, se izkaže, da je živel z občutkom, da ga mati nima posebno rada. Pogovor razkrije njeno ljubezensko zgodbo: bila je ujeta v zakon z možem, ki se je vdajal alkoholu in ljubicam, otroka pa je imela preveč rada, zato se je odločila, da mu te silne ljubezni, ki bi ga lahko poškodovala, ne bo pokazala. Nezdrav odnos med očetom in materjo Dušana čustveno pohabi za vse življenje, družinski vzorec pa se prenaša v naslednjo generacijo.

Osebe v komediji Dese Muck niso odvisne od ljubezni, temveč od odnosov, zato tudi neskončno ljubijo Dušana samo do njegove smrti, niti trenutka dlje, saj morajo ob tragični novici nastali

prazen prostor odnosov nemudoma zapolniti. Ob izdelovanju seznama vseh poznanih samskih moških, ki bi jih bilo vredno povabiti na pogreb, se Betki, Dragici in Igorju povrne dobra volja. Dramske osebe so tako nekakšna literarna uresničitev medsebojnih odnosov, kot sta jih v svojih teoretskih knjigah analizirala znana slovenska psihoterapevta Sanja Rozman in Marijan Košiček. Minimalistična groteska pa ima tudi svojo poetično plat v podobi Dušanove hčerke Pike, ki je imela edina očeta iskreno rada. Desa Muck v svoji igri na neprizanesljiv način razgrajuje številne stereotipe: kult slovenske matere, domače dobrote, ki jih pooseblja kuhanje ričeta, alkoholizem in samomorilnost Slovencev, homoseksualnost, mit romantične ljubezni ipd., vse to pa v formi lahkotne komedije, ki ji omogoča pogled za zaprta vrata navidez ljubeče slovenske družine.

Goli pianist ali Mala nočna muzika Matjaža Zupančiča (upr. MGL 2000/01, knjiž. izdaja *Štiri drame*, 2004) podobno kot njegova komedija *Bolje tič v roki kot tat na strehi* gradi komedijski svet z drugačnimi komičnimi in dramaturškimi sredstvi kot že obravnavana besedila, saj ima svoje temelje v drami absurda. Zupančič je avtor, ki je s svojim celotnim dramskim opusom vezan na podobe današnjega urbanega sveta (Pezdirc Bartol 2004), in tudi v tej igri prepoznavamo nekatere sodobne fenomene in bivanjske prakse: potrošništvo, moč medijev, manipulacija, vdor v zasebnost, odtujenost, nesprejemanje drugačnega, izpraznjenost življenja ipd. Zgodba *Golega pianista* je naslednja. Adamovič se vseli v stanovanje, kjer si želi imeti prazno sobo s klavirjem. Sostanovalci njegove želje ne razumejo, prinašajo mu pohištvo, popravljajo instalacije, ves čas vdirajo v njegovo zasebnost, ena od sostanovalk se mu celo predstavi za ženo. Pod videzom lažne prijaznosti in uslužnosti tako po grumovsko čakajo dogodkov, povezanih z novim podnajemnikom. Način (ne)komunikacije med njimi poteka po naslednjem vzorcu:

> Gospa Minka: »Veste kaj, dajte vi meni raje nekaj povedat. A imate radi štrudl?«
> Adamovič: »Ne.«
> Gospa Minka: »Dobro. Me veseli. Jutri vam ga spečem. Samo glejte, da boste vsega pojedli; na to sem pa občutljiva. Rada kaj naredim za koga, samo hočem, da se potem to ceni.« (21.)

V stanovanju se tako znajdejo stoli in omara z oblekami predhodnega najemnika, ki je bil tudi pianist in je rad gol igral za klavirjem, Adamovič pa mu s tem, ko sprejme njegovo pohištvo, oblačila, navade ..., postaja vedno bolj podoben. Pri malomeščanskem kosilu, ko se zberejo sostanovalci in še domnevno sorodstvo z dežele, Adamovič skoči skozi okno kot njegov predhodnik. Igra je podnaslovljena kot črna komedija, zanjo pa najdemo v *Gledališkem slovarju* Patricea Pavisa naslednjo definicijo: »Zvrst, ki je blizu tragikomičnemu. Igra od komedije ohranja le ime. Vizija je pesimistična in razočarana, pri čemer se ne zateka niti v tragični razplet. Vrednote so zanikane in igra se konča srečno samo zaradi ironičnega preobrata.« Adamovičev skok skozi okno je tisti moment igre, v katerem je ironični preobrat najbolj razviden. V duhu črne komedije je samomor zgolj simbolna preobrazba: edinstveni pianist umre, vrne pa se živ Adamovič, ki postane del skupnosti, je zloben, demonski, grozeč, skratka prilagojen, ostali pa ga takoj prepoznajo kot »našega človeka« in se čudijo, kako so ga lahko tako napačno ocenili.

Prihod tujca-umetnika v zaprto, samozadostno, omejeno skupnost je motiv, s katerim se Zupančič navezuje na tradicijo Cankarjeve igre *Pohujšanje v dolini šentflorjanski*. Ker ne sme nihče

odstopati od kolektiva niti vedenjsko niti miselno, se skupnost spravi na novega podnajemnika in mu vsili svoja merila in sodbe, ali kot pravi Matej Bogataj v Gledališkem listu (2000/01: 28): »Iščemo sostanovalca po meri stanovanja. Pri tem pa o meri in merilih odločajo ljudje, sosedje, tipično nabasani z apriornimi sodbami in vrednostnimi merili, na debelo namazani s predsodki, z vrednostno lestvico brez razpoke, ki jim je bila posredovana v instant obliki.« Želja sostanovalcev, da bi svet urejali po lastni podobi, proizvaja nasilje, le da je fizični obračun zamenjan za veliko bolj prefinjeno obliko manipulacije in psihičnega nasilja, saj Adamovič, ki je po naravi kultiviran, vljuden, prijazen, nezavedno pristane na vsiljena pravila in se vedno bolj zliva s podobo prejšnjega pianista. Rezultat je nova identiteta, ki ni edinstvena in ni lastna posamezniku, temveč je produkt okolice, svoboda do drugačnosti pa je Adamoviču tako odvzeta.

Če je za klasično komedijo značilno, da »pozna – to je eno njenih konstitutivnih pravil – srečen konec, junak dobi tisto, na kar je računal, razreši problem, z eno besedo triumfira nad svojimi nasprotniki in njihovimi nakanami« (Poniž 1997: 42), pa sodobna komedija, kot tudi moderna dramatika na splošno, ne pozna delitve na srečen in tragičen konec v tradicionalnem smislu, temveč najpogosteje prepleta resne in komične prvine. Čeprav se bralci/gledalci smejejo številnim situacijskim zapletom, komičnim tipom, jezikovnim domislicam, elementom vsakdana, ki jih prepoznavajo, pa po branju/ogledu ostajajo tudi trpek priokus in resnejši toni, saj so obravnavane teme vse prej kot smešne. Neskladje med željami in resničnostjo ostaja, prikazane slovenske komedije pa nakazujejo, da dokončne rešitve ni: nekateri odidejo (Vasilij, Nkono in Lučka), nekateri se prilagodijo (Adamovič), nekateri lovijo ravnotežje (Kranjc), spet druge prehiti čas (Dušan). (Malo)meščani pa s svojim videzom uspešnih, ljubečih, poštenih, skrbnih, predanih in nadvse spodobnih ljudi še naprej spretno zakrivajo resnico in s tem pritrjujejo slepemu Vasiliju iz *Limonade slovenice*, ki pravi, da je na tem svetu zelo malo reči, ki bi jih bilo vredno gledati.

Viri in literatura

BOGATAJ, Matej, 2000/01: »Povsod je grdo, doma je najgrše«. *Gledališki list MGL* 8. 26–31.

BOGATAJ, Matej, 2003: Higieničen pogled s strani. V: Tone Partljič: *Izbrane komedije* 3. Ljubljana: Karantanija. 103–121.

DOVJAK, Krištof, 1999/2000: Nekaj limonastega je v Möderndorferju. *Gledališki list SLG Celje* 4. 5–10.

KERMAUNER, Taras, 1999/2000: Slovenci na klavrnem dnu. *Gledališki list SLG Celje* 4. 11–15.

KOBAL, Boris, 1997: *Afrika ali Na svoji zemlji*. Trst: Slovensko stalno gledališče.

MODIC, Max, 2005/06: To ni noben ričet, to je ena sama ljubezen. *Gledališki list MGL* 8. 23–30.

MÖDERNDORFER, Vinko, 2003: *Limonada slovenica: Štiri komedije*. Ljubljana: Knjižna zadruga.

MUCK, Desa, 2005: Neskončno ljubljeni moški. *Gledališki list MGL* 8. 45–67.

PARTLJIČ, Tone, 2003: *Izbrane komedije* 1, 2, 3. Ljubljana: Karantanija.

PAVIS, Patrice, 1997: *Gledališki slovar*. Ljubljana: Mestno gledališče ljubljansko.

PEZDIRC BARTOL, Mateja, 2004: Moderno v dramatiki Matjaža Zupančiča. *40. seminar slovenskega jezika, literature in kulture: Moderno v slovenskem jeziku literaturi in kulturi. Zbornik predavanj*. Ur. M. Stabej. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko, Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik. 107–115.

PEZDIRC BARTOL, Mateja, 2005: Motivi in teme v najnovejših komedijah Toneta Partljiča in Vinka Möderndorferja. *Jezik in slovstvo* 50/3–4. 49–60.

PONIŽ, Denis, 1995: *Komedija in mešane dramske zvrsti*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

PONIŽ, Denis, 1997: Na poti h komediji. Ljubljana: *Društvo 2000*. 5–50.

ZUPANČIČ, Matjaž, 2004: *Štiri drame*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Nataša Pirih Svetina, Ina Ferbežar
Filozofska fakulteta, Ljubljana
UDK 371.3:811.163.6'243

Slovenščina kot drugi/tuji jezik: Od procesa učenja k metodologiji poučevanja

Izbirni jutranji tečaj na temo slovenščine kot drugega oziroma tujega jezika postaja stalnica v ponudbi Seminarja slovenskega jezika, literature in kulture. Letos smo tečaj zasnovali kot sprehod po poti od procesa učenja jezika k metodologiji poučevanja. Na tečaju bomo posredovali nekaj osnovnih informacij, ki jih po našem mnenju potrebujejo predvsem tisti, ki si želijo svoje znanje slovenščine posredovati drugim in se bodo v prihodnje odločali za poučevanje slovenščine kot tujega jezika.

The optional morning course on the theme of Slovene as a second or foreign language is becoming a standard feature of the Seminar of Slovene Language, Literature and Culture. This year we have designed the course somewhat differently, as a walk along the path from the process of learning the language towards teaching methodology. The course offers the basic information that in our opinion is required by those who wish to pass on their knowledge of Slovene to others and who in the future may decide to teach Slovene as a foreign language.

Izbirni jutranji tečaj na temo slovenščine kot drugega oziroma tujega jezika postaja stalnica v ponudbi Seminarja slovenskega jezika, literature in kulture. Na prvem tečaju leta 2004 je bilo to področje predstavljeno kot posebno raziskovalno in strokovno področje, na drugem pa so udeleženci spoznavali pripomočke za načrtovanje in izvedbo dela v razredu.

Letos smo tečaj zasnovali nekoliko drugače, in sicer se bomo sprehodili po poti od procesa učenja jezika k metodologiji poučevanja. Na tečaju bomo posredovali nekaj osnovnih informacij, ki jih po našem mnenju potrebujejo predvsem tisti, ki si želijo svoje znanje slovenščine posredovati drugim in se bodo v prihodnje odločali za poučevanje slovenščine kot tujega jezika.

Na uvodnem srečanju bomo pojasnili nekatere temeljne pojme s področja psiho- in sociolingvistike. Odgovoriti bomo poskušali na vprašanja, kakšna je razlika med prvim, drugim in tujim jezikom, kdo so domači in kdo tuji govorci slovenščine, ali se da njihovo jezikovno zmožnost primerjati, kako se sploh učimo jezika, kaj je značilno za proces učenja, kateri so dejavniki, ki vplivajo na uspeh pri učenju in sporazumevanju v tujem jeziku ipd.

Besedno sporazumevanje je kompleksen proces, saj v njem tako poslušamo in se na slišano z govorjenjem ali kako drugače odzivamo, beremo in pišemo. Seveda se te dejavnosti v dejanski komunikaciji prepletajo, pri jezikovnem pouku pa jih večkrat ločujemo in jih vadimo posamezno. Poskušali bomo odgovoriti na vprašanje, zakaj je takšno ločevanje smiselno.

Pri sporazumevanju oblikujemo najrazličnejša besedila in prav ta so izhodišče dela pri jezikovnem pouku. Iz besedila izhajajo raznovrstne dejavnosti – z namenom besedilo razumeti na splošno, v glavnih točkah in/ali v podrobnostih, ga povzeti ali ustvarjalno nadgraditi. Ob konkretnih primerih bomo predstavili različne možnosti dela z besedilom.

Mesto in meščani v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi

Tuji govorci se jezika učijo za sporazumevanje: pri učenju poskušajo posnemati jezikovno vedênje domačih govorcev. Zato so tudi učbeniki za učenje slovenščine kot drugega/tujega jezika zasnovani na komunikacijski metodi. Ta metoda temelji na posnemanju dejanske jezikovne rabe in postavlja govorca v realne sporazumevalne situacije. Vprašanje, na katerega bomo poskušali ob predstavitvi te metode odgovoriti, pa je, kako vanjo vključevati poučevanje slovničnih struktur.

Kakšno vlogo sploh ima obvladanje slovničnih pravil pri sporazumevanju? Ali lahko rečemo, da nekdo jezik zna, če dobro pozna slovnico? Kdaj jezik znamo in ali je to znanje mogoče izmeriti? Vemo, da je v jeziku najlažje izmerljivo prav poznavanje slovničnih struktur, vendar pa jezikovni testi, ki merijo samo slovnico, ne pokažejo tudi zmožnosti sporazumevanja. Zato vanje vključujemo takšne naloge, ki posnemajo realne sporazumevalne situacije, za katere je značilno prepletanje različnih sporazumevalnih dejavnosti. Na tečaju bomo skušali pokazati tudi, čemu pri jezikovnem testiranju namenjamo posebno pozornost.

Tečaj bodo vodile sodelavke Centra za slovenščino kot drugi/tuji jezik dr. Nataša Pirih Svetina, mag. Ina Ferbežar in Mihaela Knez, ki so za to priložnost pripravile sklop petih predavanj in delavnic (navajamo jih, kakor si bodo sledili po programu):

– Nataša Pirih Svetina: *Slovenščina kot tuji jezik: temeljni pojmi*;

– Ina Ferbežar: *Štiri sporazumevalne dejavnosti pri pouku slovenščine kot tujega jezika*;

– Mihaela Knez: *Delo z besedilom pri pouku slovenščine kot tujega jezika*;

– Nataša Pirih Svetina: *Komunikacijski pristop pri poučevanju slovenščine kot tujega jezika in učenje slovnice*;

– Ina Ferbežar: *Merjenje znanja slovenščine kot tujega jezika*.

Urška Jarnovič
Filozofska fakulteta, Ljubljana
UDK 811.163.6'276.5:378.18:004.773

Sms-ov glas seže v deveto vas

Kratka sporočila ali sms-i so besedila, ki so odvisna od prostorskih omejitev mobilnega telefona in so produkt sodobne potrošniške družbe. Anketa o načinih in pogostosti uporabe sms-ov, izvedena med študenti različnih oddelkov Filozofske fakultete, je pokazala, da študentje kratka sporočila v različnih situacijah dokaj pogosto uporabljajo in da kratka sporočila večinoma dojemajo kot zasebno obliko komunikacije, pri kateri knjižni jezik ne igra več pomembne vloge. V ospredju je vsebina sporočila, oblika pa se s pomočjo različnih krajšav in redukcij podreja znakovnemu obsegu enega kratkega sporočila.

The text message or SMS is dependent on the spatial restrictions of the mobile phone and is a product of the contemporary consumer society. A survey among students from different departments of the Faculty of Arts on the frequency of texting and the approach used showed that most students look upon the SMS as a mode of personal communication in which the standard language plays little part. The greatest emphasis is placed on the content of the text message, while the form, with the help of different abbreviations, is subordinated to the permitted length of the text message.

Mobilni telefoni so eden od spremljevalcev sodobnega načina življenja. Zaradi priročnosti po eni strani ustrezajo hitremu tempu življenja v mestih, po drugi strani pa so zaradi enostavnosti uporabe zlasti na ravni prenosa informacij skupaj z ostalimi informacijskimi mediji (npr. radio, televizija, internet) eden od odsevov sodobne »družbe tveganja« (Beck 2001), v kateri ni več pomembna socialna razslojenost, ampak jo opredeljuje predvsem posameznikov življenjski slog, ki je na videz avtonomen (Berger, Luckmann 1999: 30), dejansko pa pod vplivom ideologije potrošništva (Strinati 1994: 428–438). Pojav brezžične tehnologije je torej eden od rezultatov kapitalistične miselnosti in kapitalističnega družbenega sistema, v okviru katerih je bistvenega pomena predvsem čim širši krog uporabnikov oz. potrošnikov, ne pa njihova socialna pripadnost. Ideja o možnosti uporabe kratkih sporočil se je v Evropi začela širiti na začetku leta 1980,[1] vendar ne v namene pošiljanja iz enega mobilnega telefona na drugega oz. iz osebnega računalnika na mobilni telefon in obratno, ampak kot opozorilo na prihajajoči zvočni klic. Prvo kratko sporočilo v komercialne namene je bilo poslano 3. 12. 1992 z osebnega računalnika na Vodafone GSM omrežje v Veliki Britaniji.[2]

Zaradi cenovne dostopnosti mobilnih telefonov in mobilnih storitev ima danes skoraj vsakdo svoj mobilni telefon. Tako lahko kadarkoli pokliče kogarkoli oz. komurkoli diskretno napiše kratko sporočilo ali sms. Cenovna ugodnost, zanesljivost dostave in diskretnost so hkrati dejavniki, ki so verjetno odločilnega pomena za priljubljenost in vsesplošno razširjenost uporabe kratkih sporočil. Statistični podatki o številu poslanih kratkih sporočil na posameznega uporabnika na mesec

1 Po podatkih na internetu naj bi kratko sporočilo izumil Finec Matti Makkonen leta 1982. Gl. http://ss.emergic.org/archives/2005/12/03/short-message-completes-thirteen-long-years/ (3. 12. 2005).
2 Gl. http://short-message.service.biography.ms; http://en.wikipedia.org/wiki/short_message_service (5. 2. 2006).

iz leta 2003, dostopni na internetu,[3] so oblikovani v tabelo in kažejo, da so kratka sporočila precej priljubljeno sredstvo komuniciranja po svetu. Številke so samo informativne, njihova vrednost namreč iz leta v leto narašča.

Tabela 1: Število poslanih kratkih sporočil po svetu leta 2003

Celina	Država	Letno število poslanih kratkih sporočil na uporabnika na mesec
JV Azija	Filipini	2.300
Evropa	Španija	ok. 50
	Italija	35–40
	Nemčija	35–40
	Velika Britanija	35–40
	Francija	pod 20
Amerika		13

Evropa in Azija na področju uporabe kratkih sporočil prevladujeta. Leta 2003 je bilo po svetu poslanih 510 bilijonov kratkih sporočil, od tega skoraj tretjina na Kitajskem (137,1 bilijon kratkih sporočil). Kot je razvidno iz tabele, je leta 2003 povprečni uporabnik največ kratkih sporočil poslal v JV Aziji. Zanimivo pa je dejstvo, da je bilo povprečno najmanj sporočil poslanih v Franciji in Ameriki. V Franciji so razloge iskali v nekoliko višjih cenah kratkih sporočil in v večji navezanosti na tradicijo, v Ameriki pa v prevladujoči uporabi govornih storitev zaradi manjše zanesljivosti pošiljanja oz. dostave kratkih sporočil kot v drugih državah.[4]

Kar se tiče jezikovne podobe kratkih sporočil, je ta odvisna od prostorskih omejitev mobilnega telefona (v latiničnih pisavah in v sistemu GSM je eno sporočilo omejeno na 160 znakov), zaradi česar je pomembna gospodarnost izražanja, ki se kaže med drugim tudi v jezikovni svobodi. Ker so kratka sporočila z nekaj izjemami pri nas še dokaj neraziskano področje, na kar verjetno vpliva tudi dejstvo, da so večinoma zasebne narave in je težko zbrati raziskovalnim namenom ustrezen korpus tovrstnih besedil, sem se odločila za izvedbo ankete o pogostosti uporabe, namenu uporabe, jezikovni podobi kratkih sporočil in o odnosu uporabnikov do verižnih sporočil. Anketo sem s pomočjo asistentov in mladih raziskovalcev z različnih oddelkov[5] izvedla med študenti

3 Gl. http://en.wikipedia.org/wiki/short_message_service (5. 2. 2006).

4 Gl. http://english.people.com.cn/200404/08/eng20040408_139827.shtml; http://en.wikipedia.org/wiki/short_message_service (5. 2. 2006).

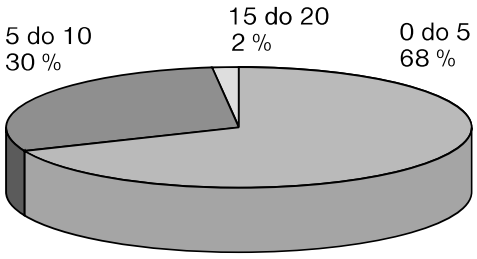
5 Za prijaznost in pomoč se zahvaljujem asistentom oz. mladim raziskovalcem z oddelka za geografijo, zgodovino, umetnostno zgodovino, muzikologijo, psihologijo, slovenistiko, prevajalstvo, etnologijo in kulturno antropologijo, lektorici z oddelka za bohemistiko ter docentu in zunanjemu sodelavcu z oddelka za sociologijo.

Filozofske fakultete, saj študentje najverjetneje predstavljajo eno od populacij, pri kateri je tovrstna storitev med bolj uporabljanimi. Analiziranih je bilo 110 anket.

Pogostost uporabe kratkih sporočil oz. sms-ov

Hipoteza, da se sms-i pogosto uporabljajo, je bila preverjena z vprašanjem *Koliko sms-ov napišete na dan?* Rezultati so prikazani v odstotkih.

Pogostost uporabe kratkih sporočil na dan

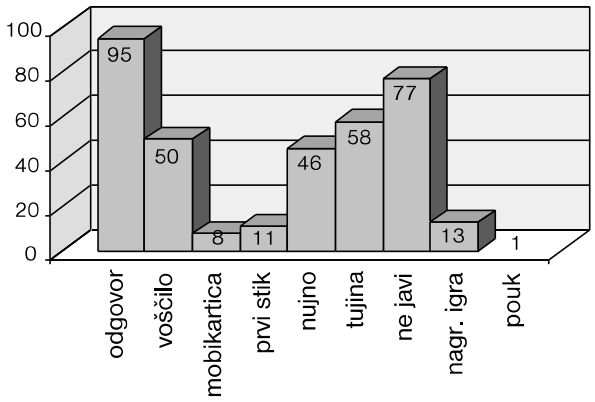
Izračun povprečnih srednjih vrednosti po posameznih skupinah je pokazal, da največji delež anketiranih študentov (68 %) napiše od 0 do 5 kratkih sporočil na dan, kar je približno 75 sporočil na mesec. 30 % študentov napiše od 5 do 10 kratkih sporočil na dan, kar je po enakem izračunu približno 225 kratkih sporočil na mesec. 2 % anketiranih študentov pa napiše od 15 do 20 kratkih sporočil na dan, kar je približno 525 kratkih sporočil na mesec. Intervala od 10 do 15 kratkih sporočil na dan ni izbral nihče. Približen izračun srednje vrednosti sporočil za vsako skupino kaže, da v povprečju študent napiše 129 kratkih sporočil na mesec oz. približno 4 na dan.

Namen uporabe kratkih sporočil oz. sms-ov

Hipoteza, da se kratka sporočila uporabljajo v različnih situacijah, je bila preverjena z vprašanjem *V kateri situaciji bi zagotovo uporabili sms?* Anketiranci so lahko obkrožili več odgovorov, zato rezultati ne bodo prikazani v odstotkih, ampak glede na število obkroženih možnih odgovorov.

Hipoteza, da se kratka sporočila uporabljajo v različnih situacijah, se je potrdila. Rezultati kažejo, da študentje sms največkrat uporabijo kot odgovor na prejeti sms ali če se prijatelj ne javi na telefonski klic. Velikokrat sms uporabijo tudi za pisanje pozdrava iz tujine, pisanje voščila in za nujno sporočilo. Manj pogosta pa je uporaba sms-a za sodelovanje v nagradni igri, za navezovanje prvega stika s človekom ali če je na mobikartici malo denarja. Samo en anketiranec je napisal, da uporablja sms-e med poukom. Kratka sporočila se torej uporabljajo v različne namene, vendar njihovo uporabo vedno pogojuje kakšen dodaten dejavnik, kot npr. že prejeto sporočilo, predhoden klic, na katerega naslovnik ni odgovoril, relativno velik strošek klica iz tujine ter v primerih nujnega sporočila in voščila dejstvo, da gre za osebno sporočilo, ki ga naslovnik zagotovo prejme.

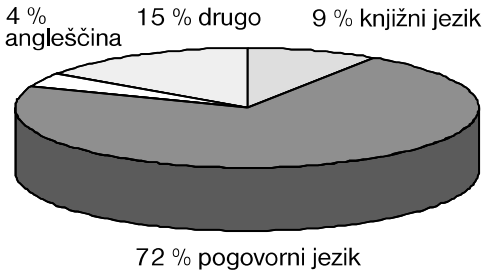
Namen uporabe kratkih sporočil

Jezikovna podoba kratkih sporočil

Hipoteza, da so sms-i zapisani v obliki pogovorne slovenščine, pri čemer knjižni jezik nima več osrednje vloge, je bila preverjena z vprašanjem *Kako pišete sms-e?* Anketiranci so izbirali med odgovori »v knjižnem jeziku«, »v pogovornem jeziku«, »v angleščini« in »drugo«. Imeli so tudi možnost napisati primer.

Jezikovna podoba kratkih sporočil

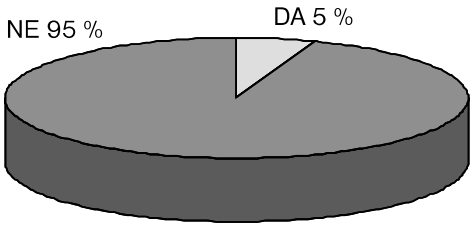

Kot je razvidno iz grafa, se je hipoteza, da študentje sms-e večinoma pišejo v pogovornem jeziku, potrdila v 72 %. Primeri sms-ov v pogovornem jeziku, kot npr. *Oj! Kk si? Prnes mi zapiske, da sfotkam! LP* in *Zivjo! Js dns ne bom mela cajta za kosil kr mam ceu dan fax. Zau. Se vidmo zvecer. Ajd caw* nakazujejo, da tovrstna sporočila vsebujejo različne krajšave, tako že uveljavljene (npr. LP – »lep pozdrav«) kot spontano ustvarjene (npr. FSM – »fajn se mej«; ju3 – »jutri«), ter raznovrstne redukcije in oblike besed, značilne za pogovorni jezik oz. narečje predela Slovenije, v katerem živijo (npr. *js*, *dns*, *cajta*, *kosil*, *kr*, *ceu*, *zau*, *vidmo*, *ajd*, *caw* so redukcije in oblike besed, ki jih je mogoče najti v ljubljanskem govoru). Le 9 % anketirancev je napisalo, da pišejo sms-e v knjižni slovenščini. 4 % anketirancev so napisali, da pišejo sms-e v angleščini, 15 % anketirancev pa je pod možnost »drugo« napisalo različne mešanice slovenskega knjižnega jezika, pogovornega jezika in tujega jezika, kot npr. *Hi, kaxi? A mas ju3 cas za en walk v park?* Mogoče je torej zaključiti, da študentje večinoma pišejo sms-e v različnih oblikah pogovorne slovenščine. Na vprašanje, če jih motijo sms-i v knjižni slovenščini, so odgovorili, da se jim tovrstni sms-i zdijo »smešni«, »nenaravni«, »prisiljeni«, »preveč uradni«, »neosebni« in »predolgi«. Načeloma sicer nimajo nič proti takšni obliki kratkih sporočil, zdijo se jim celo lažje razumljivi kot kratka sporočila v različnih oblikah pogovorne slovenščine, vendar kratka sporočila dojemajo kot zasebno obliko komunikacije, pri kateri je bolj pomembna vsebina kot oblika, in zato sami redko pišejo sms-e v knjižni slovenščini.

Verižna sporočila

Hipoteza, da imajo verižni sms-i vplivanjsko moč, je bila preverjena z dvema primeroma verižnih sporočil in vprašanjem *Bi takšen sms posredovali naprej?*

Verižno sporočilo 1

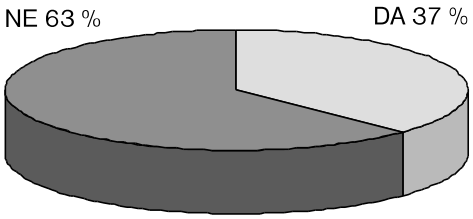

Prvi primer verižnega sporočila je bil: *Izvoli zlato ribico >< za sreco v zivljenju. Ti jo moras poslati naprej stirim prijateljem, drugace ti sledi smola. Imas en dan casa! :)*. Rezultati odgovorov so prikazani v odstotkih.

Iz grafa je razvidno, da zgornji primer verižnega sporočila nima vplivanjske moči, saj se je kar 95 % anketirancev opredelilo, da takšnega sms-a ne bi posredovali naprej.

Drugi primer verižnega sporočila je bil: ******* *TO JE 7 RITK BOZICKOVIH JELENOV. PRIPRAVLJAJO SE NA KAKANJE. HITRO JIH POSLJI NAPREJ, DA TI NE BODO ZASRALI CELO LETO 2006!* Rezultati odgovorov so prikazani v odstotkih.

Verižno sporočilo 2

Graf je prikazal, da ima zgornji primer verižnega sporočila nekoliko večjo vplivanjsko moč, saj se je 37 % anketirancev opredelilo, da bi takšen sms posredovali naprej. Razloge bi bilo mogoče iskati v nekoliko večji duhovitosti in nenavadnosti sporočila, vendar se je vseeno večina anketirancev odločila, da takšnega sms-a ne bi posredovali naprej. Hipoteza je s tem ovržena. Takšna sporočila imajo torej predvsem funkcijo zabavati in vsaj v študentski populaciji niso sredstvo za povečanje proračuna ponudnikov tovrstnih storitev.

Sklep

Na osnovi rezultatov ankete je mogoče skleniti, da so kratka sporočila ali sms-i kot cenovno ugoden, zanesljiv in diskreten način prenosa informacij med študenti precej priljubljeni in dokaj pogosto uporabljani. Študentje jih uporabljajo v različnih situacijah, ki so skoraj vedno odvisne od dodatnih dejavnikov, ki sprožijo pošiljanje sms-a. Verižna sporočila pri študentih ne vplivajo na povečanje števila poslanih sms-ov. Kratka sporočila so odvisna od prostorskih omejitev mobilnega telefona, kar se odraža v jezikovni podobi sms-ov. Študentje sms-e dojemajo kot zasebno obliko komunikacije, zaradi česar jih pišejo v različnih oblikah pogovorne slovenščine oz. narečja predela Slovenije, iz katerega prihajajo. Bolj pomembna se jim zdi vsebina kot oblika, zato redko pišejo sms-e v knjižni slovenščini. Med mladimi torej knjižni jezik ni več »prestižno« sredstvo izražanja, katerega obvladovanje je bilo nekdaj simbol višjega družbenega sloja.

Literatura

BECK, Ulrich, 2001: *Družba tveganja: na poti v neko drugo moderno*. Ljubljana: Krtina.

BERGER, Peter L., LUCKMANN, Thomas, 1999: *Modernost, pluralizem in kriza smisla: orientacija modernega človeka*. Ljubljana: Nova revija.

China sees over 300 millions short messages every day, 2004. Http://english.people.com.cn/200404/08/eng20040408_139827.shtml (5. 2. 2006).

STRINATI, Dominic, 1994: Postmodernism and Popular Culture. *Cultural Theory and Popular Culture*. Ur. J. Storey. New York-London-Toronto-Sydney-Tokyo-Singapore: Harvester Wheatsheaf. 428–438.

KRANJC, Simona, 2004: Besedilo v sodobnih medijih in pouk slovenščine kot tujega jezika. *40. seminar slovenskega jezika, literature in kulture: Moderno v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi. Zbornik predavanj*. Ur. M. Stabej. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 68–80.

OREL, Irena, 2005: Sporazumevanje nekoč in danes – od vzorcev pogovorov do mladostniških sms-ov. *Aktualizacija jezikovnozvrstne teorije na Slovenskem: Členitev jezikovne resničnosti (Obdobja 22 – Metode in zvrsti)*. Ur. E. Kržišnik. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 407–422.

Short message service. Http://en.wikipedia.org/wiki/short_message_service (5. 2. 2006).

Short Message Service. Http://short-message-service.biography.ms (5. 2. 2006).

Short Message Service (SMS) API. Http://searchnetworking.techtarget.com/sDefinition/0,,sid7_gci213660,00.html (14. 9. 2005).

Short Message Service (SMS) completes thirteen long years, 2005. Http://ss.emergic.org/archives/2005/12/03/short-message-completes-thirteen-long-years/ (3. 12. 2005).

Matej Šekli
Filozofska fakulteta. Ljubljana
UDK 81'373.21(497.4-14:450.32/.367:436.5)=163.6

Naglas nekaterih predslovanskih substratnih krajevnih imen moškega spola v slovenščini[1]

V prispevku je na podlagi analize gradiva v obsoškem, nadiškem, terskem in rezijanskem narečju slovenščine rekonstruiran prvotni alpskoslovanski naglas predslovanskih substratnih krajevnih imen moškega spola *Ahten*, *Beljak*, *Bovec*, *Breginj*, *Čedad*, *Gumin*, *Kobarid*, *Krmin*, *Prosnid*, *Ratenj*, *Solkan*, *Subid*, *Sužid*, *Tolmin*, *Trst*, *Videm*. Na osnovi rekonstrukcije naglasa je obravnavano vključevanje romanskih naglasnih prvin v alpskoslovanski naglasni sestav.

In the paper the original Alpo-Slavic accent of Pre-Slavic substrate masculine place names *Ahten*, *Beljak*, *Bovec*, *Breginj*, *Čedad*, *Gumin*, *Kobarid*, *Krmin*, *Prosnid*, *Ratenj*, *Solkan*, *Subid*, *Sužid*, *Tolmin*, *Trst*, *Videm* is reconstructed, analysing the material of Slovenian dialects of Upper Soča, Nadiža/Natisone, Ter/Torre and Rezija/Resia. On the basis of accent reconstruction the integration of Romance accent elements in the Alpo-Slavic accent system is discussed.

1 Uvod

Za zgodovinskojezikoslovno preučevanje je relevantno samo (občno- in lastnoimensko) jezikovno gradivo posameznih krajevnih govorov »jezika« v genetskojezikoslovnem smislu, tj. konkretnih organskih idiomov, jezikovno gradivo krovnega knjižnega jezika, tj. konkretnega neorganskega idioma, pa le v primeru, da je njegova kodifikacijska jezikovna norma nastala na osnovi abstrakcije jezikovnega stanja posameznih krajevnih govorov v okviru teoretičnega jezikoslovja.[2] Ker je standardizirana podoba v prispevku obravnavanih predslovanskih substratnih, tj. romaniziranih predromanskih in romanskih krajevnih imen v slovenskem knjižnem jeziku rezultat predvsem uporabnojezikoslovnega določanja njegove kodifikacijske jezikovne norme s pomočjo anketiranja »knjižnih govorcev«, je za zgodovinsko jezikoslovje nerelevantna. Pri obravnavi bom zato izhajal iz glasovne in naglasne podobe teh zemljepisnih imen v krajevnih govorih, v katerih so ta avtohtona. Narečno imensko gradivo je bilo zbrano v naslednjih krajih: Idrsko (obsoško narečje), Jevščck pri Livku, Ošnje/Osgnetto pri Sv. Lenartu/San Leonardo, Breginj (nadiško narečje),[3] Subid/Subit (tersko narečje), Solbica/Stolvizza (rezijansko narečje).[4]

---

1 Besedilo je bilo pripravljeno z vnašalnim sistemom ZRCola, ki ga je na Znanstvenoraziskovalnem centru SAZU v Ljubljani (www.zrc.sazu.si) razvil dr. Peter Weiss.
Za koristne napotke pri pisanju članka se iskreno zahvaljujem prof. dr. Alenki Šivic Dular, za pregled moje fonetične transkripcije narečnega gradiva s posebno pozornostjo na pravilnosti zapisovanja tonemskega naglasa prof. dr. Veri Smole, za posredovanje še ne objavljenega članka o naglasu zgodnjih latinskih in romanskih izposojenk v slovanščini prof. dr. Ranku Matasoviću. Za morebitne pomanjkljivosti in nedoslednosti v besedilu sem odgovoren sam.

2 Teorijo delitve idiomov na podlagi meril organskost/neorganskost, konkretnost/nekonkretnost (sistemskost, diasistemskost, nesistemskost), višja/nižja hierarhična stopnja v celoti povzemam po Brozović 1970: 10–14.

3 Genetskojezikoslovna uvrstitev krajevnih govorov Breginjskega kota v slovenistični literaturi ni enoznačna. Ti govori se namreč uvrščajo v obsoško narečje, in sicer v borjanski govor (Ramovš 1935: 77), v nadiško (Logar 1951) in

2 Rekonstrukcija alpskoslovanskega naglasa predslovanskih substratnih krajevnih imen moškega spola

Obravnavana predslovanska substratna krajevna imena moškega spola so razvrščena po abecednem redu. Najprej je podana standardizirana oblika imena, kot se pojavlja v kodifikacijskih priročnikih knjižne slovenščine.[5] Sledijo ji narečne oblike (im. in rod. ed., predložne besedne zveze s krajevnoprislovnimi pomeni, ki odgovarjajo na vprašanja kje?, kam?, od kod?),[6] zapisane v novi nacionalni fonetični transkripciji. Te so podlaga za abstrahirano diasistemsko obliko, ki pa je poleg podatka o izvoru imena (pomembni so predvsem najstarejši zgodovinski zapisi, ob odsotnosti le-teh tudi tujejezična poimenovanja) z upoštevanjem pravil nadomestnega glasoslovja (substitucijske fonetike) osnova za rekonstrukcijo izhodiščne alpskoslovanske praoblike (6.–10. st.), in sicer tako njene glasovne kot naglasne podobe.[7]

Ahten. Standardizirano gradivo: *Áhten Áhtna* (SKII). Narečno gradivo: Breginj: *U̯áːxtən U̯áːxtna, u̯ U̯áːxtne, u̯ U̯áːxtən, z U̯áːxtna*; Subid: *Aːxˈtan Aːxˈna, u̯ Aːxˈne, u̯ Aːxˈtan, od Aːxˈna*; tj. ***Áhtən Áhtna*** < psln. **Áxtən* **Axtná* (b);[8] furl. *Atimis*, it. *Attimis*. Ime je predromanskega izvora. Prvi zgodovinski zapisi so pozni (1106 *ad locum, qui dicitur Attens*), zato prvotne alpsl. oblike ni mogoče zanesljivo rekonstruirati.

Beljak. Standardizirano gradivo: *Beljȃk Beljáka* (SP), *Beljȁk Beljáka* (DK). Narečno gradivo: Solbica: *Biˈljek Biˈjaka, u̯ Biˈjace̯, u̯ Biˈjek, z Biˈjaka*; tj. ***Bəljäk Bəljáka*** < alpsl. **Bьĺȃkъ* **Bьĺáka* (a) iz substr. **Biliu̯āku* za kelt. **Biliacon*, ant. *st(ationis) Bilachiene(n)s(is)*; nem. *Villach*, furl. *Vilac*,

---

tersko narečje (Logar-Rigler 1983). Na podlagi dejstev iz zgodoviskega (na)glasoslovja bi govori Breginjskega kota spadali v nadiško narečje: psln. **ē*/**ę̀*-, **ō*/**ǫ̀*- > Breginj *eː, oː* (nadiško: Jevščck *eː, oː*, tersko: Subid *e̯ː, o̯ː* ~ obsoško: Kobarid *ie̯, uo̯*); psln. **CVCV̂* > Breginj *CVCV̂* (nadiško: Jevščck *CVCV̂*, obsoško: Kobarid *CVCV̂* ~ tersko: Subid *CV́CV*).

4 V jezikovnih atlasih, v katerih je prikazana slovenščina (SLA = *Slovenski lingvistični atlas*, OLA = *Общеславянский лингвистичесткий атлас*, ALE = *Atlas linguarum Europae*) so naslednji kraji zastopani takole: Idrsko: najbližja točka Kobarid, SLA 70; Jevščck: najbližja točka Livek, SLA 76; Ošnje: točka SLA 81, OLA 2; Breginj: točka SLA 64; Subid: najbližja točka Tipana/Taipana, SLA 63; Solbica: točka SLA 59, OLA 1, ALE 14.6/601.
Informatorji na terenu so bili: Idrsko: Stanislav Šavli (roj. 1937); Jevščck: Leopold Šekli (roj. 1939); Ošnje: Lucia Carlig (roj. 1927); Breginj: Vida Lenkič (roj. 1930), Andrej Mazora (roj. 1953); Subid: Bruna Balloch (roj. 1935); Solbica: Luigia Negro (roj. 1965). Vsem informatorjem se za nepogrešljivo pomoč najlepše zahvaljujem.

5 Viri standardiziranih oblik imen so: SKL = *Slovenska krajevna imena*, SKII = *Slovenska krajevna imena v Italiji* in DK = *Dvojezična Koroška*, ki podajajo jakostno naglaševanje, ter SP = *Slovenski pravopis* 2001, ki podaja jakostno in tomensko naglaševanje (v tej obravnavi je upoštevano slednje).

6 V analiziranih krajevnih govorih se krajevni predlogi nikoli ne uporabljajo samostojno, ampak so vedno okrepljeni s krajevnimi prislovi kot *gori/gor*, *doli/dol*, *tam/tja*, *tu/sem*, ki se spreminjajo glede na trenutni položaj govorečega. To je značilnost jezikov in narečij alpskega jezikovnega prostora (Isačenko 1939: 127–128) – npr. Jevščck: *ˈdu Kobaríːde* ‘doli v Kobaridu’, *ˈdu Koˈbart* ‘dol v Kobarid’, *ˈdo s Kobaríːda* ‘dol iz Kobarida’; *ˈɣu Búːce* ‘gori v Bovcu’, *ˈɣu ˈBuc* ‘gor v Bovec’, *ˈɣo z Búːca* ‘gor iz Bovca’; *ˈta u̯ Liːu̯ke* ‘tam v Livku’, *tiːe u̯ Liːu̯k* ‘tja v Livek’, *ˈta z Liːu̯ka* ‘tja iz Livka’. Pri podajanju narečnega gradiva bodo krajevni prislovi izpuščeni.

7 Pravila nadomestnega glasoslovja: substr. **ī*/**ę̄* > alpsl. **i*, substr. **ū*/**ǭ* > alpsl. **y*, substr. **a* > alpsl. **o*, substr. **ā* > alpsl. **a*, substr. **a*/**o* + **m*/**n* > alpsl. **ǫ*, substr. **aRC* > alpsl. **oRC*, substr. **oRC* > alpsl. **ъRC*, substr. **eRC* > alpsl. **ьRC* (Ramovš 1936: 23–46, Furlan 2002: 30–32).

8 Na prvoten končniški naglas kaže terska oblika (prim. op. 15).

it. *Villacco*. Ime je s priponskim obrazilom kelt. *-acum* izpeljano iz nekega osebnega lastnega imena.

Bovec. Standardizirano gradivo: *Bôvec Bôvca*, *Bóvec Bóvca* (SKI), *Bóvec Bóvca* (SP). Narečno gradivo: Idrsko: *'Bou̯c Bó:u̯ca*, *u̯ Bó:u̯c*, *u̯ 'Bou̯c*, *z Bó:u̯ca*; Jevščck: *'Buc Bú:ca*, *u̯ Bú:ce*, *u̯ 'Buc*, *z Bú:ca*; Ošnje: *'Buc Bú:ca*, *u̯ Bú:cu*, *u̯ 'Buc*, *z Bú:ca*; Breginj: *'Buc Bu'ca*, *u̯ Bu'ce*, *u̯ 'Buc*, *z Bu'ca*; Subid: *'Buc Bu:'ca*, *u̯ Bu:'cu*, *u̯ 'Buc*, *od Bu:'ca*; Solbica *'Bolc 'Bolca*, *u̯ 'Bolcę̯*, *u̯ 'Bolc*, *z 'Bolca*;[9] tj. ***Bölc Bolcä/Bölc Bǫ́lca*** < alpsl. **Blь̀cь *Blьcá* (b)[10] morda iz substr. **Plitu̯o* za ant. *Phligadia*, *Phlygades* (pri čemer je nejasen nastanek alpsl. **c*);[11] furl. *Pleç*, it. *Plezzo*, nem. *Flitsch*.

Breginj. Standardizirano gradivo: *Bregínj Bregínja* (SKI), *Bregînj Bregînja* (SP). Narečno gradivo: Idrsko: *Bərγí:n Bərγí:na*, *u̯ Bərγí:n*, *u̯ Bərγí:n*, *z Bərγí:na*; Jevščck: *Bərγí:n Bərγí:na*, *u̯ Bərγí:ne*, *u̯ Bərγí:n*, *z Bərγí:na*; Ošnje: *Barγí:n Barγí:na*, *u̯ Barγí:ne*, *u̯ Barγí:n*, *z Barγí:na*; Breginj: *Bərγí:n Bərγí:na*, *u̯ Bərγí:ne*, *u̯ Bərγí:n*, *z Bərγí:na*; Subid: *Brí:n Bri:'na*, *u̯ Bri:'ne*, *u̯ Brí:n*, *od Bri:'na*; tj. ***Bərgín Bərgína*** < alpsl. **Bьrgýnъ *Bьrgyná* (b) iz substr. **Bergō̯na*; furl. *Bergogne*, it. *Bergogna*.

Čedad. Standardizirano gradivo: *Čedàd Čedáda* (SKII), *Čedâd Čedâda* (SP). Narečno gradivo: Idrsko: *Če'deđ Čedá:da*, *u̯ Čedá:đ*, *u̯ Če'deđ*, *š Čedá:da*; Jevščck: *Če'dat Čedá:da*, *u̯ Čedá:de*, *u̯ Če'dat*, *š Čedá:da*; Ošnje: *Če'dat Čedá:da*, *u̯ Čedá:de*, *u̯ Če'dat*, *š Čedá:da*; Breginj: *Če'dat Čedá:da*, *u̯ Čedá:de*, *u̯ Če'dat*, *š Čedá:da*; Subid: *Če'dat Čedá:da*, *u̯ Čedá:de*, *u̯ Če'dat*, *ot Čedá:da*; Solbica: *Čau̯'det Čau̯'dada*, *u̯ Čau̯'dadę̯*, *u̯ Čau̯'det*, *š Čau̯'dada*; tj. ***Čəvdäd Čəvdáda*** < alpsl. **Čьu̯dādъ *Čьu̯dā́da* (a) iz stfurl. **Čiu̯iđāđe* < rom. **Kiu̯itāte* < lat. *cīvitās cīvitātis* 'mesto', 760–795 *Cīvitās Iulia* 'mesto Julijcev'; furl. *Cividât*, lokalno *Sividât*, it. *Cividale*.

Gumin. Standardizirano gradivo: *Gumín Gumína* (SKII), *Gumîn Gumîna* (SP). Narečno gradivo: Solbica: *U'mu̯in U'mu̯ina*, *u̯ U'mu̯inę̯*, *u̯ U'mu̯in*, *z U'mu̯ina*; tj. ****Golmín *Golmína*** < alpsl. **Glьmýnъ *Glьmyná* (b) iz substr. **Glemō̯na*, ok. 610 in *Glemona*; furl. *Glemone*, it. *Gemona*, nem. *Glemaun*.

Kobarid. Standardizirano gradivo: *Kobaríd Kobarída* (SKI), *Kobarîd Kobarîda* (SP). Narečno gradivo: Idrsko: *Ko'ber Kobarí:da*, *u̯ Kobarí:đ*, *u̯ Ko'ber*, *s Kobarí:da*; Jevščck: *Ko'bart Kobarí:da*, *u̯ Kobarí:de*, *u̯ Ko'bart*, *s Kobarí:da*; Ošnje: *Koba'rit Kobarí:da*, *u̯ Kobarí:de*, *u̯ Koba'rit*, *s Kobarí:da*; Breginj: *Ko'bart Kobarí:da*, *u̯ Kobarí:de*, *u̯ Ko'bart*, *s Kobarí:da*; Subid *Kobo'rət Koborí:da*, *u̯ Koborí:de*, *u̯ Kobo'rət*, *ot Koborí:da*; Solbica *Koba'rət Koba'ru̯ida*, *u̯ Kaba'ru̯idę̯*, *u̯ Kaba'rət*, *s Kaba'ru̯ida*; tj. ***Koborïd Koborída*** < alpsl. **Koborídъ *Koborída* (a) iz stfurl. **Kaborē̯đu* < rom. **Ka-*

---

9 Narečno gradivo kaže na to, da sta bili prednaglasni alpsl. dvoglasniški zvezi **ClьC*, **CьrC* v alpsl. **Blьcá*, **Tьrzьstъ* **Tьrzьstá* interpretirani bodisi kot kratki bodisi kot dolgi, od česar je odvisna odsotnost/prisotnost naglasnega umika v govorih, ki sicer ne poznajo umika naglasa s sln. odprtega kratkega končnega zloga na prednaglasno kračino. Oblika **Tьrzьstъ* je bila glasovno preoblikovana po stranskosklonskih oblikah **Tьrzьstá* > **Tьrstá* (Furlan 2002: 31). Ponekod se je posplošil naglas strnskosklonskih oblik, v katerih je prišlo do skrajšave predprednaglasnega dolgega zloga tipa Jevščck *slat'ka* < psl. **soldъkа*.

10 Pri standardizaciji je prišlo do ljudskoetimološke interpretacije izglasnega *-c* kot priponskega obrazila sln. *-əc* < psl. **-ьcь* (Šivic-Dular 1990: 161).

11 Za razmerje substr. **pl* ~ sl. **bl* prim. tudi hr. *Buzet* < **Bьlzętъ* iz ant. *Pinquentum* po različenju na daljavo *n-n* > *l-n* in verjetno že rom. prehodom *gu̯* > *z* (Skok 1971: 246).

prę̄tu 'tam, kjer so koze', kar je s priponskim obrazilom lat. *-ētum* s pomenom nahajanja izpeljano iz lat. *caper* 'kozel', *capra* 'koza'; furl. *Cjaurêt*, it. *Caporetto*, nem. *Karfreit*.

Krmin. Standardizirano gradivo: *Krmín Krmína* (SKII), *Krmîn Krmîn* (SP). Narečno gradivo: Idrsko: *Kərmíːn Kərmíːna*, *u̯ Kərmíːn*, *u̯ Kərmíːn*, *s Kərmíːna*; Jevšček: *Kərmíːn Kərmíːna*, *u̯ Kərmíːne*, *u̯ Kərmíːn*, *s Kərmíːna*; Ošnje: *Karmíːn Karmíːna*, *u̯ Karmíːne*, *u̯ Karmíːn, s Karmíːna*; Breginj: *Kərmíːn Kərmíːna*, *u̯ Kərmíːne*, *u̯ Kərmíːn*, *s Kərmíːna*; tj. ***Kərmín Kərmína*** < alpsl. **Кърмýнъ* **Кърmyná* (b) iz substr. **Kormǭnes*, ok. 610 *in Cormones*; furl. *Cormons*, it. *Cormòns*.

Prosnid. Standardizirano gradivo: *Prosníd Prosnída* (SKII). Narečno gradivo: Breginj: *Prosˈnət Prosníːda*, *u̯ Prosníːde*, *u̯ Prosˈnət*, *s Prosníːda*; Subid: *Prosˈnət Prosníːda*, *u̯ Prosníːde*, *u̯ Prosˈnət*, *ot Prosníːda*; tj. ***Prosnïd Prosnída***; furl. *Prossenic*, it. *Prossenicco*. Najstarejši znani zgodovinski zapisi so pozni (1170 *de villa Prosernich*), izvor imena ni povsem jasen,[12] zato prvotne alpsl. oblike ni mogoče z gotovostjo rekonstruirati.

Ratenj. Narečno gradivo: Solbica: *Raˈteń Rataˈńa*, *u̯ Rataˈńe̯*, *u̯ Raˈteń*, *z Rataˈńa*, tj. ***Ratënj Ratenjä*** < alpsl. **Ortèńь* **Orteńá* (b) iz substr. **Artenia*, ok. 610 *in Artenia*; furl. *Dartigne*, it. *Artegna*, nem. *Ardingen*.

Solkan. Standardizirano gradivo: *Sólkan/Solkàn Solkána* (SKI), *Sôlkan/Solkân Solkâna*, *Solkän Solkána* (SP). Narečno gradivo: Idrsko: *Sou̯ˈken Soukáːna*, *u̯ Soukáːn*, *u̯ Soˈken*, *s Soukáːna*; Jevšček: *Suˈkan Sukáːna*, *u̯ Sukáːne*, *u̯ Suˈkan*, *s Sukáːna*; Ošnje: *Suˈkan Sukáːna*, *u̯ Sukáːne*, *u̯ Suˈkan*, *s Sukáːna*; Breginj: *Suˈkan Sukáːna*, *u̯ Sukáːne*, *u̯ Suˈkan*, *s Sukáːna*; tj. ***Solkän Solkána*** < alpsl. **Сьлькáнъ* **Сьлькáна* (a) iz rom. **Silikānu*, 1001 *Siliganum*; furl. *Salcan*, it. *Salcano*.

Subid. Standardizirano gradivo: *Subíd Subída* (SZII). Narečno gradivo: Breginj: *Zˈbət Zbíːda*, *na Zbíːde*, *na Zˈbət*, *z Zbíːda*; Subid: *Səˈbət Səbíːda*, *u̯ Səbíːde*, *u̯ Səˈbət*, *ot Səbíːda*; tj. ***Subïd Subída***; furl. *Subît*, it. *Subit*. Prvi zgodovinski zapisi so pozni (1170 *de villa Subid*), izvor imena ni povsem jasen,[13] zato prvotne alpsl. oblike ni mogoče zanesljivo rekonstruirati.

Sužid. Standardizirano gradivo: *Sužíd Sužída* (SKI). Narečno gradivo: Idrsko: *Šəˈžeđ Šəžíːda*, *u̯ Šəžíːđ*, *u̯ Šəˈžeđ*, *š Šəžíːda*; Jevšček: *Seˈžit Sežíːda*, *u̯ Sežíːde*, *u̯ Seˈžit*, *s Sežíːda*; Breginj*: Šəˈžət Šəžíːda*, *u̯ Šəžíːde*, *u̯ Šəˈžət*, *š Šəžíːda*; tj. ***Solžïd Solžída*** < alpsl. **Сьльžídъ* **Сьльžída* (a) iz stfurl. **Siližēđu* < rom. **Silikētu* *'tam, kjer je kremen', kar je s priponskim obrazilom lat. *-ētum* s pomenom nahajanja izpeljano iz lat. *silex silicis* 'kremen'.

Tolmin. Standardizirano gradivo: *Tolmín Tolmína* (SKI), *Tolmîn Tolmîna* (SP). Narečno gradivo: Idrsko: *Tmíːn Tmíːna*, *u̯ Tmíːn*, *u̯ Tmíːn*, *s Tmíːna*; Jevšček: *Tmíːn Tmíːna*, *u̯ Tmíːne*, *u̯ Tmíːn*, *s Tmíːna*; Ošnje: *Tomíːn Tomíːna*, *u̯ Tomíːne*, *u̯ Tomíːn*, *s Tomíːna*; Breginj: *Tmíːn Tmíːna*, *u̯ Tmíːne*, *u̯ Tmíːn*, *s Tmiːna*; Subid: *Tulmíːn Tulmiːˈna*, *u̯ Tulmiːˈne*, *u̯ Tulmíːn*, *ot Tulmiːˈna*; Solbica: *Tuˈmi̯n Tuˈmi̯na*, *u̯ Tuˈmi̯ne̯*, *u̯ Tuˈmi̯n*, *s Tuˈmi̯na*; tj. ***Tolmín Tolmína*** < psln. **Tl̥mín* **Tl̥minȁ* (b); furl. *Tulmin*, it. *Tolmino*, nem. *Tolmein*. Prvi zgodovinski zapisi so pozni (1063–1068 *in Tuimine*, po 1086 *super Tulminum*, 1139 *apud Tulmin*, 1146 *Tulminum*), izvor imena ni povsem

12 Frauove razlage, da gre za izpeljanko s priponskim obrazilom sln. *-nik* iz sln. *proso* (Frau 1978: 98) sln. narečno gradivo ne potrjuje.

13 Frau, sicer z zadržki, ime izpeljuje iz lat. *subīre* 'vzpenjati se', njegov prvotni pomen naj bi torej bil *'vzpenjanje, vzpon; strmina, klanec' (Frau 1978: 114).

jasen, zato prvotne alpsl. oblike ni mogoče zanesljivo rekonstruirati. Ramovš (1936: 26) izhaja iz kelt. **tilmon-* > alpsl. **Тьlmynъ*, Bezlaj (1954: 132) pa iz pogoste alpske imenske osnove **talamon* > alpsl. **Тъlъmynъ*, **Tolъmynъ*.

Trst. Standardizirano gradivo: *Tŕst Tŕsta* (SKII), *Tr̂st Tŕsta* (SP). Narečno gradivo: Idrsko: *Tə̀rst Tə́rsta*, *u̯ Tə́rst*, *u̯ Tə̀rst*, *s Tə́rsta*; Jevšček: *Tə̀rst Tə́rsta*, *u̯ Tə́rste*, *u̯ Tə̀rst*, *s Tə́rsta*; Ošnje: *'Tarst Tars'ta*, *u̯ Tars'te*, *u̯ 'Tarst*, *s Tars'ta*; Solbica: *'Tərst 'Tərsta*, *u̯ 'Tərstẹ*, *u̯ 'Tərst*, *s 'Tərsta*; tj. ***Tə̈rst Tərstä/Tə̈rst Tə́rsta*** < alpsl. **Тьrzьstъ *Тьrzьstá* (b) iz ant. *Tergeste*; furl. *Triest*, it. *Trieste*, nem. *Triest*.

Videm. Standardizirano gradivo: *Víden Vídna* (SKII), *Vídem Vídma* (SP). Narečno gradivo: Idrsko: *Í:dəm Í:dma*, *u̯ Í:dmi*, *u̯ Í:dəm*, *z Í:dma*; Jevšček: *Í:dem Í:dma*, *u̯ Í:dme*, *u̯ Í:dem*, *z Í:dma*; Ošnje: *Ví:dan Ví:dna*, *u̯ Í:dne*, *u̯ Í:dan*, *z Ví:dna*; Breginj: *Ụ́í:den Ụ́í:dna*, *u̯ Ụ́i:dne*, *u̯ Ụ́í:den*, *z Ụ́i:dna*; Subid: *Vi:'dan Vi:d'na*, *u̯ Ụ́i:d'ne*, *u̯ Ụ́i:'dan*, *od Vi:d'na*; Solbica: *'V̈iden 'V̈idna*, *u̯ 'Ụ́udnẹ*, *u̯ 'Ụ́uden*, *z 'V̈idna*; tj. ***Vídən Vídna*** < alpsl. **Ụ́ydьnъ *Ụ́ydьná* (b)[14] iz stfurl. **Ūdinu* < substr. **Ūtinu*, 983 *Udene*, ok. 1000 *Utinum*, ki je predromaskega izvora; furl. *Udin*, it. *Udine*, nem. *Weiden*.

3 Vključitev romanskih naglasnih prvin v alpskoslovanski naglasni sestav

Analiza obravnavanih predslovanskih substratnih krajevnih imen v slovenščini potrjuje Matasovićevo ugotovitev na osnovi analize zgodnjih romanskih občno- in lastnoimenskih izposojenk v hrvaščini, da se predslovanski samostalniki v zgodnji popraslovanski dobi vključujejo v psl. naglasni tip a ali v psl. naglasni tip b, v nobenem primeru pa ne v psl. naglasni tip c (Matasović 2006). Slovensko krajevno lastnoimensko gradivo pa ne potrjuje njegove domneve, da je vključitev v naglasni tip odvisna od spola samostalnika, in sicer da se večina samostalnikov psl. moške *o*-jevske sklanjatve vključi v psl. naglasni tip b kot edini produktivni naglasni tip z naglašenim zadnjim zlogom osnove v im./tož. ed. za razliko od samostalnikov *a*-jevske sklanjatve, ki se večinoma vključujejo v psl. naglasni tip a, saj sta pogostnost odrazov naglasnega tipa a (*Bəljäk Bəljáka*, *Čəvdäd Čəvdáda*, *Koborïd Koborída*, *Prosnïd Prosnída*, *Solkän Solkána*, *Subïd Subída*, **Solžïd *Solžída*) in odrazov naglasnega tipa b (*Bərgín Bərgína*, **Golmín *Golmína*, *Kərmín Kərmína*, *Tolmín Tolmína*; *Bölc Bolcä/Bölc Bọ́lca*, *Ratënj Ratenjä*, *Tə̈rst Tərstä/Tə̈rst Tə́rsta*; *Áhtən Áhtna*, *Vídən Vídna*) pri samostalnikih moške *o*-jevske sklanjatve kljub rahli prevladi odrazov psl. naglasnega tipa b v slovenščini precej izenačena.[15]

---

14 Vzglasni **u̯* pred **y* v alpsl. **Ụ́ydьnъ* je zagotovo protetičen, narečne oblike tipa *Í:dəm* (Idrsko) in *Í:dem* (Jevšček) so drugotne, nastale v zvezi s predlogom *u̯*, v katerih je bil vzglasni *u̯* razumljen kot predlog: **u̯ Ụ́í:den → u̯ Í:den* (Alenka Šivic-Dular, ustno). Domnevo je potrdilo naknadno zbrano gradivo iz Ošnjega: *Ví:dan Ví:dna*, *z Ví:dna ~ u̯ Í:dne*, *u̯ Í:dan*.

15 Pri samostalnikih *a*-jevske sklanjatve je v zahodnih in južnih slovenskih narečjih, kjer je avtohtonih največ predslovanskih substratnih krajevnih imen, nemogoče ločiti med samostalniki psl. naglasnega tipa a in samostalniki psl. naglasnega tipa b s psl. dolgim samoglasnikom v zadnjem zlogu osnove, saj je po zgodnji podaljšavi psln. kratkih akutiranih samoglasnikov v nezadnjem besednem zlogu (psln. **lipa* > zah. in juž. sln. *lípa*) za oboje značilen nepremični naglasni tip na akutirani osnovi: Jevšček *lí:pa = mó:ka* < psl. **lípa ~ *mọ́ka*. Imena kot *Burjá:na*, *Tipá:na* (Jevšček) lahko odražajo tako psl. naglasni tip a kot psl. naglasni tip b.

V psl. naglasni tip a se v alpski slovanščini vključujejo predslovanska substratna krajevna imena moškega spola s stalnim naglasom na dolgem samoglasniku v predzadnjem besednem zlogu. To pomeni, da se substr. stalni naglas na osnovi v alpsl. ohrani na istem zlogu in da se substr. dolgi samoglasnik zamenja z ustreznim alpsl. dolgim samoglasnikom, ki je staroakutirano naglašen: substr. **ā* → alpsl. **á́* (**Biliā̯ku* → **Bьĺ́ákъ*, **Čiu̯iđāđe* → **Čьu̯ьdádъ*,[16] **Silikānu* → **Sьlьkánъ*), substr. **ē̯* → alpsl. **í* (**Kaborēđu* → **Koborídъ*, **Siližēđu* → **Sьlьžídъ*). Analiza danega gradiva potrjuje Ramovševo trditev, da so bile psl. staroakutirane dolžine v alpski slovanščini še ohranjene in da je do južnoslovanskega krajšanja psl. staroakutiranih dolžin prišlo kasneje (7.–8. st.) (Ramovš 1936: 54, Ramovš 1950: 499), hkrati pa ne potrjuje Matasovićeve trditve, da je bil psl. naglasni tip b edini produktivni naglasni tip z naglašenim zadnjim zlogom osnove v im./tož. ed. znotraj moške *o*-jevske sklanjatve.

V psl. naglasni tip b se v alpski slovanščini vključujejo predslovanska substratna krajevna imena moškega spola: 1. s stalnim naglasom na dolgem samoglasniku v predzadnjem besednem zlogu; to vedno velja za samostalnike z ilir. priponskim obrazilom **-ōna* in temu podobnimi glasovnimi zaporedji: substr. **-ōn-* → alpsl. **-ýn-* (**Bergō̯na* → **Bьrgýnъ*, **Glemō̯na* → **Glьmýnъ*, **Kormō̯nes* → **Kъrmýnъ*, **Tilmō̯n-*/**Talamō̯n-* → alpsl. **Tьlmýnъ*/**Tъ/olъmýnъ*);[17] 2. s stalnim naglasom na kratkem samoglasniku v predzadnjem besednem zlogu (**Artenia̯* → **Ortèńь*, **Plitio̯* → **Blь̀sъ*); 3. s stalnim naglasom na dolgem samoglasniku v predpredzadnjem besednem zlogu (**Ūdinu* → **U̯ydь̀nъ*). Pri pojasnjevanju vključevanja te skupine samostalnikov v psl. naglasni tip b Matasović ne izključuje delovanja Illič-Svityčevega zakona, a se bolj nagiba k mnenju, da je bil dolgi naglašeni samoglasnik v zadnjem zlogu osnove v slovanščini prepoznan kot novoakutiran in se je kot tak ohranil v im./tož. ed., v odvisnih sklonih pa je prišlo do nalikovnega pomika naglasa na končnico po vzoru samostalnikov psl. naglasnega tipa b. S tem modelom je mogoče pojasniti alpsl. naglasni tip b predslovanskih substratnih krajevnih imen s stalnim naglasom (na dolgem in na kratkem samoglasniku) v predzadnjem besednem zlogu (**Berˈgō̯na* **Berˈgō̯nae* → **Bьrgýnъ* **Bьrgýna* → **Bьrgýnъ* **Bьrgyná* po tipu **kĺúčь* **kĺučá*, **Arˈtenia̯* **Arˈtenia̯e* → **Ortèńь* **Ortèńa* → **Ortèńь* **Orteńá* po tipu **kòńь* **końá*), ne pa tudi alpsl. naglasnega tipa b predslovanskih substratnih krajevnih imen s stalnim naglasom na predpredzadnjem besednem zlogu (**ˈŪdinu* **ˈŪdinī* → **U̯ydь̀nъ* **U̯ydьná*). Iz povedanega je mogoče z

---

Razliko med psln. kratkim akutiranim samoglasnikom in psln. umičnonaglašenim dolgim akutiranim samoglasnikom je mogoče razlikovati samo v terskem narečju: Subid *líːpa* ~ *moːˈka* < psl. **lípa* ~ **mọ́ká*. Pri naglasu tipa *moːˈka* gre za drugotni naglasni pomik z dolgega akutiranega samoglasnika na ponaglasni zlog s toničnim viškom (kar je posledica umika naglasa s slovenskega kratkega končnega zloga na prednaglasno dolžino: psl. **mọ́ká* > **móːkà* ~ *líːpa* < **lìpa* < psl. **lípa*) tipa **móːkà* > *moːˈka* pod vplivom naglasnega pomika tipa psl. **i̯ūžina* > **júːžina* > *juˈžəna* (Šekli 2006: 173, op. 18). Oblike kot *Níːəme*, *Borjáːna*, *Tipáːna* (Subid) in ne **Nieˈme*, **Borjaːˈna*, **Tipaːˈna* bi tako kazale na odraz psl. naglasnega tipa a.

16 To ime ima naglasno vzporednico v hr. *Càvtat*, *Càptat* < **Sъu̯tátъ* ← rom. **Kiu̯itāte*.

17 Imena tega tipa imajo naglasne vzporednice v hr.: *Flanōna* → *Plòmīn Plomína*, *Albōna* → *Làbīn Labína*, *Aenōna* → *Nīn Nína*, *Scardōna* → *Skràdīn Skradína*, *Stelpōna* → *Stùpīn Stupína*, *Salōna* → *Sòlīn Solína*, *Narōna* → *Nòrīn Norína* (Šimunović 1984–1985: 150, Matasović 2006). Na to, da je **y* iz **-ōna* lahko tudi staroakutiran, kažeta nadomestitev substr. **-ōna* → **-ýna*: hr. *Cètina* < **Cętýna* ← *Centōna*, *Pròmina* < **Promýna* ← *Promōna* (Matasović 2006).

gotovostjo zaključiti samo to, da substratni dolgi naglašeni samoglasniki v skupini imen, ki izkazujejo odraz psl. naglasnega tipa b, niso bili prepoznani kot psl. staroakutirani.

4 Zaključek

Predslovanska substratna krajevna imena moškega spola se v alpski slovanščini tako kot v primorski slovanščini vključujejo v psl. naglasni tip a ali v psl. naglasni tip b, ne pa tudi v psl. naglasni tip c. V naglasni tip a se vključujejo imena s stalnim naglasom na dolgem samoglasniku v predzadnjem besednem zlogu, kar pomeni, da je bil substr. dolgi naglašeni samoglasnik v alpsl. prepoznan kot staroakutiran. V naglasni tip b se vključujejo imena s stalnim naglasom na dolgem in kratkem samoglasniku v predzadnjem besednem zlogu ter s stalnim naglasom na predpredzadnjem besednem zlogu, kar pomeni, da substr. naglašeni samoglasnik v alpsl. ni bil prepoznan kot staroakutiran. Ne povsem jasno ostaja, zakaj je bil substr. dolgi naglašeni samoglasnik v osnovi včasih prepoznan kot staroakutiran in včasih kot nestaroakutiran ter kako natančno je pri samostalnikih z nestaroakutiranim samoglasnikom v osnovi prišlo do nastanka naglasnega tipa b.

Viri

FINCO, Franco, CINAUSERO, Barbara, DENTESANO, Ermanno, 2004: *Nons furlans di lûc / Nomi friulani di luogo. Repertorio toponomastico italiano-friulano.* Udin/Udine: Societât Filologjiche Friulane/Società Filologica Friulana.

KATTNIG, Franc, KULNIK, Mihael, ZERZER, Janko, ^{2}2004: *Dvojezična Koroška: seznam dvojezičnih krajevnih imen južne Koroške / Zweisprachiges Kärnten: zweisprachiges Ortnamensverzeichnis von Südkärnten*. Celovec.

KOS, Franc, 1902, 1906, 1911, 1915: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, *1. 501–800, 2. 801–1000, 3. 1001–1100, 4. 1101–1200*. Ljubljana.

KOS, Milko, 1928: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, 5. 1201–1246*. Ljubljana.

Slovenski pravopis, 2001. Ljubljana.

MERKÙ, Pavle, 1999: *Slovenska krajevna imena v Italiji. Priročnik / Toponimi sloveni in Italia. Manuale*. Trst.

Slovenska krajevna imena, 1985. Avtorji: Franc Jakopin, Tomo Korošec, Tine Logar, Jakob Rigler, Roman Savnik, Stane Suhadolnik. Ljubljana.

Literatura

BEZLAJ, France, 1955: J. Hubscnmid, Alpenwörter romanischen und vorromanischen Ursprungs, Bern 1951; Pyrenäenwörter vorromanischen Ursprungs und das vorromonische Substrat der Alpen, Acta Salmaticensia, Filosofía y Letras, T. VII, núm. 2; Universidad de Salamanca 1954. *Slavistična revija* 8/1–2. Ljubljana. 132–138.

BEZLAJ, France, 1958: Predslovanski ostanki v slovenščini. *Naša sodobnost* 6/2. Ljubljana. 673–693.

BEZLAJ, France, 1969: Das vorslavische Substrat im Slowenischen. *Alpes orientales* 5. 19–35.

BROZOVIĆ, Dalibor, 1970: *Standardni jezik. Teorija, usporedbe, geneza, povijest, suvremena zbilja*. Zagreb.

DAPIT, Roberto, 1995, 1998: *Aspetti di cultura resiana nei nomi di luogo: 1. Area di Solbica/Stolvizza e Korïto/Coritis. 2. Area di Osoanë/Oseacco e Učja/Uccea*. Padova.

DESINAN, Cornelio Cesare, 1976–1977: *Problemi di toponomastica friulana*. Udine.

FRAU, Giovanni, 1978: *Dizionario toponomastico del Friuli-Venezia Giulia: primo repertorio organico di nomi*. Udine.

FURLAN, Metka, 2002: Predslovanska substratna imena v slovenščini. *Jezikoslovni zapiski* 8/2. Ljubljana. 29–35.

FURLAN, Metka, GLOŽANČEV, Alenka, ŠIVIC-DULAR, Alenka, 2001: *Pravopisno ustrezen zapis zemljepisnih imen in stvarnih lastnih imen v Registru zemljepisnih imen in Registru prostorskih enot*. Ljubljana: Geodetska uprava Republike Slovenije.

GRAD, Anton, 1958: Contribution au problème de la sonorisation des consonnes intervocaliques latines. *Linguistica* III/2. Ljubljana. 33–40.

GRAUENAUER, Ivan, 1923: Naglas v nemških izposojenkah v slovenščini (Donesek k zgodovini slovenskega naglasa). *Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede v Ljubljani* 1. Ljubljana. 358–391.

ISAČENKO, A. V., 1939: *Narečje vasi Sele v Rožu*. Ljubljana.
LOGAR, Tine, 1951: Obsoško-nadiška dialektična meja. *Slavistična revija* 4. Ljubljana. 223–237.
LOGAR, Tine, RIGLER, Jakob, 1983: *Karta slovenskih narečij*. Ljubljana.
MATASOVIĆ, Ranko, 2000: Germanske posuđenice u praslavenskome: pitanja relativne kronologije. *Filologija* 34. Zagreb. 129–137.
MATASOVIĆ, Ranko, 2006: On the accentuation of the earliest Latin and Romance loanwords in Slavic. *International Workshop on Balto-Slavic accentology (IWoBA), 1.–3. srpnja 2005*. Zagreb: Filozofski fakultet.
RAMOVŠ, Fran, 1921–1922: Slov. *Kobarìd* – furl. *Ćavorèd* – ital. *Caporetto* – nem. *Karfreit*. *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino* 3. Ljubljana. 60–62.
RAMOVŠ, Fran, 1935: *Historična gramatika slovenskega jezika: 7. Dialekti*. Ljubljana.
RAMOVŠ, Fran, 1936: *Kratka zgodovina slovenskega jezika*. Ljubljana.
RAMOVŠ, Fran, 1950: Relativna kronologija slovenskih akcentskih pojavov. *Slavistična revija* 3. Ljubljana. 492–499.
SKOK, Petar, 1971: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* 1. Zagreb.
SKUBIC, Mitja, 1988: *Romanski jeziki*. Ljubljana.
SKUBIC, Mitja, 1989: *Uvod v romansko jezikoslovje*. Ljubljana.
STANG, Christian S., 1957: *Slavonic Accentuatio*n. Oslo.
STEENWIJK, Han, 1999: *Grammatica pratica resiana: Il sostanitvo*. Padova.
STEENWIJK, Han, 2005: *Piccolo dizionario ortografico resiano/Mali bisidnik za tö jošt rozajanskë pïsanjë*. Padova.
ŠEGA, Agata, 1998: Contributo alla conoscienza dei latinismi e romanismi antichi in sloveno. *Linguistica* 38/2. Ljubljana. 63–85.
ŠEKLI, Matej, 2006: Tersko narečje v kraju Subid / Il dialetto sloveno del Torre nel paese di Subit. *Terska dolina / Alta Val Torre / Val de Tor*. Ur. M. Kožuh. Celje, Gorica. 161–187.
ŠIMUNOVIĆ, Petar, 1984–1985: Prvotna simbioza Romana i Hrvata u svjetlu toponimije. *Rasprave Zavoda za jezik* 10–11. Zagreb. 147–200.
ŠIVIC-DULAR, Alenka, 1988: K normiranju slovenskih zemljepisnih imen. *24. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Zbornik predavanj*. Ur. B. Pogorelec. Ljubljana.
ŠIVIC-DULAR, Alenka, 1990: O ljudski etimologiji. *26. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Zbornik predavanj*. Ur. T. Pretnar. Ljubljana.
ŠTURM, Fran, 1928: Romanska lenizacije medvokaličnih konzonantov in njen pomen za presojo romanskega elementa v slovenščini. *Časopis za slovenskih jezik, književnost in zgodovino* 7. Ljubljana. 21–46.

Nina Novak
Filozofska fakulteta, Ljubljana
UDK 811.163.6'276.6:34"1850/1900"

Ljubljana in razvijanje slovenskega pravnega jezika (1850–1900)

V prispevku je predstavljeno razvijanje pravnega jezika v obdobju 1850–1900 v Ljubljani, ki je bila v tem času glavno mesto Kranjske. Zaradi večinskega slovenskega prebivalstva sta Ljubljana in Kranjska v primerjavi z drugimi »slovenskimi« mesti in pokrajinami izstopali po pogostosti rabe slovenščine, kar je pripomoglo k okrepljeni prevajalski dejavnosti, organiziranju pravnih predavanj v slovenščini, ustanavljanju pravnih društev in izdajanju pravniških publikacij, s tem pa k pospešenemu razvoju slovenskega pravnega jezika.

The paper presents the development of legal language in Ljubljana in the period 1850-1900, when the city was the capital of Carniola. Due to their largely Slovene populations, Ljubljana and Carniola differed from other »Slovene« towns and provinces with regard to the frequent use of the Slovene language, which contributed to increased translation activity, the organisation of legal lectures in Slovene, the establishment of legal societies and the appearance of legal publications, and thus to the more rapid development of Slovene legal language.

1 Status in raba slovenščine v uradih

Predpogoj za začetek načrtnega oblikovanja slovenskega pravnega jezika je bila ustavnopravna ureditev slovenščine kot uradnega jezika, ki je bila povezana z nastankom programa *Zedinjena Slovenija.*[1] Ta je ob zahtevi o odpravi dežel in oblikovanju Slovenije kot nove politične enote znotraj monarhije zahteval tudi enakopravnost slovenščine v uradih in šolah. Za uresničitev navedenih jezikovnopolitičnih zahtev je bil nujen enoten in zvrstno oblikovan slovenski jezik (Orožen 1996: 259), kar pa slovenščina v tistem času še ni bila. Priznanje slovenščine kot uradnega jezika z oktroirano ustavo (1849) je slovenskemu jeziku zagotovilo najrazličnejše jezikovnostatusne odločilne formalne govorne položaje (Stabej 1998: 31), ki jih je do tedaj opravljala po statusu močnejša nemščina; kljub zakonsko zagotovljeni enakopravnosti vseh nenemških jezikov v Avstro-Ogrski in ukazu vlade, ki je uradnikom veleval, naj se naučijo »deželnega jezika«, so uvajanje slovenščine v urade še vedno ovirale deželne oblasti. Njihov odpor do slovenskega jezika je izviral tudi iz prepričanja, da so nenemški jeziki premalo razviti za rabo v upravnih in sodnih postopkih (Serše 1982: 18–19). V slovenščini so sicer že leta 1848 začeli izhajati deželni zakoniki in vladni listi; v uradih pa se je zaradi neusposobljenosti uradnikov[2] največkrat uporabljala samo pri ustnem sporazumevanju. Tudi nadaljnja zakonska določila (iz let 1862, 1866 in 1867) niso bistveno izboljšala statusa in rabe slovenščine.[3] V desetletju 1868–1878 (s krajšim presledkom 1870–1871) so potekali najhujši

1 Program *Zedinjena Slovenija* so 20. aprila 1848 sestavili »dunajski« Slovenci (Orožen 1996: 231).

2 Iz tedanjih razpisov v dnevnem časopisju je razvidno, da so deželne oblasti namenoma zaposlovale uradnike, ki niso bili vešči slovenščine – še leta 1853 je bilo pri reorganizaciji upravne službe med razpisanimi pogoji zahtevano popolno znanje nemščine in le osnovno znanje slovenščine (Serše 1982: 18–19).

3 Že leta 1861 sta kranjski deželni zbor in odbor v svojem opravilnem redu sprejela, da mora biti predlog, izrečen ali zapisan v slovenščini, formuliran v istem jeziku tudi v zapisniku. Pravilo o slovenski in nemški objavi je veljalo tudi za

boji proti slovenskim narodnostnim težnjam, kar se je kazalo tudi v rabi slovenščine. Tako je npr. kranjski deželni zbor leta 1870 na svojem območju slovenščini priznal status uradnega jezika, že leta 1877, ko je bila v zboru nemška večina, pa se je v urade spet vrnila nemščina (Serše 1982: 18). Šele ko je 20. novembra 1890 kranjski deželni zbor sklenil, da bodo vsi uradi v krajih s slovenskim prebivalstvom delovali samo v slovenskem jeziku (Serše 1982: 18–19), je bil v Ljubljani in na Kranjskem viden napredek v rabi slovenščine, medtem ko je na Štajerskem, Koroškem in Primorskem kljub vsem zakonskim določilom še vedno prihajalo do kršitev.

1.1 Slovenščina kot jezik sodnega postopka

Pravna podlaga za rabo slovenščine v sodnih postopkih je bila določena že v 13. členu *Občega sodnega reda* iz leta 1781, ki je določal, da lahko stranke in zastopniki v svojih govorih v sodnih postopkih uporabljajo »v deželi običajni jezik«.[4] Po tem zakonu se je slovenščina uporabljala pri ustnih sodnih postopkih, kadar stranke niso razumele nemškega jezika, pri čemer je imela samo vlogo sporazumevalnega jezika, medtem ko so bili uradni zaznamki, pravniška besedila in obrazci v nemščini.

Oktroirana ustava iz leta 1849 je predpisala enakopravnost vseh jezikov v Avstro-Ogrski in v času njene veljavnosti so 29. oktobra 1850 z upravnim odlokom priznali »slovanski« jezik kot sodni jezik na Kranjskem in v slovenskih sodnih okrajih. Razmere so se spremenile 31. decembra 1851, ko je bila s silvestrskim patentom ukinjena oktroirana ustava, s čimer je bila odpravljena svoboda tiska, prepovedana so bila vsa politična društva, prenehal je izhajati državni list v slovenščini,[5] za notranji uradni jezik pa je bila spet proglašena nemščina. Do sprememb v boju za enakopravnost slovenščine in dejanske rabe slovenskega jezika v praksi je prišlo šele s sprejetjem t. i. Pražákovih jezikovnih reform, s katerimi je minister Pražák leta 1882 med drugim predpisal rabo slovenščine ne samo za stranke, ki niso znale nemščine, ampak tudi za tiste, ki so si kljub znanju nemškega jezika želele uporabljati slovenščino.

2 Oblikovanje slovenskega pravnega jezika

V okviru opisanih družbeno-političnih razmer, ki so bile slovenščini naklonjene bolj kot v prejšnjih obdobjih, se je z novimi zahtevnejšimi formalnimi govornimi položaji začel oblikovati tudi slovenski pravni jezik. V primerjavi z Gradcem, s Celovcem in Trstom je Ljubljani mogoče pripisati osrednjo vlogo pri razvijanju pravnega jezika v drugi polovici 19. stoletja. Ljubljana in Kranjska v splošnem sta v tem času v primerjavi z drugimi slovenskimi mesti in pokrajinami izstopali po pogostosti rabe slovenščine v formalnih govornih položajih, kar je pripomoglo k okrepljeni prevajalski dejavnosti, organiziranju pravnih predavanj v slovenščini, ustanavljanju pravnih društev in izdajanju pravniških publikacij.

---

stenografske zapisnike, vendar se ni izvajalo dosledno. Na to se je na 8. seji deželnega zbora leta 1863 pritožil poslanec Toman, ki je zahteval, naj se določbe, ki so bile sprejete že leta 1861, tudi upoštevajo (Serše 1982: 18–19).

4 To določilo je omogočalo veliko različnih interpretacij – Nippl je npr. leta 1844 definiral »jezik, običajen v deželi« kot jezik, ki ga uporablja sodna oblast, kar je v praksi pomenilo, da so pričakovali, da bo slovenski kmet pred sodiščem v svojem govoru rabil sodno običajni nemški jezik (Vilfan 1988: 451).

5 Načelo enakopravnosti jezikov je iz zakonov izginilo že leta 1850 (Kranjc 1998: 173).

2.1 Prevajalska dejavnost

Državni zakonik in vladni list, ki ga je v slovenščino prevajal Fran Miklošič, je začel na Dunaju redno izhajati 1. novembra 1849, pred tem pa je že 2. aprila 1849 izšel Miklošičev dvojezični *Vvod k občnimu državnimu zakoniku in vladnimu listu Avstrijskega cesarstva*. Po vladnem ukazu o enakopravnosti narodnih jezikov je leta 1848 začel izhajati deželni zakonik za Kranjsko, leto kasneje pa tudi za Štajersko in Koroško, kar je pomenilo začetek organizirane prevajalske dejavnosti.

2.2 Pravna predavanja v slovenščini

5. oktobra 1848 so bila na ljubljanskem liceju dovoljena začasna predavanja iz civilnega in kazenskega prava v slovenščini. Anton Mažgon je tam od marca 1849 predaval civilno pravo in v ta namen prevedel *Občedržavljanski zakonik*[6] do člena 620, Ernest Lehmann pa je od 1. junija do 26. julija 1849 predaval kazensko pravo in prevedel kazenski zakonik iz leta 1803. »Slovenska pravna šola« se je kasneje prenesla na graško vseučilišče, kjer so v slovenščini predavali Jožef Krajnc, Jožef Mihael Skedl in Janez Kopač, leta 1854 pa so bila ta predavanja zaradi absolutističnih teženj ukinjena (Vilfan 1961: 523).

2.3 Pravniška društva in publikacije

Ker so bila pravna predavanja v Ljubljani (in Gradcu) ukinjena, je bilo po letu 1852 oblikovanje in razvijanje pravnega jezika ter pravnih besedil odvisno od ambicioznosti in predanosti posameznikov (Razlag, Costa, Moschè, Tavčar, Hudavernik idr.), ki so si prizadevali, da bi slovenščina na področju prava postala enakopravna in enakovredna nemščini. S svojim delovanjem so veliko pripomogli tudi k ustanavljanju pravniških društev in izdajanju publikacij, ki so izhajale pod okriljem teh.

2.3.1 Juristische Gesellschaft in Laibach (1861–68)

Leta 1861 je bilo na pobudo kranjskih pravnikov, ki so si zaradi številnih novosti v pravni stroki želeli skupni prostor za strokovna razpravljanja in strokovno knjižnico, v Ljubljani ustanovljeno prvo pravniško društvo – *Juristische Gesellschaft in Laibach*. Vodili so ga Etbin Henrik Costa, Miha Ambrož in Luka Svetec, člani pa so bili tudi Janez Bleiweis, Radoslav Razlag, Jožef Mihael Skedl, Jožef Kersnik, Ernest Lehmann in Lovro Toman. Čeprav je društvo delovalo samo v nemščini, je s pospeševanjem pravnega znanja in širšega delovanja ljubljanskih pravnikov pripomoglo h kasnejšemu razvoju slovenskega pravniškega društva, s tem pa tudi k rabi slovenščine.

2.3.2 Pravnik slovenski (1870–72)

Potem ko se prizadevanja, da bi se v Ljubljani uvedla pravna predavanja, niso uresničila, je Radoslav Razlag leta 1870 začel izdajati *Pravnik slovenski*, ki je imel podnaslov *List za pravosodje, upravo in državoslovje*. Vsak mesec sta izšli dve številki, po treh letih pa je prva slovenska pravna revija, ki se je ukvarjala s temeljnimi problemi slovenske pravne terminologije, zaradi finančnih težav in premajhnega zanimanja prenehala izhajati.

---

6 Izšel je leta 1853. Po Mažgonovi smrti ga je do konca prevedel Jožef Krajnc.

2.3.3 Slovenski pravnik (1881–)

Med leti 1881–1883 je odvetnik Alfonz Moschè s pomočjo Ivana Tavčarja in Aleksandra Hudavernika začel izdajati *Slovenski pravnik* in v njem obravnaval tudi vprašanja, ki so bila kasneje zajeta kot programske točke Društva pravnik. Revija se po zasnovi ni razlikovala od Razlagove, soočala pa se je tudi s podobnimi težavami.

2.3.4 Društvo pravnik (1889–)

Društvo je bilo ustanovljeno januarja 1889, cilji njegovega delovanja pa so bili: izdajanje glasila Pravnik, zastopanje slovenskih pravnih interesov, reševanje stanovskih vprašanj, skrb za zakonodajo v slovenščini, razvijanje pravne terminologije in slovenskih pravnih obrazcev, boj za uveljavitev slovenščine kot notranjega uradnega jezika in ustanovitev pravne knjižnice. V prvem letu delovanja je društvo izdalo priročno zbirko zakonov v slovenskem jeziku in uradovalne obrazce, začelo pa je tudi s pripravami za izdajo slovenske pravne terminologije. Leta 1892 je sprejelo tudi resolucijo za člane, s katero so se ti obvezali, da bodo pri zastopanju Slovencev uporabljali slovenščino in v njej sklepali pogodbe (Šinkovec 1988: 440–442).

3 Zaključek

Po letu 1894, ko je na Dunaju izšla *Nemško-slovenska pravno-politična terminologija*, dokaz, da je slovenščina dovolj razvita za rabo v sodnih postopkih, je bil v Ljubljani in na Kranjskem glede rabe slovenščine opazen napredek, medtem ko se na Koroškem, Štajerskem in Primorskem slovenski jezik kljub zakonskim določilom še vedno ni uporabljal. Prizadevanja »ljubljanskih« pravnikov, da bi slovenščina v formalnih govornih položajih na področju delovanja prava postala enakopravna in enakovredna nemščini, so se kazala tudi v težnji po oblikovanju slovenskih pravniških besedil, katerih tvorjenje se je opazno povečalo po letu 1880, njihova raba pa se je dokončno uveljavila po letu 1898, ko so slovenski obrazci dokončno nadomestili nemške in nemško-slovenske. Kljub vztrajnemu uveljavljanju v »svetu prava« slovenščina tudi po letu 1900 ni postala enakovredna nemščini, saj se je ta vse do razpada Avstro-Ogrske (1918) ohranila kot notranji jezik sodišč, v njej pa so npr. zahtevali tudi odvetniško prisego.

Literatura

KRANJC, Janez, 1992: Prispevek Frana Miklošiča k oblikovanju slovenske pravne terminologije v prvem letniku dvojezičnega izhajanja Državnega zakonika in Vladnega lista avstrijskega cesarstva. *Miklošičev zbornik (Obdobja 13)*. Ur. J. Toporišič, T. Logar, F. Jakopin. Ljubljana: SAZU, Filozofska fakulteta. 117–134.

KRANJC, Janez, 1998: Slovenščina kot uradni jezik (zgodovinski vidiki). *Zbornik znanstvenih razprav* 58. 167–188.

OROŽEN, Martina, 1996: *Oblikovanje enotnega slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

PRIJATELJ, Ivan, 1955: *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina: 1848–1895*. Prva knjiga. Ljubljana: DZS.

SERŠE, Saša, 1982: Slovenščina v uradih po 1848. letu. *Iz roda v rod: pričevanja o slovenskem jeziku*. Ur. V. Kološa idr. Ljubljana: Arhiv SR Slovenije. 18–19.

STABEJ, Marko, 1998: Oblikovanje knjižnega jezika v 19. stoletju med narodno enotnostjo in socialno razločevalnostjo. *34. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Zbornik predavanj*. Ur. E. Kržišnik. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti. 19–33.

ŠINKOVEC, Janez, 1988: Ob stoletnici slovenskega pravniškega društva. *Pravnik* 43/ 8–10. 439–449.

VILFAN, Sergij, 1961: *Pravna zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Slovenska matica.

VILFAN, Sergij, 1988: Društvo Pravnik in njegovo glasilo v boju za slovensko uradovanje. *Pravnik* 43/8–10. 449–457.

Monika Pemič
Univerza Hamburg
UDK 930.85:725.8(497.4 Ljubljana)"189"

Med deželno in slovensko identiteto: Gradbena prizadevanja ljubljanskega meščanstva[1]

Konec 19. stoletja je bila v Ljubljani zgrajena vrsta monumentalnih zgradb. Za posameznimi gradbenimi podvigi so stale različne interesne skupine, ki so s poslopji želele pokazati svoje blagostanje, okus in izobrazbo. Primerjava Kranjskega deželnega muzeja (danes Narodnega muzeja) in Narodnega doma (danes Narodne galerije) nam približa dve taki skupini. S prvo institucijo so se ovekovečili najvišji in najbogatejši ljubljanski meščanski sloji in poudarili svojo posebnost kot pripadniki dežele Kranjske, Narodni dom pa je postal sedež slovenskih liberalnih društev, ki so si hotela zagotoviti mesto med tedanjo meščansko elito.

In Ljubljana at the end of the 19th century a number of monumental buildings were constructed. Behind some of these ventures stood interest groups who wished to demonstrate their prosperity, good taste and education. The example of the Carniolan Provincial Museum (now the National Museum) and the National Club House (now the National gallery) bring us nearer to two such groups. The former institution was intended to immortalise the most elevated and prosperous urban class and emphasise their Carniolan citizenship, while the latter became the headquarters of Slovene liberal associations that wanted to guarantee themselves a place in the then urban elite.

Konec 19. stoletja je bila v Ljubljani zgrajena vrsta monumentalnih stavb osrednjih meščanskih institucij, med njimi Kranjski deželni muzej (1883–1888), Filharmonija (1888–1891), Deželno gledališče (1890–1892), Narodni dom (1894–1896) ter palača Deželne vlade (1896–1899). Z njimi je kranjsko stolno mesto, sicer precej provincialnega značaja, pričelo dobivati podobo prave prestolnice. Zgradbe nam s svojo arhitekturo in opremo govorijo o blagostanju, okusu in stremljenjih tedanjega meščanstva. Prispevek se osredotoča na dve poslopji, Deželni muzej in Narodni dom, ki sta plod prizadevanj različnih struj, prvo tistih meščanov, ki so svojo identiteto skušali utemeljiti na osnovi zgodovine dežele in njenih značilnosti, drugo pa slovenskih domoljubov, ki so v agitacijske namene potrebovali zgradbo z meščansko podobo brez dodatnih atributov.

»/V/ veselje in ponos celotnega prebivalstva deželnega glavnega mesta Ljubljane /ter/ celotne dežele Kranjske« je bila leta 1885 dograjena stavba Deželnega muzeja.[2] Načrte je prispeval Wilhelm Treo, stavbenik Kranjske stavbinske družbe.[3] Leta 1888 so bile postavljene vse zbirke in tedaj je bil muzej tudi slovesno predan javnosti. Svoj nemški nagovor ob otvoritvi je kustos Carl Deschmann nadaljeval v slovenskem jeziku.[4] To je bilo nedvomno priznanje, da na Kranjskem sobivata dve kulturi, nemška in slovenska, s čimer je Deschmann presenetil, saj je sicer zagovarjal

1 Za pomoč pri raziskovanju obeh stavb se zahvaljujem dr. Matiji Žargiju in dr. Andreju Smrekarju.
2 Tako je poročal *Laibacher Zeitung* 5. 12. 1885, str. 2283.
3 Kranjska stavbinska družba, ki je postavila večino ljubljanskih javnih zgradb, je bila delniška družba pretežno nemško usmerjenih predstavnikov najvišjega meščanskega sloja, ki so ga tvorili trgovci, veleposestniki, bankirji in tovarnarji (Prelovšek 1991: 394).
4 Poročilo *Slovenskega naroda* z dne 2. 12. 1888, str. 1.

tezo, da je nosilec kulture v deželi nemštvo (Lončar 1930: 330–331). Z izgradnjo muzeja se je uresničil poziv predsednika deželnih stanov barona Camilla von Schmidburga iz leta 1823, da bi »z domoznanstvom hrani/li/ ljubezen do domovine«.[5]

Z razkošnim poslopjem – »prvo in najlepšo monumentalno zgradbo Kranjske« – so želeli trajno obeležiti pripadnost dežele habsburški monarhiji, saj so temeljni kamen ob navzočnosti samega cesarja položili prav na šeststoto obletnico priključitve Kranjske cesarski kroni, muzej pa po princu Rudolfu poimenovali »Rudolfinum«.[6] Finančno sta podvig s po 130.000 goldinarji podprla Kranjska hranilnica in deželni zbor, z večjimi in manjšimi donacijami pa še vrsta posameznikov.[7] V gradbenem odboru so bili predstavniki ljubljanskega visokega meščanstva, ki so zasedali pomembna mesta v kranjski industriji in bančništvu, ter dva inženirja kot predstavnika stroke.[8] Vodil jih je kustos Carl Deschmann, ki je za novogradnjo prispeval tudi program (Deschmann 1888: 8).

Wilhelm Treo, Kranjski deželni muzej Rudolfinum, Ljubljana, 1881–1885

---

5 »Vaterlandsliebe durch Vaterlandskunde zu nähren.«

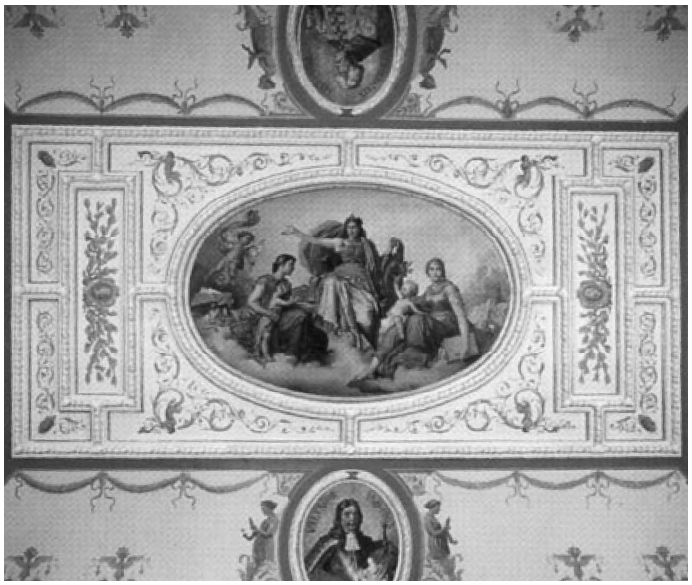
6 Iz poročil ob otvoritvi v dnevnikih *Laibacher Zeitung* z dne 5. 12. 1885, str. 2283, in *Slovenski narod* z dne 14. 6. 1883, str. 1–2.

7 Kot je zapisala Heidemarie Uhl (1995: 32–33), je bila Kranjska hranilnica glavna podpornica osrednjih nemških institucij v Ljubljani, npr. Filharmonične družbe, Deželnega muzeja, Jubilejnega gledališča itd.

8 Poleg Deschmanna še Leopold Bürger, podpredsednik hranilnice in trgovec, Johann Resori, nadzornik c. kr. Tobačne tovarne, Albert Samassa, c. kr. dvorni zvonar, mestni inženir Adolf Wagner ter deželni inženir Franz Witschl (*Slovenski narod*, 14. 6.1883, str. 2).

V novorenesančnem slogu zgrajena pravokotna stavba ima poudarjen osrednji rizalit, ki ga krasi stavbna plastika, delo Dunajske kiparske zadruge. Z atike obiskovalca pozdravljata alegoriji Carniolie in Poguma, ki držita grb Kranjske, glavni vhod pa krasijo alegorije dela, prirodoslovja, zgodovine in umetne obrti. To so področja, na katera je bila kranjska elita še posebej ponosna. Pisma, v katerih so naročniki natančno popisali, s katerimi atributi naj bodo alegorije upodobljene, nam razkrivajo, s čim so želeli svojo deželo še posebej predstaviti.[9] Atributi pa zaznamujejo tudi referenčni okvir muzejske zbirke.

Programsko je zasnovan tudi vestibul, v katerem je na stropu upodobljena Carniolia na prestolu. Ob nogah ji sedita personifikaciji umetnosti in znanosti. Poslikava je delo slikarja Janeza Šubica. Njegov brat Jurij je poslikal medaljone s podobami štirih slavnih Kranjcev. Ta čast je pripadla državniku Sigismundu von Herbersteinu (1486–1566) kot predstavniku zgodovinopisja in etnografije, avtorju *Slave Vojvodine Kranjske* Janezu Vajkardu Valvasorju (1641–1693), mineralogu in montanistu baronu Žigi Zoisu (1747–1819) ter prvemu kranjskemu pesniku Valentinu Vodniku (1758–1819) (Deschmann 1888: 13).[10]

Kranjski deželni muzej, Ljubljana, 1885, poslikava vestibula (Janez Šubic, Carniolia z Umetnostjo in znanostjo; Jurij Šubic, medaljona s portretoma Janeza Vajkarda Valvasorja in Sigismunda von Herbersteina)

9 Alegorija umetne obrti z atributi predstavlja tekstilno obrt, zlatarstvo, steklarstvo, keramiko in stavbarstvo. Alegorija prirodoznanstva pooseblja raziskovanje kamnin, jam, voda in dežele. Alegorija dela predstavlja mlado moč, poljedelstvo, premogovništvo in rudarstvo. Alegorija zgodovine pa s svojimi atributi spominja na najpomembnejša obdobja deželne zgodovine (AS 4099/582 in 8908).

10 Sigismund (Žiga) von Herberstein je bil v Vipavi rojeni diplomat in zgodovinar, ki je napisal eno prvih del v zahodni Evropi o Rusiji. Kot omenja v svoji avtobiografiji, mu je pri delu slovenščina v mnogočem koristila. Janez Vajkard (Johann Weichard) Valvasor se je iz domoljubja posvetil proučevanju dežele Kranjske in v petnajstih knjigah sistematično opisal njeno ozemlje, zgodovino in način življenja prebivalcev (*Die Ehre dess Hertzogthums Crain*, 1689). Žiga (Sigismund) Zois je bil glava razsvetljenskega krožka na Kranjskem. Spodbujal je preučevanje jezikoslovja, literature, zgodovinopisja, bil je priznan mineralog, zavzemal se je za splošni dvig gospodarstva in kulture. Valentin Vodnik je bil član Zoisovega kroga. Pesnil je v slovenščini, zato mu ne pripada zgolj čast prvega kranjskega, temveč tudi prvega

Deschmann je s svojim izborom kranjskih velmož dosegel konsenz med kranjskim nemštvom in slovenstvom, saj mu je uspelo med zaslužnimi Kranjci izbrati prav tiste, s katerimi so se lahko istovetili pripadniki obeh taborov. Za Slovence je bilo odločilno, da so se vse predstavljene osebnosti v svojem delovanju tako ali drugače srečevale in ukvarjale tudi s slovenskim jezikom in kulturo in da med njimi ni bilo takih, ki bi nemške nacionalne skrajneže spodbujale k izgredom.[11]

Sam Deschmann je po vihravem mladostnem obdobju, ki ga je preživel kot pristaš ideje Zedinjene Slovenije, v šestdesetih letih 19. stoletja postal pripadnik nemškega političnega tabora.[12] Prehajanje iz ene družbene ali narodne skupine v drugo je bilo v 19. stoletju precej običajno, saj so bile te le ena izmed (minljivih) lastnosti, ki so tvorile identiteto posameznika.[13] Deschmann, ki v tem ni bil izjema, je izkoristil vplivnost svojih strankarskih kolegov – ti so mu izdatno pomagali pri pridobivanju sredstev za novo stavbo: tako deželni zbor kot Kranjska hranilnica sta zagotovila po 100.000 goldinarjev za gradnjo (Mal 1931: 15). Deschmann pa je kot publicist utrjeval stališča na nemško kulturo in jezik prisegajoče skupine visokih meščanov (Matić 2002: 78–85). Ti so se v prvi vrsti sklicevali na ljubezen do dežele Kranjske. Četudi so znali slovensko, so prisegali na nemško kulturo, ki naj bi predstavljala višjo stopnjo omike. Politično jim je bil blizu nemški liberalizem, zato so nastopali proti duhovščini, ki je na Kranjskem marljivo skrbela za osnovno šolanje kmečkih množic v slovenskem jeziku. Zaradi strahu pred uresničenjem ideje Zedinjene Slovenije so bili nasprotniki državnega federalizma.

Ta sloj, ki je zasedal najvišje položaje v politiki, industriji, gradbeništvu in bančništvu, je potreboval prestižno stavbo, ki bi predstavljala deželo z vsemi njenimi posebnostmi in s katero bi se lahko postavil ob bok meščanom sosednjih stolnih mest.[14] Ni bilo zgolj naključje, da so se pobudniki gradnje že od vsega začetka zgledovali po konkurenci v Gradcu, Linzu in Celovcu (Mal 1931: 9–11; Petru, Žargi 1983: 22–23).

Medtem ko so gradili Deželni muzej, so slovenski prvaki zbirali finančna sredstva za zgradbo svoje palače. Uresničitev pobude za gradnjo je prevzelo leta 1882 ustanovljeno Društvo za izgradnjo Narodnega doma v Ljubljani, ki si je za svoj cilj postavilo »vsem narodnim društvom ljubljanskim, ki se z umetnostjo, znanostjo pečajo, ali k družbinskoj zabavi služijo, stalno in lepo domači-

---

slovenskega pesnika. Slovencem je predstavljal ključno osebnost svoje dobe – ob postavitvi njegovega spomenika leta 1889 je zavladalo pravo narodno slavje (podatke povzemam po *Slovenskem biografskem leksikonu* (SBL)).

11 Tak je bil na primer Anton Alexander grof Auersperg (1806–1876), ena izmed ikon ljubljanskega nemštva. Odkritje njegove spominske plošče 3. junija 1886 so nemški nacionalisti izrabili za demonstracijo svoje moči v Ljubljani, kar je spodbudilo mednacionalne izgrede (Matić 2003: 53–54).

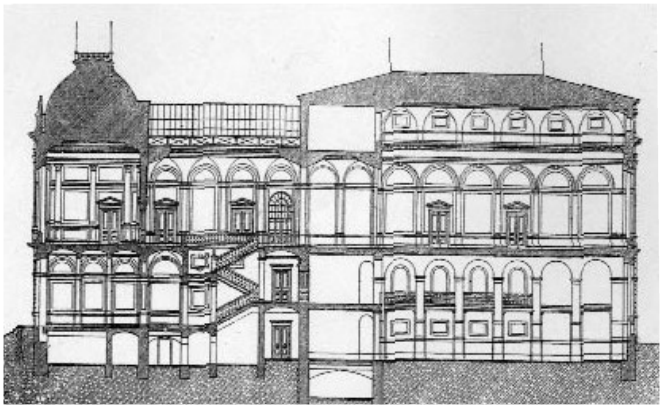
12 Carl Deschmann (1821–1889), pravzaprav Dragotin Dežman, se je še leta 1848 udeležil demonstracij na Dunaju kot prepričan Slovenec, sicer študent medicine in prava. Zavzemal se je za Zedinjeno Slovenijo in nastopal proti nemški ekspanzionistični politiki. Po vrnitvi v Ljubljano je leta 1852 postal kustos Deželnega muzeja. Svoje zgodovinsko znanje je spretno uporabljal za formuliranje političnih ciljev. Medtem ko je kot pristaš gibanja za Zedinjeno Slovenijo nastopal proti poskusom, da bi s pojmi, kot sta »kranjski jezik« ali »kranjsko ljudstvo«, zanikali obstoj samostojnega slovenskega jezika in ljudstva, je od šestdesetih let dalje v imenu kranjskega nemštva elokventno utemeljeval primat nemške kulture nad slovensko (SBL 1925–1932: 131–135, Lončar 1930: 305–335, Matić 2002: 25–37).

13 Prim. izsledke pri Hösler 2002.

14 Zastopniki nemške kulture v Ljubljani so izhajali iz najvišjih slojev. Bili so, kot je na osnovi letnega poročila Filharmonične družbe ugotovila Heidemarie Uhl (1995: 45), visoki uradniki, pravniki, častniki, posestniki, tovarnarji, zdravniki in gimnazijski profesorji.

jo napraviti in na tak način narodno omiko in zabavo pospešiti«.[15] Člani društva se niso mogli pohvaliti z odličnimi zvezami v politiki in gospodarstvu, da bi si tako na lahek način zagotovili ustrezno finančno podporo. Med Slovenci pa jih ni bilo več kot dvajset zares premožnih (Hribar ²1983: 77). Zato ni preostalo drugega, kot da so pričeli z nabirkami med ljudstvom. Tudi preko deželnih meja so se obračali na slovenski živelj in tako hkrati širili idejo o enotnosti naroda. Pri tem so se zgledovali po Čehih, ki so na ta način uspešno zbrali denar za svoje Narodno gledališče. Vendar pa so prispevki pritekali počasi. Konec drugega petletja jih je bilo za 79.647 goldinarjev, kar je predstavljalo približno polovico za gradnjo predvidenih sredstev. Toda prevladala je neučakanost in upravni odbor, ki mu je načeloval predsednik Karel Bleiweis pl. Trsteniški, sin t. i. »očeta naroda« dr. Janeza Bleiweisa, se je odločil za gradnjo. Da bi prišli do ustreznega načrta za stavbo, so objavili javni razpis. Za presojo natečajnih osnutkov je društvo postavilo posebno žirijo, ki je bila sestavljena iz strokovnjakov z gradbenega področja. Edini zastopnik izključno narodnih interesov je bil Karel Bleiweis.[16] V tedanji Ljubljani, ki ni imela več kakor 30.000 prebivalcev, ni bilo dovolj strokovnjakov, da bi si delo delili po narodnem principu. Zato lahko sklepamo, da so strokovno žirijo pri izbiri načrta v prvi vrsti vodili okus in (omejena) finančna sredstva. Izbrala je osnutek praškega arhitekta Františka E. Škabrouta.[17] Arhitekt se je držal razpisne postavke, da »pretirano ali malenkostno okraševanje« ni zaželeno, in je tako ustvaril predlog za najcenejšo izvedbo.[18] Stremljenja po čedalje bolj reducirani stavbni dekoraciji so v tem času zaznamovala arhitekturno dogajanje tudi sosednjih deželnih prestolnic.[19]

Leta 1896 dograjeno poslopje v neposredni bližini Deželnega muzeja je bilo deležno nedeljenega občudovanja. Stavbo, v kateri so poleg restavracije in slavnostne dvorane dobila prostor slovenska (liberalna) društva, so postavili tako, da je bilo glavno pročelje obrnjeno proti ulici Franca Jožefa.[20] Osrednji rizalit, ki izstopa iz gradbene linije v celotni višini po-

František E. Škabrout, Narodni dom, Ljubljana, 1893, vzdolžni prerez.

15 Pravila Društva »Narodni dom« v Ljubljani so shranjena v Arhivu Narodne galerije.

16 V zapisniku seje z dne 7. 5. 1893 so navedeni naslednji člani odbora: c. k. gradbeni svetnik Johann Svitil kot predsednik, dr. Karel Bleiweis pl. Trsteniški, I. mestni inženir Johann Duffé, arhitekt Gustav Gerlach, c. k. ravnatelj strokovne šole Johann Šubic, c. k. profesor na obrtni šoli, arhitekt Adolf Wagner in deželni inženir Jan Vladimir Hrasky (Protocoll der am 7. Mai 1893 abgehaltenen III. Sitzung des Preisrichter-Collegiums zur Beurtheilung der Concurrenz-Entwürfe für die Erbauung des Vereinshauses »Narodni dom« in Laibach, *škatla »Narodni dom: vse o gradnji«*, Arhiv Narodne galerije, Ljubljana, str. 1).

17 F. E. Škabrout (1858–1899) je projektiral vrsto praških malostranskih meščanskih hiš ter palači društev tiskarjev (1894) in mesarjev (1895–1896) v praškem Novem mestu (Vlček, Hilmera 2004: 643).

18 Razpis natečaja je bil objavljen v časopisih v Ljubljani, Zagrebu, na Dunaju ter v Pragi. Tukaj citiran po *Slovenskem narodu* z dne 1. 2. 1893, str. 6.

19 To težnjo je na primeru Gradca v svoji raziskavi opisala Senarclens de Grancy 2001: 12, op. 3.

20 Kot je poročal *Slovenski narod* 12. oktobra 1896, str. 2, so se ob otvoritvi poleg Čitalnice in Sokola v stavbo vselili še Matica Slovenska, Dramatično društvo, Družba sv. Cirila in Metoda, Pravnik in Planinsko društvo.

Narodni dom, Ljubljana, 1894–1896, glavna fasada

slopja, je poudarjen s kupolasto streho. V globino mu sledi stopnišče, največji del pa zavzema slavnostna dvorana. Posamezni deli stavbe so tudi navzven vidno ločeni z različnimi ostrešji. Takšna zgradba palače močno spominja na gledališko arhitekturo, ki sta jo v tem času po habsburški monarhiji, med drugim v Gradcu, Celovcu, Salzburgu in na Reki, gradila dunajska arhiekta Ferdinand Fellner in Hermann Helmer (Dienes 1999) in je vplivala tudi na podobo Deželnega gledališča v Ljubljani.

Po simbolični dekoraciji, ki bi poudarila »slovenskost« stavbe, arhitekt ni posegel.[21] Pa ne, da mu ne bi bila na voljo. Na Češkem je bil v tem času na poslopjih, ki so nagovarjala češke domoljube, zelo priljubljen slog češke nove renesanse, ki so si ga za stavbo svojega Narodnega doma izposodili tudi mariborski Slovenci. Ljubljanski Narodni dom pa je ostal pri ustaljeni historistični arhitekturi habsburških deželnih mest.[22] Na ta način je takratna ljubljanska slovenska elita uresničila svoja stremljenja po enakopravnosti v meščanskem prostoru. Razen napisa »Narodni dom« nad glavnim vhodom, nam nič ne izdaja vsebine zgradbe, celo za stavbno plastiko predvideni niši sta ostali prazni.

»Narodna ideja si je pridobila tudi naše meščanske kroge,« je slavil časnikar liberalnega *Slovenskega naroda* (10. 10. 1896, str. 1). Povezavo narodnega prepričanja z meščanstvom je avtor članka v nadaljevanju razložil z besedami, »da k narodni samozavesti privedejo meščanstvo najprej kulturni napredki narodne ideje. Tak kulturni napredek je tudi ›Narodni dom‹, namenjen v prvi vrsti razvoju meščanstva ljubljanskega.«

---

21 Mnogi umetnostni zgodovinarji, med njimi Zupan 1998: 37, 39 in Prelovšek 1998: 122–123, so zaradi porekla arhitekta videli vzor za stavbo v češkem Narodnem gledališču.

22 V strokovni literaturi ustaljeno mnenje, da je »/n/arodno razslojevanje /…/ v arhitekturi odsevalo v posnemanju češke na eni in nemške renesanse na drugi strani« (Prelovšek 1998: 256), za to najbolj eminentno slovensko stavbo ne drži.

Josef Zítek in Josef Schulz, Češko Narodno gledališče (Národní divadlo), Praga, 1882–1883, stranska fasada. Narodno gledališče v Pragi je dolgo veljalo za neposredni vzor, po katerem naj bi zgradili ljubljanski Narodni dom.

Tudi otvoritvene slovesnosti, ki so se odvijale kar dva dni, so bile v svojem razkošju prikrojene meščanskemu razredu. O čitalniškem plesu, ki je dvignil največ prahu, je zapisal časnikar *Novic*, da »tako sijajnega plesa še ni videla bela Ljubljana« (16. 10. 1896, str. 420). Kar je liberalno časopisje hvalilo, so katoliški krogi, ki so zastopali predvsem kmečko prebivalstvo, grajali. Korošci so godrnjali, »da se je slavnost napravila tako, da se je prosti narod ne more udeležiti«.[23] Njihov opomin se je glasil, da bi »mora/l/ ›Narodni dom‹ v Ljubljani kot središču cele Slovenije biti namenjen vsemu narodu, tudi priprostemu /.../ in ne samo nekaterim privilegiranim stanovom in ljudem.«

Čeravno se je tedanjemu slovenskemu življu stavba prikazovala kot višek razkošja, pa so zanjo porabili precej manj sredstev kot za Deželni muzej. Dograjena stavba je znašala 220.000 goldinarjev, kar je za takratne rodoljube pomenilo skoraj finančni zlom, saj so bili v primerjavi z nemškimi someščani finančno bistveno šibkejši. Tudi društva, ki so dobila svoj prostor v Narodnem domu, kažejo, da so bili slovenski interesi osredotočeni na področju kulture in telesne kulture, pogrešamo pa predvsem bančna in obrtna združenja. Zato ne preseneča dejstvo, da so slovenski meščani svoj manko želeli preseči s stavbo, ki bi jim omogočila, da bi se lahko samoumevno vključili v tedanje družabno življenje. Če so se želeli pobudniki Deželnega muzeja pokazati kot Kranjci z vsemi posebnostmi te dežele, kar je kljub njihovi nemški usmerjenosti pomenilo tudi namig na slovenski jezik, so se poborniki slovenske kulture želeli z narodnostno nezaznamovano arhitekturo zliti s staro elito. Kljub kritiki svojega namena niso spremenili. Narodni dom je ostal napol zasebna ustanova, za katero se zdi, da v svoji prvotni vlogi ni nikoli prav zaživela. Nasprotno pa se je Kranjski deželni muzej samoumevno prelevil v Narodni muzej vseh Slovencev.

---

23 *Slovenec* 12. 10. 1896, str. 2, članek povzema koroški časopis *Mir*.

Viri

AS: fond Deželni odbor IX–5. Rudolfinum I, akt 4099/582.
AS: fond Deželni odbor IX–5. Rudolfinum I, akt 8908.
Dnevne novice. K otvoritvi »Narodnega doma«. *Slovenec*, 12. 10. 1896. 2.
Local=und Provinzial=Nachrichten. Das Landesmuseum Rudolfinum. *Laibacher Zeitung*, 5. 12. 1885. 2283.
Ob otvoritvi »Narodnega doma«. *Slovenski narod*, 10. 10. 1896. 1.
Otvoritev »Narodnega doma«. *Slovenski narod*, 12. 10. 1896. 1–2.
Otvorjenje »Narodnega doma«. *Novice*, 16. 10. 1896. 420.
Otvoritev dež. muzeja »Rudolfinuma«. *Slovenski narod*, 2. 12. 1888. 1–2.
Pravila Društva »Narodni dom« v Ljubljani. *Škatla »Narodni dom: vse o gradnji«*. Arhiv Narodne galerije, Ljubljana.
Razpis natečaja. *Slovenski narod*, 1. 2. 1893. 6.
Protocoll der am 7. Mai 1893 abgehaltenen III. Sitzung des Preisrichter-Collegiums zur Beurtheilung der Concurrenz-Entwürfe für die Erbauung des Vereinshauses »Narodni dom« in Laibach, *škatla »Narodni dom: vse o gradnji«*, Arhiv Narodne galerije, Ljubljana.
Za deželni muzej »Rudolfinum«. *Slovenski narod*, 14. 7. 1883. 1–2.

Literatura

DIENES, Gerhard M. (ur.), 1999: *Fellner & Helmer. Die Architekten der Illusion. Theaterbau und Bühnenbild in Europa*. Graz: Stadtmuseum Graz.
DESCHMANN, Carl, 1888: *Führer durch das Landes-Museum Rudolfinum in Laibach*. Laibach.
HÖSLER, Joachim, 2002: »... in der Wiege der Slowenzität«. Zu den Anfängen der nationalen Differenzierung in Krain vom Ende des 18. bis Mitte des 19. Jahrhunderts. *Slowenen und Deutsche im gemeinsamen Raum: neue Forschungen zu einem komplexem Thema*. Ur. H. Heppner. München: Oldenbourg. 72–95.
HRIBAR, Ivan, ²1983: *Moji spomini* 1. Ljubljana: Slovenska matica.
LONČAR, Dragotin, 1930: Dragotin Dežman in slovenstvo. *Razprave* 5–6. Ljubljana: Društvo za humanistične vede v Ljubljani. 305–335.
MAL, Josip, 1931: Zgodovinski pregled. *Vodnik po zbirkah narodnega muzeja v Ljubljani. Kulturno zgodovinski del*. Ljubljana: Narodni muzej. 5–20.
MATIĆ, Dragan, 2002: *Nemci v Ljubljani 1861 –1918*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino.
MATIĆ, Dragan, 2003: Odkritje spomenika Antonu Alexandru grofu Auerspergu. *Slovenska kronika 20. stoletja: 1884–1899*. Ur. J. Cvirn. Ljubljana: Nova revija. 53–54
PETRU, Peter, ŽARGI, Matija, 1983: *Narodni muzej v Ljubljani*. Kulturni in naravni spomeniki Slovenije: Zbirka vodnikov, 123. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za spomeniško varstvo; Maribor: Založba Obzorja.
PODBEVŠEK, Anton, 1935: Narodni domovi v Sloveniji. Narodni dom v Ljubljani. Od l. 1869. do 1896. *Kronika slovenskih mest*. 111–116.
PRELOVŠEK, Damjan, 1991: Kranjska stavbinska družba. *Enciklopedija Slovenije* 5. Ljubljana: MK. 394.
PRELOVŠEK, Damjan, 1995: Identitätssuche und Nachholbedarf. Zur Ausbildung einer bürgerlichen Architektur in Slowenien. *Bürgerliche Selbstdarstellung: Städtebau, Architektur, Denkmäler*. Ur. H. Haas, H. Stekl. Wien-Köln-Weimar: Böhlau. 117–128.
PRELOVŠEK, Damjan, 1998: Stavbarstvo 19. stoletja in iskanje narodne identitete. *Umetnost na Slovenskem. Od prazgodovine do danes*. Ur. I. Trenc Frelih. Ljubljana: Mladinska knjiga. 244–261.
SENARCLENS DE GRANCY, Antje, 2001: *»Moderner Stil« und »Heimisches Bauen«. Architekturreform in Graz um 1900*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau.
Slovenski biografski leksikon, 1925–1991. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, SAZU.
UHL, Heidemarie, 1995: Leipzig und Laibach/Ljubljana: Zur Strukturentwicklung urbaner Leitkulturen. Am Beispiel zweier zentraleuropäischen Städte in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. *Urbane Leitkulturen 1890–1914. Leipzig-Ljubljana-Linz-Bologna*. Ur. R. Kannonier, H. Konrad. Wien: Verlag für Gesellschaftskritik. 17–71.
VLČEK, Pavel, HILMERA, Jiři, 2004: Škabrout, František Eduard, *Encyklopedie architektů, stavitelů, zedníků a kameníků v Čechách*, Praha. 643.
ZUPAN, Gojko, 1998: Svetilnik slovenskega duha: Narodna galerija – pot iz Narodnega doma v vzorčni muzej 21. stoletja. *Osemdeset let Narodne galerije: 1918–1998*. Ur. F. Šerbelj. Ljubljana: Narodna galerija.

Marijan Dović,
ZRC SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, Ljubljana
UDK 82.0:821.163.6(091)

Nastavki za tipologijo slovenskih literarnih proizvajalcev

Prispevek na podlagi opazovanja razvoja vloge slovenskega pisatelja kot literarnega proizvajalca od razsvetljenstva do sodobnosti z empiričnih in sistemskoteoretičnih izhodišč oblikuje nastavke za historično tipologijo slovenskih literarnih proizvajalcev. Pri tem ne spregleda težav, ki jih tipologija (venomer) vsiljuje empiričnemu gradivu, reflektira pa tudi kontinuiteto in prekrivanje konstruiranih tipov.

Observation of the development of the role of the Slovene writer as a literary producer from the Englightenment to the present from an empirical and systemstheoretical standpoint forms the basis in this contribution for a historical typology of Slovene literary producers. The problems that typologies always impose in some way on empirical material are not overlooked, while the degree of continuity and overlapping of the constructed types is kept in mind.

Naslov prispevka terja nekaj pojasnil. Njegovo jedro je izraz *tipologija*; kolikor je lahko konstrukcija tipologij sama po sebi sporna, ima tovrstni »točkovni« prikaz še vedno nekaj fetišistične privlačnosti: vsekakor organizira poprej amorfno gmoto podatkov in jo *konstruira*, seveda glede na opazovalno načelo. Zato je izraz *nastavki* pravzaprav odveč, vsaka tipologija je kvečjemu nastavek, ali pa še to ne – pa vendar nikdar ne moremo biti dovolj previdni pri brzdanju naravne težnje tipologije, da se absolutizira (in postane škodljiva). Zveza *literarni proizvajalec* pa seveda označuje slovenskega pisatelja in hkrati namiguje, da je ta uzrt z novih opazovališč, ki jih narekuje t. i. sistemsko-empirični pristop, kakršnega so razvijali S. J. Schmidt, P. Bourdieu in drugi.

Predstavljena tipologija zajema vloge literarnega proizvajalca v slovenskem literarnem sistemu, kot so se oblikovale od razsvetljenstva (ko lahko govorimo o začetkih literarnega sistema) do sodobnosti. Specifično opazovališče razvoja teh vlog, na podlagi katerega so se oblikovali nastavki za tipologijo, v grobem zaznamujejo tri temeljne kontrolne točke, in sicer (1) avtonomizacija slovenskega literarnega sistema, (2) profesionalizacija literarnega proizvajalca ter (3) razvoj percepcij avtorjeve družbene vloge.

Izhodišča za oblikovanje tipologije

Avtonomizacijo literarnega sistema je v grobem mogoče opisati kot osamosvajanje literature kot posebnega segmenta družbe, ki vključuje razvoj štirih delovalnih vlog (literarno-proizvajalske, posredniške, sprejemniške in obdelovalne), razvoj literarnih konvencij in repertoarja; posebej zanimivi so tudi mehanizmi, s katerimi drugi sistemi (religija, politika) skušajo omejevati avtonomijo literature (na primer cenzura). S tega vidika tudi položaj in možnosti literarnega proizvajalca določajo sistemski dejavniki:

- politika, gospodarstvo, šolstvo, vladajoče ideologije, pravo, cenzura;
- knjižni trg (tiskarstvo, založništvo, knjigotrštvo);

– časopisje in revije, bralska populacija, knjižnice;
– metadiskurzi: kritika, esejistika, literarna zgodovina in kanonizacija.

Profesionalizacija literarnega proizvajalca zajema možne oblike in stopnje preživljanja pisca z lastnim pisanjem. Profesionalizacije literarno-proizvajalske vloge ni mogoče razumeti izven ekonomskega konteksta, predvsem glede na razvoj literarnega in medijskega sistema. Odločilni kriteriji za razmišljanje o profesionalizaciji so:
– socialni in krajevni izvor pisateljev, spol, socializacija (skupinstvo);
– gmotni položaj, poklicni status, polpoklicne dejavnosti;
– odvisnost od literarnega trga, mecenov, političnih elit in subvencij.

Razvoj percepcij avtorjevega družbenega položaja je eden izmed ključnih kriterijev za oblikovanje tipov. Področje zajema tematizacije avtorskega položaja in vloge literature znotraj literarnih besedil, pa tudi zunaj njih – v korespondenci, esejih, praktičnih spisih in na sploh v kulturno- in političnozgodovinskih virih. Tu so relevantni sledeči dejavniki:
– samopercepcija, družbena percepcija avtorjev (ugled, kulturni kapital);
– (aktivna) vloga avtorjev pri spreminjanju podob literarnega proizvajalca;
– literarne samotematizacije pisatelja in njegove vloge ter korespondenca.

Historični modeli slovenskega literarnega proizvajalca

Na podlagi takšne kompleksne opazovalne mreže je bilo mogoče konstruirati nastavke za *tipologijo slovenskega literarnega proizvajalca*. Že vnaprej velja opozoriti, da tipologija ni absolutna. Zasnovana je sicer historično, torej v zgodovinskem sosledju pojavljanja tipov, vendar označuje predvsem *dominantne modele* v nekem obdobju. To pomeni vsaj dvoje: najprej, da je nastavke za določen tip včasih mogoče iskati že v preteklih obdobjih, in drugič, da s pojavitvijo novega tipa stari tipi ne izginejo, ampak pogosto ostajajo bolj ali manj izrazito prisotni, običajno na obrobju literarnega sistema.

O razvoju literarnega proizvajalca v sodobnem pomenu besede je v slovenskem kulturnem prostoru mogoče govoriti šele od razsvetljenstva dalje. V tem času se kot prvi tipični model uveljavi **pisatelj-preroditelj**, najprej kot duhovnik, kar je povezano z dostopom do pismenosti in kulturnih dobrin, postopoma tudi kot laik (z možnostjo služb v državni upravi). Duhovniki kot tradicionalni avtorji slovenskega slovstva so v tem času postali delavci, ki so kulturno dvigovali svoj narod. A pisanje literature je le ena od panog kulturnega projekta, v katerem se udejstvuje preroditeljski pisatelj. Očitno je, da mora ta v tem času početi še marsikaj, predvsem sooblikovati temelje literarnega sistema (standardizacija jezika – pravopis, slovar; prizadevanje za šolo, prosveto, izdajanje almanahov, časopisov; skrb za institucionalizacijo knjižnic).

Drugi tip pisatelja, povezan predvsem z izjemnim likom Franceta Prešerna, je mogoče imenovati **pisatelj med preroditeljem in umetnikom**. Prešerna je po eni strani mogoče videti kot nadaljevalca razsvetljensko-prerodnega modela (zavestno kultiviranje naroda, jezika, literature; širjenje repertoarja, npr. odločitev za ustrezen verzni sistem). Hkrati Prešeren ta model presega, kar je mogoče videti v specializaciji, osredotočenju na literaturo (poezijo), poudarjanju estetske konvencije in individualnega umetniškega poslanstva, skratka uveljavitev romantično-individualističnega

modela pesnika, ki je drugačen, poseben in enkraten. Pri njem se nakazuje tudi model umetnika – bohema in uveljavljanje vplivnega mita o »trpečem pesniku«.

V tretji model, značilen za drugo polovico 19. stoletja in nekoliko ohlapno poimenovan **pisatelj med nastajajočim sistemom in nacionalno politiko**, bi bilo mogoče uvrstiti večino pišočih v tem obdobju. Za ta čas je odločilen razvoj sistemskega okvira, predvsem delovalnih vlog, ki so se iz prejšnjega proto-sistema razvijale v obliko, ki bi ji pogojno lahko rekli literarni sistem. Razvoj časopisja, založništva in literarnih revij je omogočil »normalen« krogotok literarnih zamisli in nastavke profesionalizacije literarnega proizvajalca (primer Jurčiča), pa tudi prve poskuse metadiskurzivnega spremljanja literarnih pojavov in zametke kanonizacijskih procesov. Kljub temu se je še zatikalo z uveljavljanjem literarnih konvencij (na primer pri Trdini), ki bi v družbi literaturo zamejile in utrdile kot specifičen diskurz z lastnimi, avtonomnimi pravili igre; pa tudi z osamosvajanjem literature od nacionalnega poslanstva. V tem smislu je treba ta heterogeni tip razumeti kot dediča prerodnega modela.

Po obdobju nihanja in negotovosti se s slovensko moderno pojavi nov tip **pisatelja-umetnika**, ki se je nakazoval že s Prešernom in je odločilno zaznamoval nadaljnje percepcije literarnega avtorstva pri nas. Po eni strani gre za prizadevanja po profesionalizaciji (zrcalijo se skozi avtorske honorarje, odnose med založnikom in avtorjem ipd.), po drugi strani (kar je še bolj odločilno) pa za zahteve po priznanju posebnega družbenega statusa umetnika in popolne estetske avtonomije umetnosti. Avtorji so se v ta proces aktivno vključevali: Ivan Cankar je bojeval trdo bitko za uveljavitev literarnega proizvajalca kot avtonomnega umetnika, ki sledi le lastnim imperativom, in hkrati profesionalca, ki lahko živi dostojno meščansko življenje s prihodki, ki jih ustvarja s pisanjem literature.

Predvsem kot radikalizacijo umetniškega tipa je mogoče videti naslednji model **pisatelja-avantgardista**. Ta je v času svoje pojavitve pomenil najdaljnosežnejši premik v dojemanju literarnega proizvajalca in njegove vloge. Predvsem Anton Podbevšek prinaša nov, dotlej nepredstavljiv tip lirskega subjekta ter radikalizira pozicijo literarnega proizvajalca, ki je nadvse značilna za fazo Podbevškove javne socializacije avantgardistične poezije. Opozoriti pa velja, da ta tip v svojem času nikakor ni bil dominanten; ob njem so soobstajali še (vsi) starejši modeli.

Naslednji tip je **pisatelj-disident**; ta je postal najbolj reprezentativen model po drugi svetovni vojni in je močno povezan s kulturnim in političnim kontekstom, ki ga zaznamujejo razkorak med pluralnim tržnim založništvom pred drugo svetovno vojno ter nadzorovano kulturno sfero po njej, cenzura, zaplembe, zaporne kazni pisateljev, »regulacija« literarnih nagrad, ter posebna vloga revij kot prostora združevanja vsaj delno subverzivnih glasov. S temi v zvezi se je poleg t. i. »režimskega pisatelja«, ki je za svojo zvestobo oblasti nagrajen, oblikoval model pisatelja-disidenta, ki je v skladu s svojo pozicijo razvijal specifične samoreprezentacije (posebno poslanstvo) in si nabiral nenavadno velik simbolni kapital, ki ga je represija oblastnega aparata le še povečevala (zanimiva primera iz dveh generacij sta tu npr. Edvard Kocbek in Drago Jančar).

Model, v katerega bi lahko uvrstili mnoge avtorje, ki so se uveljavili šele po prehodu v demokratično pluralni družbeni model s kapitalističnim tržnim gospodarstvom, je mogoče poimenovati **pisatelj-proizvajalec**. Ta tip določajo temeljne spremembe, ki jih je prineslo preoblikovanje založništva (manjšanje pomena in veljave literarne produkcije znotraj založniške branže, zahteve po

podreditvi producenta zahtevam trga). Položaj literarnega proizvajalca je seveda razpet med zahteve modela avtorja kot umetnika in zahteve trga po »proizvajanju«. Na eni strani imamo torej proizvajanje literature kot »posel«, proizvajanje tekstov z namenom zaslužka, na nasprotni strani zahtevo po nekem drugačnem avtorju, ki je nad materialnim krogotokom vzvišen.

Poimenovanje zadnjega tipa morda ne bi bilo upravičeno, če ne bi danes prepad med ekonomskim in simbolnim polom pred slovenskim pisateljem zazijal v ostrini, ki jo blažijo le še državne subvencije. Ni namreč težko ugotoviti, da bi poleg nekaj redkih finančno uspešnih piscev literature (Bogdan Novak, Desa Muck, avtorji otroških uspešnic ...) med avtorji pri nas srečali pretežno izpeljanke *umetniškega* modela. Model avantgardista je po vzponu pred nekaj desetletji (neoavantgarde) verjetno v zatonu, ravno tako model disidenta, ki se je oblikoval v opoziciji do oblasti in po demokratizaciji političnega sistema zvodenel; zelo na obrobju literarnega sistema (obrobni regionalni avtorji, zamejstvo ...) pa se morda skrivajo celo ostaline preroditeljskega modela.

Ali bi kazalo v tipologijo vpeljati še kakšen model, npr. *režimskega* pisatelja (kot protipol disidentskemu tipu v obdobju po drugi svetovni vojni), morda *zamejskega* ali *emigrantskega* pisatelja (tu je problem vsaj stopnja pripadnosti matičnemu literarnemu sistemu), naj zaenkrat ostane odprto nadaljnjim raziskavam. Vsekakor velja na koncu poudariti, da predstavljena tipologija ni mišljena kot kakšna zelo dokončna rešitev: bolj kot *trdo* dejstvo se ponuja kot interpretacija, ki je *uporabna* za razumevanje spreminjanja vloge slovenskega pisatelja skozi zgodovino, morda pa lahko koristi tudi pri regulaciji sodobnega literarnega sistema.

Literatura

BENNETT, Andrew, 2005: *The Author*. London, New York: Routledge.

BOURDIEU, Pierre, 2000: *The Rules of Art: Genesis and Structure of the Literary Field*. Stanford: Stanford University Press.

DOVIĆ, Marijan, 2004: *Sistemske in empirične obravnave literature*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

DOVIĆ, Marijan, 2006: *Slovenski pisatelj: Razvoj vloge literarnega proizvajalca v slovenskem literarnem sistemu*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

SCHMIDT, Siegfried J., 1989: *Die Selbstorganisation des Sozialsystems Literatur im 18. Jahrhundert*. Frankfurt: Suhrkamp.

Urška Perenič
Ljubljana
UDK 821.163.6.09 Pesjak L.

Teoretični nastavki v vključevanju nemškega opusa Luize Pesjak v okvir slovenske literarne vede – »...und doch geht es uns an«

Prispevek kritično prelamlja s tradicionalnim, nacionalno usmerjenim in v dobi postmoderne preseženim literarnozgodovinskim konceptom. Vrača se v procese v književnosti sami in izhajajoč iz dela nemškega opusa Luize Pesjak opozarja na diskrepanco med literarnozgodovinsko rekonstrukcijo in literarnim življenjem.

The contribution constitutes a critical break from the traditional nationally directed literary-historical concept that has been overtaken by the post-modern period. It returns to the processes in literature itself and, on the basis of some of the works of Luiza Pesjak, written in German, draws attention to the discrepancy between literary-historical and literary life.

Naj v uvodu razprave navedem odlomek iz pisma Z. Kovača[1], ki zajema srčiko problematike, tisto, kar me je vrnilo v sam začetek, v katerem sem skušala kritično premisliti literarnovedna spoznanja, vrednostne sodbe in spregovoriti s teksti in okoliščinami njihovega nastanka in delovanja – o procesih v književnosti sami ne glede na literarnozgodovinsko rekonstrukcijo. Glasi pa se takole: »Naime, istina je da mi /literarni zgodovinarji, op. U. P./ svojim načinom proučavanja i sistematiziranja povijesti nacionalne književnosti na neki način utječemo na književnost samu, međutim naš je zadatak ne zaboraviti na procese u povijesti književnosti koji nisu bili sasvim nacionalno »čisti«, a istodobno su koristili kvaliteti pojedinoga pisca.« Članek izhaja iz spoznanja o problematičnosti tradicionalne, nacionalno orientirane literarnozgodovinske vede, ki je z diahronim pristopom nacionalno »čiste« literarne proizvode – čeprav v resnici niso bili vselej takšni – v nasprotju z nacionalno »nečistimi« uporabljala za to, da bi zgradila nacionalni literarni kanon in da bi tako kot kultura naroda in literatura (Virk 1993: 254–260) tudi sama postala prostor konstituiranja narodne identitete. S sodelovanjem v kulturno-politični akciji, s selekcijo in zamejitvijo obzorja z jezikom kot narodnokonstitutivnim elementom pa je pozabljala na književne procese oziroma literarno življenje samo. S tem, da se bomo premaknili na margino književnosti in segment nemškega opusa Pesjakove umestili v okvir nacionalne literarne vede, bomo spodkopali opisani ideološki konstrukt ter pokrili belo liso na domačem literarnozgodovinskem polju.

Sprejemanje ustvarjalke v domačo literarno zgodovino izključno na podlagi uporabe narodnega (nacionalnega/slovenskega) jezika v funkciji utrjevanja slovenske narodne misli in identitete je kratkovidno, saj ne upošteva dejstva, da je spodbude za nemško ustvarjalnost črpala tudi iz slovenskega kroga in da je bila ta ista ustvarjalnost kot vadnica v pisanju nezanemarljiva za njeno slovensko produkcijo. Vpogled v celoten opus kaže, da izbira jezikovnega koda ni nujno povezana z vsebinsko-idejno plastjo. Kot ni nemško pisanje odpoved slovenski strani, tako ni slovensko

1 Pismo Urški Perenič, november 2005.

nujno povezano z artikulacijo narodne misli, temveč prej prilagajanje publikacijskim možnostim. Če je Luiza Pesjak s slovenščino izražala narodno integracijo in pri tem ostala na vsebinski ravni indiferentna do narodnega vprašanja, je bila njena nemška produkcija kot kompenzacija za zamenjavo koda lahko toliko bolj slovenska v duhu. Pisati o slovenskih interesih v »nemški jezikovni preobleki« je pomenilo izvrševati vlogo kulturnega posredništva.

Postavka, da je v fokus slovenske literarne vede nujno pritegniti tudi avtoričin nemški opus, izhaja iz primerov njenega nastopanja v sicer nemških, a v slovenskem duhu pisanih glasilih 19. stoletja. Kot nemško pišoča slovenska pesnica je Luiza Pesjak nastopila v *Laibacher Zeitungu*, *Blätter aus Krain*, *Laibacher Tagblattu* in *Triglavu*. Integracijo tega pisanja je mogoče razumeti šele, če se opremo na zunajliterarne mehanizme, saj je nastalo pod močnim vplivom kulturno-političnih razmer; zanemariti ne bi smeli niti gospodarske perspektive. V raziskovanje druge/tuje[2] književnosti na Slovenskem, ki je del tega prostora in zrcalo njegove kulturnosti, je v začetni fazi integracije v slovenistični okvir vpleteno odstiranje družbenih vzvodov, ki določajo produkcijo in recepcijo, čeprav to ravnanje zbuja vtis oddaljevanja od literature kot osrednjega predmeta stroke. Zato se nam ni treba najprej spuščati v analizo literarnih besedil. S tem ko je pesnica vstopala v glasila, ki so z izdelanim programom postala referenčni okvir literarnega početja, in preko njih vzpostavljala stik z recepcijskim krogom, s katerim sta jo vezala družbeni kontekst in izdelan nazorski horizont, je postala del dvojezičnega, torej tudi slovenskega (kranjskega) izobraženskega kroga. Rečeno drugače, samo mesto objave, ustvarjalni akt in izdelan receptivni vidik znotraj slovensko orientirane nemške produkcije so jo – ne da bi se jo postavljalo pred stroga jezikovna in vsebinska določila[3] – uvrstili v kontekst slovenstva in s tem posledično slovenske literarne vede. Da so nemške objave tesno povezane s slovenskim ustvarjanjem, potrjuje tudi dejstvo, da niso pomenile prekinitve stika s slovenskim kulturnim krogom, ampak so ga celo utrjevale. Nemški prispevki so – četudi jih je delno porajala potreba po preživetju – lahko še naprej igrali vlogo literarne vadnice in omogočali sočasno kontinuiteto in kvaliteto slovenske tvornosti (paralelno se je pojavljala v vrsti slovenskih glasil).

Na drugi strani je potrebno v utemeljevanju literarnozgodovinske integracije avtoričinih nemških književnih doprinosov med širše družbene dejavnike, ki ji pritrjujejo, narediti korak k tekstom samim. Ne da bi zavračali spoznanje o fikcionalnosti in polivalentnosti kot osrednjima konvencijama literature (Kos 2003), pa moramo, če vztrajamo na stališču, da je literatura eno od polj kulture, ta pa pomembno področje družbenega delovanja, v samem delu opozoriti na prisotnost kontekstualnih kazalcev. Razumeti jih je mogoče kot nosilce informacije o kontekstu, kot eno od zrcal dejanskosti, katere del so, in z njimi pokazati ustvarjalkino participiranje v narodnih prizadevanjih (ne glede na jezik). Literarni teksti so v okoliščinah, zaznamovanih z odsotnostjo udržavljene narodnosti, prevzemali vlogo kulturno-političnega ozaveščanja. Gre za elemente, ki jih je mogoče zajeti s pojmom slovenska komponenta (sem npr. sodijo seznanjanje s prepoznavalnimi lastnostmi, kvalitetami naroda, duhovni in materialni dosežki, cilji in zahteve skupnosti) ter se

2 Pojem Z. Kovača.

3 Upoštevajoč družbene razmere, razmerje položaja obeh jezikov in socializacijske vzorce (t. i. dvojezičnost prostora in dobe).

kažejo v 1. priložnostni liriki, v kateri je v ospredju vpetost subjekta v slovenski kulturni krog in je povezana s čaščenjem njegovih sotrudnikov, 2. slavilni pesmi vladarski hiši, v kateri subjekt zastopa kolektivni slovenski glas, in 3. z lokalnim koloritom obarvani liriki. V nadaljevanju si v ponazoritev izpričanosti narodnega elementa v »nemški preobleki« poglejmo troje primerov.

1865 je Luiza Pesjak v *Triglavu* objavila pesem *An Dr. Franz Prešern*, v kateri se je nekdanja učenka, zdaj uveljavljena pesnica in prevajalka z globokim spoštovanjem obrnila k velikemu slovenskemu pesniku. Z izbiro Prešerna kot osrednje figure, ki je dobila status umetniškega in človeškega zgleda, in s ponižno prošnjo, da bi v nemščino prevedla njegove pesmi, je ustvarjalka izpovedala pripadnost slovenskemu prostoru. Napoved prevodne oblike kulturnega posredništva, izhajajoče iz priznavanja vrednosti pesniškega dosežka naroda, izvira iz poistovetenja avtorice s tem istim narodom in je izraz želje, prenesti njegovo podobo v nemški bralski krog v čim boljši luči.

Nedolgo zatem je Luiza Pesjak priobčila pesem *Slovenenlieder*, v kateri si subjekt, odtrgan od slovenskega doma, kliče v spomin »sladke« glasove slovenske pesmi. Hvalnica slovenski pesmi je izraz subjektovega narodnega ponosa in neločljive spetosti z domovino, upovedenih v uvodu: »Ich kenne süße Klänge, / Gar schmerzlich froh und traut; / Es sind Slovenensänge, / Es ist der Heimat Laut.«[4]

Slovenska preteklost je doživela ubeseditev v pesmi *Rudolfswerth* (1865), katere osrednja tema je zgodovinsko izpričana slovensko-nemška vzajemnost, Rudolfova naklonjenost slovenstvu in zvestoba ljudstva avstrijski vladarski hiši. Vpetost in identifikacijo s slovensko domovino signalizira prepoznaven glas lirskega subjekta, skoncentriran v sklepu: »Und Segen, Heil und Ehre, / Des Glückes Sonnenschein, / Dem theuern Vaterlande, / Dem ganzen, lieben Krain!«[5]

Iz doslej povedanega je razvidno, da spada v raziskovanje in vključevanje t. i. druge književnosti v območje nacionalnega literarnega zgodovinopisja na eni strani prevpraševanje družbenih kontekstov, ki jo sooblikujejo (s poudarkom na momentu produkcije in recepcije), na drugi strani pa vstopanje v sama besedila, kadar ta prevzemajo različne oblike družbenih funkcij. Z obojim lahko pokažemo njeno participacijo v kulturni dejavnosti oz. narodni stvari.

Če spoznanja še zožimo in se vprašamo, kje je srž tega početja in kaj to pomeni za literarno vedo, postane očitno, da nove družbeno-politične okoliščine in položaj literature predvidevajo tudi »novo« literarno zgodovino. Virk (1993: 254–260) ugotavlja, da smo se znašli v postmoderni dobi, ki »postavlja vprašanje naroda (s tem pa tudi narodnega jezika in posledično literature) v novo luč«. Čeprav »vprašanje narodove identitete, dodajam, tudi jezika, sicer ni sporno«, pa je treba enako, »kot postmoderna paradigma na ravni posameznika pledira za postopno mehčanje subjekta«, storiti tudi v jeziku, literarni produkciji in znanosti o njej. Z objektivom postmoderne integracijske dobe gre gledati »na dovršitev naroda kot subjekta«, posledično s tem literature in zgodovine o njej, ne s (pre)naglaševanjem lastne narodne komponente in lastnega jezika kot edinega medija, temveč na način enakovrednega upoštevanja komponent, ki so jih kakorkoli sooblikovale in jih kakorkoli odražajo, se pravi z upoštevanjem enakovrednosti »vseh členov neke celote«.

---

4 »Poznam te zvoke sladke, / Boleče in ljube, / To pesmi so slovenske, / So gles domače zemlje.«

5 »Blagor, zdravje, čast, / Sreče sončno luč, / Dragi domovini, / Vsej Kranjski ljubi mi!«

Ustvariti je treba literarno zgodovino, ki ne bo zanikala vseh dosedanjih spoznanj (ki slovenske literature ne bo izenačila z nemško), ampak bo z vidika omajane identitete ponovno uprla pogled v elemente, ki so se spregledali in brisali iz kulturnega spomina (eden takih je nemška ustvarjalnost na Slovenskem), da bi jih raziskala in se z njimi soočila na način enakovrednosti in enake pomembnosti.

Literatura

KOS, Dejan, 2003: Tipologija literarnosti. *Dr. Mirko Križman, zaslužni profesor univerze v Mariboru: 70 let. Jubilejni zbornik*. Ur. K. Teržan Kopecky. Maribor: Pedagoška fakulteta. 259–271.

KOVAČ, Zvonko, 2005: *Međuknjiževna tumačenja*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.

KOVAČ, Zvonko, 2006: Zaradi bogastva literarne in kulturne izmenjave. *Delo* (5. 4. 2006). 20.

VIRK, Tomo, 1993: Slovenska nacija in slovenska literatura. *Nova revija*, 134–135. 254–260.

Metka Lokar
Filozofska fakulteta, Ljubljana
UDK 821.163.6.09-1 Kovač V.

Klofuta svetohlinski malomeščanskosti: Chubby was here

Vojin Kovač - Chubby (1949–1985) sodi v generacijo pesnikov, sodelujočih v multimedialnem gibanju OHO in prav tako multimedialni skupini Katalog, ki so soustvarili slovensko neoavantgardno poezijo druge polovice 20. stoletja – torej poezijo, ki je močno zamahnila v vizualnost in se s tem ne le vključila v svetovni tok konkretizma, temveč do neke mere celo konceptualizma. Ob tem pa spoznavamo pesnika, ki mu estetski učinek ustvarjenih del skorajda ni pomemben; vodilo njegovega ustvarjanja je namreč predvsem neprestan in neusmiljen boj proti malomeščanskosti v vsej njeni »veličini«.

Vojin Kovač - Chubby (1949–1985) belongs to that generation of poets who took part in the multimedia movement OHO, as well as the multimedia group Katalog (Catalogue), that co-created the Slovene neo-avantgarde poetry of the second half of the 20th century – in other words, poetry that strayed far into visualism, thus joining the wider currents of concretism and even, to a certain extent, conceptualism. Here, we get to know a poet for whom the aesthetic effect of his works meant almost nothing, for his creativity was guided above all by an unceasing, relentless struggle against the petty-bourgeois ethos in all its »glory«.

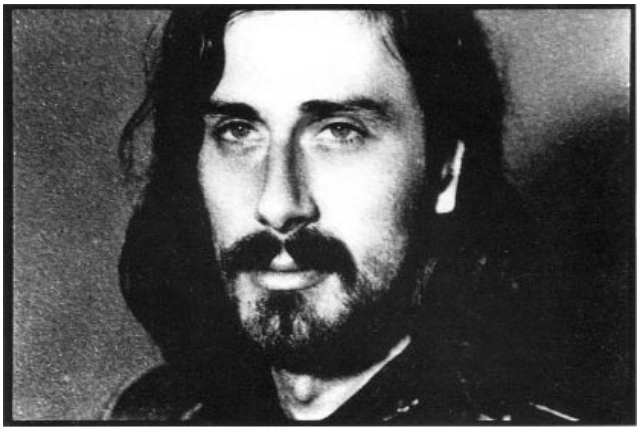
»Nalil se ga je kot pujs, nad vrata, ki so vodila v toaleto, napisal svoj zadnji grafit ›Chubby was here‹ in dokončno izginil v klinični center.« Tako, na primer, je prijateljev zadnji postanek v »zloglasnem boemskem lokalčku« Šumi nasproti ljubljanske Drame dobro desetletje po njegovi smrti pribeležil Blaž Ogorevc (1998: 67).

Šumi, ki se je prav v letošnji pomladi s stavbo istega imena dokončno sesul v prah, ostaja v spominu kot ena najbolj slikovitih kulis ljubljanske umetniške scene. O življenju enega izmed legendarnih utrinkov te scene, pesnika Vojina Kovača - Chubbyja (1949–1985), pa tudi še krožijo – in bodo – bolj ali manj fantastične zgodbe; »v kakšnih zakajenih lokalih, kjer se še vedno zbira jalova in zapoznela avantgarda, priplahuta v ušesa premnoga legenda o tem možu, vendar so to le toliko resnične zgodbe kot tiste o Bedancu in Pehti ali morda Jagi babi« (Ogorevc 1998: 65). Govorice o tem, kako rad je »tam okrog dva metra visok suh in preklast dolgolasi zaraščenec« (Ogorevc 1998: 66) posegal po omamnih substancah vseh vrst, morda res presegajo meje še verjetnega, šepetanje, da je bil prav on prvi iz naših logov, ki ga je pobrala kuga 20. stoletja, je gotovo bolj izmišljija kot ne, a o nečem vendarle ne gre dvomiti: brez njega bi slovenski neoavantgardi – govorimo o času multimedialnega gibanja OHO, skupine Katalog ter najbolj

Chubby was here, grafit v Šumiju, 1985 (iz kataloga *Likovne pesmi*)

udarnih objav v študentskem časopisu Tribuna – umanjkal pomemben literarni prispevek.

Vojin Kovač - Chubby (iz kataloga *Likovne pesmi*)

Njegov vstop v slovensko literaturo druge polovice šestdesetih let 20. stoletja je bil, po pričevanju Matjaža Hanžka (1998: 67), »buren in šokanten«, deležen »vsesplošnega zgražanja in ogorčenja, ki je iz fenomena Chubby naredilo takorekoč nacionalno katastrofo, iz pesnika pa državnega sovražnika št. 1«. Ali, kot je zapisal Niko Grafenauer v spremnih stavkih k romanu Petra Božiča *Chubby was here: Zapiski iz spomina* (1987): Chubby je predstavljal »svet ljubljanskih ›brezprizornikov‹, bohemov in ekscentrikov, ki že s svojo prisotnostjo vnašajo v običajne malomeščanske odnose in manire vznemirjenje, saj so predstavniki tiste marginalne družbene resničnosti, ki je, spričo njihove ›nenadzorovanosti‹ in neodgovornosti vsakdanjim družbenim normam, ohranjevalka največje mere svobodnosti in eksistencialne odprtosti do usode«.

Ko se je Chubby nekega lepega dne – pisalo se je leto 1967 – v črtasti pižami lagodno sprehodil po takratni Titovi, danes Slovenski cesti, »kot da se sploh ne bi zavedal svoje ptičjestrašilne

Chubbyjev »sprehod« po Ljubljani (*Tribuna*, 5. 4. 1967, str. 1)

pojave« (Ogorevc 1998: 66), so ga mimoidoči presenečeni opazovali in zgroženi razmišljali o njegovem duševnem zdravju. Takrat se je namreč o body artu, performansih, hepeningih in podobnih stvareh še bolj malo govorilo. In ko je kot samooklicani »poeta laureatus kulturne revolucije« napisal *Manifest kulturne revolucije*,[1] je izzval oster protest vrste uglednih, tradicionalistično usmerjenih kulturnikov in politikov. V svojem provokativnem spisu je namreč opozoril na »dejstvo, da se je v potrošniški družbi proletariat preklasiral v malomeščanstvo«, ob tem pa smrtno resno ugotovil, da je treba »izničiti sleherni vpliv buržuj-proletariata in uvesti diktaturo lumpen-proletariata oz. deklasiranih elementov«, da je treba »UNIČITI buržoazni REALIZEM in buržoazno-proletarski SOC-REALIZEM ter dosledno in brez milosti uvesti SOC-REIZEM«[2], ob tem pa seveda tudi »/d/osledno izvajati KULTURNO REVOLUCIJO in KULT deklasiranih elementov« (Kovač 1987: 58). Ti poudarki so bili za brigadirske časih izgradnje nove, svetle prihodnosti seveda do konca heretični, prevratni, Chubbyjev manifest pa v skrbi za »jutrišnjo slovensko družbo« ter »jutrišnjo slovensko kulturo in literaturo« označen[3] kot »izpad«, »paranoično pisanje«, »razbijaštvo« in »poskus totalnega nihilizma«.

Chubbyjevo pisanje je morda res delovalo paranoično (roko na srce, napadu nanj bi lahko poočitali isto), njegova poezija – tudi to so varuhi slovenske kulture spotoma ocenili – kot »skrajno primitivna«, a pod površjem vseh njegovih avantgardističnih akcij, ki prav zaradi svoje skrajnosti še danes vzpodbujajo premislek o tem, kaj je umetnost, se skriva točno to, kar je recimo opazil že Matjaž Hanžek (1998: 67): »ranljivo in občutljivo človeško bitje, ki se je zgolj z golo, nemočno besedo postavljalo po robu zlaganosti in svetohlinstvu zatohlega slovenstva.« Drži, a dodati je treba, da je Chubbyjeva beseda pravzaprav nemočna le navidez, kar dokazujejo tako njegova edina, postumno izdana pesniška zbirka (*Chubby was here*, 1987) kot tudi dela, ki so raztresena po raznih publikacijah, katalogih, zbornikih, revijah, časopisih, ali so ostala neobjavljena ter jih zadnje čase skupaj z ostalimi ob različnih priložnostih predstavlja predvsem Bežigrajska galerija v Ljubljani.[4] Umetnikov brezkompromisni revolt je oster, rezek, neposreden in klofuta človeški majhnosti še kako pekoča.

»SOVRAŽIM,« tako zapiše Chubby v naslov ene svojih pesmi in nadaljuje: »ljudi brez hrbtenice / geografski atlas / ženitvovanjske ponudbe / kavbojske filme umazane lase / odprta vrata / vas / vaš odnos do nas / vaše pleše / vašo primitivnost / vaše pridige / vaše idole / vaš standard / vašo moralo / vašo vzgojo / vaše probleme / vaše kurbe / vaše plese / paradižnikovo omako / in trio slak // 1966« (Kovač 1987: 8). A se kdaj tudi umiri, stiša glas in pogreznjen vase, kot na primer v pesmi *Somrak*, pojasni: »moj svet je moj / zato ker je tebi tuj / moj svet je svet skrhanih mečev / in odrezanih glav / plavajočih v slonovem žolču / moj svet je svet plahutajočih prikazni / v breznih

---

1 Objavljen v *Tribuni*, 23. 10. 1968, str. 2.

2 Reizem iz lat. *res* ›stvar‹. Gre za koncept, oblikovan v okviru gibanja OHO (1966–1971), po katerem naj bi bile stvari v svetu – v Chubbyjevi interpretaciji očitno tudi družba sama – zreducirane na golo eksistenco oz. razvezane vseh dotedanjih pomenov in vlog.

3 V znameniti izjavi z naslovom *Demokracija da – razkroj ne!*, ki so jo podpisali »slovenski kulturni delavci« Ivan Ribič, Matej Bor, Tone Svetina, France Bevk, Stojan Batič, Vladimir Lakovič, Ciril Kosmač, Božidar Jakac, Josip Vidmar, Mitja Mejak, Karel Grabeljšek, France Štiglic. Objavljena je bila v *Delu*, 8. 11. 1968, str. 5.

4 Na razstavah in v spremnih katalogih; institucija namreč načrtno zbira dela slovenske neoavantgardne poezije druge polovice 20. stoletja.

usodnih noči / polnih zamolkle mesečine / moj svet je svet kanibalske požrtije / na prvomajski paradi / moj svet je svet / padajočih zvezd / padajočega sonca / padajoče lune / osomračenega božanstva / zato / ga sovražim ta svet / brez sonca lune zvezd / z osomračenim božanstvom / in ljubim / in iščem svet / kjer hodi star vrtnar / scat / v cvetlične lončke« (Kovač 1987: 17).

Chubbyjeve besede so presunljive, ko so »samo« družbenokritične – kot npr. v pesmi *Blues No 16*: »/.../ če ne bi bilo ksantipe / bi bile vse ženske čudovite / tako pa so pošasti / in njihovi možje tudi« (Kovač 1987: 10–11). Srh vzbujajo besede, ko se, in to ni redko, dotaknejo smrti (sploh npr. v ciklih *Predsmrtna pesem*, *Smrtna pesem*, *Posmrtna pesem*) ali ko v verzih kdaj celo zadišijo po ljubezni, npr. v pesmi *Adamovo jabolko*: »pridi k meni / in te bom ubil / počasi / kos za kosom / bom seciral / tvojo glavo / tvoje lase / tvoje možgane / počasi / kos za kosom / bom seciral / tvoje prsi / rezal jih bom / tvoje lepe / male prsi / počasi in nežno / in rezal bom tvoj trebuh / in tvoje razkošne boke / in tvoje nežne roke / in tvoje izpahnjene gležnje / in tvoje raskave dlani / in tvoja umazana kolena / rezal jih bom / počasi in nežno / veš / lepo te je rezati / v megleno zimsko jutro« (Kovač 1987: 18). Chubbyjeve pesmi so polne strahu in brezupa, polne gnusa, hkrati pa tudi posmeha v preigravanju kanonov, parafraziranju ali fraziranju kar tako,[5] v katerem protestira, poziva, zahteva, dokler v pesmi z naslovom *Uvod v nenapisano dramo* v brezupu ne zaječi: »/.../ prosim / ugasnite luč /.../« (Kovač 1987: 16). In kaj temu sploh še lahko sledi, po somraku razsvetljenje?

Radikalizem v poeziji in življenju je, kot piše Matjaž Hanžek (1987: 5), Vojina Kovača - Chubbyja »pripeljal do odločitve, da ›izstopi‹ iz *pisanja* in da poezijo *živi*«. Umetnik je zabrisal mejo med fikcijo in resničnostjo, to pa je seveda lahko storil, ker je – to je jasno – umetnost razumel kot postopek, ki »se preliva v resnično življenje brez jasnih in ostro začrtanih meja« (Poniž 2003: 7). Učinek je bil dvojen: z dojemanjem življenja kot prostora umetnosti je postavil pod vprašaj »tradicionalne prostore umetnosti, galerije, razstavne prostore, muzeje, a tudi knjižnice in druge kraje, na katerih se javno berejo literarna dela« (Poniž: 2003: 7), hkrati pa je zamajal tla po nogami in zadal poslednji udarec malomeščanski miselnosti, ki od vsega najbolj goreče prisega na vzvišene ideale, a ob tem vztrajno čepi v pritlehni vsakdanji banalnosti, se boji neposrednosti in odkritosti, poštenja do sebe in drugih.

Chubbyjevi vodilni ustvarjalni misli, da je ideologija potrošništva, ki gre v korak z malomeščanstvom, v bistvu vse prežemajoča bolezen »ničsenedastoriti« (Hanžek 1987: 5), tista, ki povzroča patološko socialno-politično pasivnost, zelo jasno sledimo predvsem v njegovih pesmih, ki

---

5 Chubby se kar naprej vrača k svetopisemskim resnicam (»/…/ in če ne bi bilo svetega pisma / sploh ne bi vedeli da je bog / in mislili bi da ga ni / niti ne bi vedeli da je človek / in da je podoben bogu / da ima torej / božanske lastnosti // kajti zapisano stoji / bog je ustvaril človeka po svoji podobi /…/« – *Blues No 16*; Kovač 1987: 9), posebno mesto v tem pogledu pa ima v Chubbyjevem opusu tudi France Prešeren – kot primer naj služi samo eden izmed izsekov: »/…/ slep je kdor se s petjem ukvarja / in črna je duša njegova kot noč / in čeprav imamo javno razsvetljavo / sploh ni nujno, da smo razsvetljeni /…/« – *Blues No 16* (Kovač 1987: 13). Zanimivo je, da Chubby ponekod – za opozorilo na to se zahvaljujem dr. Denisu Ponižu – parafrazira celo poezijo Tomaža Šalamuna iz zbirke *Poker* (1966). Še tako radikalno v odstopu od tradicionalnega se mu očitno zdi premalo radikalno ali pa mu zaradi izrazne moči vzbuja nove asociacije. Tako npr. Šalamunova verza »Moj svet bo svet ostrih robov. / Krut in večen.« iz prve pesmi cikla *Mrk* (Šalamun 1966: 9) Chubby izpelje v pesem *Somrak*, kot odmev druge pesmi iz Šalamunovega cikla *Mrk* (gl. Šalamun 1966: 10) pa npr. zveni Chubbyjeva pesem *Adamovo jabolko*.

še govorijo v verzih. Najdemo jo tudi v Chubbyjevih absurdnih žanrskih poskusih na poti h konkretnemu,[6] npr. v »psevdopsihološki drami v treh dejanjih« z naslovom *Pripoved o stolu, ki je bil ves v belem*, v »psihični melodrami« *Poglejte tja, na tisti otok tam sredi oceana, kjer gradijo letališče in bar za Marsovce. Ti kreteni so čisto pozabili na javno hišo!*[7] ali v »metafizični farsi« *Zakaj je Evald podpisal deklaracijo*. Sled jasnega sporočila pa se v omenjenem pesnikovem odklopu od tradicionalnega zabrisuje npr. s »prostim spisom« *Vijolice*. V njem valovanje tako zelo razgrajuje zapis, da postaja skoraj nečitljiv, pisava se komaj še kaj navezuje na izkustveno resničnost in v odmiku od mimetičnosti postaja sama sebi namen. Literarnost se začne spajati z likovnostjo – besede izgubljajo pomen in se preobražajo v abstraktno obliko, s tem pa tudi v vse bolj abstraktno sporočilo.

Eksperimentiranje z jezikom, ki si ga na skrajnem robu svoje ustvarjalne akcije privošči »enfant terrible razbijanja tabujev, avtoritet, samozadovoljnosti« (tako je predstavljen kot avtor zbirke *Chubby was here*), se nazadnje ne ozira več na veljavna pravila in literarno tradicijo. Pesmi, ki jim komaj lahko še rečemo tako, so na eni strani samo še konkretistični zapisi, nekaj, kar je tu samo zato, da je (npr. *Preservativi*[8]), na drugi strani pa samo še likovni fragmenti, kompozicije iz črk in črt, številk, pik, vprašajev, klicajev, plusov, minusov, oklepajev in drugih znakov. Ti fragmenti včasih še imajo naslov (npr. *I go crazy*, *I want to begine my life*, *Out of time*, *Monday, monday*, *No milk today*, *Umor v kamnolomu*), včasih pa tudi ta izgine.

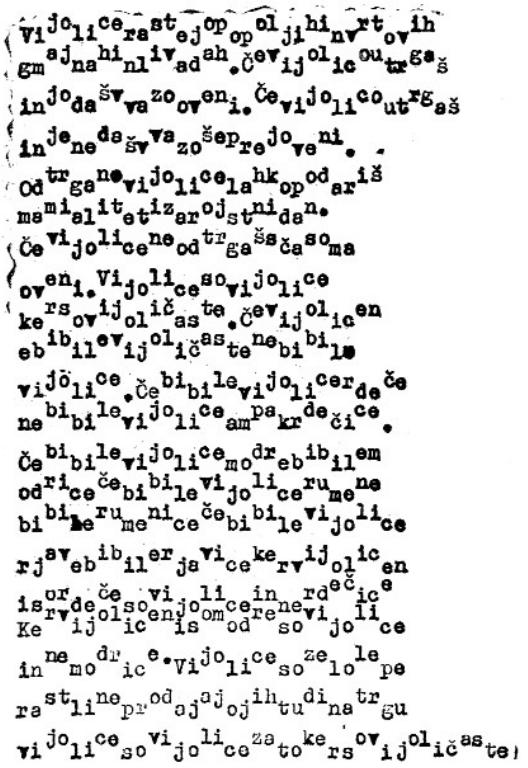
In za konec še nekaj v razmislek, kar je morda prav tako izzivalno, kot je nasploh izzivalno Chubbyjevo ustvarjanje: kartice s sponkami, ki so kot večina njegovih del nastale v drugi polovici šestdesetih let prejšnjega stoletja, so navidez izven vsakršnega literarnega dometa. V njih ni več niti črke niti grafičnega znaka, niti drobca nečesa, kar bi nekoč lahko bil zapis, del pesniškega sporočila. A ker vemo, da je povsem likovno delujoče kompozicije ustvaril pesnik in jih gledamo v kontekstu njegovega celotnega opusa, lahko v njihovih natančno zgrajenih oblikah prepoznavamo silhuete pesmi, ki so nekoč morda bile, a so v njih besede onemele, izpuhtele, kot da so pošle zadnje moči pesniku, ki »se raje noro bori / kot pa poizkuša zlesti h koritu / ki že dolgo ni več korito / je porcelan« (*Blues No 16* – Kovač 1987: 10). Je taka predaja edinega orožja, ki ga je imel, mogoča, taka izpeljava verjetna? Odgovor bi lahko bil, da je, kajti v abstrakciji, ki jo poznata konkretna in vizualna poezija druge polovice 20. stoletja in ki ji Vojin Kovač - Chubby sledi v dobršnem delu svojega po obsegu dokaj skromnega opusa, je pač mogoče vse.

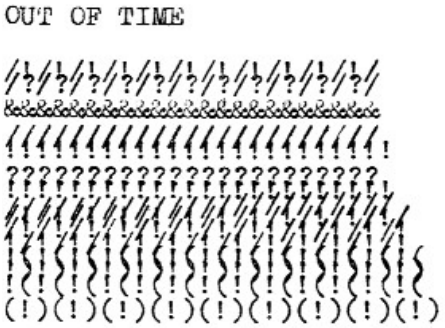
6 Konkreten iz lat. *concretus* ›snoven‹; izraz konkretizem se pojavlja kot oznaka za vrsto umetniških inovacij in eksperimentov, ki so s tem, da so izključevali tradicionalne pomene in poudarjali sámo snovnost izraznih sredstev, brisali meje med posameznimi vrstami umetnosti – predvsem so pogosto spajali literaturo (poezijo) in likovno umetnost. Gre za pojav, ki je intenzivno zaživel z avantgardami prve polovice 20. stoletja in ki so ga kasneje nadgradile neoavantgarde druge polovice 20. stoletja.

7 Zanimive so »dramske osebe« v teh dveh delih: v *Pripovedi o stolu* so to Chubby, poezija V. Majakovskega, stol, ves v belem, ženska z golimi prsmi, dolgolasec, kratkolasec, plešec, človek s polovično brado, duh F. Prešerna, v *Poglejte tja, na tisti otok* pa invalidi.

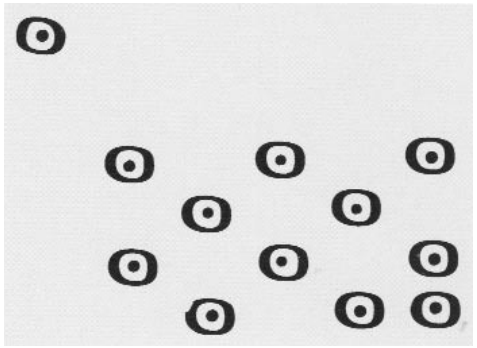
8 Gre za opise sedmih vrst preservativov, za ilustracijo naj bo prvi: »Preservativ RIS v zlatem medaljonu. Medaljon je okrogel s premerom 3,8 cm. Preservativ je zvit in okrogle oblike. Potresen je s smukcem. Preservativ je valj, na eni strani odprt, na drugi pa oblasto zaokrožen. Na vrhu obline je še en manjši valj, ki se proti vrhu betičasto razširi. Namenjen je spermatozoidom. // Večji valj je dolg 20 cm, manjši pa 3 cm. Obseg večjega je 11 cm, manjšega pa 4 cm. Preservativ je bele barve. // Na naslovni strani medaljona je rastlinski venec, ki obkroža trikotnik, v katerem piše RIS, pod njim pa TRADE MARK. // Na hrbtni strani piše RIS NO RISK / 5 YEARS GUARANTEE.« (Kovač 1987: 49.)

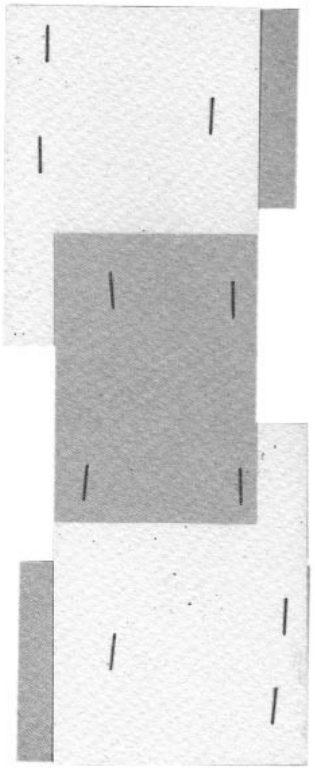
Vijolice (prosti spis), 1967

Out of time, ok. 1968

Brez naslova, 1966

Brez naslova (kartice s sponkami), 1966

Viri in literatura

BOŽIČ, Peter, 1987: *Chubby was here: Zapiski iz spomina*. Ljubljana: Književna mladina Slovenije.

DOLGAN, Marjan (ur.), 1990: *Slovenski literarni programi in manifesti: Fanfare in tihotapci*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

HANŽEK, Matjaž, 1987: Vojin Kovač - Chubby (1949–1985). V: Vojin Kovač- Chubby, 1987: *Chubby was here*. Koper: Lipa.

HANŽEK, Matjaž, 1998: Pozabljena legenda: Kaj so menile priznane slovenske kulturniške veličine o Chubbyju. Izjava. V: Blaž Ogorevc, 1998: Chubby: Prispevek k pozabljeni slovenski literarni zgodovini. *Mladina* 22 (1. 6. 1998). 67.

KOVAČ, Vojin - Chubby, 1987: *Chubby was here*. Koper: Lipa.

Likovne pesmi: Matjaž Hanžek, Vojin Kovač - Chubby, Blaž Ogorevc, Ivan Volarič - Feo. Katalog razstave (Bežigrajska galerija), 2003. Ljubljana: Mestna galerija.

LOKAR, Metka, 2003: A + A = 2A+/2A–: Beremo slike, gledamo pesmi? *Likovne pesmi: Matjaž Hanžek, Vojin Kovač - Chubby, Blaž Ogorevc, Ivan Volarič - Feo*. Katalog razstave (Bežigrajska galerija). Ljubljana: Mestna galerija.

LOKAR, Metka, 2005: *Likovnost v sodobni slovenski poeziji*. Magistrsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

OGOREVC, Blaž, 1998: Chubby: Prispevek k pozabljeni slovenski literarni zgodovini. *Mladina* 22 (1. 6. 1998). 64–67.

OHO: Na uho, v oko. Katalog razstave (Bežigrajska galerija), 2005. Ljubljana: Mestna galerija.

PONIŽ, Denis, 2003: Med teorijo in prakso vsakdanjika: Podobe slovenske konkretne in vizualne poezije. *Likovne pesmi: Matjaž Hanžek, Vojin Kovač - Chubby, Blaž Ogorevc, Ivan Volarič - Feo*. Katalog razstave (Bežigrajska galerija). Ljubljana: Mestna galerija.

ŠALAMUN, Tomaž, 1966: *Poker*. Ljubljana: samozaložba.

Andreja Žižek Urbas
Filozofska fakulteta, Ljubljana
UDK 821.163.6.09-1 Gjurin G.

Midva, zvečer, zmenjena

Prispevek bo predstavil pesniško zbirko pesnika najmlajše pesniške generacije Gala Gjurina *Mesto*, ki je poleg treh glasbenih albumov eden izmed produktov literarno-glasbeno-likovnega *Projekta Mesto*. Čeprav gre za knjižico sedemindvajsetih pesmi, je literarnovedni opis naporen, saj je pesniška zbirka fuzija poezije in proze, lirskega in pripovednega, realnega in fantastičnega, niza mestnih zgodb, ki jih uokvirja izpoved o pričakovanju rojstnodnevnega žura. V predavanje bodo z dovoljenjem avtorja vključeni avdio posnetki z glasbenega albuma *Mesto in mesto*.

The contribution presents the collection of poems *Mesto* by Gal Gjurin, a poet of the youngest generation, which is, in addition to three music albums, one of the products of the literary-musical-artistic *Projekt Mesto* (Project City). Even though it is a booklet containing twenty-seven poems, it is rather difficult to give it a description in terms of literary theory as the collection is a fusion of poetry and prose, of the lyrical and narrative, of realism and fantasy, of a string of city stories, framed by anticipation of a birthday party. The talk will, with the author's permission, include recordings from the album *Mesto in mesto*.

Vsekakor je še prezgodaj govoriti o kakršnemkoli formiranju prepoznavne poetike najmlajše pesniške generacije. Morda bi lahko določili le generacijski okvir. Gre za avtorje, rojene po letu 1975, objavljati so začeli zelo mladi, nekateri izmed njih imajo za sabo že nekaj pesniških zbirk. Najodmevnejši glasovi najmlajše pesniške generacije so Tomislav Vrečar, Jure Jakob, Katja Plut, Gal Gjurin in drugi. Zadnji omenjeni avtor je leta 2002 izdal pesniški prvenec *Mesto* in z njim sklatil nominacijo za najboljši prvenec na Slovenskem knjižnem sejmu za leto 2002. Da Gjurinov glas odmeva, priča precej literarnokritiških odzivov v literarnih revijah, uvrstitev Gjurinove poezije v antologijo mlade slovenske poezije *Mi se vrnemo zvečer* ter kratko literarnovedno ovrednotenje, ki ga je podal Matevž Kos (2003: 219–220). Poleg tega, da je Gjurin pesnik, je še marsikaj drugega – prozaist, glasbenik ter komponist[1] – in *Mesto* ni le pesniška zbirka, ampak je tudi ime večmedijskega, to je literarno-glasbeno-likovnega projekta, ki ga je gostil marsikateri klub v Sloveniji. Pesniška zbirka *Mesto* in trije glasbeni albumi *Mesto in mesto*, *Mesto – Ivanova vrnitev* in *Minute?* sestavljajo zato le dve dimenziji Projekta Mesto. Gjurin kot glasbeni ustvarjalec goji divergentno ljubezen do mnogih glasbenih zvrsti in žanrov, še rajši pa briše mejo med njimi.

Divergentnost in sinkretizem določata tudi pesniško zbirko *Mesto*, in sicer na oblikovni, zvrstni in žanrski ravni. Najprej se je sploh težko odločiti, ali so to pesmi v prozi ali proze v pesmi, kot jih je v eni izmed revijalnih objav poimenoval avtor sam (Gjurin 2001b: 12–16). Sedemindvajset

1 Je ustanovitelj, protagonist in član številnih glasbenih zasedb (med drugim skupin Olivija, Gal in Galeristi ter glasbeno-likovnega kolektiva BAST), sodeluje z mnogimi slovenskimi in tujimi glasbenimi, literarnimi in likovnimi ustvarjalci, in to kot komponist, multiinštrumentalist, vokalist, aranžer, tekstopisec, avtor filmske in scenske glasbe itn.

pesmi, kolikor jih zbirka obsega, je sicer zapisanih v verzih, a verz je povečini dolg, podaljšan in temu je prilagojen tudi format knjige. Če nam signal za verz ni le nezapolnitev vrstice do roba knjige, ampak po Lotmanu kot temeljni zakon pesemskega besedila razumemo ekvivalenco zvočnih, skladenjskih in pomenskih enot, je v prid trditvi, da gre za nenavadno razmerje poezije in proze, tudi dejstvo, da ima obravnavana pesniška zbirka svobodni verz, kar pomeni, da ritem ne temelji na regularnem izmenjavanju poudarjenih in nepoudarjenih zlogov, da nima zvočnih stikov, da so kitice oblikovane povsem spontano in da najdemo malo skladenjskih in semantičnih paralelizmov. Na zvrstni ravni gre za sinkretizem lirskega in pripovednega. Pesmi so prvoosebne izpovedi, drugoosebni nagovori ali tretjeosebne pripovedi. Lirski subjekt oziroma pripovedovalec obvladuje različne poglede in položaje, menjave le-teh pa določa algoritem asociacij: povzpne se na streho hiše in s ptičje perspektive opazuje mesto in ljudi pod seboj, kot urbani prebivalec gre v trgovino ali zvečer v klub, dekle opisuje s perspektive voajerja, prepusti se kreiranju domišljijskih podob itn. Osrednja zgodbena nit *Mesta*, kot jo sestavimo iz bežnih namigov iz različnih pesmi, je spletena okrog naključnega srečanja prvoosebnega lirskega subjekta in njegove nekdanje sošolke v torek popoldne ter povabila na rojstnodnevno zabavo v četrtek zvečer, ki pa se ne zgodi. Pesnik pri tem favorizira postopek *forward – rewind*, ko stvari, bistvene za razumevanje, omenja pred ali po situaciji oziroma dogodku. Tudi glede žanra je pesniška zbirka *Mesto* sinkretična, saj pesmi nimajo namena biti pretenciozne, včasih se celo zdi, da so se take pesmi zapisale ljubiteljskemu pesniku: so patetične, a simpatične. Pa vendar je pesniška zbirka prav zaradi te sproščenosti tako prepričljiva v spletanju mreže zgodbic s te in one strani mesta: o blagajničarki, o moškem, ki zahaja v frizerski salon zaradi frizerke, o dilemah nakupovanja, o nenavadnih kuhinjskih eksperimentih; novice iz časopisa se osamosvojijo v samostojne zgodbice, prav tako televizijska slika itn.

Mesto – da gre za Ljubljano, kažejo omembe Trnovega ali avtobusa mestnega potniškega prometa številka pet na relaciji Podutik–Kodeljevo – je v zbirki prisotno kot ozadje zgodbe, to je vse tisto, kar ustvarja urbani utrip: soseska s frizerjem in trafiko, vodomet, park, trgovine, klubi, prometni hrup, klošarji, otroški vrišč, prednovoletni vrvež in še kaj. Mesto pa ni le *locus vivendi*, prostor bivanja. Mesto je tudi *modus vivendi*, način bivanja. Je predvsem vzporednost in sočasnost množice življenj ter množice zgodb, ki tečejo vsaka po svoje, če pa jih že kaj veže, je to le bežno poznanstvo.

> Reciva, de se ne poznava dobro, ampak samo tako,
> bežno,
> in me povabiš moramo rojstni dan zabava gremo ven kamorkoli
> kamorkoli srečala sva se pri trafiki v centru ko si ti ravno šla kupit ribe na
> tržnico jaz pa sem peljal mačka na sprehod kamorkoli med žive ti mi vodnjak
> vem kje ulice reka.
> (Gjurin 2002a: 1.)

A to bežno poznanstvo ni negativiteta. Bežnost je identiteta mesta, je temeljni zakon, ki uravnava socialne stike in ponuja možnost neobremenjenega druženja. Prvoosebni lirski subjekt in

sošolka se ne izgubljata v velikih zgodbah, kot sta prijateljstvo in ljubezen, njuna naklonjenost sploh ni definirana.

Nisva se videla celo ploho časa,
zvečer pa se ga bova skupaj napila.

Naslednje popoldne nama bo
v ušesih predel isti maček.
Ne bova skušala biti duhovita,
ne pomeniva si nič in predvčerajšnjim je že daleč.
(Gjurin 2002a: 6.)

Zato tudi slaba volja, da do dogovorjenega srečanja pri vodnjaku zaradi nesporazuma ni prišlo, ni pretirana. V kakšnem drugem kontekstu iz zgodovine svetovne književnosti bi bil to usoden dogodek, v kontekstu Gjurinove poezije pa je izenačen z minornimi vsakdanjostmi: cvrtjem jajc in britjem ženskih nog.[2] Mesto kot Gjurinova kreacija je zato fluiden prostor mnogih zgodb. Vse možnosti so odprte.

Te zgodbe, od prve do zadnje,
so popolnoma resnične,
hkrati pa so vse popolnoma izmišljene –
odvisno, na kateri strehi stojiš,
in predvsem, na kateri bi želel stati
in se vreči dol, v mesto.
(Gjurin 2002a.)

Viri in literatura

BACHELARD, Gaston, 2001: *Poetika prostora*. Ljubljana: Študentska založba.
GJURIN, Gal, 2001a: Pesmi iz cikla Desetke. *Apokalipsa* 46–47. 28–29.
GJURIN, Gal, 2001b: Cikel Proze v pesmi. *Mentor* 22/1. 12–16.
GJURIN, Gal, 2002a: *Mesto*. Grosuplje: Mondena.
GJURIN, Gal, 2002b: Pesmi. *Nova revija*. 21/247–248. 33–38.
GJURIN, Gal, 2003: Paket: Odlomek iz romana. *Nova revija* 22/259–260. 130–140.
KOS, Matevž (ur.), 2003: *Mi se vrnemo zvečer: Antologija mlade slovenske poezije* 1990—2003. Ljubljana: Študentska založba.
LOTMAN, M., Jurij, 1976: *Struktura umetničkog teksta*. Beograd: Nolit.

Diskografija

Projekt Mesto: *Mesto in mesto*, 2002. Mesto Records/Mondena.
Projekt Mesto: *Mesto – Ivanova vrnitev*, 2004. Mesto Records.
Projekt Mesto: *Minute?*, 2004. Mesto Records

---

2 O tem govori tudi Matevž Kos, ko v zvezi s pesniško zbirko omenja dobo znižanega pričakovanja: »znižanega ne v pomenu *nizkega*, temveč *prizemljenega*. Se pravi: odrešenega velikih vprašanj. Ta prizemljenost v Gjurinovem primeru ni domena zemlje (kar bi bilo v skladu s standardi slovenske pesniške tradicije), temveč ji utrip narekuje ritem mesta.« (Kos 2003: 219.)

Vladka Tucovič
Majšperk
UDK 821.163.6.09"19/20":711.435/.437(497.4-14-04)

»O Bog, kako brezvezno je vse tam spodaj ob morju!« Podoba istrskih mest v nekaterih delih sodobne slovenske književnosti

Prispevek na primeru poezije in proze Edelmana Jurinčiča, esejev Vlada Šava in proze Marjana Tomšiča ter Franja Frančiča, katerih dela so prostorsko ali tematsko vezana na Istro, ugotavlja zgodovinsko pogojeno gospodarsko, socialno in etnično dihotomijo mesto – vas v prostoru Slovenske Istre.

The poetry and prose of Edelman Jurinčič, the essays of Vlado Šav and the prose of Marjan Tomšič and Franjo Frančič, all of whose works are set in or thematically connected to Istra, are used to establish a historically determined economic, social and ethnic dichotomy of the city – the village in Slovene Istra.

Uvod

Za Slovensko Istro, primorsko pokrajino na jugozahodu Slovenije, ki si prostor na istrskem polotoku deli z Italijo na severu in s Hrvaško na jugu, je v več pogledih značilna izrazita dvojnost. V geografskem smislu gre za razmerje med priobalnimi urbanimi središči (Koper, Izola, Piran, Portorož) in ruralnim zaledjem med Kraškim robom in reko Dragonjo. Med morskim, mediteranskim prostorom na zahodu torej in bolj celinskim, hribovitim, na vzhodu. Delitev na romansko mestno in pretežno slovansko podeželsko prebivalstvo izvira že iz srednjega veka. Njena struktura se je najmočneje zamajala z letom 1954, saj se je po koncu Svobodnega tržaškega ozemlja (Istra takrat v conah A in B ter v Jugoslaviji) pa tudi že prej izselila velika večina mestnega italijanskega prebivalstva (t. i. veliki eksodus). Mesta so poleg priseljencev iz drugih delov Primorske, Slovenije in ostalih jugoslovanskih republik naselili prebivalci iz istrskih vasi, zaradi česar se je tudi podeželje v veliki meri izpraznilo. Koper je postal pristanišče, ostala mesta pa turistična in industrijska središča. Sedanje stanje, ko sta v večkulturnem prostoru Slovenske Istre na narodnostno mešanih področjih uradna jezika slovenščina in italijanščina in po podatkih zadnjega popisa prebivalstva (2002) v mestu Koper s 16.028 Slovenci živi 1.355 Hrvatov, 6.846 prebivalcev drugih narodnosti in 404 Italijani (Mikolič 2004: 28), je dokaz razgibane preteklosti.

Zgodovinsko dogajanje na istrskem področju namreč vključuje že prazgodovinske naselbine v še danes vidnih ostankih gradišč ali kaštelirjev, ilirsko-keltska plemena, med njimi Histre, po katerih naj bi Istra dobila ime (Pucer 2005: 8), rimsko, bizantinsko in frankovsko obdobje zgodnjega srednjega veka ter predvsem vse do leta 1797 nad večjim delom Istre razprostranjeno vladavino Beneške republike. To je bil čas razcveta trgovskih mest pa tudi čas kuge, epidemij malarije, kolere ipd., zaradi česar je Istra doživljala preseljevanja in ponovno kolonizacijo izpraznjenega podeželja s priseljenci z Balkanskega polotoka (Darovec 1992: 45–52). Avstrijsko obdobje med 1813 in 1918 je med drugim čas spopada italijanskega iredentizma in slovensko-hrvaškega nacio-

nalnega prebujanja, ki se je v 20. stoletju še poglobil v času med obema vojnama, ko je bila Istra z rapalsko mejo ločena od slovenskega ozemlja v Jugoslaviji.

Tako je pri italijanskih avtorjih, ki so v obdobju avstrijske vladavine opisovali Istro, ravno v navedbah razlik na ravni mesto – vas zaslediti takratno politično razpoloženje. Mesta, v katerih živijo predvsem Italijani, ki so nosilci znanja, kulture, civilizacije in gospodarskih dejavnosti, so namreč lepa in bogata. Podeželje z razpršenim slovanskim prebivalstvom je nasprotje mestnega blišča in slave: je revno, umazano, nekulturno, necivilizirano, brez prihodnosti in možnosti razvoja (Cerovac 2002: 43–44). Dihotomija mesto – podeželje je bila v Istri prisotna že v predrimskem obdobju ob samem nastanku obalnih mestnih postojank, ki so jih ustanovili – grški trgovci. Ob gospodarskem nasprotju z migracijami, ki so podkrepile kulturno, socialno in etnično ločevanje, pa je bil v Istri prisoten še fenomen asimilacije: zamenjava podeželskega okolja je pomenila tudi zamenjavo etnične pripadnosti in kulturnih obeležij. Gospodarska soodvisnost mesta in podeželja je pogojevala simbiozo, saj je mesto nenasitno pritegovalo proizvode s podeželja, temu pa je stik z mestom zagotavljal stik s svetom. Posebnost istrskega mestnega prebivalstva so bili paolani, kmetje, ki so živeli v mestu, zemljišče pa obdelovali v njegovi okolici (Darovec1993: 179, 191).

»Istra, gea mea«

S številnimi dihotomijami: morje – celina, dvo- in večjezičnost – enojezičnost, priseljevanje – izseljevanje se v Slovenski Istri razmerje mesto – vas v smislu dveh literarnih prostorov ali tematike pokaže tudi v literaturi avtorjev, ki so v Slovenski Istri rojeni ali pa so se tja priselili.

Ni namreč naključje, da se kot dogajalni prostor ali tematsko izhodišče pojavlja v delih tistih ustvarjalcev, ki tam tudi živijo ali, kot je vzneseno-slavilno zapisal pesnik Jožek Štucin, sicer doma iz severne Primorske:

> V Istri so res doma navdihi in pesniške muze. Vsakdo, ki se vsaj malo seznani s to čarobno pokrajino, dobi občutek, da se neobremenjen sprehaja skozi večnost, da ga nek duh vodi skozi skrivnosti življenja ljudi in pokrajine. Ne gre se čuditi, če marsikaterega pesnika to vzdušje tako prevzame, da se enostavno naseli v njenih nedrih in tam skuša poiskati svojo dušo. Tako je Istra že »vzela« Vladimirja Šava, ki živi in ustvarja ob Dragonji, Franja Frančiča, ki se je naselil nad njenimi solinami, Marjana Tomšiča, ki ob njene obronke hodi pisat svoje romane, skladatelja Alda Kumarja, ki posluša cvrčanje tamkajšnjih škržatov, in ne nazadnje pesnika Edelmana Jurinčiča, ki svoje verze pretežno posveča Istri in njenemu življenju. (Štucin 1991: 6.)

Med naštetimi prišleki, »forešti«, ki med istrskimi avtorji niso edini, je domačin, v istrski vasi Boršt rojeni pesnik in prozaist Edelman Jurinčič (1952). Lirski subjekt večine njegove poezije v pesniških zbirkah *Mladi junci v ritmu jeseni* (1986), *Istrijanova molitev* (1993) in *Zemlja, zemljica* (2001) je zaznamovan z odhodom, naselitvijo v Izoli, praznem ribiškem obmorskem mestu, in pretrganimi vezmi z zemljo: »V naročje zla / In spodaj mesto, / bela lobanja, / ki se kruši / in kruši / in leto dni kasneje / stari plevel / oznanja pezo / prekletstva.« (Jurinčič 2001: 115.) Prvoosebni pripovedovalec v zbirki kratke proze *Istrani* (1991), odkoder je tudi v naslovu prispevka navedeni resignirani vzklik, v neuresničljivi vrnitvi iz spletkarskega, hudobnega in nestrpnega mesta, v pogovorih z »njalići« (hrasti ceri) in kostanji, ki so krik ujetega človeka, vidi rešitev iz osebne krize. Drugačno, bolj kompromisno, z manj eksistencialne stiske, je preseljevanje med »koprskim sta-

novanjem«, ki je vez s svetom, in »dragonjskimi bajtami«, ki so pastoralna narava, za Vlada Šava (1945) v njegovem esejističnem delu *Romanja domov* (2002), kjer je Koper nujno zlo, istrsko zaledje pa prostor širjenja duše.

Mesta, s katerimi so Istrani zaradi ekonomske odvisnosti bili v neposredni zvezi, med njimi še posebej s Trstom, so stalni topos »istrskega cikla« Marjana Tomšiča (1939). V zbirki kratke proze *Kažuni* (1990) skorajda ni novele, kjer mesto ne bi bilo omenjeno, pa naj gre za Trst, kjer se kupuje kvalitetnejše trtne sadike in rezervne dele za kmetijske stroje, Izolo, ki je mesto z osrednjo bolnišnico, ali Koper, hitro rastoče »mesto škatlarjev«, v katerem se vaščan v besedilu *Arminjo in stolpnica* ne znajde najbolje. V osrednjih dveh romanih, *Šavrinkah* (1986) in *Zrnu od frmentona* (1993), je Trst v življenju šavrink, potovk, ki so v notranjosti Istre kupovale in v vélikem mestu prodajale jajca in kmetijske pridelke, prikazan kot življenjska danost in nujnost, cilj in edina možnost. Zato pa so druga (istrska) mesta simbol negativnega. Motovun je »orlovo gnezdo« (Tomšič 2005: 140), kjer na »brižne šavrinkice« prežijo karabinjerji, ki jim poberejo jajca in zaslužek, Sežana, Pazin, Reka, Rovinj in Pulj pa so mesta z zapori, kjer otroci iščejo svojo po nedolžnem zaradi suma, da je pomagala pri tihotapljenju ljudi iz cone B v cono A, zaprto mater (Tomšič 2005: 241). Po italijanski samoizpraznitvi opustošen Pulj (Darovec 1992: 78) je mesto zrcalna podoba razrvane notranjosti Antonije Pavlič, ki jo ženejo v zapor:[1]

> Ulice so bile prazne, izložbe gole, šipe razbite /.../ Ponekod so štrleli na ulico prazni okenski okviri, povešene polknice, električne žice so klavrno visele s sten in nihale v vetru ... (Tomšič 2005: 133.)

Mesto pozitivno začuti le, ko v njem dobi stik z naravo (okopavanje cvetličnih gred), doživlja ga po svoji kmečki izkušnji povezanosti z zemljo in letnimi časi in po svoji celinskosti, ki v obmorskem mestu prepozna blagodejni vpliv morja:

> Delavnica, kjer so ženske šivale majice, je bila precej daleč od zapora in jutranja pot mimo stare trdnjave in potem dol v mesto je bila prav prijetna. Pomlad se je tu čutila že februarja, marca je zelenela trava in od morja je prijetno dišalo. V začetku aprila se je vse razkošno odpiralo ... /.../ A ona je tako boleče hrepenela po travnikih in njivah, po vinogradu in bregu, po gozdičku na Vardi ... Z nepojmljivo močjo jo je vabila in klicala prebujena zemlja. (Tomšič 2005: 234, 239.)

V neimenovana mesta »na Obali« družbenokritični roman *Bele smrti* (1994), delo iz obsežnega proznega opusa z Istro kot dogajalnim prostorom (npr. zbirki kratke proze *Rosa: istrske* (1990) in *Istra, gea mea* (1993)) umesti Franjo Frančič (1958). Urbani obmorski prostor je prizorišče odtujenih odnosov, nezaupanja, laži in nasilja, kriminala, prostitucije in narkomanije, življenja marginalcev na družbenem robu, kot so preprodajalci mamil:

> Zvlekel se je nazaj do avta in poiskal pločevinko piva. Rdeče vzhajajoče sonce se je dvignilo nad morje. Jate galebov so poletele proti smetišču. Tam so bili najlepši, najbolj rejeni in najbolj umazani galebi. Da, tudi to je bila obala. (Frančič 1994: 32.)

---

1 V popravljani in dopolnjeni izdaji iz leta 2005 je poleg minimalne spremembe naslova (*Zrno od frm(e)ntona*) pisatelj spremenil tudi ime glavne osebe, ki ji je zdaj kot v *Šavrinkah* ime Katarina (Katína), kar navede k misli, da je *Zrno od frmentona* res nadaljevanje romana *Šavrinke*.

Sklep

Opazovanje odnosa do istrskih mest v nekaterih delih sodobne slovenske književnosti je pokazalo, da se v njih zrcali podoba zgodovinske (Jurinčič, Tomšič) in sodobne družbene stvarnosti (Frančič). V prvih dveh primerih opazimo obrise večstoletnega ločevanja na mesto, ki je spodaj, na ravnem ob morju, in na podeželje, ki je zgoraj, v hribih. Med njima je nenehna zveza, ki vodi tudi do konfliktov. V Frančičevih *Belih smrtih* mesto svojega pozitivnega nasprotnega pola v naravi nima, še morje in nabrežje Mesečevega zaliva postane kraj mafijskega obračuna. Zdi se, da nam slovenski »košček Mediterana« in prostor kontemplativne meditacije in iskanja samega sebe ponuja Vlado Šav v istrskem zaledju ob Dragonji kot vztrajno slovensko podeželsko opozicijo istrskemu in vsakršnemu drugemu – mestu.

Viri in literatura

CEROVAC, Karmen, 2002: *Opisi Istre italijanskih avtorjev v obdobju avstrijske vladavine*. Diplomsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za sociologijo.

DAROVEC, Darko, 1992: *Pregled zgodovine Istre*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Primorske novice.

DAROVEC, Darko, 1993: Migracije in (etnična) dihotomija mesto-podeželje v Istri do konca 18. stoletja. *Časopis za kritiko znanosti* 21/158–159. 179–193.

FRANČIČ, Franjo, 1994: *Bele smrti*. Ljubljana: Enotnost.

JURINČIČ, Edelman, 1991: *Istrani*. Koper: Artis.

JURINČIČ, Edelman, PREGARC, Aleksij, 2001: *Zemlja, zemljica*. Nova Gorica: Založba Branko.

MIKOLIČ, Vesna, 2004: *Jezik v zrcalu kultur: jezikovna sporazumevalna zmožnost in (med)etnična ozaveščenost v Slovenski Istri*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.

PUCER, Alberto, 2005: *Popotovanje po Slovenski Istri*. Koper: Libris.

ŠTUCIN, Jožek, 1991: Posrečena zveza visoke in ljudske izpovednosti. *Delo* 33/178. 6.

ŠAV, Vlado, 2002: *Romanja domov: pisanja iz zapuščenih krajev*. Ljubljana: Društvo 2000.

TOMŠIČ, Marjan, 2005: *Zrno od frmntona*. Ljubljana: DZS in Dnevnik.

Ekskurzija

Dragar

Trušnovec

Predstavitev avtoric in avtorjev

Katja Dragar
Srednja zdravstvena šola Ljubljana
UDK 908(497.4 Idrija)

Mesto ob srebrnem studencu

Letošnja seminarska tema *Mesto in meščani* nas bo popeljala v Idrijo, mesto naravoslovne in tehniške kulture, ki se skriva sredi goratih idrijsko-cerkljanskih gozdov. Idrija je mesto, ki se je razvilo zaradi izkopavanja živosrebrove rude in se zato njen razvoj in zgodovina razlikujeta od drugih mest na Slovenskem. Na sobotni ekskurziji si bomo ogledali rudnik živega srebra, ki je narekoval razvoj mesta Idrije. Ogledali si bomo grad Gewerkenegg, kjer so skozi 500 let rudarske zgodovine živeli upravitelji rudnika, danes pa je v gradu na ogled razstava o zgodovini mesta. Domačinke nam bodo pokazale tudi, kako s klekljanjem nastajajo svetovno znane idrijske čipke. Na kosilo se bomo odpeljali v sosednje mesto Cerkno, kjer bomo poskusili tipične idrijsko-cerkljanske jedi: smokavc in žlikrofe. Po kosilu se bomo sprehodili skozi ozko sotesko v osrčje cerkljanskih gozdov do partizanske bolnice Franja, ekskurzijo pa bomo zaključili s kulturnim programom.

The theme of this year's seminar *The town and its inhabitants* will take us to Idrija, a town with a tradition of natural sciences and technology, hidden in the forested Idrija-Cerkno hills. Idrija is a town that developed because of a mercury mine and therefore its development and history differ from other towns in Slovenia. On Saturday, we will look at the mine that dictated the development of Idrija. We will also have a look at the Gewerkenegg mansion, in which for the 500 years of the mine's history lived its managers and which now hosts an exhibition about the town's history. In addition, local women will show us how the world-renowned Idrija lace is made. For lunch, we will go to the neighbouring town of Cerkno, where we will try typical Idrija-Cerkno dishes, such as *smokavc* and *žlikrofi*. After lunch we will walk through a gorge in the very heart of the Cerkno forests to the Franja partisan hospital. The excursion will conclude with a cultural programme.

1 Idrija

Idrija leži v zahodnem delu Slovenije na meji med alpskim in kraškim svetom, od Ljubljane je oddaljena 58 km. Mesto Idrija, ki ima danes 7.000 prebivalcev, se je razvilo v kotlini med gozdovi, kjer so leta 1490 odkrili bogato nahajališče živega srebra. Rudnik živega srebra je bil drugi največji živosrebrov rudnik na svetu – predstavljal je 13 % celotne svetovne proizvodnje živega srebra. Zaradi svoje izjemnosti je že v času delovanja privabljal raziskovalce in popotnike iz vse Evrope, in tako se je ob njem razvilo mesto, ki je od 18. stoletja do prve svetovne vojne predstavljalo drugo največje mesto tedanje dežele Kranjske. Gospodarski in finančni pomen rudnika je bil velik v vseh zgodovinskih obdobjih, lastniki rudnika (najprej beneški, nemški in avstrijski podjetniki, od leta 1575 dalje habsburški cesarji) so skrbeli za tehnične naprave, trgovanje z rudo, za zdravje rudarjev ipd. Tako je Idrija že od 16. stoletja dalje predstavljala eno izmed središč razvoja rudarske tehnologije, od 18. stoletja naprej pa je privabljala tuje in domače znanstvenike, raziskovalce, naravoslovce, s čimer se je pospešil razvoj naravoslovnih ved.

Ob odkritju živega srebra na koncu 15. stoletja je bila Idrija majhna kmečka vas ob reki Idrijci. Ozemlje okoli današnjega Tolmina in Idrije je v 15. stoletju spadalo v Beneško republiko. Ljudje so se ukvarjali s kmetijstvom in gozdarstvom, s svojimi izdelki pa so trgovali na različnih sejmih.

Legenda o odkritju živega srebra pravi, da se je idrijski kmet odpravljal v Škofjo Loko na sejem, da bi prodal svoje škafe (večje posode iz lesa), ki jih je dan pred tem nesel k potoku, da bi

preveril, ali spuščajo vodo ali ne. Ko je drugi dan škaf hotel odnesti, ga ni mogel dvigniti, ker je bil poln »čudnega nenormalno težkega blata«, ki so ga odpeljali na sejem v Škofjo Loko. Tam so ugotovili, da je to blato živo srebro. Tako naj bi škafar po naključju odkril živo srebro. Na mestu, kjer ga je našel, so v Idriji postavili cerkev Svete trojice, ki stoji še danes.

2 Zgodovina mesta Idrije

Formalnopravno je Idrija spadala v Beneško republiko do leta 1508, ko jo je zasedel avstrijski cesar Maksimiljan I. Leta 1509 je Idrija dokončno prišla pod avstrijsko oblast, cesar Maksimiljan I. je Benečanom odvzel deleže v rudniku in jih razdelil med svoje plemstvo in svetovalce.

Okrog leta 1600 je bil idrijski rudnik znan po Evropi kot tehnično zelo dobro opremljen rudnik, živo srebro pa so preko Benetk, nemških mest in preko Amsterdama pošiljali v zahodno Evropo, južno Ameriko in na Bližnji vzhod (v Levanto).

Protireformacija je Idrijo približala avstrijski deželi Kranjski (z večinskim slovenskim prebivalstvom), leta 1622 je temeljni kamen baročne cerkve sv. Barbare postavil ljubljanski nadškof Tomaž Hren. V 17. stoletju se je Idrija postopoma razvijala v trg, vendar je rudarsko prebivalstvo živelo v slabih razmerah, pa čeprav je rudnik prinašal visoke vsote denarja, s katerimi je cesar kril stroške vojn proti Turkom.

Na prelomu iz 17. v 18. stoletje so habsburški monarhi z idrijskim živim srebrom reševali državne finance. V 18. stoletju je Idrija dobila mestne pravice in se do konca stoletja razvila v drugo največje mesto dežele Kranjske s približno 3.600 prebivalci. Ker so imeli vladarji finančni interes, je Idrija pridobivala urejeno urbanistično podobo; prenavljali so cerkve, v 18. stoletju so zgradili terezijansko gledališče, organizirali so dobre strokovne in ljudske šole, skrbeli so za zdravje rudarjev in njihovih družin. Od leta 1754 do 1769 sta v Idriji delovala prvi akademski zdravnik, italijanski naravoslovec J. A. Scopoli, ter kirurg B. Hacquet.

V 19. stoletju je rudnik kljub težavam na začetku stoletja, ki so jih povzročile menjave vladarjev v času Ilirskih provinc (1804–1809) in nižja vrednost živega srebra na trgu, ostal v državni lasti in se moderniziral. Še vedno so v Idrijo prihajali inženirji, raziskovalci, geologi, kartografi, ki so se ukvarjali z raziskovanjem rudnika (med drugimi tudi češki geolog Josef Kropač). V mestu se je odvijalo živahno politično, kulturno in društveno življenje. Leta 1866 je bila ustanovljena Narodna čitalnica (prostor, kjer so se zbirali slovenski intelektualci), s katero se je začelo razgibano javno delovanje mestnega prebivalstva. Delovali so liberalni, katoliški in socialdemokratski tabori. Leta 1896 je občinski odbor uvedel slovenščino kot uradni jezik, leta 1901 pa je mestnim politikom uspelo ustanoviti prvo slovensko realko, s katero je Idrija postala pomembno vseslovensko izobraževalno središče. Spomin na »nemško« Idrijo so predstavljali cesarski simboli, ki so v času pred prvo svetovno vojno povzročali nezadovoljstvo pri slovenskih meščanih, ki so vse bolj tudi javno izražali slovensko narodno zavest.

Po prvi svetovni vojni je Idrija z rapalsko pogodbo prišla pod italijansko oblast in rudnik je tako do leta 1939 upravljala Italija. V tem času je stagniral, kulturno življenje v mestu pa je prav tako zamrlo zaradi fašističnega raznarodovalnega pritiska. Leta 1926 so ukinili idrijsko realko, čez dve leti so ukinili slovenščino kot učni jezik in kot učni predmet, italijanska oblast je prepovedala tudi vsa društva.

Po drugi svetovni vojni oz. po sklenitvi mirovne pogodbe Jugoslavije z Italijo je rudnik ponovno postal državna last. Proizvodnja živega srebra se je povečala in mesto je oživelo, ponoven razcvet pa je trajal vse do krize na svetovnem trgu živega srebra v sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja. Mesto je v tem obdobju spremenilo svojo podobo, saj so prebivalci tipične skromne rudarske hiše spreminjali v udobna stanovanjska poslopja, razvijala se je tudi industrija. Najbolj znani podjetji v Idriji sta Konektor, ki je največji proizvajalec komutatorjev (električnih naprav v avtomobilskih motorjih) na svetu, in Hidria, ki združuje več podjetij, ki izdelujejo naprave za klimatizacijo, gretje in hlajenje.

Leta 1987 je bil sprejet odlok o zapiranju rudnika, s čimer se je končala 500-letna zgodba rudarskega mesta. Idrijčani se z bogato zgodovino, ki je povezana z živim srebrom, usmerjajo v turizem, da obiskovalcem pričarajo življenje in delo 500 idrijskih rudarskih let.

3 Znamenitosti v Idriji in njeni okolici

3.1 Živo srebro

Živo srebro je oblikovalo in narekovalo smer in tempo razvoja mesta Idrija, pa si poglejmo, kaj je živo srebro in zakaj je imelo v zgodovini mesta tolikšen pomen.

Živo srebro je edina pri normalni temperaturi tekoča kovina. Specifična teža živega srebra je 13,56 g/cm^3, kar pomeni, da en liter živega srebra tehta 13,56 kg. Zelo dobro prevaja elektriko in toploto, zato ga uporabljamo v termometrih. V živem srebru se dobro raztaplja veliko kovin, npr. srebro, zlato, baker, svinec in natrij, zato ga shranjujejo v jeklenih posodah. V mestnem muzeju Idrija bomo videli, kako jeklena krogla lahkotno plava v tekočem živem srebru.

Živo srebro so našli že v starih egipčanskih grobnicah v obdobju 1600–1500 let pred našim štetjem. »Prvi je o njem pisal grški filozof Aristotel (384–322 pr. n. št.). Omenja ga v zvezi z verskimi obredi. Stare civilizacije so očitno cenile in uporabljale predvsem cinober oziroma cinabarid (čista živosrebrova ruda – HgS), zaradi njegove žive in obstojne rdeče barve. Znano je, da so ga Rimljani v Plinijevih časih uporabljali za barvanje kipov, ki so jih nosili v triumfalnih pohodih. Z njim so obarvali svoja telesa rimski legionarji, da so bili videti čim strašnejši. Slike v Pompejih so narejene s cinobrovo barvo in tudi pri pozlatitvah na marmornih spomenikih in nagrobnikih so kot temeljno barvo uporabljali cinober.« (Kavčič 1993: 87.)

V 16. stoletju so Benečani začeli uporabljati živo srebro pri izdelovanju ogledal (eno stran stekla so prebarvali z amalgamom – spojina živega srebra in kovine), v 16. stoletju so s pomočjo živega srebra pridobivali srebro in zlato, izdelovali pa so tudi detonatorje in vžigalne kapice, zato je cena živega srebra v času vojn vedno narasla.

V sedemdesetih letih 20. stoletja je bila proizvodnja in poraba živega srebra največja, saj so to kovino uporabljali pri izdelavi baterij, žarnic, laboratorijskih instrumentov, v zobozdravstvu, farmaciji, kmetijstvu, v papirni industriji itn.

Živo srebro je zelo uporabno, a tudi zelo strupeno. Strupene lastnosti živosrebrovih spojin so znane že iz antičnih časov; vse do polovice 20. stoletja so spojino živega srebra uporabljali kot antiseptik v medicini.

Idrijski rudarji so bili izpostavljeni težkim pogojem dela v podzemlju in škodljivemu delovanju živosrebrnih hlapov, ki povzročajo bolezen merkurializem (obolenje živčnega sistema). Preuče-

vanje te bolezni je v Idrijo privabilo veliko znanstvenikov in zdravnikov, leta 1709 so v rudniku celo zaposlili zdravnika, s čimer se je začelo prvo organizirano zdravljenje poklicne bolezni. Med znanimi zdravniki v rudniku Idrija so bili švicarski alkimist in zdravnik Theophrastus Paracelsus, prvi akademsko šolani zdravnik v idrijskem rudniku je bil italijanski botanik Joannes Antonio Scopoli (zdravnik od 1754–1769).

3.2 Klavže – vodne zapornice

Izkopavanje živega srebra in cinabaridne rude je zahtevalo vse globlje vrtanje v podzemlje Idrije. V rudniku so potrebovali veliko lesa za podporne stebre v rudniških rovih, les so rabili tudi pri žganju cinabaridne rude, iz katere so pridobivali živo srebro. V okoliških gozdovih je bilo dovolj lesa za velike potrebe rudnika in mesta, težko pa je bilo les pretovoriti iz gozdov do mesta; gozdnih cest in poti ni bilo, zato so les spravljali v 20 km oddaljeno Idrijo po rekah. Zgornji tok rek so zajezili z vodnimi zapornicami, ki so jih poimenovali *klavže*. Ko se je nabralo dovolj vode in lesa, so zapornice odprli, les pa je plaval do mesta Idrije, kjer so ga zaustavile lesene zapornice, ki so jih imenovali grablje. Klavže so poznali že ob koncu 16. stoletja, leta 1772 pa so zgradili največje klavže na reki Idrijci, ki od brega do brega merijo 41 m, debelina zidu pa dosega skoraj 11 m. Zaradi mogočnih razsežnosti so jih imenovali slovenske piramide.

3.3 Kamšt – vodna črpalka

Iz rudnika so morali dvigovati rudo in črpati vodo. Ob koncu 16. stoletja so v rudniku dosegli globino 200 metrov, zato so za pogon naprav za dvigovanje rude in črpanje vode skonstruirali velika lesena kolesa, ki jih je poganjala voda. Poimenovali so jih Wasserkunst, od tod ime *kamšt*. Leta 1790 so postavili največjo leseno-železno črpalno napravo na vodni pogon v Evropi, ki je neprekinjeno delovala vse do leta 1948. Iz globine 238 m je črpala 2 m^3 vode na minuto. Na obrobju mesta je še ohranjeno veliko leseno kolo s premerom 13,6 m.

3.4 Rudarska hiša

Rudarsko naselje Idrija je privabljalo vse več domačinov, ker so lahko služili denar v rudniku, in vse več znanstvenikov, ki so se ukvarjali z učinki živega srebra. Rudarji so živeli v tipični, precej visoki rudarski hiši, ki je kot znamenitost Idrije ohranjena še danes.

3.5 Antonijev rov

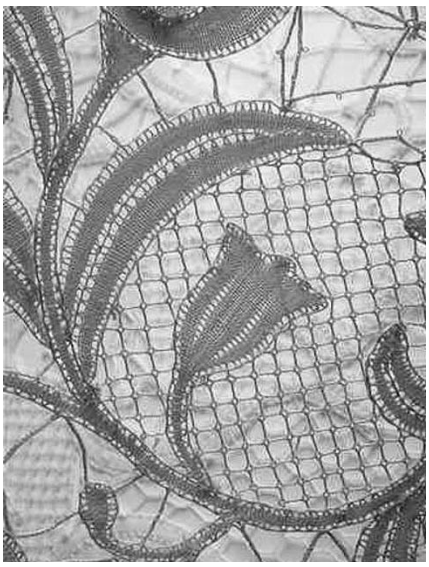
V središču starega dela mesta je najstarejši del idrijskega rudnika iz leta 1500, imenovan Antonijev rov. Zbrali se bomo v prostoru, ki se imenuje *prizivnica*, kakor so se tam vsako jutro pred odhodom v jamo zbirali rudarji. Ogledali si bomo multivizijsko diaprojekcijo o nastanku enega najslavnejših rudnikov na svetu, o izjemni geološki zgradbi rudišča ter razvoju mesta in rudnika skozi stoletja. Oblekli bomo zeleno črne jakne, na glavo si bomo dali čelade in se tako odpravili na lov za srebrnimi kapljicami. V rudniku je stalna temperatura 12 stopinj Celzija, zato ne pozabite na toplejša oblačila, v rovih pa je tudi blato, zato bodo prav prišli dobri čevlji.

3.6 Grad Gewerkenegg

so zgradili v letih 1522–1533 in je bil do druge svetovne vojne sedež uprave drugega največjega rudnika živega srebra. Leta 1995 so v gradu odprli obsežno, tematsko bogato in sodobno urejeno razstavo z naslovom *Pet stoletij rudnika živega srebra in mesta Idrija*. Pol tisočletno idrijsko obdobje živega srebra je predstavljeno z dokumenti, fotografijami, predmeti, maketami in atraktivnim živosrebrnim zakladom. V drugem nadstropju so na ogled slike, ki jih je idrijskemu muzeju darovala Valentina Orsini Mazza, spominski sobi pisatelja Franceta Bevka in politika dr. Aleša Beblerja ter etnološki prikaz življenja idrijskega rudarja.

3.7 Idrijska čipka

Rudarsko življenje ni zaposlovalo samo moških, ampak so na začetku v rudniku delale tudi ženske. Proti koncu 17. stoletja so se zaradi tehnoloških novosti pogoji dela v rudniku izboljšali, zato so ženske delo v rudniku začele izgubljati. V tem času je prihajalo v Idrijo vse več tujih strokovnjakov, tudi s Češke, njihove žene pa so domačinkam pokazale, kako izdelujejo čipke. Izdelovanje čipk – klekljanje – je v Idriji postalo zelo priljubljeno in tako se je tudi razvila slovenska različica klekljanja. Leta 1876 so v Idriji odprli čipkarsko šolo. V muzeju na gradu si bomo lahko v živo ogledali, kako nastajajo klekljane čipke.

4 Naša ekskurzija

Iz Ljubljane se bomo po primorski avtocesti peljali do Logatca, kjer bomo zavili na lokalno cesto proti Idriji. Pot nas bo vodila mimo Hotedršče, ki je med obema vojnama (1918–1943) predstavljala mejo med Italijo in Slovenijo.

V Idriji nas bo pričakala rudarska godba na pihala, ki ima 341-letno tradicijo. Sprejel nas bo župan občine Idrija, gospod Damjan Krapš.

Po sprejemu se bomo razdelili v dve skupini in si izmenično ogledali najpomembnejši znamenitosti Idrije, to sta Antonijev rov v rudniku živega srebra in Mestni muzej Idrija na gradu Gewerkenegg.

Po ogledu rudnika in muzeja in sprehodu skozi mesto se bomo odpeljali v sosednje mesto Cerkno, kjer nam bodo postregli s tipičnimi domačimi jedmi. Za začetek si bomo privoščili smokavc, to je gosta juha iz zelja in krompirja, nadaljevali bomo z žlikrofi z omako iz ovčjega mesa, ki se imenuje bakalca. Žlikrofi so slovenska različica italijanskih raviolov, posladkali pa se bomo s cerkniško rezino.

Po kosilu se bomo odpravili v cerkljanske gozdove, kjer so med drugo svetovno vojno organizirali partizansko bolnico. Slovenija je bila med drugo svetovno vojno razdeljena med tri okupatorje: Nemce, Italijane in Madžare. Leta 1941 se je v Sloveniji začel odpor proti okupatorju, ki ga je organizirala Osvobodilna fronta. V Sloveniji je bilo okoli 120 partizanskih bolnic, ki so jih postavili v težko dostopnih predelih gozdov, v grapah ali jamah.

Bolnica Franja

Kompleks bolnice Franja sestavlja 13 lesenih barak. Poleg barak za ranjence so imeli med vojno tam operacijsko sobo, rentgen, barako za invalide, barako za kulturne prireditve in lastno električno centralo. Bolnico so postavljali v letih od 1943 do 1945, edini dostop pa predstavlja ozka soteska potoka Čerinščica. Ranjencem so na poti v bolnico zavezovali oči, da so zagotovili popolno tajnost. Bolnica Franja je edina partizanska bolnica, ki je okupator ni odkril in uničil.

Tudi mi se bomo odpravili po soteski do bolnice, kjer nas bo pričakal lokalni vodič in nam povedal kakšno zanimivo zgodbo iz tistih časov.

Ekskurzijo bomo zaključili s kulturnim programom na prostem, na začetku soteske, ki vodi do bolnice Franja. Zapela in zaigrala nam bosta domačina, kantavtorja Domen Uršič in Jože Strel, ki slišita na ime Kuzla, tako da bomo lahko slišali lokalno narečje in se tudi pozabavali na račun zanimivega slovenskega dialekta.

Viri in literatura

Http://www.rzs-idrija.si (spletna stran mesta Idrija).
Http://www.idrija.si (spletna stran Občine Idrija).
Http://www.idrija.com (spletni portal mesta Idrija).
Http://www.muzej-idrija-cerkno.si (spletna stran Muzeja Idrija).
Http://www.muzej-idrija-cerkno.si/carmina/franjas.html (spletna stran Bolnice Franja).

KAVČIČ, Ivica, 1993: Pridobivanje in uporaba živega srebra. *Idrijska obzorja, pet stoletij rudnika in mesta*. Idrija: Mestni muzej Idrija. 83–92.

KAVČIČ, Janez, 1993: *Pet stoletij rudnika živega srebra in mesta Idrije. Idrijska obzorja, pet stoletij rudnika in mesta*. Idrija: Mestni muzej Idrija. 15–28.

Milanka Trušnovec
Mestna knjižnica in čitalnica Idrija
UDK 821.163.6.09"19/20":913(497.4 Idrija)

Mesto živega srebra v temeljih idrijske književnosti

V članku z naslovom *Mesto živega srebra v temeljih idrijske književnosti* je predstavljenih pet stebrov sodobne idrijske književnosti – Jože Felc, Tomaž Kosmač, Aleš Čar, Jože Janež in Andrej Lutman – ter revija *Kaplje* kot njihova predhodnica. Posebna pozornost je posvečena mestu, ki ga v teh delih zavzema z živim srebrom zaznamovana Idrija.

In this paper about the role of mercury in the foundations of literature in Idrija are presented five pillars of contemporary literature – Jože Felc, Tomaž Kosmač, Aleš Čar, Jože Janež and Andrej Lutman – and the journal *Kaplje* as their precursor. Particular attention is paid to the role played in these works by the mercury mining town of Idrija.

Pred davnimi davnimi časi, pred več kot 500 leti, je v kotlini, skriti med hribi in poraščeni z gostimi gozdovi, živel bradat mož. Za preživetje je izdeloval škafe, zato so mu pravili Škafar. Svoje lesene posode je namakal v bližnjem studencu in nekega dne je bila ena od njih nenavadno težka. Na njeno dno se je nateklo nekaj neznanega – sivega in svetlečega. Šel je vprašat zlatarja v Škofjo Loko. »Živo srebro si našel, mož!« Škafar se je vrnil in začel kopati. Tako je po legendi nastal rudnik in nastalo je mesto. Idrija. Ostalo je do današnjih dni. Ostali so tudi hribi, gozdovi in izviri ter legende in pravljice. Iz njih pa so zaživele pesmi, zgodbe in romani. Z živosrebrnim pečatom.

Živosrebrne kaplje so se leta 1966 prelile v neulovljive *Kaplje*, živo kulturno-humanistično revijo. Eden glavnih elementov te udarne publicistično-umetniške formule, dr. Jože Felc, v zborniku *Kaplje 20 let pozneje* poudarja, da »/.../ se je ideja o opozicionalni reviji leta 1966 sprožila med mladimi intelektualci v provinci, toda ne v katerikoli; spočela se je v najstarejšem slovenskem rudarskem mestu, ki ima bogato, žal s strani samoljubne prestolnice spregledano kulturno, znanstveno in narodno tradicijo« (Felc 1992: 4). Skupaj s Francetom Bevkom, Božidarjem Borkom, Edvardom Kocbekom, Dominikom Smoletom, Marjanom Rožancem, Gregorjem Strnišo in drugimi so kapljaši »/.../ /p/o idrijskih oštarijah, kulturnih hramih, v privatnih stanovanjih in kot bunker skrivnostnih zatočiščih /.../ živeli svojo svobodo in svojo pesem« (Felc 1992: 5). Ker so *Kaplje* prehitevale lokalni srebrni in globalni železni čas ter presegale idrijsko-slovenski prostor, so bile leta 1972 ukinjene, čeprav je bilo to nahajališče še močno orudeno.

A odprlo je novo žilo, ki je začela samostojno bogatiti vsaj Idrijo in Primorsko ter njune ljudi. Primarij dr. **Jože Felc**, zaveden kapljaš in njihov glavni urednik ter dolgoletni predstojnik idrijske Psihiatrične bolnice, se je rodil leta 1941 v rudarski družini v Spodnji Idriji. V svojem knjižnem prvencu *Dobro jutro, svoboda* (1971) je objavil deset avtobiografskih novel, ki jih pripoveduje otrok, spominjajoč se najrazličnejših drobnih, bolj ali manj vsakdanjih pa tudi velikih dogodkov. Temu je sledilo še osem romanov – *Rimska cesta* (1986), *Duša imena* (1991), *V znamenju lipicanca* (1991),

Radost poslednjih ur (1994), *Oblast in Venera* (1995), *Preklic obsednega stanja* (1996), *Divje jezero ali Življenje in smrt lepe Vide* (1997), *Sova v krošnji* (1999), zbirka novel *Dom mojega doma* (1993) in štiri dnevniško-esejistične zbirke – *Osamelci* (1982), *Prošnji dnevi* (1996), *Zaznave z griča* (2001) ter *Osvoboditev in odrešenje* (2005).

Vsi Felčevi glavni liki so Iskalci. Vpeti v širši družbeni čas in prostor iščejo sami sebe. Najti ali izboriti si skušajo svoje mesto in svojo časovno-prostorsko zgodbo. Ob tem padajo in se dvigajo ali obležijo, hrepenijo, ljubijo, se spreminjajo, prilagajajo ali vztrajajo – trmoglavo in nekonformistično. Felc njihovo psihologijo zgradi prefinjeno detajlno, pogosto pa jo dopolni še s simbolno in mitološko razsežnostjo. S pogrezanjem v globine posameznikove psihe, največkrat ujete v ekonomijo telesa, Felc razrešuje nekatere neznanke, mnogo pa jih, zavedajoč se nedoumljivosti resnice, pušča nadaljnjemu individualnemu kroženju po čas-prostoru.

Bivanjski prostori, realni in duhovni, ki jih Jože Felc začrta svojim ljudem, so včasih razdvojeni med (simbolično in izmuzljivo) domovino in tujino, npr. *Rimska cesta* – Avstralija-Slovenija, *Radost poslednjih ur* – Bosna-Slovenija, včasih pa pripeti na eno samo mesto, pribiti in razpeti med njegove štiri strani neba, zato skrajno omejeni in omejujoči. To bi sicer lahko bilo katero koli slovensko mesto, vendar sta topografija in mestni vonj za posploševanje preveč prepoznavna. V romanih *Duša imena*, *Oblast in Venera* ter *Divje jezero ali Življenje in smrt lepe Vide* vladajo koordinate polstoletne idrijske kotline, idrijskih tlakovanih ulic in idrijskih hišnih številk. O izbiri Idrije (zase in za svoje »osamelce«) je Felc v pogovoru s Cirilom Zlobcem leta 1991 povedal:

> Dobro sem izbral. Ne zato, ker sem se odločil za Idrijo, ampak zato, ker je to moj dom. To, da kakšna dolina, zbita med gore, utegne utesniti človekova spoznavna, razpoloženjska in druga obzorja, je nesrečna fikcija, ki ni brez malomeščanske samozagledanosti. /.../ /Idrija/ je kraj, ki je na vseh zemljevidih sveta označen kot geološko čudo. V zgodovini našega naroda bi moral biti zapisan kot mesto, kjer so se godile prekucije in je rovaril duh kulture in radovednosti in je pritiskala peza tlačanstva prav v enaki meri, kot je svoboda z aristokratsko držo stopala v zavest dobrih in domovini zavednih ljudi. Moj roman Duša imena je samo izsek iz tega veličastja. Ne govorim tako zato, ker je Idrija moj dom, vsak človek ima samo enega in je zanj svet, ampak zato, ker ta domovinica premalo ceni svojo zgodovino oziroma jo trenutni zadržki ustavljajo, da bi intenzivneje prodirala sama vase, da bi se še bolj zavestno branila pred prihodnjimi travmami in preteklimi zablodami. (Zlobec 1991: 475–485.)

Duša imena je torej saga o idrijski družini Hladnikovih v prvi polovici 20. stoletja. »Idrija kot mesto je v pripovedi slikovito ozadje s socialno, moralno in fizično podobo svojega življenja. Duhovna in kulturna podoba mesta je oblikovana v portretih in usodah njenih prebivalcev, njenih zgradb in narave ter vsega, kar se je skozi čas prve polovice stoletja pretočilo skozenj.« (Glušič 1990: 103.) Zgodba se pretaka po idrijskih ulicah, po kolovozu med realko in gradom, ki »kraljuje« nad trgom, da »ga ni mogoče spregledati«, mimo konzuma in cerkve. Ustavi se pod hribom z dimnikom, iz katerega se vztrajno kadi, se včasih potika po grapi z zeleno vodo ter 22. julija časti sv. Ahacija – odkritelja bogate živosrebrne žile in glavnega idrijskega rudarskega zavetnika. Ta prostorska linija se nadaljuje s *Sovo v krošnji* in njenim znamenitim trškim zdravnikom, prerokinja Šembilija pa v *Duši imena* mesto označi tako:

> V ta kraj je vrgel pogled hudič. Težko je priti vanj in še teže se je iz njega pretihotapiti. Če nimaš modrih svetovalcev ali pokvarjenih lumpov, ostaneš za vedno zakopan med gorami. Jaz sem se preko granatnih polj in strogih mejašev prebila do sem, da bi vam povedala, da ste prekleti. Toda, ljudje moji, je Šembilija dvignila glas, kdor je preklet, je tudi blagoslovljen. (Felc 1991: 70–71.)

V romanu *Oblast in Venera* zaživi malomestni ali velikotrški duh iz obdobja 1941–1991, ujet med palačo občinske uprave in njej nasprotno kavarno:

> Trg se je stisnil vase. Zbral se je v tisto enost, ki mu je smisel in ime nekoč, ko še ni bilo fabrike, ko so vasice po hribih okrog trga bile še polne ljudi in živali, ko ni bilo v kraju še nobenega tujca, prišleka, ki mu je torej smisel in ime dajala dosmrtna privrženost. Ko pa se je kdo pritepel od kod, ga je trg, ko sta bili tudi hiši, Oblast in Venera soglasni, preverjal, dolgo precejal in na koncu rekel: Da. (Felc 1995: 206.)

Divje jezero ali Življenje in smrt lepe Vide je zgodovina večnega hrepenenja, in sicer hrepenenja kot principa, kolektivnega hrepenenja in hrepenenj posameznikov. Simbolično se začne nekje na devinski obali 17. avgusta 1004, izteče pa se s slovensko osamosvojitvijo 25. junija 1991. Na vmesnih postajah ima pomembno vlogo prav Idrija. V »mesto med gorami« za časa Ilirskih provinc prideta najprej Vida in Polikar – lepotica in šepavec. Vznemirita naveličano knapovsko sceno in sprožita mnoga ugibanja in natolcevanja. Nato se v mestu (kot izpričuje tudi zgodovina) za nekaj dni ustavi še »pritlikavi Korzičan« – Napoleon in Vido odpelje s sabo. A ne za vedno. V različnih utelešenjih na različnih postajah časovnega traku se Vida vrača v Idrijo in tu tudi konča – v norišnici na hribu, kajti hrepenenje je »posebna oblika samodestrukcije«. Samostojna Slovenija je uresničitev enega temeljnih, zgodovinskih hrepenenj. Je to tudi njegova smrt? V bližnji okolici Idrije, pod visokimi skalnimi stenami, med gostim drevjem je Divje jezero. Bruha in požira. Posrkalo je že marsikaterega iskalca, toda ni še dovolilo doseči dna. Ostaja idrijska – slovenska hrepenenjska točka.

Felc je slej ko prej zavezan Idriji, a presega njene meje in postaja univerzalen – nekakšen varuh človeškosti, negibni gibalec, kot ga je poimenoval Aleš Čar. Idrijska prozno-leposlovna obzorja sta po Felcu in vzporedno z njim začela širiti predstavnika mlajše generacije – Tomaž Kosmač in Aleš Čar.

Prvi literarni utrinki **Tomaža Kosmača**, svobodnega umetnika, rojenega 1965, so našli prostor v Mladinini prilogi Mlada pota, kasneje v Fontani in Primorskih srečanjih. Svoje nekatere zdaj že legendarne kratke zgodbe pa je leta 1997 zbral v prvencu s pomenljivim naslovom *Driska*. Čez štiri leta (2001) se je *Driska* zgostila v novo zbirko z novim pomenljivim naslovom – *Žalostno, toda resnično*. Kosmačeve zgodbe so tragikomične skice vsakdana idrijskih artistov, klošarjev, sanjačev in premišljevalcev, ki jim je pijančevanje način življenja, nagrada ali uteha, predvsem pa jim omogoča kontemplativno stanje, v katerem se porajajo velike in male življenjske resnice. Vsi ti individuumi, na čelu z avtorjem samim kot prvoosebnim pripovedovalcem, so svojevrstni junaki, ker se jim uspe kljub rahlim ali občutnim odstopanjem od normale prebijati iz dneva v dan. So Iskalci z enako veliko začetnico kot Felčevi, saj je v jedru slehernega iskanja smisel, pa če tiči na dnu PVC-vrečke s tremi polno-praznimi bulami vina ali v ljubezni do bližnjega bitja-ideje. Gre za

realne, čisto unikatne antiakterje lokalnega undergrounda, ki se včasih pogreznejo globlje od najnižjega obzorja idrijskega rudnika, drugič pa se s pomočjo trdno-tekočih substanc dvignejo višje od najvišjega vrha Kobalovih planin (834 m).

Prav lokalni kolorit je ena od prepoznavnih potez Kosmačeve proze. Avtor s svojimi sotrudniki večkrat dnevno prekolovrati idrijsko »transverzalo«, pobere žige na standardnih kontrolnih točkah in se le občasno odpravi na daljše avanture – na primer v nekaj kilometrov oddaljene Žiri ali do zapora v Gorici in Solkanu. Včasih s sabo vzame kolo in ga večkrat kje pozabi. Tradicionalne postojanke so klopce ob poti po meditativnih Rakah, očiščevalno kopališče v Beli in seveda vse idrijske ter bližnjeokoliške betule. Tako Kosmač Idriji postavlja poseben spomenik, mestece pa tega ne sprejema z velikim navdušenjem niti mu kaj dosti ne vrača. »Idrija se mi zdi najmočnejše mesto v bližnji in daljni okolici. Živahna, vendar tudi pretirano samozadostna. Tu živim. Včasih sem rad šel v tujino, ko je bil poleti denar, vendar zdaj vidim, da je v Idriji vsega na pretek. Recimo Bela. Zakaj bi ljudje hodili na morje? Pa Rake, ki jih obožujem. Zakaj bi se sprehajali po Bohinju; ljudje se valijo po ulicah, to vidiš samo še na Čopovi v Ljubljani ali v Pragi na Hradčanih. Tolmin, recimo, je mrtvo mesto. Tam ne vidiš živega bitja na pločniku. Idrija je drugo. Idrija je moj svet,« pravi Tomaž Kosmač (Bogataj 1998: 3), v zgodbi *Tekoči trak* (Kosmač 2001: 59) pa doda še dve idrijski blagovni znamki: »Čisto lep in prazen dan. Vendar nujno potreben za obstoj duha. Razglabljali smo o kmetijstvu, čipkah, žlikrofih; pleteničili o pleskanju, zavrtosti in fuksovih balotah. Pogovor je bil sila napet in umen. Kot vsakokrat v zahojenosti. Isti hip spuhti skozi ušesa. Nato pogledaš v nebo, veš toliko kot prej, nič, in si srečen ter nasičen.« Pisateljevo izhodišče je skoraj vedno Godovič, kjer sicer biva, cilj pa ni znan. Pot se konča, kjer in kadar popotnik obnemore.

V kotlini med Kobalovimi in Hleviškimi planinami, med Rejcovim gričem in gričem z olivnozeleno italijansko kasarno – Psihiatrično bolnico, nekaj deset metrov nad znamenito tektonsko prelomnico, se Kosmačevim pridružijo še prvi Čarjevi ahasverji. **Aleša Čarja** (rojenega 1971) je dr. Jože Felc vzel za svojega literarnega posinovljenca, Tomaž Kosmač pa bi z njim lahko sklenil literarno pobratimstvo. Tudi Čar je sprva svojo kratko prozo objavljal v Literaturi, Novi reviji in Dialogih, nato pa leta 1997 odločno vstopil v slovenski literarni ristanc z romanom *Igra angelov in netopirjev*, za katerega je dobil nagrado Slovenskega knjižnega sejma za najboljši prvenec.

Osrednja figura na tej filigransko postavljeni šahovnici je vaški župnik Faus, kazensko premeščen nikamor drugam kot v Idrijo, »/.../ malo in staro rudarsko mestece, stlačeno med bregove predalpskih gub matere Zemlje« (Čar 1997: 15). Tu ga pod drobnogled vzamejo malomeščanski konji, lovci in pešaki, braneč zgolj navidez brezmadežno trdnjavo javne morale in skupnega dobrega. Skušajo ga nadzorovati in vleči poteze namesto njega, on pa se jim upre ter si prizadeva s seksom, alkoholom in drogami preko osvoboditve telesa doseči svobodo duha. Skupaj s svojo kraljico Nasjo se naposled, po treh letih padanja iz enega kroga pekla v drugega, znajde v norišnici, katere vrata pa vedno ostajajo odprta za vsakogar. Edinstvene, ponarejene, reproducirane in restavrirane duše tavajo od ene do druge postaje peklensko-nebeške kalvarije – nekaterim so postaje žive hlapljive orgije, drugim pa strupeno srebrni vsakdan. Pri tem mesto ni samo kulisa ali dodatek k atmosferi, ampak odločilno zaznamuje, včasih s svojo arhitekturo in urbanizmom celo aktivno posega v dogajanje. Tako opazno-neopazna je s svojo brezbarvnostjo, brezobličnostjo,

zatohlo soparnostjo in prehodnostjo avtobusna postaja. Izpolnjuje vse pogoje popolne mestne beznice, ki razpoloženje vseh zablojencev potlači daleč pod točko nič:

> Stavba avtobusne postaje gleda na sever, potisnjena je pod vznožje brega. Stena je vsa v steklu. Desno stran prostora zaseda čakalnica, vrsta klavrnih cvetličnih lončkov služi kot pregrada, na drugi strani je nekaj miz, spredaj šank, na katerem visijo izgubljene duše. Beznica s ... kontroliranim ... poreklom. Kava? *Odkimal je in pristal na vodo.*
> Najtoplejši dan v letu sem presedel v bifeju na avtobusni postaji. Ta stavba je edini prostor v mestu, ki tudi ob najbolj vročih dneh zadrži lastno senco, nekaj, kar spominja na hlad. Mesto je bilo tisti dan opustošeno, ljudje so ždeli za spuščenimi zavesami. Odločil sem se za ohlajeno kavo in mali konjak, za knjigo, senco in za popoln mir, in vse to sem našel le v beznici sredi praznega mesta. (Čar 1997: 119.)

(Ne)značaj mesta rojeva (ne)značaj ljudi in nasprotno. V igri je negativna simbioza med njima. Po nekem nevihtnem popoldnevu, ki pusti »/.../ v zraku povsem jasne sledi besa, miline in norosti« (Čar 1997: 23), oče Faus razmišlja takole:

> *Tako pada dež samo v tem mestu*, je siknil – prisoten in razsut – in imel je prav; tisto popoldne je lahko prvič začutil govorico norca, ki preplavlja nebo in zemljo te kotline. (Čar 1997: 23.)

Paradoksalno se v *Igri angelov in netopirjev* finalna eksplozija, ki začne marsikaj razpletati, zgodi 24. avgusta 1995, na dan praznovanja 500-letnice mesta. S tem je hudičev načrt dopolnjen in absurd doseže klimaks.

Naslednji Čarjev roman, *Pasji tango*, s katerim je bil leta 2000 med petimi finalisti za nagrado kresnik, in zbirka kratkih zgodb *V okvari* (2003), ki mu je prinesla nominacijo za nagrado Prešernovega sklada, napovedujeta osvoboditev od rudniške preteklosti, saj se njuni liki preselijo v sámo prestolnico, Ljubljano, čeprav le v zloglasne Fužine. Toda sprememba zgolj fizičnega prostora ne zagotovi tudi razširitve in sprostitve njihovega duha, ker je marsikdo med njimi še večji provincialec v sebi in v odnosih do bližnjega. Njihov labirint ulic je mogoče večji, vendar je še vedno labirint, praktično brez Ariadnine niti. Viktor Viskas in Anita v *Pasjem tangu* ter Beno in Breda, Gašper in Lori, Nina, Dražen in ostali *V okvari*, ki ne prilezejo niti do statusa junakov, blodijo po zunanjih in notranjih ambientih in so predvsem igračke bolj ali manj zavoženih odnosov. Izgubljeni so v kaosu čustev in konglomeratu razmerij. Iz daljice med dvema točkama tvorijo nove in nove kvaziljubezenske kvazitrikotnike, štirikotnike itd. Zdolgočaseni in naveličani rinejo iz enega ekscesa v drugega. Z dobrohotno pomočjo drog, alkohola, cigaret in seksa bežijo v individualne imaginarne svetove, a vedno strmoglavljajo nazaj na asfalt:

> Bencinska črpalka na obvoznici. Na parkirišču v senci šleperja, med črički in brnenjem avtov. Voznik je drnjohal, naslonjen na komolec, rdeč tovornjak znamke volvo z nemško reklamo na ceradi. Ledeno pivo je do bolečine pritiskal ob glavo, mlel nekaj dni star sendvič, razmišljal o preostalih sedmih tisočakih. Po sendviču je prižgal in odločno pograbil tablete. Petmiligramski apaurin, za njim še dva tramala. Prek se je prileglo drugo hladno pivo. – Končno tišina. Popolnoma negiben zrak, črički iz trave za parkiriščem so bili del tišine, del izhlapevanja kontejnerjev za smeti in lesenih klopi. Celotno stvarstvo je mirovalo okoli preostalih tisočakov, sredi lave, ki je lebdela namesto zraka med predmeti, med planeti. (Čar 1999: 55–56.)

Obratno smer gibanja planetov je v svoji poeziji ubral **Jože Janež**, idrijski pesnik in geolog, rojen 1958 v Dolnji Brigi pri Kočevski Reki. Z angelom na eni in netopirjem na drugi rami se v prvi pesniški zbirki *Angel na banketu* (1984) še kotrlja po banketih in testira ljubljansko urbano atmosfero: »v ljubljani sem že ves teden / zadnjič je bila veselica pri simonu / sploh je bilo veliko veselic zadnjih / štirinajst dni / seksa pa nič /.../« (Janež 1984: 3). Tu zaznava mimobežnost in površnost moško-ženskih odnosov, posameznikovo nepomembnost, ki se včasih spremeni v blagodejno lebdečo brezteţnost, brezbrižno odtekanje časa, neobstojnost človekovih čustev, misli in dejanj in predvsem samozadostnost sveta – planeta Zemlja. Potem nekega dne zagleda, da so »tam čisto zadaj za hišami / /.../ hribi gore / zgoraj bele spodaj modre / sploh se ne premaknejo / nad hišami in nad gorami / so oblaki razvlečeni / sive železne verige« (Janež 1984: 7). Morda sklene počakati, kajti »/.../ ob pol štirih gre mimo vlak / vlak da bi nekam odšel« (Janež 1984: 20), si reče: »/.../ jebo ja takav život / i ovaj stari svjet« (Janež 1984: 38) in se odpravi ... na podeželje, kjer se lahko začne približevati središču svojega širšega sveta.

V drugi in tretji zbirki, *Pesmi, dvojina, žeja* (1998) ter *Poimenovanje robov* (2003), se razmerja med stvarmi, ljudmi in pojavi poglobijo. Navidez majhni tektonski premiki in dogodki, spremembe tik pod površjem puščajo neizbrisne sledove ali celo postavljajo na glavo koordinate posameznih točk. Centrifugalna sila odnaša subjekt proti robovom, ki jih je neskončno mnogo, a niso fiksirani, ampak neprestano drsijo in so prepustni – dopuščajo osmozo. Premika se rob med subjektom in obdajajočim ga svetom ter robovi posameznih malih svetov, ki sestavljajo mozaik vélikega sveta, tako da se znotraj meja le-tega zabrisujejo njegove lastne meje. Prepletajo in spajajo se časi, prostori, dolžine, širine, barve, profili. »Zaupam / v mešanje noči / in belega vina, / nemščine, angleščine / in slovenščine, / lahke preteklosti / in upanja,« zapiše Janež (2003: 75). Razmejitve niso pomembne, prav tako ne središče. Cilj je vmesnost, stanje roba samega na živosrebrni podlagi: »Na položeno srebro / sedeš in se dotakneš rek in potokov. / Uskladiš se s kovino morja, / ne odpenjaš zaves govorice, / ampak pogledaš skozi, / kjer se ne vidi nič, / samo zalivi zvezd, / tišine in stene razdalj.« (Janež 1998: 17.)

Temu idrijskemu živosrebrnemu lirsko-epskemu studencu se pridružuje še en literat – **Andrej Lutman** (rojen 1961), in sicer s štirimi pesniškimi zbirkami – *Opisovanja* (1984), *Na prepihu* (1991), *In redči in zgosti* (1998), *Vzbrsti vrst* (1999) – in tremi proznimi deli – *Goločasje* (1992), *Lov* (1993) in *Sončno mesto* (2003). Srž vse Lutmanove poezije je upesnjena v dvovrstičnem motu, ki stoji še pred posvetilom in pred prvo pesmijo njegove prve zbirke kot nekakšna poslanica: »Tale opisovanja so kot zorenje pšenice, / kot spominjanje smrti, večkratnosti.« (Lutman 1984: 3.)

Poezija je za Lutmana čutno, čustveno, racionalno in spiritualno dojemanje bivanjskih postulatov, maksim in aksiomov (v citiranem »motu« je to spominjanje smrti, večkratnosti) skozi elementarne naravne biti in pojave (zorenje pšenice). Spoznanja ljubezni, erotike in samote, minljivosti človeka in cikličnosti narave, zavedanje duhovnega manka in praznine, zasledovanje hrepenenja in čudenje iracionalnim dogodkom se namreč prepletajo in izražajo z mikro- in makrostvaritvami narave. Vse to pa je podprto z izvirno metaforiko in jezikovnimi igrami, tj. s pomensko-oblikovnimi zasuki ter vrhunskimi besednimi akrobacijami, ki prefinjeno ujamejo njihovo bistvo. Subjekt se pogosto prepusti, prilagodi oziroma sledi naravnim tokovom, da mu na eni strani ni treba iskati ali

utirati svojega in ker so ti procesi na drugi strani tako starodavni in hkrati univerzalni, da se v njih z lahkoto najde. Dogaja se menjavanje lune, dneva in noči, plime in oseke, letnih časov in subjekt vzporedno z njimi potuje, gladuje, boluje, se raduje, se dviga in pada, nori in se staplja s svetom: »po mlaju stopi v mlado ladjo / pod gladino morij / in glad in o! veslati po mori / potovati vedno / vedno bolj v bol, v slaj v dno // glad ve in dno ve // in vedno bolj nori! / bolj vedno kot nori // znori mi, ker z norimi obzorji / je lepše, je lep še hlad / in pogled v led ob zori // potuj po smoli / ves top in tuj v zarji / da se stopi vanje / in moli! / da sestopi vanje / ost pomladi / norost po mladi ladji / za pot, za pot vanje« (Lutman 1984: 37).

Za Lutmanovo filozofijo torej lahko rečemo, da je na poseben način panteistična. Na drugi strani pa so mesto in hiše, tj. urbani elementi, prikazani kot izrazite negativitete, in sicer samo na dveh mestih. V pesmi *Mesto* iz zbirke *Na prepihu* je mesto pošast, ki subjektu grozi, da ga bo pomendrala: »Vse ulice so ena sama / dolga pošast s srepimi očmi. / Vali se s hrupom in s svetlobo reže, / reže do naslednjih luči iz megle; strmí / pred rdečimi lučmi / in spet se očem pokori do mraka v noči. // Naj zbije črna te strela! / Ob pločniku sem videl: zlomljeni stebri, / ograja v pesku in stlačena v asfalt, / naokrog oktave jesenskega listja, ki molči, / in prazne voščene luči. / Obstal sem in mislil: tu zraven me ni. /.../« (Lutman 1991: 7). Subjekt je izpljunjen iz mesta, medtem ko se v pesmi *Le prelet telesa* hiše dvigajo tako visoko nadenj, da mu nudijo popoln poligon za prostovoljno strmoglavljenje in končni, želeni spoj z zemljo: »Hiše so više; / še višje se vijejo, / da izvisi njih višina, ko z njih šinem: / dol z vrha, / navzdol skoz vrata zraka, / na vrat! / priletim, se prilepim na zemljo, za prst vanjo; / in z njo še niže, / na dol! / v tla! / Kot lata v prst grem, da slak zavisi. /.../« (Lutman 1998: 11–13).

V prvih dveh proznih delih – *Določasje* in *Lov* – Lutman ohranja poetično-fragmentarni slog brez fabule in junakov, s posameznimi izseki iz časov, prostorov in dogajanj, ki niso realni ali racionalni, temveč domišljijski in abstraktni. Gre za nize občutij in stanj, ki jim avtor s pomočjo asociacij najde ekvivalente v segmentih narave. Optika opazovalca oziroma doživljalca, skozi katero so dojete biti v tej poetični prozi, ni celovita, ampak kalejdoskopsko-mozaična. Slike so sestavljene iz številnih šesterokotnikov, kot bi gledali z žuželčjimi očmi. Še vedno je, tako kot v poeziji, poglavitna avtorjeva osredotočenost na zgoščeno, inovativno govorico, natančneje na lov za zlitjem zvena in pomena, fonetične in etimološke jezikovne plasti.

V romanu *Sončno mesto* pa se zgodba strne v pripoved o ljubezenskem razmerju med glavnim junakom iz nenavadnega Sončnega mesta in dekletom od zunaj – tujko iz mnogomestja. Sončno mesto je skrivnosten kraj, s svojskim ustrojem in poslanstvom. Odmaknjen je od preostale civilizacije, obdan z divjino. Zunaj njega je Sinja puščava s svetlečimi se sinjimi živalcami – bliskavicami. Dekletov svet pa tako rekoč nima konca:

> Na ulicah so vozila, v zraku so vozila, vse se vozi. Ljudje smo drugače oblečeni. Tam je mraz. Ne, ne zebe nas, pa vendar je mraz. Tega do prihoda v vaše kraje sploh nisem vedela. Sončno mesto je res pravšnje ime. (Lutman 2003: 15.)

Tako se ona in on srečata v Sončnem mestu. Iščeta sebe in drug drugega ter se soočata s preteklostjo, da bi si omogočila nadaljevanje – v mnogomestju. Kje je tu Idrija?

Naslov druge Lutmanove pesniške zbirke je *In redči in zgosti*. To je prevod alkimističnega gesla »Solve et coagula«. Alkimisti so iskali kamen modrosti. Izdelati so ga skušali s pomočjo živega srebra. Argentum vivum – merkur modrih jih je pripeljal v Idrijo. Tu so iskali rudo, da bi jo pretopili v kovino; lovili so materijo, da bi izluščili/preobrazili idejo/duha. Njihovo izročilo je preživelo do danes in po redkih, a dragocenih, samorodnih literarnih kapljah pronica na naše izbrane vrtičke.

Viri in literatura

BOGATAJ, Damijan, 1998: *Takšno je življenje – večkrat si na tleh kot vzhičen. Zakaj skrivati?* Intervju s pisateljem Tomažem Kosmačem. ABC (februar 1998). 3.
ČAR, Aleš, 1997: *Igra angelov in netopirjev*. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze, Študentska založba.
ČAR, Aleš, 1999: *Pasji tango*. Ljubljana: Študentska založba.
FELC, Jože, 1991: *Duša imena*. Ljubljana: Prešernova družba.
FELC, Jože (ur.), 1992: *Kaplje 20 let pozneje*. Idrija: Kaplje.
FELC, Jože, 1995: *Oblast in Venera*. Idrija: Bogataj.
GLUŠIČ, Helga, 1990: Jože Felc – Duša imena. *Idrijski razgledi* 1-2. 103.
JANEŽ, Jože, 1984: *Angel na banketu*. Idrija: OK ZSMS Idrija.
JANEŽ, Jože, 1998: *Pesmi, dvojina, žeja*. Idrija: Bogataj.
JANEŽ, Jože, 2003: *Poimenovanje robov*. Idrija: Bogataj.
KOSMAČ, Tomaž, 2001: *Žalostno, toda resnično*. Ilirska Bistrica: Borovci.
LUTMAN, Andrej, 1984: *Opisovanja*. Idrija: samozaložba.
LUTMAN, Andrej, 1991: *Na prepihu*. Koper: Lipa.
LUTMAN, Andrej, 1998: *In redči in zgosti*. Ljubljana: DZS.
LUTMAN, Andrej, 2003: *Sončno mesto*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
ZLOBEC, Ciril, 1991: Intervju Sodobnosti: Jože Felc. *Sodobnost* 5. 475–485.

Predstavitev avtoric in avtorjev

Milena Mileva Blažić je po študiju (1985) na Filozofski fakulteti v Ljubljani, na Oddelku za primerjalno književnost in literarno teorijo, nadaljevala magistrski (1997) in doktorski študij (2001). Leta 1992 je izdala knjigo *Kreativno pisanje*, ki so ji sledili trije delovni zvezki na isto temo (1995, 1996 in 1997). Objavila je knjigo *Skrivni bralni zakladi* (2000, 2001), piše članke, izvaja seminarje ter sodeluje na mednarodnih srečanjih v Sloveniji in tujini. Imela je številne pedagoške seminarje doma, v Italiji in Avstriji, za učitelje razrednega pouka, profesorje slovenščine, mentorje literarnih krožkov, knjižničarje, predvsem za osnovne šole. Je soavtorica nagrajenih (Bologna 2003, Frankfurt 2003) beril *Svet iz besed* (2002–2005). Znanstvenoraziskovalno, strokovno in pedagoško se ukvarja z didaktiko književnosti, mladinsko književnostjo, ustvarjalnim pisanjem, večkulturno mladinsko književnostjo ter poučevanjem književnosti in multimedijo. Je članica znanstvenega združenja *Nordic Network for Children's literature* (2002).

milena.blazic@pef.uni-lj.si

Andrej Brvar (1945), pesnik, publicist in urednik, je na ljubljanski filozofski fakulteti diplomiral iz primerjalne književnosti in italijanskega jezika. Najprej je služboval v Mariborski knjižnici, pozneje pa kot dolgoletni urednik za izvirno literaturo pri Založbi Obzorja. Danes je glavni in odgovorni urednik študentske založbe Litera. Objavil je osem pesniških zbirk in zanje prejel nekaj nacionalnih nagrad, med njimi nagrado Prešernovega sklada leta 1991. Za mladino je napisal in objavil tri pesnitve (*Domača naloga*, *Mala odiseja*, *Zimska romanca*), svojo izbrano publicistiko pa je objavil v knjigi *Odzivi*. Piše tudi radijske igre; njegove pesmi so prevedene v različne evropske jezike.

andrej.brvar@zalozba-litera.org

Marijan Dović, raziskovalec na Inštitutu za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, je leta 2006 doktoriral s tezo *Slovenski pisatelj: razvoj literarnega proizvajalca v slovenskem literarnem sistemu*. Že med študijem je objavljal v časopisih in znanstvenih revijah (njegova bibliografija šteje prek 170 enot) ter sodeloval na znanstvenih konferencah, pri čemer se je intenzivneje ukvarjal z literarnim kanonom, s teorijo vrednotenja, sodobno sistemsko teorijo literature in teoretičnimi in zgodovinskimi raziskavami avtorstva. Pripravil in uredil je več zbornikov ter leta 2004 objavil monografijo *Sistemske in empirične obravnave literature*. Poleg znanstvenega dela na področju literature se aktivno ukvarja z jazz glasbo.

marijan.dovic@zrc-sazu.si

Katja Dragar (1976) je profesorica slovenščine in angleščine. Na Srednji zdravstveni šoli Ljubljana poučuje angleščino, je dolgoletna sodelavka Centra za slovenščino kot drugi/tuji jezik, kjer je bila v študijskem letu 2004/05 zaposlena kot vodja lektorjev. Na Centru za slovenščino pouču-

je na različnih tečajih slovenščine za tujce, jeseni 2006 pa zaključuje magistrski študij slovenščine na Filozofski fakulteti v Ljubljani.
katja.dragar1@guest.arnes.si

Mag. **Ina Ferbežar** je strokovna sodelavka na Izpitnem centru Centra za slovenščino kot drugi/tuji jezik. Strokovno – tako teoretično kot praktično – se ukvarja s testiranjem in poučevanjem slovenščine kot drugega/tujega jezika. Je soavtorica različnih priročnikov s tega področja.
ina.ferbezar@ff.uni-lj.si

Vojko Gorjanc je na Filozofski fakulteti v Ljubljani diplomiral leta 1993 iz slovenskega jezika in književnosti. Po diplomi se je izobraževal na dunajski in praški univerzi ter v Toskanskem korpusnem centru (Toscan Word Center). Na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani je magistriral leta 1998 in doktoriral leta 2002. Od študijskega leta 2004/05 je vodja katedre za slovenski jezik na Oddelku za prevajalstvo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Področji njegovega strokovnega dela sta korpusno jezikoslovje in besediloslovje. V študijskem letu 2003/04 je bil gostujoči profesor na Filozofski fakulteti Univerze v Zagrebu in v okviru programa Socrates/Erasmus na Humboldtovi univerzi v Berlinu, v lanskem poletnem semestru pa na Univerzi v Celovcu.
vojko.gorjanc@guest.arnes.si

Urška Jarnovič je mlada raziskovalka na Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete v Ljubljani. Ukvarja se z analizo diskurza, besediloslovjem, psiholingvistiko in kognitivnim jezikoslovjem.
urska.jarnovic@ff.uni-lj.si

Božidar Jezernik (1951) je diplomiral na Pravni fakulteti v Ljubljani, magistriral in doktoriral pa na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Podoktorski študij je opravil na Oddelku za antropologijo na London School of Economics. Od leta 1984 je zaposlen na Filozofski fakulteti, kjer je bil v letih 1988–1992 in 1998–2003 predstojnik Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo. Zdaj je redni profesor za etnologijo Balkana in kulturno antropologijo in dekan Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Raziskovalno se ukvarja z načinom življenja v ekstremnih razmerah, vprašanji konstrukcije Drugega, podobo Balkana, zgodovino materialne kulture in teoretskimi vprašanji varovanja kulturne dediščine ter socialnim spominom in pozabljanjem. Je avtor samostojnih znanstvenih monografij o italijanskih, jugoslovanskih in nemških koncentracijskih taboriščih ter podobi Balkana v očeh zahodnih avtorjev. Poleg tega je urednik več znanstvenih monografij in avtor več znanstvenih člankov in razprav, objavljenih v najbolj referenčni mednarodni periodiki.
bozidar.jezernik@ff.uni-lj.si

Mag. **Metka Lokar** (1969) je zaposlena kot strokovna sodelavka za založniško dejavnost na Centru za slovenščino kot drugi/tuji jezik, njen prostočasni možganski trening pa predstavlja raziskovanje tistega dela sodobne slovenske poezije, ki je predvsem v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja poudaril likovno formo izraza in s tem pomembno vplival ne le na razumevanje estetskih procesov v poeziji, temveč tudi v drugih umetnostnih praksah. Gre za t. i. konkretno oz.

vizualno poezijo, ki se opira na evropsko in seveda tudi slovensko zgodovinsko avantgardo ter v jedru predstavlja gibanje OHO in njegove sodobnike.

meta.lokar@ff.uni-lj.si

Doc. dr. **Sonja Novak Lukanovič** v temeljnih in uporabnih raziskavah namenja osrednjo pozornost jezikovnim in kulturno/izobraževalnim vidikom etnične problematike (jezikovno prilagajanje, medkulturna komunikacija, stališča do jezika, ekonomski vidik jezika). Sodeluje v različnih mednarodnih projektih in telesih (UNESCO, Svet Evrope, OECD, Delovna skupina za manjšine DS Alpe-Jadran, EU). Je avtorica prispevkov s področja uporabnega jezikoslovja, ki so objavljeni v domačem in tujem strokovnem tisku. Rezultate raziskovalnega dela predstavlja na domačih in mednarodnih konferencah. Zaposlena je kot znanstvena sodelavka na Inštitutu za narodnostna vprašanja, na Oddelku za prevajalstvo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani pa je nosilka predmeta *Mednarodne organizacije 1, 2*.

sonja.novak@guest.arnes.si

Nina Novak (1978) je diplomirala leta 2002 iz slovenskega jezika in književnosti ter primerjalne književnosti in literarne teorije. Od leta 2003 je zaposlena kot mlada raziskovalka na Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete v Ljubljani. Raziskovalno se ukvarja s slovenskim pravnim jezikom in trenutno pripravlja doktorsko disertacijo z naslovom *Sodobna slovenska pravniška besedila*. Poučuje tudi slovenščino kot drugi/tuji jezik in je lektorica revije Revus.

nina.novak@ff.uni-lj.si

Damjan J. Ovsec (1949), etnolog, umetnostni in kulturni zgodovinar, urednik več strokovnih in poljudnoznanstvenih revij, od leta 1988 v svobodnem poklicu. Še vedno nadaljuje s preučevanjem ljubljanskega meščanstva in poskusom formulacije psiholoških vidikov (zahodno)evropskega meščanstva. Svoje raziskave navezuje na sodobne probleme v zvezi z arhitekturo, urbanizmom, ekologijo in kvaliteto življenja nasploh. Predvsem pa se ukvarja z mitologijo, simbologijo, razvojem praznikov in njihovim (duhovnim) pomenom, psihologijo in interdisciplinarno povezavo le-te z etnologijo, preučevanjem vraž, pa s primerjalnimi raziskavami krščanstva in vzhodnih religij.

Napisal je okrog 900 strokovnih in poljudnoznanstvenih člankov, več sto radijskih oddaj, objavljenih doma in v tujini, stalno sodeluje s televizijo itn. Bil je avtor ali soavtor več razstav doma in na tujem, povezanih z etnologijo ali mestno kulturno zgodovino. Knjige, ki jih je izdal: *Oris družabnega življenja v Ljubljani od začetka 20. stoletja do 2. svetovne vojne* (1979); *Slovanska mitologija in verovanje* (1991); *Velika knjiga o praznikih in praznovanju, praznovanja na Slovenskem in po svetu* (tri izdaje: 1992, 1993, 1994); *Jožef* (1996); *Federbajs: Velika knjiga o politiki in politikih* (2000), *Trije dobri možje* (2000); *Vraževerje sveta: O nastanku vraž, njihovem razvoju in pomenu* (2001); *Srce moje: Valentinovo, praznik zaljubljencev in dobrih prijateljev* (2003). V tisku je obsežna knjiga o ekvinokciju, vprašanjih pomladanskega »novega leta« in veliki noči pri nas in v Evropi. Ob tem je Damjan J. Ovsec, ki tudi veliko predava, napisal vrsto uvodov in spremnih poglavij v različne knjige drugih avtorjev. Je član Društva slovenskih pisateljev.

Monika Pemič je po študiju na Univerzi v Ljubljani nadaljevala študij umetnostne zgodovine in filozofije na univerzah v Gradcu (s štipendijo ÖAD) in v Hamburgu (s štipendijo DAAD), kjer piše doktorat na temo *Narodni domovi na slovenskem etničnem ozemlju med 1895 in 1910* ter poučuje slovenski jezik in kulturo na Institutu za slavistiko. Tu je tudi ustanovna članica raziskovalne skupine Slovenske študije, ki se posveča različnim vidikom slovenske zgodovine, kulture in politike. Njene objave obsegajo prispevke o umetnostni zgodovini, zlasti arhitekturi na prelomu 19. stoletja, ki jih poleg umetnostnozgodovinske metode zaznamuje širši kulturnozgodovinski pristop.

monikapemic@yahoo.de

Urška Perenič (5. 12. 1982), diplomirala leta 2005 na Oddelku za slovenistiko in Oddelku za germanistiko Filozofske fakultete v Ljubljani, trenutno redna podiplomska študentka slovenistike. V *Slavistični reviji* je lani objavila svojo prvo znanstveno razpravo. Od aprila 2005 je članica slovenistične redakcije pri DZS, ki pripravlja veliki angleško-slovenski slovar. Opravlja delo asistentke za slovenščino na Zvezni gimnaziji za koroške Slovence in Dvojezični zvezni trgovski akademiji v Celovcu. Pred kratkim se je odzvala povabilu za sodelovanje v projektu *WeXel-Verein zur Erforschung der Volksmusik und der Wiener Künstler um 1900 im Wechselgebiet als EU-, INTERREG- oder MITTELEUROPA-Projekt*.

urska.perenic@gmail.com

Dr. **Mateja Pezdirc Bartol** je docentka za slovensko književnost na Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete v Ljubljani. V svojem znanstvenem delu se ukvarja z recepcijo literarnih besedil, procesi branja in razumevanja, empiričnimi metodami raziskovanja, njen glavni pedagoški in znanstveni interes pa je usmerjen v analizo slovenskih dramskih besedil. Dejavna je tudi na področju poučevanja slovenščine kot drugega/tujega jezika – je avtorica didaktične monografije *Literarna sestavljanka: umetnostna besedila na tečaju slovenščine* in soavtorica učbenika *S slovenščino nimam težav*.

mateja.pezdirc-bartol@guest.arnes.si

Dr. **Nataša Pirih Svetina** je strokovna sodelavka na Centru za slovenščino kot drugi/tuji jezik. Slovenščina kot tuji jezik jo zanima na najrazličnejše mogoče načine, zato se z njo ukvarja znanstveno, strokovno, teoretično in tudi povsem uporabno. Slovenščino poučuje in druge uči poučevati jo, testira, piše učbenike in priročnike, leta 2005 pa je izšla tudi njena znanstvena monografija z naslovom *Slovenščina kot tuji jezik*.

n.pirih@ff.uni-lj.si

Dr. **Andrej E. Skubic** je na Filozofski fakulteti v Ljubljani diplomiral iz slovenskega in angleškega jezika, doktoriral pa iz slovenske sociolingvistike. Na osnovi doktorske disertacije je leta 2005 izdal knjigo *Obrazi jezika*, ki skuša problematiko jezikovne zvrstnosti obravnavati na interdisciplinaren, sodoben sociolingvistični način. Je tudi avtor več znanstvenih člankov o sociolingvistiki slovenščine in slovenski slovnici. Slovenščino je poučeval na Oddelku za prevajalsko Filozofske

fakultete, od leta 2004 pa je samostojni pisatelj. Objavlja romane, kratko prozo, radijske igre in drame.

andrej.ermenc-skubic@guest.arnes.si

Dr. **Mojca Smolej** je asistentka na Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete v Ljubljani, kjer vodi vaje iz skladnje slovenskega knjižnega jezika. V preteklih letih se je ukvarjala s pomensko in funkcijsko analizo členkov, zdaj pa preučuje predvsem skladenjske značilnosti spontano govorjenega jezika.

mojca.rogac@guest.arnes.si

Dr. **Tone Smolej** je docent za primerjalno književnost in literarno teorijo. Zaposlen je na Oddelku za primerjalno književnost in literarno teorijo Filozofske fakultete v Ljubljani. Ukvarja se s francosko-slovenskimi literarnimi odnosi, imagologijo ter zgodovino primerjalne književnosti.

tone.smolej@ff.uni-lj.si

Sarival Sosič (1962) je od leta 1993 kustos za sodobno vizualno umetnost v Mestni galeriji Ljubljana. Po izobrazbi je učitelj glasbene vzgoje, profesor umetnostne zgodovine in diplomirani literarni komparativist. Magistriral je s temo *Fotograf Avgust Berthold* (objavljeno v knjižni izdaji 1997), doktoriral pa s temo *Nagovor likovnih razstav, zasnovanih kot celovit vizualni organizem v slovenskih galerijah od leta 1945 do 2000* (objavljeno v knjižni izdaji 2006). Delovno mesto kustosa v Mestni galeriji Ljubljana mu omogoča stik s sodobno vizualno umetnostjo in razstavno dejavnostjo v Sloveniji. Pripravil in organiziral je vrsto razstav slovenskih in tujih umetnikov, bil pa je tudi urednik številnih katalogov, ki spremljajo razstave.

sarival.sosic@siol.net

Dr. **Marko Stabej** (11. 6. 1965), izredni profesor za slovenski knjižni jezik in stilistiko na Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Kot gostujoči profesor je deloval na Univerzi v Mariboru (1997, 1998), na Univerzi v Celovcu (1999), na Univerzi v Zagrebu (2002) in na Univerzi na Primorskem (2005, 2006). Bil je član parlamentarne delovne skupine za jezikovno politiko od 1994 do njene razpustitve 2005 in član drugih jezikovnopolitičnih teles. Od 2001 do 2005 je bil predstojnik Centra za slovenščino kot drugi/tuji jezik na Univerzi v Ljubljani. Raziskovalno se ukvarja predvsem s sodobno in zgodovinsko sociolingvistiko, besediloslovjem, jezikoslovno stilistiko in s korpusnim jezikoslovjem. Bil je sourednik referenčnega korpusa slovenskega jezika FIDA (1998–2000), vodja projekta *Sporazumevalni prag za slovenščino* (2000–2003, knjižna oblika 2004) in aplikativnega raziskovalnega projekta *Jezikovni viri za slovenščino* (2003–2005); trenutno vodi projekt *Slovensko korpusno omrežje* (2004–2006). Glavni in odgovorni urednik slovenistične znanstvene revije *Jezik in slovstvo* (od 2003).

marko.stabej@ff.uni-lj.si

Dr. **Andrej Studen** je študiral zgodovino in sociologijo kulture na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Po diplomi (1988) se je zaposlil na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani, kjer dela še danes

kot višji znanstveni sodelavec. Leta 1991 je magistriral z raziskavo izvora in poklicne sestave prebivalcev Ljubljane pred prvo svetovno vojno. V študijskem letu 1991/92 se je izpopolnjeval na univerzi v Münstru. 1995 je doktoriral iz teme stanovanjska kultura pred prvo svetovno vojno. Poleg stanovanjske kulture je raziskoval tudi druge plati vsakdanjega življenja, npr. meščanski kulturni habitus, modernizacijo načina življenja, recepcijo prihoda železnice in njene učinke, kriminal in kaznovanje, zgodovino morale itd. Od leta 2003 predava zgodovino vsakdanjega življenja na koprski Fakulteti za humanistične študije na Univerzi na Primorskem.

andrej.studen@inz.si

Peter Svetina (1970) je v Ljubljani študiral slovensko književnost (in jezik), iz česar je tudi doktoriral. Zdaj predava na Univerzi v Celovcu. Kdo ga pozna tudi kot avtorja knjig za otroke ali kot prevajalca.

peter.svetina@uni-klu.ac.at

Matej Šekli, rojen leta 1976, je leta 2001 je diplomiral iz primerjalnega slovanskega jezikoslovja in slovenskega jezika in književnosti na tedanjem Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Od leta 2003 je mladi raziskovalec in asistent na Katedri za primerjalno slovansko jezikoslovje Oddelka za slavistiko na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Njegovo raziskovalno področje obsega slovensko imenoslovje ter zgodovinsko naglasoslovje slovenskega jezika.

matej.sekli@guest.arnes.si

Milanka Trušnovec je diplomirala iz primerjalne književnosti in literarne teorije ter slovenskega jezika s književnostjo na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Zaključuje magistrski študij pri prof. Ireni Novak Popov. Zaposlena je kot vršilka dolžnosti direktorice Mestne knjižnice in čitalnice Idrija.

milanka.trusnovec@email.si

Vladka Tucovič (1979), od leta 2004 univerzitetna diplomirana slovenistka z diplomskim delom *Esejistika Iztoka Geistra*, tudi podiplomska študentka sodobne slovenske književnosti na temo Istra v slovenski književnosti na Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Objavlja v Delovih Književnih listih. Hvaležna naključjem prisluškuje naravi in se ji čudi.

vladka.tucovic@guest.arnes.si

Dr. **Matjaž Uršič** je zaposlen kot raziskovalec na Centru za prostorsko sociologijo, ki deluje na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani. V prvi vrsti se ukvarja z raziskovanjem na področjih prostorske in okoljske problematike. Trenutno se še posebej posveča analizi prostorskih in okoljskih vrednot prebivalcev Slovenije in Evrope, pojasnjevanju interakcij med urbanim okoljem ter njegovo bližnjo in širšo okolico, analizi novih prostorskih trendov suburbanizacije, dezurbanizacije, (de)hierarhizacije poselitvenih sistemov. Med drugim je avtor knjige *Urbani prostori potrošnje* (2003), v

kateri obravnava sodobne procese preobrazbe mest in raziskuje funkcionalne možnosti nadaljnjega razvoja (revitalizacije) občutljivih mestnih območij.

matjaz.ursic2@guest.arnes.si

Mag. **Gojko Zupan**, diplomirani umetnostni zgodovinar, je sekretar na Ministrstvu za kulturo, v Direktoratu za dediščino. Diplomiral je na Filozofski fakulteti v Ljubljani, magisterij pa je zaključil na Akademiji za likovno umetnost, na Oddelku za oblikovanje (tema »Oprema urbanega prostora«). Izpopolnjeval se je pri Jeunesse Patrimoine v Versaillesu, sodeloval na več kongresih Preserving Recent Past (Chicago, Philadelphia), Bildersturm v Berlinu in drugje. Bil je organizator različnih likovnih razstav doma in v tujini (Varšava, New York, Zagreb). Je avtor več knjig, med njimi *Urbano pohištvo 1800–2000*, *Javna razsvetljava v Ljubljani* (2002), soavtor številnih splošnih priročnikov: *Kočevske cerkve nekoč in danes* (1993), turističnega vodnika *Slovenija* (1995, 1996, 2003), *Pokopališča in nagrobniki Kočevskih Nemcev* (2001) in *Vodnika po arhitekturi* (2001). Je pisec več sto člankov s področja umetnostne zgodovine, konservatorstva in sodobne arhitekture ter oblikovanja. Je član organizacijskega odbora Docomomo Slovenija.

gojko.zupan@gov.si

Alojzija Zupan Sosič, docentka za slovensko književnost, je diplomirala na Filozofski fakulteti iz slovenščine, srbohrvaščine ter primerjalne književnosti in literarne teorije. Piše razprave, eseje in kritike o sodobni slovenski poeziji in prozi, predvsem o najnovejšem slovenskem romanu in slovenski ljubezenski poeziji, ki so objavljene doma in v tujini. Je avtorica znanstvene monografije *Zavetje zgodbe: Sodobni slovenski roman ob koncu stoletja* (2003) in soavtorica srednješolskih učbenikov *Branje 3* in *Branje 4*. Je tudi članica maturitetne komisije in predsednica programa Slovenščina na tujih univerzah (na Centru za slovenščino kot drugi/tuji jezik Oddelka za slovenistiko Filozofske fakultete). Področja njenega znanstvenega zanimanja so: sodobni roman, slovenska ljubezenska poezija, teorija pripovedi in pripovednih žanrov ter spolna identiteta.

alojzija.zupan-sosic@guest.arnes.si

Bogo Zupančič (1960) se je po diplomi leta 1987 pri profesorju Janezu Koželju na Fakulteti za arhitekturo v Ljubljani leto dni izpopolnjeval v slikarstvu pri profesorju Vladimirju Veličkoviću na *Ecole Supérieure des Beaux-Arts* v Parizu (1989/90). Po nekajletni projektantski praksi se je leta 1995 vpisal na podiplomski interdisciplinarni študij arhitekture in ekonomije v Ljubljani, glavni mentor je bil profesor dr. Vladimir Brezar. Leta 1998 je bil na študijskem izpopolnjevanju na *Institute for Housing and Urban Development* v Rotterdamu. Doktoriral je leta 2000 s temo *Stanovanjska arhitektura v tržnih pogojih*. Napisal je knjige *Ljubljanski Nebotičnik – denar in arhitektura* (Urbanistični inštitut, 2001), *Arhitekt Josip Costaperaria in ljubljansko moderno meščanstvo* (KUD Polis, 2004) in *Usode ljubljanskih stavb in ljudi* 1–24 (KUD Polis, 2005), pripravil več arhitekturnih razstav in katalogov ter napisal prek 150 strokovnih in poljudnih člankov s področja arhitekture in urbane problematike. Leta 2006 je za publicistični opus zadnjih petih let prejel Plečnikovo medaljo. Živi v Ljubljani, dela pa kot kustos za novejšo slovensko arhitekturo v Arhitekturnem muzeju Ljubljana.

bogo.zupancic@aml.si

Andreja Žižek Urbas je diplomirala iz slovenščine in primerjalne književnosti. Od leta 2003 je zaposlena kot mlada raziskovalka in asistentka za slovensko književnost na Oddelku za slovenistiko na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Področje njenega raziskovanja je sodobna slovenska poezija in proza, še posebej mitopoetike v sodobni slovenski poeziji. Iz te tematike pripravlja doktorsko disertacijo.

andreja.zizek-urbas@guest.arnes.si